

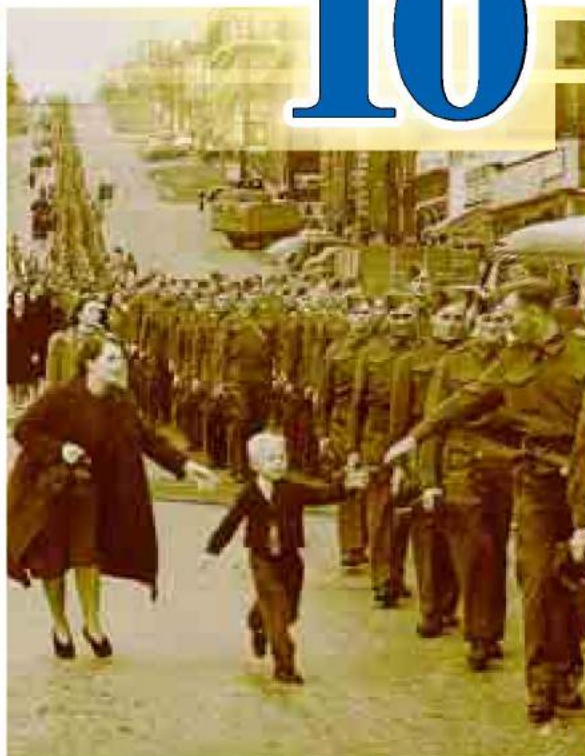

М.М. Мудрий
О.Г. Аркуша

ІСТОРІЯ: Україна і світ

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС, РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

10

УДК 94(477+100)''1914/1945(075.3)
М89

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Мудрий М. М.

М-89 Історія : Україна і світ : (інтегр. курс, рівень стандарту) : підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти / М.М. Мудрий, О.Г. Аркуша. – Київ : Генеза, 2018. – 288 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0700-6

У підручнику висвітлено основні події, явища і процеси, які визначали історію України і світу в 1914–1945 рр. Відповідно до нової навчальної програми підручник акцентує увагу на взаємодії української та світової історії. Структурні компоненти підручника спрямовано на реалізацію засад компетентнісно-орієнтованого навчання історії.

УДК 94(477+100)''1914/1945(075.3)

ISBN 978-966-11-0700-6

© Мудрий М.М., Аркуша О.Г., 2018
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2018

ЗМІСТ

Шановне учнівство!	5
Вступ	6

§ 1. Переддень світової війни.....	7
Розділ 1	
Перша світова війна	10
§ 2. Початок Першої світової війни. Політичні програми та орієнтації українців у зв'язку з початком війни	11
§ 3. Воєнні кампанії 1914–1916 рр.	19
§ 4. Повсякденне життя: на фронті та в тилу	28
§ 5. Завершення та наслідки війни	39

Розділ 2	
Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція	46
§ 6. Російська революція 1917 р.	47
§ 7. Українська революція: від автономії до незалежності	60
§ 8. Українська революція: національний і соціальний аспекти	75
§ 9. Революції в Центральній Європі	89
§ 10. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Українсько-польські відносини	95
§ 11. Українська державність і питання національних меншин	104

Розділ 3	
Облаштування повоєнного світу: між демократією та авторитаризмом ...	108
§ 12. Паризька мирна конференція. Українське питання	109
§ 13. Економічний і суспільно-політичний розвиток країн Західної Європи та Америки ...	118
§ 14. Держави Центрально-Східної Європи	127
§ 15. Українська СРР в умовах нової економічної політики	135
§ 16. Політика «коренізації» більшовицького режиму. «Українізація»	138
§ 17. Соціальні зміни та культурне життя	143

Розділ 4

Тоталітарні режими як виклик людству	146
§ 18. «Велика депресія»	147
§ 19. Комунізм, фашизм і нацизм	150
§ 20. Виникнення авторитарних режимів. Боротьба за демократію	155
§ 21. Режим «санації» у Польщі	161
§ 22. Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в СРСР	165
§ 23. Репресії та Голодомор в Україні. Людина в умовах тоталітаризму: приклад України	171
§ 24. Країни Азії, Африки та Латинської Америци	177

Розділ 5

Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни	178
§ 25. Європейська військово-політична криза. Вісь «Рим–Берлін»	179
§ 26. Політика «умиротворення». Карпатська Україна	185
§ 27. Німецько-радянські переговори та пакт Молотова–Ріббентропа	192
§ 28. Початок Другої світової війни. Радянська окупація Західної України	198
§ 29. «Дивна війна». Поразка Франції	207
§ 30. Радянська заохочення західних областей України	216
§ 31. Українська еміграція на початку війни: вибір політичної позиції	223

Розділ 6

Друга світова війна: перебіг і результати	230
§ 32. Напад Німеччини на Радянський Союз	231
§ 33. Нацистський окупаційний режим	240
§ 34. Голокост: знищення єврейського населення Європи	247
§ 35. Український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи Опору на теренах України	252
§ 36. Вступ у війну США та формування антигітлерівської коаліції	262
§ 37. Воєнні перемоги союзників у 1942–1945 рр.	267
§ 38. Економічне та суспільне життя під час війни. Наслідки Другої світової війни для України	277

Шановне учнівство!

Пропонуємо вам підручник, який має на меті описати історію України в контексті історії світу, насамперед Європи. Головним об'єктом уваги в цій книжці є історія України – навіть тоді, коли йдеться про територіально віддалені від українських теренів події. Прагнемо показати, що історичні процеси, які відбувалися в Україні та світі в першій половині ХХ ст., були дуже подібні. Єдиний курс історії, який має назву «Історія: Україна і світ», покликаний розширити пізнавальні горизонти, дати матеріал для порівнянь і самостійних висновків.

Хронологічно підручник охоплює події 1914–1945 рр., тобто від початку Першої до завершення Другої світової війни. У той час українці (можливо, як ніколи раніше) перебували в епіцентрі світових подій. Але саме те, що вони були в гущі цих подій, іноді заважало бачити їх цілісно, у повноті взаємозв'язків і розуміти, якою великою мірою вони належать історії всього континенту. Ця книжка показує, що історія України становить надзвичайно вагомий частину європейської історії, вона має спільне з іншими народами й державами тло. Й Україну в той час захопив незнаний досі порив у майбутнє, коли все здавалося можливим, здійсненним.

З погляду знакових подій і постатей період 1914–1945 рр. є цілою епохою, прикметною рисою якої стала низка соціальних і національних війн і революцій. Цю «велику війну-революцію» було спрямовано на те, аби зламати старі несправедливі політичні й економічні системи, але частогусто траплялося й так, що добрі наміри перетворювалися на зло. Інколи це зло з'являлося від вседозволеності й зверхності. Цей підручник заохочуватиме вас уявно пережити кризу європейської культури, пов'язану з двома світовими війнами, відчутти настрої, сумніви, сподівання й ілюзії тогочасних людей і цілих суспільств. Історію важливо не тільки знати, а й розуміти.

На переконання авторів, головною дійовою особою історії є Людина. Тому в підручнику приділено багато уваги мотивам дій і поведінці як відомих історичних постатей, так і звичайних людей, життя яких припало на першу половину ХХ ст. Це люди різних поглядів і життєвих цінностей. У всьому цьому розмаїтті симпатії авторів на боці людини-громадянина, для якої неприйнятний будь-який утиск; людини внутрішньо вільної й водночас відповідальної; людини, для якої багато важить гідність власна і народу; людини, яка боронить батьківщину.

Аби опанувати підручник, потрібні зусилля. Із цієї причини підручник не є запорукою гарантії навчального успіху. Він тільки заохочує й дає можливість поринути у світ історії, намагається розмежувати фікцію і реальність, указує на болючі точки минулого, представляє різні погляди. Зі сторінок підручника до вас промовлятимуть різні тексти: насамперед авторський, а також інших істориків, свідчення сучасників (зафіксовані переважно в спогадах і щоденниках), історичні документи. Важливим джерелом інформації стануть візуальні матеріали. Орієнтиром для формування вмінь будуть випереджуючі творчі завдання, а також запитання і завдання, які мають на меті підсумувати невеликі змістові частини й параграфи.

Зичимо успіхів!

Вступ

Найбільшим викликом для старих (імперських) режимів, особливо в Центральній і Східній Європі, були національні рухи. На початку ХХ ст. вони переросли «свої» імперії: навіть декларуючи лояльність, мали у своїх програмах незалежницькі постулати, втілення яких на практиці означало розпад імперій. У майбутній великій війні лідери національних рухів бачили історичний шанс на здобуття державності або принаймні територіальної автономії. Одним із цих рухів був український.

У той час відбулося стрімке зростання виробництва й матеріального добробуту людей. Набули нового вигляду міста, прискорилося емансипація і зроста активність колись «мовчазних» груп: селян, робітників, жінок. Однак поряд зі словом «прогрес», яке стало одним з найуживаніших, з'явилося і зростало відчуття близького розпаду старих політичних утворень. У поліпшеному житті деяких верств суспільства залишалися величезні прогалини, де зберігалася дискримінація або де не було жодної надії на зміни.

Перша світова війна була результатом численних суперечностей і локальних конфліктів, які наростали від кінця ХІХ ст. Вона народжувалася не тільки через економічне, а й технологічне суперництво між великими європейськими державами. У руках урядів з'явилися можливості розпоряджатися величезними людськими й технічними ресурсами. За розподілом колоній стояли й світоглядні уявлення європейців про свою вищість.

ЗГАДАЙМО

1. У чому полягали особливості політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України і світу впродовж «довгого» ХІХ ст.? Як ви розумієте поняття «модернізація»?
2. Яке місце в політиці російського та австро-угорського урядів на початку ХХ ст. відводилося українському питанню?
3. Схарактеризуйте внесок українського суспільства в загальноєвропейську культурну спадщину ХІХ – початку ХХ ст.

§ 1. Переддень світової війни

На початку ХХ ст. розвиток Європи і світу загалом простував до масштабного конфлікту. Його початок і перебіг визначила система військово-політичних блоків, які створювалися з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних і військових завдань. Головним напрямом міжнародних відносин стала так звана *геополітика* – визначення державних або національних політичних цілей відповідно до географічних чинників (розташування, масштаб території, природні ресурси, клімат і густота населення). Цей зв'язок між політикою і простором заповнив думки європейців.

Регіоном, який на тривалий час перетворився на джерело воєнно-політичної напруги в Європі, стали Балкани. Питання контролю над Балканами розвело в різні боки інтереси Росії й Великої Британії, з одного боку, та Австро-Угорщини й Німеччини – з другого. Зрештою це визначило формування двох військово-політичних блоків, суперництво між якими й призвело до світової війни: *Троїстого союзу*, або блоку Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) та *Антанти* (Росія, Франція, Велика Британія). Творення цих блоків не було одноразовим актом, воно тривало багато років. Підтримку блокам надавали малі держави, які опинялися у сфері їхніх впливів; їхньому зміцненню сприяли національні рухи народів, які прагнули автономії або державності.

Хмари війни нависали над Європою. Дух мілітаризму опановував правлячі кола й народи країн – учасниць військово-політичних союзів. І хоча вони й демонстрували світові солідарність і могутність, утім мали відмінні інтереси. Росія та Австро-Угорщина прагнули посилити впливи на Балканах, установити контроль над чорноморськими протоками, розширитися за рахунок українських теренів. Італія шукала підтримки в боротьбі з Францією за розділ Північної Африки. Франція розраховувала на повернення втрачених у франко-пруській війні провінцій Ельзас і Лотарингія. У Берліні, своєю чергою, задоволення потреб німецького народу пов'язували з розгромом Британії та Франції. До того ж Німеччина прагнула об'єднати держави Центральної Європи під своєю зверхністю та

колонізувати європейську територію Росії (частину Польщі, Білорусі, України та балтійські губернії). Британія хотіла запобігти консолідації Європейського континенту. Росія сподівалася на ослаблення німецької економічної експансії. Виношуючи різні цілі війни, правлячі кола великих держав апелювали до інтересів своїх народів. Корисливі цілі переслідували й деякі малі держави Європи: вони гарячково готувалися до перегляду кордонів із сусідами. Усі сподівалися бути в майбутньому серед переможців.

Інтереси держав Троїстого союзу й Антанти зіштовхувалися в багатьох регіонах світу, що призводило до гострих політичних криз і локальних конфліктів. Найпомітнішими були дві марокканські кризи (1905 і 1911 рр.), боснійська криза (1908–1909 рр.), італійсько-турецька війна (1911–1912 рр.), балканські війни (1912–1913 рр.). Вони стали першими іскрами світового конфлікту. Військові витрати великих держав стрімко

Ерцгерцог Франц Фердинанд з дружиною Софією і дітьми. 1913 р.

Гаврило Принцип після замаху. 28 червня 1914 р.

зростали, найбільше (удвічі за десять передвоєнних років) – у Німеччині й Росії. Таку ситуацію, коли мир підтримується завдяки нарощуванню озброєння, збільшенню чисельності армій, використанню у військових цілях наукових і технічних досягнень, називають *системою озброєного миру*. За таких обставин частішають збройні конфлікти, які знаходяться на тонкій межі між бойовими діями та угодами дипломатів.

Як привід до війни використано інцидент, що стався на Балканах. Студент Гаврило Принцип застрелив спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда і його дружину Софію. Убивця був членом сербської націоналістичної організації «Млада Босна», яка виступала за визволення Боснії та Герцеговини з-під влади Габсбургів. Це сталося 28 червня 1914 р. в Сараєві, адміністративному центрі анексованої австрійцями Боснії, куди престолонаслідник приїхав для участі в маневрах австрійської армії. Після майже місяця роздумів, вагань і консультацій Австро-Угорщина висунула Сербії ультиматум, вимагаючи своєї участі в покаранні винних. Сербська влада прийняла умови ультиматуму, але не погодилася на участь австрійської поліції в розслідуванні на території Сербії. Кілька днів по тому набула чинності низка угод, підписаних у попередні роки. За лічені дні практично вся Європа була в стані війни.

Про Україну в уявленнях громадськості та геополітичних планах урядів Центральних держав і Антанти, український національний рух та повсякденне життя в переддень Першої світової війни можна довідатися за наведеним QR-кодом або на сайті видавництва «Генеза» (на сторінці «Додаткові матеріали для вчителя»).

Запитання і завдання

1. Як ви розумієте історичні поняття і терміни: «військово-політичний блок», «система озброєного миру», «геополітика», «дух мілітаризму».
2. Схарактеризуйте геополітичну ситуацію напередодні Першої світової війни, зокрема плани Центральних держав і країн Антанти щодо українських територій. Поміркуйте, чи можна було уникнути розв'язання війни.
3. Висловіть свої враження, емоції, міркування щодо настроїв, які запанували в Європі напередодні Першої світової війни. Викладіть їх у формі есе, рисунка, інсталяції.

Розд л 1

Перша світова війна

У цьому розділі йтиметься про Першу світову (або Велику, як її називали сучасники) війну. Тоді, у 1914–1918 рр., у її вирі опинилися величезні масиви територій, було зламано звичний уклад життя мільйонів людей, проведено гігантське за обсягами переорієнтування економік на воєнні потреби. Війна призвела до небачених за масштабами жертв, започаткувала міграційні процеси (здебільшого примусові), зумовила появу нових категорій населення – родин мобілізованих і жертв війни, біженців, військовополонених і дезертирів. Війна встановила численні обмеження і водночас відкрила небачені раніше можливості, які проявили себе в науково-технічних винаходах, емансипації жіноцтва, новому осмисленні сутності людського життя. Урешті-решт у результаті війни виявляться зруйнованими, здавалося б, непохитні імперські політичні системи й буде поставлено на порядок денний творення національних держав. Цього досвіду війни серед інших народів сповна зазнали українці. Перша світова війна є своєрідним ключем до розуміння історії всього ХХ ст.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Обґрунтуйте або спростуйте твердження про те, що Перша світова війна почалась як війна імперій, а закінчилась як війна націй.
2. Підготуйте есе «Велика війна 1914–1918 рр.: збіг обставин чи вияв кризи європейської цивілізації?».
3. Доберіть відомості про зумовлені Першою світовою війною наукові й технічні винаходи, які змінили життя людства.

§ 2. Початок Першої світової війни. Політичні програми та орієнтації українців у зв'язку з початком війни

1. Початок війни

Війни від певного часу очікували всі. Ніхто, правда, не знав, якою вона буде і коли розпочнеться. І, як це зазвичай трапляється, – найочікуваніше приходить несподівано. Спочатку маленьке сонне містечко в Боснії – Сараєво – несподівано опинилося в центрі уваги світової громадськості. Австро-угорські політики думали, що війна із Сербією, запланована як локальна, такою й буде. Однак цього разу спалах малої регіональної війни спрацював як снігова куля, що дала початок лавині, яку стримати вже не могла жодна сила. За кілька днів локальний конфлікт переріс у зіткнення двох військово-політичних блоків. Ще тривав нервовий обмін депешами, деклараціями, планами на порятунок миру, а війна вже вступала у свої права. Чи можна було її уникнути? Ті, котрі вважали, що мир буде збережено, ґрунтували свої твердження на уявленнях, які не справдилися. Було переконання про солідарність монархів, довіра до дипломатів, думки про антивоєнну солідарність робітництва й систему взаємного стримування двох військово-політичних блоків, віра в силу пацифістського руху, тиск міжнародних концернів на уряди. Однак усі ці сподівання виявилися безсилими перед духом мілітаризму й новим культурним кліматом, який запанував у Європі на початку ХХ ст. Він оскаржував людину за марнування життя і брак великих планів. Як писав Томас Манн, «війна мала бути очищенням, вивільненням і великим сподіванням», демонстрацією «сили народу». Не тільки держави, а й національні рухи сподівалися, що збройний конфлікт допоможе їм досягти своїх цілей.

Через місяць після сараєвського вбивства, 28 липня, Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. У відповідь Росія оголосила спочатку часткову, а потім і загальну мобілізацію. Німеччина вимагала від Росії скасувати

Мобілізовані до французького війська на вулицях Парижа.
Серпень 1914 р.

Мобілізовані до німецького війська вирушають на фронт під гаслом «На Париж!».
Серпень 1914 р.

Погляди сучасників

Перша звістка, яку я почув у Відні, було оповіщення війни Сербії. Я поїхав до готелю Müller. ...Був дуже стомлений і скоріше ліг спати. Коли чую вночі – якийсь глухий шум, неначе рев. Я кинувсь до вікна і що бачу: внизу на вулиці море людських голів; юрба тихо посувається, виспіваючи не то гімн, не то марш, і всі йдуть в напрямку до цісарського палацу. Я догадався, що це патріотична маніфестація, – віденці радіють війні. Чи передчували бідолахи, як сумно вона для них скінчиться! Маніфестація тяглася цілу ніч аж до ранку, перепинив її тільки дощ, що пішов вранці. Я вже не міг заснути тої ночі, напосіли чорні думки.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ, 2007. С. 15–16.

Було це у перші серпневі дні тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року. У мене саме розпочиналась літня відпустка, і я мандрував Північно-Східною Галичиною. ...Немає нічого кращого, аніж у тиху літню днину блукати рівнинами Галичини: здається, що зовсім поруч земля зливається з небом, але що ближче підходжу, то більше віддаляється горизонт. ...Я був у Кристинополі, містечку з кількома тисячами населення, неподалік Сокаля. То був базарний день. ...По обіді, коли гамір на ринковій площі почав наростати, раптом донісся барабанный дріб. Натовп заворушився, і люди оточили роєм поліціянта, який щось зачитував вголос. Його чули лише ті, хто стояв поруч, проте за кілька хвилин все містечко вже знало: оголошено загальну мобілізацію. Картина на площі враз змінилася: селяни побігли до своїх фір, гендлярі закидали торби на плечі; кожен хотів якомога швидше дістатися дороги.

Блюменталь Г. Галичина. Східний вал // Галичина з Великої війни / упоряд. А. Паславська, Т. Фогель, В. Кам'янець. Львів, 2014. С. 131.

мобілізацію як недружній щодо Берліна акт, однак її прохання було проігноровано. У відповідь Німеччина **1 серпня 1914 р.** оголосила війну Росії. Цей день вважають початком Першої світової війни. 3 серпня війну також було оголошено Франції. Німецький генштаб передбачав наступ німецьких військ через територію нейтральної Бельгії. Коли цей наступ розпочався, втрутився Лондон з вимогою поважати бельгійський нейтралітет. 4 серпня війну Німеччині від власного імені й домініонів (Канада, Ньюфаундленд, Австралія, Нова Зеландія) оголосила Британія. У стані війни з країнами Антанти опинилася й Австро-Угорщина. Деякою несподіванкою стала хіба що заява про нейтралітет Італії під претекстом того,

що, за договором Троїстого союзу, вона зобов'язалася виступити на допомогу Німеччині в оборонній, а не наступальній війні. Натомість до Центральних держав приєдналися Туреччина (у 1914 р.) і Болгарія (у 1915 р.). Цей військово-політичний блок почали називати *Четверним союзом*.

Заявляння і завдання

1. Що стало приводом до початку Першої світової війни? Відтворіть хронологію подій, які перетворили локальний конфлікт на світову війну.
2. Спираючись на свідчення сучасників і візуальні матеріали, визначте настрої, який панував у суспільствах протиборчих держав у перші дні й тижні війни.

2. Головна українська рада

Важливим чинником у війні стало національне питання. Напочатку імперські уряди та національні рухи, навіть попри розвинені незалежницькі течії, шукали способи порозуміння. Критично важливою для цісарського та царського урядів була позиція поляків і чехів, але й українське питання набуло чималої ваги. Лідери українського руху в Австро-Угорщині відразу заявили про лояльність до монархії. **1 серпня 1914 р.** було створено **Головну українську раду** (ГУР; ця назва нагадувала про Головну руську раду з революційного 1848 р.) з представників провідних галицьких партій. Головою було обрано Костя Левицького, а заступниками – Михайла Павлика і Миколу Ганкевича. Вони були представниками відповідно національно-демократичної, радикальної й соціал-демократичної партій. У своєму маніфесті від 3 серпня ГУР закликала український народ до участі в боротьбі на боці Австро-Угорщини та її союзників проти Росії з метою виборення державної самостійності. Українські політики в Галичині мали подвійну політичну програму. Вона включала запровадження української територіально-національної автономії в монархії Габсбургів і створення під австрійським протекторатом самостійної української держави на українських землях, що входили до Російської імперії. У **травні 1915 р.** Головну українську раду було перетворено на **Загальну українську раду** з метою розширення впливу на українські території в межах кордонів Російської імперії й представництва загальноукраїнських інтересів під час світової війни.

З початком війни постало питання про українське військове формування. Ще в 1913 р. у Галичині було створено українське військове товариство «Січові стрільці», а також стрілецькі секції в товариствах «Січ» і «Сокіл». Невдовзі стрілецькі осередки діяли в усіх місцевостях краю. Найбільшим оглядом стрілецьких сокільсько-січових і пластових сил стало Шевченківське свято, яке відбулося 28 червня 1914 р. у Львові. Тоді відкрито вулицями міста в марш-параді пройшло близько 500 стрільців – в одностроях і озброєнні. У перші дні війни ГУР об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу – **Українських січових стрільців (УСС)** під керівництвом Теодора Рожанковського і Кирила Трильовського й оголосила мобілізацію українського населення краю. Так було створено легіон УСС – українське добровольче військово формування у складі австро-угорської армії. Служити в легіоні виявили бажання 28 тис. галичан, однак австрійська влада дала дозвіл на форму-

Кость Левицький

вання стрілецької частини з 2,5 тис. вояків. Більшість галицьких українців воювала у складі регулярних підрозділів австро-угорської армії: їхній відсоток серед офіцерського корпусу становив 0,4 %, а серед рядових солдатів – 7,8 %. Загалом до австро-угорської армії було мобілізовано близько 300 тис. українців, а до російської – близько 4 млн, вони мали воювати по різні боки фронту. Формування легіону УСС відбулося в серпні–вересні 1914 р., його основу склали активісти січового, сокільського і пластового рухів, гімназисти та студенти. Серед новобранців були й дівчата-студентки. До первісного командного складу увійшло півтора десятка кадрових старшин-українців австрійської армії.

сторичний документ

3 маніфесту Головної української ради

Український Народо! Надходить важна історична хвиля. Важить ся доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить...

Ми не є прихильниками війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людскости. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являєть ся неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старати ся, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна. Війни хоче царь російський, самодержавний володарь імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язали ся були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом століть веде політику, яка має за ціль відобрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський уряд відобрав українському народови його найсвятійше право, право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений – український нарід.

І коли Росія хоче війни, то говорить з неї ненаситність, яка червоною ниткою тягнеть ся через усю історію сеї імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розросла ся в колюс, який від ряду літ загрожує загальноєвропейському мирови і загально-людському поступови, культурі і житю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивити ся, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне поневолений під його панованнем, що існує часть української землі, де український нарід не є винятний з-під права, де він може жити своїм національним життем.

Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народови австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в російській імперії...

Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідкою. І чим більше буде поразенне Росії, тим швидше виб'є година визволення України...

До бою – за здійсненне ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднує ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Львів. 3 серпня 1914.

За Головну Українську Раду:

Д-р Кость Левицький, голова, Михайло Павлик, Микола Ганкевич, заступники голови, Д-р Степан Баран, секретарь.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / уряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. Т. 1. С. 211–213.

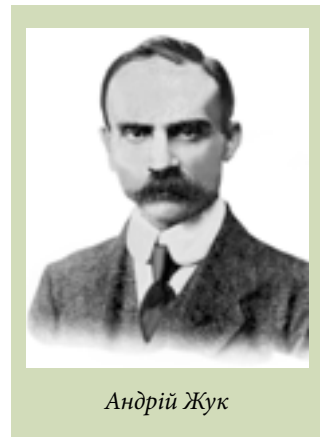
Запитання і завдання

1. Як українська суспільність і політичні сили сприйняли початок Великої війни? Чи виправданими були в той час оптимістичні погляди на війну? Поясніть причини цього оптимізму.
2. Проаналізуйте наведений документ і виділіть аргументи, які використовували очільники ГУР для обґрунтування проавстрійської позиції у війні. Схарактеризуйте діяльність ГУР.

3. Союз визволення України

Подібне до ГУР ставлення до війни мав і гурт українських політичних емігрантів з Наддніпрянщини, які **4 серпня 1914 р.** створили організацію під назвою «Союз визволення України» (СВУ), що мала бути безпартійним представництвом національних інтересів українського народу в Росії. Осідком СВУ був недовгий час Львів, а пізніше – Відень. Висловлюючи прихильність до Центральних держав, СВУ проголошував своєю метою державну самостійність України або формування основ української державності у формі автономії на українських землях поза межами Росії, зокрема в Австрії, чи на українській території Росії на випадок їх приєднання до Австрії. Головні пункти політичної платформи СВУ було викладено в публікації «Наша платформа», що вийшла друком у першому числі «Вістника Союзу визволення України» на початку жовтня 1914 р.

Позиція СВУ не одержала широкого відгону серед суспільності підросійської України, яка на перших порах висловила свою підтримку російському уряду в його війні із центральноевропейськими державами. У підсумку головні зусилля СВУ було спрямовано на роботу з військовополоненими українцями в австрійських таборах задля залучення їх до українського руху на боці Центральних держав. СВУ розгорнув також інформативно-представницьку діяльність у центральних і нейтральних державах Європи, оскільки мав представників у Німеччині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Італії, Швеції, Норвегії, Швейцарії. Союз об'єднав діячів з дуже різними політичними орієнтаціями, ідейними переконаннями, досвідом і характерами. Серед його творців (і першим головою) був майбутній засновник радикального українського націоналізму 1920–1930-х років, уродженець південної України Дмитро Донцов. Чи не найбільше для налагодження діяльності СВУ зробив виходець із Полтавщини, соціал-демократ Андрій Жук.

Андрій Жук

Уявлення членів СВУ про майбутню українську державу були доволі схематичними. Переважно революціонери і соціалісти, які опинилися в еміграції, тепер були змушені пристосовуватися до монархічних режимів Австро-Угорщини та Німеччини. У політичній платформі Союзу не було терміна «демократична республіка», а йшлося про конституційну монархію, побудовану на демократичних засадах. Але в інших питаннях діячі Союзу пропагували відверто соціалістичні погляди, зокрема декларували проведення радикальної земельної реформи, що мала базуватися на конфіскації великої власності. У прагненні звільнитися з-під російської залежності діячі СВУ покладалися на підтримку Центральних дер-

жав – Австро-Угорщини та Німеччини, помилково вважаючи, що українська держава, яку вони створять, зможе бути цілком вільною в зовнішній і внутрішній політиці. Вони вважали, що український рух на відвоєнованих теренах змусить австро-угорський і німецький уряди рахуватися з ним і врешті-решт допоможе «передати владу в руки самих українців».

сторичний документ

3 програмної статті СВУ «Наша платформа»

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головню о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставати ся нікими свідками теперішних подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Европою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утривання європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнем вікових його мрій і зусиль...

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створеннем з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібног автономного краю.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. Т. 1. С. 216–217.

Запитання і завдання

1. Назвіть засновників СВУ, схарактеризуйте його ідейно-політичну платформу та діяльність.
2. Проаналізуйте наведений документ і виділіть аргументи, які використовували очільники СВУ України для обґрунтування проавстрійської позиції у війні.

4. Український рух у Російській імперії: між заявами про лояльність і переслідуваннями

Ставлення більшості підросійських українців до війни висловив Симон Петлюра у статті «Війна і українці», що з'явилася друком у липневому (1914 р.) випуску журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві. У цій публікації він доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою, і висловлював надію, що в майбутньому ставлення влади до українського питання зміниться. Вибір українців на користь Росії він уважав в умовах війни безальтернативним, указував на інструментальну політику австрійської влади щодо українського населення. Петлюра належав до молодшого покоління українських діячів, але в тій конкретній ситуації вважав за необхідне виступити з по-

зиції, по суті, старших діячів українського руху, які були готові обміняти свою лояльність до режиму на поступки в мовно-культурній сфері.

Для Петлюри публікація проросійської декларації з приводу початку світової війни, яка була неоднозначно сприйнята українцями по обидва боки фронту, стала надзвичайно складним життєвим кроком. Він уважав, що треба не тільки враховувати реальні настрої в суспільстві, а й турбуватися про інституційну життєздатність українського руху. Редагуючи від 1912 р. журнал «Украинская жизнь», Петлюра розумів, яку важливу роль відіграє це видання для українського суспільства. Відповідальність за журнал (в умовах постійного пошуку коштів і тиску цензури) змусила його зробити видання частинно власного життя, відмовитися від багатьох бажаних занять, зокрема літературної критики. Тому-то так гостро (по суті, як особисту поразку) він сприймав загрозу його закриття. Публікація проросійської декларації допомогла зберегти журнал, що в ті складні роки залишався єдиним національним періодичним виданням.

У самій підросійській Україні настрої серед українства не були такими однозначно проросійськими, як це представив Петлюра. Тут за лідера українського руху сприймали Михайла Грушевського. Він співпрацював із Товариством українських поступовців, яке ставило за мету здобути українську автономію. Грушевський був твердим прихильником цієї позиції і спонукав українських поступовців переконувати російських конституційних демократів, зокрема їхнього лідера Павла Мілюкова, підтримати українські автономістські вимоги. Кадети, своєю чергою, готові були домагатися запровадження української мови в шкільній освіті, але вважали федералізацію небезпечною для російської держави. Початок війни захопив Грушевського у відпустці: він відпочивав у своєму літньому будинку в Криворівні в Карпатах. Через воєнні обставини він не зміг повернутися до Львова, однак австрійське командування не дозволило йому залишатися в Криворівні. Зіткнувшись із наступом російських військ, Грушевський вирушив у тривалу подорож. Спершу він поїхав до Будапешта й Відня, далі в Італію і нарешті в листопаді 1914 р. дістався до Києва. Тут його заарештувала російська влада і вислала у глиб Росії.

Симон Петлюра

Погляд історика

Чому російська влада вважала за потрібне заарештувати й вислати Грушевського? ...В офіційному російському лексиконі «мазепинець» – уособлення зради та сепаратизму, а Грушевського та інших лідерів українського руху вважали... потенційними зрадниками. ...Жорстка настанова щодо «мазепинців» вилилася в рішучу кампанію проти українського руху в Російській імперії... Під цим оглядом, арешт Грушевського – логічний наслідок урядової політики щодо українського руху. З початком війни поборники всеросійської єдності і давні вороги Грушевського... набули необмежену можливість переслідувати своїх ідеологічних суперників. Російські газети охоче друкували авторів, які закидали Грушевському всі мислимі й немислимі гріхи супроти Російської імперії. В Австрії його звинувачували у проросійськості, а в Росії – у проавстрійськості.

Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ, 2011. С. 80–82.

Зі статті-відозви Симона Петлюри «Війна і українці»

Виклик Німеччини Росія прийняла... У вир подій, що розгоряються, подій світового значення... можливо будуть втягнені ще й інші держави, що їхні інтереси вже порушені початком війни або будуть зачеплені нею. Світове значення цієї бурі усвідомлюють собі всі... Такого ставлення цілком виразного, без обумовлень і ясности, що їм під сучасну хвилю немає і не може бути місця, вимагають ці події і від нас українців. Від нас тим більше і настирливіше, бо силою історичної долі наш нарід роздертий і увиходить своїми нерівномірними частинами до складу держав, що є ворогами і воюють одна з одною. ... Але в хвилину винятково важкої проби, якій піддане тепер наше національне почуття, ми повинні виявити і відповідне, нашому національному розвитку, розуміння сучасних подій, здоровий політичний розум та організовану волю нації, що тисячами ниток, – кровних, племінних, економічних та історичних – зв'язана з країною, що стоїть зараз проти Німеччини та Австро-Угорщини.

...Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою, в шерегах війська, що бореться проти порушників світового миру і права, але й як громадяни-обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможностей сприяти успішному виконанню російською армією виїмково відповідального завдання, що випало на її долю.

Ми можемо твердити, що суцільність і сила тієї однодушности, що під впливом усвідомленої небезпеки тісно з'єднала всю різноплеменну людність Росії, всі класи і групи суспільства, однодушности, якої давно не було і яка так яскраво, відсвіжуюче і підбадьорливо виявилася, повстали і за участю українського суспільства, що зуміло знайти в собі і досить і політичного розвитку і громадянського такту, щоб в годину державного потрясення поставити на перший плян ідею оборони держави і відбиття загрози для неї небезпеки... Такі струси в державному житті, як війна, відкривають суспільству державної нації не одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконується, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість держави, обороняють її нерозривність та добро, віддають своїх дітей, тратять сили і матеріальні засоби на оборону від спільного ворога...

Було б великим щастям і для Росії, і для її народів, коли б ця примара розвіялася і прояснена свідомість російського суспільства сприйняла потреби іногородців, що живуть у державі, не під кутом вудуманих небезпек, що загрожують їй, а в світлі того високого громадянського розвитку, який виявили іногородці в цих днях проби. ...В цьому єднанні – прообраз і дальшого мирного співжиття «частин» із цілим, оснований на наданні їм природних прав на національний розвиток. Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і відповідних прав...

Толерантна постава до українців Австрії, яку диктують обставини часу, відкрила б великі можливості: вона створила б потяг відірваної історичними умовами частини до національного українського цілого, зв'язаного з Росією; у наслідок того сталося би велике діло виправлення історичної помилки, а українському народові, що всі частини його були б з'єднані, відкрилась би можливість розвитку його багатих сил в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. Т. 1. С. 207–210 (пер. з рос. Л. Чикаленка)

Російський уряд використав війну для додаткових обмежень українського руху. Українських діячів, попри їхні запевнення в лояльності, російські урядовці вважали «мазепинцями», розглядали їх як потенційних агентів Габсбургів. У Росії з початком війни було закрито українські організації, зокрема осередки товариства «Просвіта», і ті українські видання, що ще залишалися. Під заборону потрапила й газета «Рада», що

виходила друком з 1906 р. Вона була єдиною щоденною українською громадсько-політичною, економічною і літературною газетою ліберального напрямку, що виходила українською мовою на Наддніпрянщині. Коли дедалі очевидніше ставало протиукраїнське ставлення російських урядових кіл (заборона українських культурно-просвітніх товариств, преси), українське ліберальне середовище в Росії зайняло негативну позицію щодо політики царського режиму. Це не означало, проте, підтримки Німеччини та її союзників. Позиція суспільності в підросійській Україні супроти держав – учасниць війни була радше байдужою.

Запитання і завдання

1. *Визначте дилеми, з якими зіткнувся український рух у Російській імперії на початку Першої світової війни. Схарактеризуйте роль С. Петлюри і М. Грушевського у формуванні платформи українського руху в роки війни.*
2. *Проаналізуйте статтю С. Петлюри та виділіть аргументи, які він використав для обґрунтування проросійської орієнтації українців у війні.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

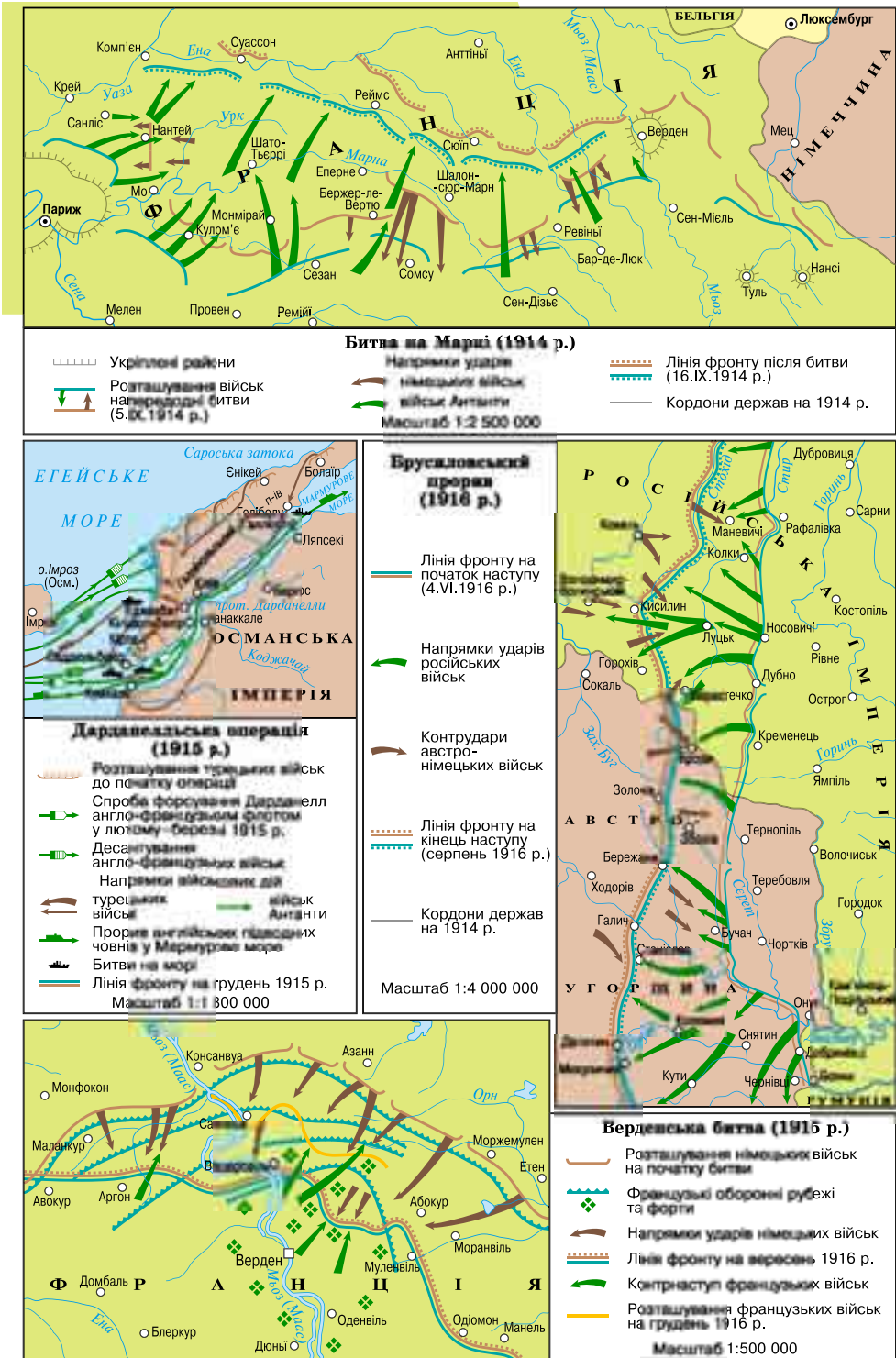
1. Визначте причини й механізми переростання локального конфлікту у світову війну. Поміркуйте, чому не вдалося уникнути війни.
2. Схарактеризуйте позиції українських політичних сил у зв'язку з початком світової війни. Визначте причини розколу українських політичних сил у ставленні до війни.
3. Спираючись на текст параграфа, поясніть, чому Першу світову війну називають «генератором політичних можливостей». Які можливості вона відкривала для українців?

§ 3. Военні кампанії 1914–1916 рр.

1. Театри бойових дій у 1914 р.

На Західному фронті перші тижні війни пройшли під знаком енергійного наступу німецької армії, яка намагалася реалізувати план швидкої перемоги (так званий план Шліффена). Німецькі війська зайняли бельгійську столицю – Брюссель, а також вийшли на оперативний простір, який давав змогу зайняти Париж. Французький уряд залишив столицю і перебрався в Бордо. У Берліні вважали, що захоплення Парижа є справою тільки часу. Однак драматична **битва французьких і німецьких військ на р. Марні у вересні 1914 р.** показала, що сподівання німецького командування були передчасні: німецькі війська були змушені відступити від Парижа, плани на швидку перемогу зазнали краху, розпочався тривалий позиційний період війни. До середини жовтня утворився суцільний фронт від швейцарського кордону до берега Північного моря.

На Східному фронті німецькі війська мали за завдання (до перемоги над Францією) стримувати наступ російських військ у Східній Пруссії й бути готовими надати допомогу австрійським військам у Галичині. Австрійське командування мало на цьому напрямку амбітніші й водночас менш реалістичні цілі. Його план передбачав стрімкий наступ у межиріччя Вісли та Західного Бугу й, за підтримки німецьких військ, розгром російських сил у Польщі. Російське командування планувало скерувати

Основні бойові операції на фронтах Першої світової війни в 1914–1916 рр.

головні сили проти Австро-Угорщини. У Східній Пруссії наступ російської армії виявився вкрай невдалим, у результаті оточення вона зазнала великих втрат. У Галичині ж російський наступ, що почався в середині серпня, розвивався успішно. Тут, упереч усім прогнозам, російська армія захопила ініціативу. На початку вересня російські війська без бою зайняли Львів, невдовзі вийшли до р. Сян і оточили фортецю Перемишль. Поразка австро-угорської армії в Галицькій битві поставила її на грань катастрофи, і тільки наступальні операції німецьких військ у напрямку Варшави й Лодзі дали змогу стабілізувати фронт.

Французькі солдати під час бою.
Вересень 1914 р.

На Балканах активно діяла сербська армія. Принциповою для ворожих сторін – австро-угорської та сербської армій – була битва за Белград. Сербам до грудня 1914 р. вдалося звільнити захоплену австро-угорським військом столицю і визволити країну від ворожих військ. Ведучи війну за національну свободу, серби водночас ігнорували національні прагнення інших балканських народів – виступали з позиції «Великої Сербії».

Активні бойові дії на боці Центральних держав розпочала й Туреччина, хоча спочатку турецький уряд заявив про нейтралітет. На практиці турецька армія перебувала під контролем німецької військової місії. Турецький генштаб планував вести війну на два фронти: на Кавказі проти Росії, у районі Суецького каналу і в Єгипті проти Великої Британії. Активні бойові дії турецькі війська розпочали з кримського напрямку, невдовзі вони охопили весь Кавказ, поширилися на Іран, район Перської затоки й Синайського півострова. Російське командування поставило Кавказькій армії завдання: не допустити проникнення турецьких сил на Північний Кавказ, де їхня поява могла викликати повстання гірських народів.

Заяпитання і завдання

1. Назвіть і покажіть на карті театри бойових дій у 1914 р.
2. Поміркуйте, чому плани німецького командування на швидку перемогу зазнали краху. Поясніть суть позиційної війни.

2. Російська окупація Галичини та Буковини

Російська окупація Галичини тривала з вересня 1914 до червня 1915 р. і виразно засвідчила, яке майбутнє підготував російський царизм для місцевого українського населення. Тимчасовою адміністративно-територіальною одиницею, створеною царським урядом на окупованих російськими військами теренах Галичини, Буковини і Посання, стало Галицьке генерал-губернаторство із центром у Чернівцях. Одним із завдань російської окупаційної адміністрації в регіоні було знищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному, культурному. Українські школи, періодичні видання, друкарні закрито. Відбувалися масові депортації української інтелігенції в глиб Росії. Особливо сильних репресій зазнала греко-католицька церква. Уже на початку вересня 1914 р. було заарешто-

вано й вивезено спочатку до Курська, згодом до Суздаля, пізніше – до Ярославля митрополита Андрея Шептицького. Там його утримували в монастирях аж до початку революційних подій весни 1917 р. У червні 1915 р., відступаючи, російські війська взяли в заручники близько 700 українських, польських та єврейських діячів. Російський опозиційний політик Павло Мілюков, виступаючи в Державній думі, розцінив політику російської адміністрації в Галичині як «європейський скандал». Водночас, маючи далекосяжні наміри, російська окупаційна влада намагалася здобути прихильність українських селян Галичини – не збирала податків, роздавала селянам продовольство.

Погляд сучасника

---

4 вересня 1914. Із жахливим лементом увійшли сьогодні в місто [Станіслав, тепер Івано-Франківськ] росіяни. Солдати співали російських пісень, махали шапками, голосно кричали. ...Після обіду я почув, що козаки вбили в передмісті якогось молодого єврея, бо той не хотів показати їм дорогу, якою пішли австрійці...

8 жовтня 1914. Тепер грабують навіть правдиві російські солдати та офіцери. З більшості покинутих помешкань виносять меблі, відвозять на двірець, щоби звідти доправити в Росію...

21 листопада 1914. Якщо досі нам доводилося терпіти від російських солдатів грабунки і розбій, то тепер почалися ще гірші страждання. Вже декілька днів містом розгулюють члени російської «охрани». Період жахливих утисків почався для тутешніх мешканців. Багатьох поважних громадян без жодної причини взяли під арешт, а це означає, що їх доправлять до Сибіру. Їм не пояснюють, чим вони завинили; достатньо того, що вони не є друзями російської влади. У місті сила-силенна шпигунів. Ремісника, який сказав, що австрійці ще дадуть росіянам доброго прочухана, розстріляли.

Галичина з Великої війни / упоряд. А. Паславська, Т. Фогель, В. Кам'янець. Львів, 2014. С. 157, 159, 161.

Російська окупаційна влада в Галичині й на Буковині керувалася гаслами «визволення» і «возз'єднання» загальноруського простору (цьому підпорядковано, зокрема, і перейменування на початку війни Петербурга на Петроград). Опорою її політики стали місцеві русофіли («москвофіли»). Але якщо російська адміністрація «москвофілів» підтримувала, то австрійська з початком війни й особливо після вигнання з Галичини російських військ почала їх переслідувати. Уже на початку вересня 1914 р. перших проросійських діячів звели на відкрите поле табору Талергоф біля міста Грац у Штирії. Невдовзі до них приєдналися тисячі заарештованих справжніх та уявних (за звинуваченнями у зраді або тільки запідозрених у нелояльності до монархії Габсбургів, інколи за фальшивими свідченнями) «москвофілів» і членів їхніх сімей. Серед них було багато громадських діячів і активістів національного руху (не завжди русофілів) – священників, педагогів, але більшість становили селяни. У такий спосіб австрійське командування та урядові кола вирішили покласти вину за поразки в перші тижні війни на галицьких українців. Протягом війни до Талергофу було кинуто близько 20 тис. людей, з них близько 3 тис. померло від холоду і хвороб.

Запитання і завдання

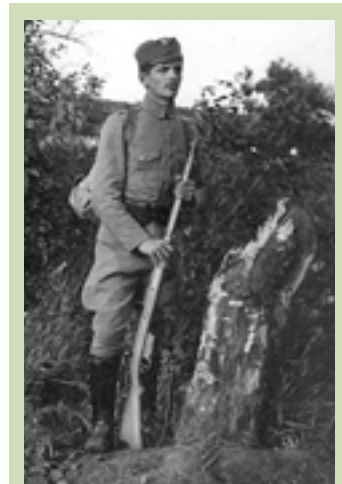
---

1. *Схарактеризуйте політику російської окупаційної адміністрації в Галичині в 1914–1915 рр. Визначте мету цієї політики.*
2. *Поміркуйте про позицію австро-угорської влади стосовно українського населення Галичини під час війни.*

3. Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців

Австрійська влада та польські політики в Галичині боялися перетворення легіону УСС, а від 1915 р. полку, на основу українського війська. Уже в серпні 1914 р. погано озброєних і невишколених стрільців австрійське командування намагалося кинути на фронт, де на них чекала неминуча загибель. Тимчасовий командир Т. Рожанковський відмовився виконувати авантюрний наказ. У вересні вже під командуванням М. Галущинського новобранці склали присягу в Стрию (Львів тоді вже був зайнятий російським військом) і відбули на вишкіл у Закарпаття. За кілька тижнів стрілецькі сотні вступили в перші бої з російськими частинами в районі Верецького й Ужоцького перевалів. На деякий час їм навіть удалось відбити у противника міста Борислав, Дрогобич і Стрий.

Навесні 1915 р. головні події в історії легіону УСС розгорталися на схилах карпатської **гори Маківка**, де російські війська намагалися прорватися в Угорщину. Згодом легіон переміщено в подільські степи між Серетом і Стрипою, де січовики стримували російські підрозділи, які прагнули захопити Бережани. Бої відбувалися в околицях міста і на схилах **гори Лисоні**. Найзапеклішими вони були **влітку 1916 р.** У 1914–1917 рр. через легіон УСС пройшло 7 тис. осіб, з них 350 загинуло в боях, 1,2 тис. отримало поранення, ще 1,5 тис. потрапило в полон до росіян. У 1918 р. полк УСС під командуванням сотника О. Микитки у складі австро-німецьких військ здійснив похід у Наддніпрянську Україну (досяг аж Херсонщини). За Збручем полк не брав участі в бойових діях, приділяючи головну увагу культурно-освітнім заходам серед українців. У жовтні 1918 р. його передислоковано на Буковину, у Чернівці.

Січовий стрілець

Січові стрільці чергували розташування на лінії фронту з перебуванням у тилу, займаючись військовою підготовкою і культурно-освітньою роботою. Наприкінці травня 1916 р. стрілецька делегація на чолі з Г. Коссаком прибула з фронту до Львова на похорон І. Франка. Восени 1916 р. стрілецькі старшини на чолі з Д. Вітовським розпочали велику культурно-освітню місію на Волині, куди були направлені для організації комісаріатів з набору рекрутів до австрійської армії. Вони засновували школи, працювали вчителями. Серед стрільців було чимало талановитих письменників, журналістів, композиторів, акторів, художників. У підсумку стрільцям удалось витворити особливий і привабливий (героїчно-романтичний) пласт культури, який досі великою мірою визначає образ цієї війни серед українців. У цьому образі майже не відбито трагічного окопного досвіду сотень тисяч українських селян.

Запитання і завдання

1. Назвіть обставини створення легіону Українських січових стрільців й опишіть, використовуючи карту, його бойовий шлях у складі австрійської армії.
2. Поміркуйте про роль легіону УСС в українському національному русі. Висловіть про це обґрунтовані судження.

4. Вступ у війну Італії. Західний фронт у 1915–1916 рр.

До початку 1915 р. виразно вималювалася перспектива затяжної війни. Тривалі й напружені бої мільйонних армій за перших кілька місяців війни вичерпали чимало ресурсів. Якщо Велика Британія та Франція схилилися до думки перейти на якийсь час до стратегічної оборони, щоб досягти абсолютної переваги над противником у силах і засобах, то Центральні держави прагнули уникнути затяжної війни. Німецько-австрійське командування завзято шукало шлях до рішучої перемоги. Рік 1915-й пройшов під знаком активності німецьких і австрійських військ на всіх фронтах на суходолі й на морі. Усюди їм вдавалося досягати певних тактичних успіхів. Найбільше – на Східному фронті, коли в результаті Горлицької операції німецько-австрійським військам вдалося витіснити російські сили з більшої частини Галичини й Буковини, а також на Балканському фронті, де віднайдено нову союзницю – Болгарію. Вдалими були дії на морі, де розгорнуто масштабну підводну війну. Однак цього було замало, аби схилити шальки терезів у війні на свій бік. Найбільшим здобутком Антанти в 1915 р. було втягнення у війну на своєму боці Італії. Італійський фронт, що утворився, відтягнув значні австрійські сили (у тому числі з Галичини).

Головною турботою німецького командування на Західному фронті було утримання захопленої території Франції та Бельгії. У прагненні здобути перевагу сторони конфлікту почали переступати межі людяності, що, по суті, призвело до гуманітарної катастрофи. У квітні 1915 р. біля містечка Іпр на північному заході Бельгії німецькі війська вперше масово застосували хімічну зброю. Незважаючи на військові невдачі, держави Антанти поступово зміцнювали стратегічне становище, налагоджуючи виробництво сучасної зброї (зокрема, танків) і мобілізуючи людські ресурси. У 1916 р. зазнала провалу німецька наступальна операція під Верденом (захоплення Вердена – найпотужнішої фортеці в Європі – зруйнувало б систему французької оборони й відкрило б німецьким військам шлях на Париж). Ще більшим ударом по боєздатності й моральному духу німецьких військ стала наступальна операція британсько-французьких сил на р. Соммі на півночі Франції. У цій битві вперше було застосовано для прориву танки. По-новому використано й авіацію: проти наземних цілей (щоб підтримати дії піхоти) і для польотів у німецький тил.

Підрозділ англійських військ, що постраждав під час газової атаки. 1915 р.

Фрагмент бою на р. Соммі. 1916 р.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, схарактеризуйте розстановку сил і опишіть бойові дії на Західному фронті в 1915–1916 рр. Визначте роль Італійського фронту в перебігу війни. Чому на цьому фронті з австрійського боку воювало чимало галичан?
2. Висловіть своє ставлення до застосування на фронтах Першої світової війни нових видів зброї, зокрема хімічної. Як ви думаєте, чи розробники зброї масового ураження повинні нести відповідальність за її застосування?

5. Брусиловський прорив

На Східному фронті в 1916 р. розгорталися не менш драматичні події. Ресурси вичерпувалися, і кожна сторона намагалася використати навіть короткочасну перевагу в живій силі для наступу і здобуття вирішальної переваги у війні. З початком літа 1916 р. російські війська, відповідно до рішення конференції держав Антанти, розпочали наступ на всьому східноєвропейському театрі воєнних дій. Тут діяло три російські фронти: Північний, Західний і Південно-Західний. Найбільших (хоча й тимчасових) успіхів було досягнуто на Південно-Західному фронті, хоча спочатку планувалося, що головний удар буде спрямовано в бік Вільна силами Західного фронту. Атака військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала Олексія Брусилова почалася в **червні 1916 р.** Наступ було розгорнуто на відтинку завдовжки 350 км – від Луцька до Чернівців. До початку вересня російські війська значно просунулися на Волині, Галичині й Буковині: зайняли міста Чернівці, Станіслав, Галич, Броди, Луцьк. Однак успіху 1914 р. повторити не вдалося. Просунувшись у глиб території

Бельгійські й російські солдати на Тернопільщині. Зима 1916–1917 рр.

У складі російських військ, які влітку 1916 р. наступали під орудою О. Брусилова на австрійські позиції у Галичині, брав участь бельгійський експедиційний автомобільний гарматно-кулеметний бронезагін. Цей підрозділ налічував 350–370 військовиків, 13 броньовиків, 26 легкових і вантажних автомобілів, 18 мотоциклів. На Східний фронт бронезагін прибув у січні 1916 р. і спочатку розквартирувався в Збаражі на Тернопільщині. Колоритна група бельгійців не розчинилася у величезній сірій солдатській масі російського війська,

однак звикання було складним. Для бельгійців усе було незвичним: мова команд, методи ведення бою, зневажливе ставлення до солдатів у російській армії (так, бельгійці не могли збагнути, чому російські офіцери побили їх хлистом), їжа, житло, санітарні умови. Незвична форма бельгійців на початку вводила в оману й російських солдатів, які подекуди відкривали вогонь по своїх союзниках. А серед місцевих мешканців поява чужинців з небаченими автомобілями викликала переляк. Після кількох місяців перебування в Збаражі місцеві мешканці таки зжилися з бельгійцями. У ході Брусиловського прориву декілька бельгійців було вбито. З почесними їх поховали в Тернополі. Зимували 1916–1917 рр. бельгійські солдати провели в селі Озерна на захід від Тернополя. Далі почалася тривала, сповнена пригод, подорож на батьківщину – через охоплену революцією і громадянською війною територію колишньої Російської імперії (до Владивостока), Сполучені Штати Америки, до Франції і аж тоді – до Бельгії.

супротивника на 80–120 км, російські війська, утім, не змогли захопити Ковель і Львів.

Наступальну операцію російських військ Південно-Західного фронту влітку 1916 р. називають *Брусиловським проривом* (це була єдина операція Першої світової війни, названа за іменем полководця). Для успішного проведення наступальної операції в тилу російської армії збудовано копію ділянок австро-угорського фронту, де російські війська відпрацьовували наступальні дії. Наступу передували ретельна розвідка, навчання військ, обладнання інженерних плацдармів, що наблизили російські позиції до австрійських. Успіх наступу забезпечила взаємодія між піхотою та артилерією. На напрямках ударів російських армій було створено перевагу над противником у живій силі (у 2–2,5 раза) і в артилерії (у 1,5–1,7 раза). Для австрійського командування Брусиловський прорив виявився повною несподіванкою. Тут було створено потужну, глибоко ешелоновану оборону. Вона складалася з трьох смуг, віддалених одна від одної на п'ять і більше кілометрів.

До вересня 1916 р. резерви російського командування й наступальні можливості Південно-Західного фронту було вичерпано. Щоби стримати наступ російської армії, австро-німецьке командування перекидало на територію України із Західного, Італійського та Салонікського фронтів усе, що було можливо (навіть турецькі дивізії). У ході Брусиловського прориву австро-німецькі війська втратили понад 1,5 млн убитими, пораненими і зниклими безвісти, російська армія – 500 тис. Утрати австро-угорських військ у живій силі й техніці були настільки значними, що вже до кінця війни вони не змогли вести активні наступальні дії. Під впливом Брусиловського прориву Румунія в серпні 1916 р. вступила у війну на боці Антанти. Для самого Брусилова здобута під час наступу популярність і слава виявилася короткочасною. Та й для Росії цей наступ став пірровою перемогою, бо критично ослабив і остаточно дестабілізував царський режим.

Погляд сучасника

Одна з причин, яка не дала змоги оволодіти Ковелем, крім сильних підкріплень, що їх підвезли німці, полягала в тому, що вони мали величезну кількість літаків, які літали ескадрильями по 20 і більше апаратів і цілковито не давали змоги нашим літакам ні здійснювати розвідок, ні коригувати стрільбу важкої артилерії, а про те, щоби підняти прив'язані кулі для спостережень, годі було й думати. ...Інша несприятлива для наших успішних дій обставина полягала в наступному. Гвардійський підрозділ, що прибув для підкріплення мого правого флангу, чудовий за складом офіцерів і солдатів, сповнених самолюбства і з високим бойовим духом, зазнавав великих втрат без користі для справи тому, що їх вищі командири не відповідали своєму призначенню. Перебуваючи довго в резерві, вони відстали від своїх армійських товаришів у техніці управління військами в сучасній бойовій обстановці, і позиційна війна, яка за цей час виробила багато оригінальних способів, їм була невідома.

Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва, 1983. С. 208–209.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, опишіть перебіг Брусиловського прориву. З'ясуйте, як склалася військова кар'єра О. Брусилова після 1916 р.
2. Визначте воєнно-стратегічні й політичні результати Брусиловського прориву. Поміркуйте, якими були наслідки цієї операції для населення українських територій.

6. Воєнні операції на морях

Перша світова війна точилася не тільки на суходолі, а й на морях. Морська могутність була ключем до імперського успіху. Головними суперниками були Велика Британія й Німеччина. У 1913 р. витрати на військово-морський флот у цих державах становили відповідно 63 і 32 % від загальних бюджетів їхніх збройних сил. На початку війни основні зусилля британського флоту було спрямовано на блокаду Німеччини. Німецький генштаб головну надію покладав на підводні човни. До кінця 1914 р., після кількох невдалих для британців морських битв, на океанських просторах могли діяти тільки німецькі підводні човни. На практиці війна на морі в Першій світовій війні суттєво відрізнялася від того, як її уявляли напередодні. Уявляли як низку великих боїв між флотиліями військових кораблів, а насправді перевагу мав той, хто був більш маневрений, вчасно умів виходити з бою і несподівано завдавати удару.

У 1915 р. найбільшою операцією британсько-французьких морських сил була **Дарданелльська операція**. План операції передбачав форсування Дарданелльської протоки з наступним ударом по Стамбулу. Однак спроба британсько-французького флоту форсувати Дарданелли навіть за підтримки десанту відчутних результатів не мала. У Північному морі британців також чекали поразки, незважаючи на чисельну перевагу їхніх сил. Виявилася перевага німецьких крейсерів у бронюванні й живучості. Німецькі моряки показали перевагу над британськими моряками в мистецтві маневрування й дієвості вогню. Найбільше британцям дошкуляли німецькі підводні човни, які вчинили блокаду островів. За наказом німецького військового керівництва знищенню підлягало всяке вороже торговельне судно. Німецькі човни діяли з порушенням морського судноплавства. Особливо сильне обурення світової громадськості викликало затоплення у травні 1915 р. підводним човном британського трансатлантичного лайнера «Лузитанія», який прямував із США до Великої Британії. На лайнері перебувало 1959 осіб (з них 440 жінок і дітей), з яких врятувалася лише 761 особа. Під тиском уряду США морські сили Німеччини були змушені припинити необмежену підводну війну.

Німецькі військово-морські сили зберігали перевагу і в 1916–1917 рр. Усю увагу німецького морського командування було зосереджено на максимальному використанні підводних човнів, а британського – на їх винищуванні. Рахунок ішов на сотні кораблів і десятки тисяч загиблих. Бойові дії німецького флоту включали й нальоти дирижаблів на британські порти і бази. Британці, що номінально могли претендувати на панування над морем, ніяк не могли впоратися з німецькими підводними човнами. Щоб зменшити втрати, союзники навесні 1917 р. запровадили систему конвоїв. Необмежена підводна війна, яку Німеччина поширила на Атлантичний океан, була одним з факторів, який спонукав США відмовитися від свого нейтралітету.

Пасажирський лайнер «Лузитанія» у порту Нью-Йорка. 1907 р.

Погляд історика

У роки війни стратегічного значення набули залізниця, автотранспорт, без використання яких унеможливлувалися забезпечення діючих армій, швидка передислокація солдатів і техніки з одного фронту на інший. Значні технологічні й стратегічні зміни відбулися у способах ведення воєнних дій на морі: почали активно використовувати загороджувальні міни, підводні човни, поряд із лінкорами добре зарекомендували себе крейсери, міноносці. Одна важлива битва на морі відтепер не могла вирішити хід війни. Слід зазначити, що світова війна завершила технологічну революцію палива на морі – вугілля на військовому флоті було повністю витіснене нафтою, вдосконалено двигуни внутрішнього згоряння (дизелі). Нафта поступово стала «чорним золотом», а її родовища – важливим політико-стратегічним ресурсом окремих держав. Наукові й технологічні винаходи кінця XIX – початку XX ст. були використані не тільки на благо людства, але й спрямовані переважно на нові способи знищення живої сили супротивника.

*Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн.
Кн. 1: Історичні нариси / відп. ред. О. Реєнт. Київ, 2014. С. 10.*

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, опишіть воєнні операції на морях під час Першої світової війни. Яке вони мали значення для загального перебігу війни?
2. Що дало підстави історикам стверджувати, що «одна важлива битва на морі відтепер не могла вирішити хід війни»?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Використовуючи карту, розкажіть про основні воєнні кампанії 1914–1916 рр., зокрема на українських теренах. Порівняйте перебіг подій на Східному та Західному фронтах.
2. Схарактеризуйте російську окупацію Галичини й Буковини. Визначте цілі й інструменти російської окупаційної влади. Поміркуйте про вплив війни на українське суспільство.
3. Схарактеризуйте бойовий шлях легіону Українських січових стрільців. Визначте вплив січових стрільців на формування образу Першої світової війни.

§ 4. Повсякденне життя: на фронті та в тилу

1. Сприйняття війни

Центральною темою Першої світової, як і будь-якої іншої війни, є насилля. Мається на увазі передусім фізичне насилля, що практикували чи якого зазнавали солдати. Перша світова війна була війною кулеметів, артилерії, танків і газових атак. Але до такої індустріалізованої форми ведення війни більшість солдатів була абсолютно не готова, адже їх готували до рукопашного бою. Багато солдатів не розуміло, що відбувається, коли змушені були переживати снарядний шок. У російській армії було знову запроваджено (після скасування в 1905 р.) фізичні покарання солдатів. Тільки враховуючи цей досвід насилля (тобто масового нехтування людським життям, виснаження людських ресурсів), можна пояснити феномен дезертирства чи розпад колись великих і, здавалося б, непохитних імперій. Марнування ресурсів, безлад, жорстокість, з якою європейці воювали між собою, – усе це підірвало й старі міфи про європейську вищість.

Погляд сучасника

Сельські листоноші отримали пошту з центральної пошти в Підкамінь (тепер смт Бродівського р-ну Львівської обл.), де було оголошення про загальну мобілізацію. Там були афіші, котрі були вивішені на видних місцях села, в котрих голосило, що усі мушкетери, котрі служили у війську і котрим ще не сповнило 42 роки, підлягають мобілізації і до 24-х годин мають зголосити у своїх кадрах. Був день субота і в годині 10 рано було усьо оголошено. В 10 годині по усіх селах почали дзвонити дзвони на гвалт так, як на пожар сумно-сумно, і люди, котрі були на полях, бігли до села. Що за новина, пожару не видно, а дзвони дзвонять протяжно в одну сторону? Припинилася уся робота. Я пас коні, а Тато мої косили пшеницю і Тато кинули косу і пішли розвідати, що таке є. Но довго не були. Повернули назад і почали далі косити. Вони знали, що їм треба іти на войну, а косити є ще багато. ...Другого дня, в неділю рано, виїхали фіри коло церкви, котрі були заказані вітом і шандарами. Усі мобілізовані з мішками, торбами вийшли під церкву.

...В той час надїхали фіри з Поповец, котрі везли мобілізованих і почав плач і лемент жінок і дітей. І хто був, той плакав, бо там відходили тати, чоловіки, брати і сини. Там поїхали мої Тато. Ми їх проводжали – Мама і нас два сини: я, на ім'я Михаїл, і брат молодший Микола. Мені було 10 років, братови – 7 років. Усьой караван возів з плачем відїхав до Бродів. Остало сумне село. ...Тато мої були в Перемишлі і там, коли уже були ізпотребляні усі харчові запаси і зїли усі коні, і люди були змучені, товді здали Перемишель. А хто був живий, то пішов в плін. І мої Тато пішли в плін. Опинилися Они в Полтавській об[ласти]. Там їх узяв багатий козак в село Заїченці Хорольського уезду. Робили у Федора Яковлевича Куліка. Там їх робило 3-х пленных.

Малюнок німецького офіцера Ернста Маркуса – учасника боїв на території Волині

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі: науковий збірник. Вип. 58. Луцьк, 2016. С. 15–16.

Війна мала й господарський вимір, вплинула на повсякденний досвід мільйонів людей. У тилу її сприймали крізь призму щоденних труднощів, пов'язаних з браком продуктів і речей першої потреби. Незважаючи на заходи влади, яка намагалася регулювати споживання, багато товарів під час війни зникло з продажу. Але й під час війни були люди, які жили в достатку – відвідували театри, концерти, спортивні змагання й танцювальні майданчики і навіть їздили на курорти. Ближче до лінії фронту ціною й мірилом війни були матеріальні знищення (насамперед житлових будівель), міграції та примусові виселення. На фронті життєві радощі і смутки визначали звістки від рідних, сусідство смертей і поранень, стан здоров'я, побутові умови. Сприйняття війни великою мірою залежало й від загального розуміння її сенсу, від різниці між уявною на початку перемогою та пізнішою реальністю.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте, як сучасники сприймали Першу світову війну. Від чого це залежало? Які відчуття й емоції викликає у вас подане свідчення учасника тих подій?
2. Назвіть особливості Першої світової війни порівняно з попередніми війнами. Чому під час війни фактично зникла відмінність між фронтом і тилом?

2. Людина на фронті: «будні» окопної війни

Ідучи на фронт, солдати мріяли про перемогу, але кожен думав і про те, як вижити в горнилі війни, уникнути поранення і не потрапити в полон. Однак час показав, що таких щасливців було небагато. Попри це, кожен солдат намагався облаштувати свій побут, знайти дрібні життєві радощі, які підтримували його в моменти відчаю і давали надію.

Найпершою реальністю, до якої солдат мусив звикнути, була смерть. За деякий час її починали сприймати як щось природне, що може статися з кожним у будь-який момент. Значно важче було звикнути до страждань поранених. А кількість поранених під час Першої світової війни суттєво перевищувала кількість загиблих. До кінця війни в усіх арміях вона сягнула 20 млн осіб. Найчастіше поранення були результатом артилерійських обстрілів, вогню піхоти, штикових атак, повітряних бомбардувань, застосування отруйних газів і вогнеметів. У 1917–1918 рр. німецький конструктор Гуго Шмайссер розробив зброю, що давала змогу вести автоматичний вогонь на відстані до 200 м. Поранення виникали й під час долаття різних перешкод (боліт, рік, окопів, загороджень з колючого дроту), а взимку – через тривалі морози.

Погляд сучасника

17.X.[1914] Вечір. Цілий день острілювали нас... Воно гарно виглядає, як ґранат вдарить в землю! Здаєть ся, що се вулькан вибухає. І страшно, і разом так гарно! Нині маєм вже трох вбитих і кількох ранених. Гарний початок! Се впрочім не робить великого вражіння на мене. Кулі свищуть, а я сховався за вал, скуливсь та дрімаю. Очікую чогось страшного, чогось такого, про що боюсь погадати.

21.X. Р[ів] стр[ілецький]. Нині вже третій день лежимо в «яриках». До стрілянини ми вже попривикали. Коло нас гремить, а ми собі байдуже. Спимо спокійно. Нічо нас не вражає. Трупів минаєм, мов якісь колоди. І не в гадці нам, що за хвилю і нам може лягти прийдеть ся. Ми стали живими автоматами без душі.

[22 жовтня]. О 2-гій год. ідем вперед! Мовчки сунемо... Тяжка мрака ловить кожний підозрілий звук. Минаєм полонину. Продираємось густим лісом. Нараз глухий грокіт. Градом посипались московські «дум-дум». Несамовито пристанув кожний. Роздався крик: «Вперед!», «Вперед, хлопці!», «Впері-ід!». Кожний кидаєсь перед себе. Біжу з гуртком кілька кроків. Стаю. Крізь гущу годі продертись. Дивлюсь: нічого не бачу. Темно, мов в пеклі. Товариші стратили «чуте». Погубились в непроходимім лісі. З-за густих, колючих хащів годі рушитись. Стріляти неможливо: власного кріса не бачиш. До того перед нами Мадяри. Продертись до них годі. Взад вертати? Ніколи! Що ж робить? Ні нашим помочи, ні себе спасти. Попались в клітку. Нікуда рушитись. Стрілянина змагаєсь. Шалений лоскіт й тріск над головою. Дощем паде галузя з смерік. Град трісок летить на нас. Зойк ранених серце роздирає. Від пекельного гуку дрожить воздух. Страшна борба сьвітів. Сказались елементи. Чи в пекло ми попались?

Петрій І. Щоденник Володимира Стефанишина як джерело до історії легіону УСС у 1914–1915 роках // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2011. Вип. 6. С. 267.

В умовах окопної війни було легко захворіти на ревматизм і так звану траншейну стопу (відмороження стоп унаслідок тривалої дії на них холоду й вологи при вимушеній малорухомості), запалення сечового міхура й легень, розлади кишкового тракту, туберкульоз. Ці хвороби подекуди призводили серед солдатів до більшої кількості смертей, ніж реальні бойові дії. Грізним був тиф – хвороба брудних рук і браку гігієни. Величез-

Січовий стрілець пише листа

Український хлопчик Славко Луцишин, санітар у шпиталі австро-угорської армії. 1915 р.

ною проблемою на всіх фронтах стали воші, які поширювали тиф. Аби запобігти епідеміям, воюючі держави були змушені вдаватися до масового щеплення солдатів, полонених і цивільних осіб. Одним з найбільших викликів для медичних служб на фронтах були також психічні хвороби.

У перші два роки війни в усіх державах, що воювали, спостерігалось небувале патріотичне піднесення. Кількість дезертирів в окремих арміях тоді була невелика, особливо на Західному фронті. Солдати воювали з великою мотивацією до війни, підтримуваною пропагандою. Значно більше дезертирств зафіксовано у турецькій і російській арміях. До листопада 1918 р. з турецької армії втекло близько 0,5 млн вояків, а з російської до кінця 1916 р. – близько 1,5 млн. Особливо цей процес набув розмаху після Лютневої революції 1917 р. Російський солдат мав дуже слабе почуття зв'язку з державою, за яку мусив воювати. У 1918 р., коли цілі затяжної війни стали для солдатських мас зовсім не зрозумілими й накопичилася втома від воєнних дій, дезертирство набуло масового характеру в усіх арміях. Траплялися навіть солдатські бунти. Одні залишали окопи в пошуках засобів для виживання, інші не бачили у війні жодного сенсу.

Запитання і завдання

1. Уявіть та схарактеризуйте повсякдення солдата на передовій у роки Першої світової війни. Поміркуйте про причини дезертирства в імперських арміях наприкінці війни.
2. Як науково-технічні досягнення змінили сприйняття війни солдатами на фронті? Чи є можливою й виправданою людяність на фронті?

3. Влада й організація життя в тилу

Держави, які розпочинали війну, не планували докорінно змінювати систему господарювання, позаяк уважали, що перемога буде швидкою й накопичених ресурсів для її досягнення вистачить з надлишком. Але вже через кілька тижнів після початку війни довелося визнати, що економіка таки потребує перебудови відповідно до потреб фронту. Значну частину цивільного населення мобілізували до війська, інші визначили

роль – як їх називали – солдатів внутрішнього фронту. Людські та матеріальні потреби, яких вимагала ця війна, сягнули немислимого раніше рівня. Відомі з історії воєн межі між фронтом і тилом у Першій світовій зникли через потужну мобілізацію державних засобів, яка вимагала взаємодії військових і цивільних інституцій.

Під час війни значно зросло втручання державних органів в економіку, було обмежено також громадянські свободи (зокрема, свободу пересування, недоторканність житла, зібрань, страйків, запроваджено цензуру). Парламенти надали урядам надзвичайні повноваження. Неминуchoю під час війни була централізація влади з одночасною перевагою військової влади над цивільною і виконавчою – над законодавчою. Виникла потреба у створенні цілком нових урядових або урядово-приватних інституцій, які реалізували воєнні цілі. Приватним, кооперативним і державним закладам уряди визначали виробничі плани, асортимент товарів і ціни. Було встановлено повний державний контроль над транспортом. Військо мало безумовний пріоритет на залізниці.

Війна потребувала величезних фінансових і матеріальних ресурсів. Якщо на початку війни воєнні видатки Німеччини становили чверть бюджету, то наприкінці вони перевищили його половину. Воєнний бюджет Великої Британії наприкінці війни становив близько 80 % державних видатків і 52 % валового внутрішнього продукту. Важливими джерелами фінансування війни стали зовнішні та внутрішні позички й кредити. Усе це, своєю чергою, вело до зростання цін та інфляції. У перші роки війни найбільшим кредитором була Британія, а згодом – США. У найгіршому фінансовому становищі перебувала Росія, населення якої найменше довіряло державі й неохоче брало участь у купівлі облігацій.

Воєнна економіка залежала від робочої сили. Частка робітників, зайнятих у воєнній промисловості, постійно зростала. Наприкінці війни в Росії, Італії й Німеччині вона значно перевищувала половину від загалу зайнятих у промисловості робітників. У Німеччині втручання держави в трудові відносини в напрямі мілітаризації ринку праці було найбільшим. Було запроваджено примус до праці (у тому числі частини жінок), знижено вікову межу (до 16 років), подовжено робочий час, заборонено страйки та інші форми робітничих протестів. До роботи на воєнну економіку залучали полонених і дезертирів, населення окупованих територій. Колоніальні імперії використовували ресурси колоній та домініонів.

Гострим було питання сировини. У результаті заборонено експорт матеріалів, які використовували для воєнних цілей, запроваджено режим економії й виробництво заміників. Експерименти та дослідження у промислових лабораторіях привели до важливих відкриттів і винаходів, що зрештою й продовжило війну. Найбільше в цьому напрямі досягли німці: азот почали отримувати з повітря (це дало змогу замінити селітру, яку використовували у вироб-

Австрійці знімають мідне покриття з даху Латинського кафедрального собору у Львові. 1916 р.

ництві амуніції), сірку – з гіпсу, а гліцерин – із цукру. Було започатковано виробництво синтетичних масил і гуми, бавовну замінили на льон і коноплі. Важливим джерелом сировини були окуповані території, де реквізували церковні дзони, мідне покриття дахів, кухонне начиння, предмети з олова й латуні, білизну й теплий одяг.

Війна суттєво знизила якість життя людини. Невід’ємним його атрибутом стали брак товарів широкого вжитку, продуктів, довжелезні черги, де нерідко траплялися конфлікти. Влада намагалася регулювати обсяги споживання запровадженням карток. У Німеччині картки з’явилися вже на початку 1915 р., передусім на хліб, жири, молоко та м’ясо. Узимку 1916–1917 рр. ситуація з продуктами суттєво погіршилася. Особливо драматичною вона була в містах на півночі Російської імперії. Вихід знаходили в заміниках (у тому числі сурогатах продуктів), налагодженні натурального домашнього господарства, активно діяв і «чорний ринок». Другим після продуктів клопотом для тисяч людей була відсутність достатньої кількості палива. Траплялося, що в містах зневірені люди вирубували парки і сквери. У роки війни мешканцям дошкуляла злочинність. Війна створила сприятливі умови для поширення грізних пандемій, зокрема тифу й так званої іспанки.

Погляд сучасника

Що таке війна – про це у Відні ніхто не мав анінайменшого уявлення, і нікому навіть на гадку не спадало, що під час війни може статися, що не буде й скибки хліба.

Одного чудового дня на шпальтах усіх газет з’явилися статті про те, що зернята фруктів містять повно рослинної олії. Відтак зернятка яблук і груш, а також кісточки слив не треба викидати, а збирати, чистити, вичавлювати й використовувати для приготування їжі. Ідея просто геніальна – маленька олійниця в кожному домі. От тільки де їх узяти – всі оті яблука, груші, сливи?...

Якось прийшов я додому досить пізно. Матері не було. Вона стояла в черзі по хліб під крамничкою неподалік. Я пішов їй на зміну, щоб стояти до ранку. Худющий як тріска та ще й з бородою. Мені було двадцять один, а на вигляд – щонайменше в три з половиною рази більше.

Галичина з Великої війни / упоряд. А. Паславська, Т. Фогель, В. Кам’янець. Львів, 2014. С. 213, 215.

Погляд історика

Хід і результати Першої світової війни визначалися низкою чинників першорядного значення.

По-перше, наявністю високорозвиненої промисловості з досконалою системою управління, здатної взяти на облік всі наявні ресурси, підпорядкувати їх інтересам фронту й потребам тилового забезпечення, забезпечити мільйонні армії зброєю, боєприпасами та іншим спорядженням.

По-друге, спроможністю сільського господарства забезпечити величезні військові контингенти продовольством і товарами широкого вжитку.

По-третє, можливостями транспорту вчасно і в належних обсягах доставляти військам необхідне спорядження.

По-четверте, впорядкованістю державного і громадського управління, що базується на цивілізованих началах і має широку підтримку населення.

*Реєнт О., Сердюк О.
Перша світова війна і Україна.
Київ, 2004. С. 457.*

Запитання і завдання

1. *Визначте роль тилу в роки Першої світової війни. Яких заходів у той час треба було вжити владі, щоб держава була здатна вести війну?*
2. *Як вплинула війна на якість життя людей? З якими повсякденними проблемами стикалися мешканці під час війни?*

4. Жінка на війні

Початок Першої світової війни, а також попередній емансипаційний досвід дали можливість жінкам вийти за межі власного дому і стати частиною суспільних процесів. Воєнна економіка потребувала вмілих і водночас дешевих робочих рук. На кінець війни частка жінок, зайнятих здебільшого в промисловості й сфері послуг, від усіх працівників становила: в Австралії – 37 %, Великій Британії – 36 %, Франції – 40 %, Росії – 43 %. Поглибилася фемінізація таких професій, як секретарка, продавчиня, учителька, медсестра. Натомість надалі рідкістю були жінки у правничих та інженерних професіях. Однак робітники, особливо на великих заводах, були не надто задоволені фемінізацією. Керовані чоловіками профспілки навіть ухвалювали рішення не допускати жінок до праці. Це виникало не так з переконання, що тільки чоловіки здатні утримувати сім'ї, як зі страху, що жінки займуть місця праці, а чоловіків відправлять на фронт.

Те, що жінки під час війни набували суспільно значимих ролей (часто з необхідності), мало безпосередній вплив на зміну їхнього становища в сім'ї, державі, органах місцевого самоврядування, у громадському й політичному житті. Війна активізувала феміністичні рухи, феміністична література здобула нових читачок. Дехто трактував це як початок жіночої революції. Таку революцію анонсувала Гертруда Атертон – американка, яка мешкала в Німеччині. Вона стверджувала, що чоловіки, вибираючи війну, втратили орієнтири, не панують над своїми емоціями та психікою. Задля порятунку людства феміністки на чолі з Атертон закликали жінок до активності в політичному й громадському житті. Це свідчило про те, що політика перестає бути винятково чоловічим заняттям.

Саме в роки війни уряди багатьох держав надали жінкам виборчі права. З'явилися й діячки, які домагалися права на військову службу нарівні з чоловіками. Перші жіночі збройні підрозділи було створено в 1917 р. у британських збройних силах. Але й до того в багатьох арміях можна було зустріти на службі поодиноких жінок. Крім регулярних армій, жінки воювали у складі національних збройних формувань, як-от у легіоні Укра-

На заводі боєприпасів
у Великій Британії. 1917 р.

Плакат «Ти можеш
допомогти американському
Червоному Хресту»

Ірена Кузь у легіоні УСС.
1915 р.

їнських січових стрільців чи польських легіонах. Історики налічують щонайменше 37 січових стрільчинь. Найвідоміші з них Олена Степанів, Ганна Дмитерко, Софія Галечко. У деяких арміях було створено допоміжні підрозділи, у яких жінки служили як медсестри, кухарки, інструкторки, секретарки. Щоправда, чоловіки в той час сприймали появу жінок у війську здебільшого неприхильно. Суспільна активність жінок під час війни здебільшого виявлялася в благодійній і культурно-освітній праці.

У результаті змін, що були зумовлені війною, частина жінок звільнилася від обмежень з боку батька, чоловіка, родини, набуваючи впевненості у власних силах. Почали змінюватися й уявлення жінок про суспільні ролі, зросла їхня активність у прагненні самостійно обирати життєвий шлях. Нові тенденції знайшли відображення в одязі жінок: з одного боку, він ставав більш зручним, вільним і практичним, а з другого – підкреслював жіночість. Не обходилося й без крайнощів, коли «визволені» жінки намагалися копіювати чоловічі манери. Утім емансипація стосувалася відносно невеликої кількості жінок. Більшість з них продовжувала жити в традиційному світі, у якому ключову роль чоловіка не піддавали найменшому сумніву.

Погляд сучасника

Я не уявляю зовсім кличу суфражисток, і не бачу потреби боротьби з українськими мушкетерами. Що ж говорити про якусь поневоленість жінки, про рівноправність і т. п. Так прав ніхто нікому добровільно не дає. Всі права треба собі самому брати. Але без виконання обов'язків ніхто не може мати претензії на якісь права. Ось наша селянка використала воєнний час і станувши на висоті виконання усіх обов'язків, наложених на неї воєнними обставинами, в один мент добула й усі права, які досі були привілеями лише голови родини. А хто ж боронить нашій інтелігентній жінці вилізти з запічка, скинути з себе пута, теж взятися до громадської праці, якої всюди повно, куди оком глянути? Тож цей «страшний мушкетер» на війні, руки свобідні... Чому не інтересуються відомою і відбудовою освітнього і господарського життя по наших селах?

*Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України.
Відділ рукописів, ф. 243, од. зб. 2,
арк. 202–204 (зі щоденника
Іванни Блажкевич).*

Погляд історика

Велика війна відкрила перед жінками нові можливості, давала змогу (але не гарантувала) виявлення своєї особистості. Для деякої з жінок шлях до війська був способом втечі від традиційного суспільного устрою, але закінчення війни часто повертало їх до реалій старої буденності... Феномен участі жінки у війні складний у силу панівних гендерних уявлень... з одного боку, і особливостей сприйняття фронтової дійсності – з другого. Жінки були готові до подвигу, але не були готові до перебування в армії. Те, з чим довелося зіштовхнутися на війні, виявилось для них несподіванкою. Інший бік цього явища – неоднозначне ставлення чоловіків та громадської думки загалом до присутності жінки у війську, особливо на передовій. Неприродним (однак реальним) здавалось словосполучення «жінка-солдат», жінка, яка несе смерть.

Байдак М., Бежук О. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей // Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 79.

Запитання і завдання

1. Назвіть зміни, які відбулись у становищі жінок під час Першої світової війни. Обґрунтуйте або аргументовано спростуйте думку про те, що війна пришвидшила емансипацію жінок.
2. Спираючись на наведені тексти, поміркуйте про труднощі, з якими стикалися жінки під час війни. Як самі жінки ставилися до нових можливостей?

5. Національне питання в ході війни

Перша світова війна була не тільки війною держав, а й війною народів-націй. Історики зауважили, що, попри руйнування, голод, смерть і страждання, війна внутрішньо укріпила народи, які брали в ній участь. Вона зробила стійкішою ідентичність бельгійців, прискорила формування національної свідомості серед мешканців Італії, зміцнила (навіть попри поразку у війні) національну єдність німців та угорців. Так само для українців, хоча й розділених лінією фронту, ця війна поступово перетворювала питання національної єдності з теоретичного в практичне завдання, прискорювала формування модерної української нації. Але це була складна справа, бо її здійснення залежало від того, що відбуватиметься з Російською й Австро-Угорською імперіями, а також від того, як національні й соціальні концепції, створені в ХІХ ст., буде втілено на практиці.

Серед держав, які розпочали війну, були багатонаціональні імперії – Російська, Австро-Угорська, Османська. Однак більшість їхніх народів питання про державну незалежність не ставили руба. Вони залишалися на старих позиціях: домагатися національної автономії або самоврядування в межах наявного політичного організму. Якщо незалежницькі наміри й були, то тільки серед невеликої частини політиків. Жоден з народів імперій спочатку не передбачав розгортання масштабної збройної боротьби проти «своїх» держав. Зрештою, жоден з них не мав для цього й достатніх сил. Характер мобілізації в серпні 1914 р. і самої війни виключав, принаймні в першій фазі війни, будь-яку незалежницьку діяльність.

Оскільки деякі нації було розділено кордонами ворогуючих держав, то на багатьох фронтах дійшло навіть до братовбивчих боїв, як-от серед українців, поляків, румунів, італійців, французів. Українці служили в російській, австро-угорській, а також в угорській армії гонведів, поляки – у російській, австро-угорській і німецькій, а румуни – у румунській, російській і австро-угорській арміях. Однак побоювання Берліна, Петербурга, Стамбула, Будапешта і Відня стосовно національних рухів виявилися безпідставними аж майже до кінця війни. Лише тоді, коли імперії були виснажені, ослабла й солідарність з «власною» армією, династією та державою, а тому почали чути голоси національних еліт, які вимагали національних держав.

Виразніше заявити про державотворчі плани національні еліти змусили сумніви в життєздатності імперій. Це було дуже складне відчуття – переконати себе в тому, що величезні й могутні держави можуть розвалитися на очах. Найважливішими підставами і спонуками так думати стали Лютнева революція в Росії (1917 р.) і послідовна позиція американського президента Вудро Вілсона. Саме він підтримував прагнення народів до власних національних держав в ім'я саморозвитку і захисту перед «червоною революцією». Ця політика знайшла вираження у «14 пунктах» Вілсона (їх було виголошено перед Конгресом 8 січня 1918 р.), у яких окреслено бачення міжнародного устрою після світової війни.

У зіткненні імперій шанси на державотворення шукали слов'янські народи: чехи, словаки, поляки, хорвати, серби, словенці, українці. Однак майже до кінця війни їхні національні лідери не мали ясних образів майбутнього: на кого робити ставку, кому сприяти, а кому шкодити. Серед південних слов'ян кружляли ідеї то Великої Хорватії, то Великої Сербії, то югославської автономії у складі монархії Габсбургів, то окремого Королівства сербів, хорватів і словенців. Не було ясності й у відносинах між

чехами і словаками. Німецькі інтелектуали й політики виношували ідею так званої Серединної Європи – господарської унії народів від Польщі до Фінляндії під протекторатом Німеччини. Але в міру того як війна затягувалася, вичерпуючи сили й ресурси, німецьке командування схилилося до думки, що доля Східного фронту найбільше залежить від поляків.

Війна породила й таке явище, як масові репресії за національною ознакою, що сьогодні їх трактують як практики *геноциду*. Приводом зазвичай ставали підозри в симпатіях до ворожої держави. Так, австрійська влада вчинила репресії проти частини українського населення Галичини, запідозреного в москвофільстві. Безпрецедентним для того часу стало рішення турецького уряду в 1915 р. насильно депортувати зі східної Анатолії вірменське населення, запідозрене в симпатіях до ворогів-росіян на Кавказькому фронті та в планах створити об'єднану Вірменію під російським протекторатом. Депортація зачепила мільйони осіб і супроводжувалася масовим насильством і жертвами (було вбито або загинуло близько 1,5 млн осіб). У 1916 р. було придушено й ірландське Великодне повстання в Дубліні. У певному сенсі Перша світова війна стала прологом геноцидів ХХ ст.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте, як Перша світова війна вплинула на національні рухи. Назвіть виклики і дилеми, які поставали перед національними рухами й імперіями під час Першої світової війни.
2. Обґрунтуйте висловлення К. Левицького про те, що в часи війни українська національно-політична ідеологія «устійнювалась, кристалізувалась і кріпшала». З якими труднощами зіткнулись українці як нація під час війни?

6. Опіка над пораненими, біженцями та полоненими

У роки Першої світової війни в більшості держав було створено мережу добровільних організацій, які надавали допомогу армії та постраждалому населенню, опікувалися пораненими й хворими воїнами, біженцями й полоненими. Благочинну діяльність громадських організацій та всього населення стимулювала, передусім, тривога за рідних і близьких, мобілізованих до армії. Обставини війни формували також певний рівень індивідуальної відповідальності громадян перед суспільством, активізували громадські сили і рухи. Допомога громадськості й усього населення благочинним ор-

Завдання

Розгляньте фото та спробуйте дати йому назву. Для заголовка використайте асоціації та емоції, які воно у вас викликає. Зберіть додаткові відомості про становище військово-полонених у Першій світовій війні.

Російський солдат-конвоїр з австрійськими полоненими

ганізаціям визначалася не тільки грошовими внесками, а й одягом, взуттям, медикаментами і продовольством.

У Російській імперії ініціатива належала земствам і міським союзам. І хоч у всякій справі царська влада намагалася утримувати ініціативу за собою й зберігати повний контроль за настроями суспільства, не допускати створення непідконтрольних громадських організацій, обставини, що диктувалися війною, виявилися сильнішими. В умовах масштабних воєнних дій, невпинно зростаючих військових потреб, чималих жертв серед фронтників правляча верхівка Російської імперії дедалі більше усвідомлювала, що державні структури без значної підтримки громадськості не здатні забезпечити всім необхідним армію, у першу чергу опікуватися хворими та пораненими військовослужбовцями. Тож влада була змушена погодитися, особливо після поразок на фронті в 1915 р., на діяльність добровільних організацій опозиційного спрямування.

У добровільній діяльності в Росії значною була роль українців. Уже в перші тижні війни Україна покрилася густою мережею лікарських закладів. Відомий підприємець і меценат Михайло Терещенко відкрив власним коштом лазарет у Києві. Інші члени сім'ї Терещенків обладнали притулок для нижніх чинів з ампутованими кінцівками, лазарети та шпиталь для поранених солдатів і офіцерів. Багато представників української інтелігенції працювало в Товаристві допомоги населенню Півдня Росії й у Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Комітет мав у розпорядженні мережу складів, млинів і власну потужну пекарню. У межах діяльності Київського відділення Тетянинського комітету представники української інтелігенції працювали в школах і притулках для дітей біженців і вигнанців.

Погляд історика

Загалом у Росії на 1917 р. налічувалося понад 400 концтаборів для військовополонених. ...У 1916–1917 рр. характер розміщення військовополонених на території Російської імперії змінився за рахунок скорочення числа тих, кого відправляли до Східного Сибіру, і переведення великих контингентів полонених у європейську частину для участі в тилкових і сільськогосподарських роботах. ...Варто констатувати зміну [в той час] ставлення місцевого населення до бранців – від певного захоплення представниками дещо іншої культури, укладу життя до агресії в їхній бік через наростання соціально-економічних труднощів у Російській імперії. Селяни, які працювали в поміщицьких економіях, розглядали задіяних на сільськогосподарських роботах військовополонених як потенційних конкурентів.

Кірієнко О. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / відп. ред. О. Рєєнт. Київ, 2015. С. 478.

В Австро-Угорщині опіку над пораненими, біженцями й полоненими здійснювали численні громадські й церковні організації. У Галичині греко-католицька церква була не тільки релігійною організацією й культурним феноменом, тісно пов'язаним з ідентичністю українського населення. Вона була добре збудованим соціальним інститутом, інтегрованим у державу та суспільство й задіяним у найважливіших політичних і соціальних процесах. І хоча греко-католицьке духовництво саме зазнало під час війни значних переслідувань, ті священники, які залишилися, у міру можливості допомагали парафіянам. Опіка над полоненими була важливим напрямом діяльності українських політичних організацій – Головної (пізніше – Загальної) української ради, Союзу визволення України.

Активною добродійною діяльністю займалися також польські та єврейські організації. На громадські внески організовували так звані військові кухні в містах, створювали сиротинці й будинки опіки для інвалідів.

Заяпитання і завдання

1. Поміркуйте, яку роль під час війни відіграла соціальна допомога й добродійність. Як імперська влада ставилася до діяльності добродійних організацій?
2. Наведіть приклади добродійних ініціатив на території України. Поміркуйте, як такі ініціативи впливали на емансипацію суспільства, його згуртованість.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте зміст поняття «військовий обов'язок». Спробуйте доповнити запропонований у підручнику перелік питань і сюжетів новими, які зможуть розширити образ військової обов'язковості.
2. Порівняйте сприйняття війни мешканцями міст, тобто представниками індустріальної культури, і сільськими жителями, тобто людьми традиційного (аграрного) суспільства.
3. Історики стверджують, що Перша світова війна, хоч і принесла людям неймовірно страждання, втрату рідних і близьких, стала потужним чинником модернізації суспільства. Чи згодні ви із цим твердженням? Свою думку обґрунтуйте.

§ 5. Завершення та наслідки війни

1. Вступ у війну США. «14 пунктів» Вудро Вілсона

Важливою обставиною, що мала великий вплив на військово-політичну обстановку в Європі та хід подій на фронтах, став вступ **6 квітня 1917 р.** США у війну на боці Антанти. Приводом для цього була брутальна активність німецьких підводних човнів, які руйнували американську морську економіку, а незграбні спроби Німеччини прихилити на свій бік Мексику остаточно усунули всі сумніви. Щоправда, на той час армія США була нечисленною і налічувала 130 тис. вояків. Однак невдовзі Конгрес, з огляду на малий притік добровольців в армію, ухвалив закон про загальний військовий обов'язок.

Так у війну включилася найбільша економічна потуга світу: держава зі стомільйонним населенням, яка створювала 30 % валового світового продукту, мала незрівнянно більші від інших країн мобілізаційні й фінансові можливості. Очевидною американською перевагою була сучасність, інноваційність економіки. До кінця війни в США було мобілізовано близько 4,5 млн осіб. Військово-морський флот США кількісно поступався лише флотам Великої Британії та Німеччини. Разом із США у війну на боці Антанти включилися й держави, економіка яких залежала від американської (найбільшою з них була Бразилія).

Плакат «Ти потрібен мені в армії США». Худ. Дж. Монтомері. 1917 р.

Для вдумливих спостерігачів вступ у війну США означав значно більше, ніж новий етап світової війни. Це була очевидна заявка на право визначати повоєнний устрій світу. А надто якщо взяти до уваги, що на початку війни ніхто й подумати не міг про участь США у війні на Старому континенті. Тоді серед американських політиків й інтелектуалів і суспільстві загалом виразно переважала думка про доцільність нейтральної позиції. Американці вважали, що війна в Європі є внутрішньою справою її мешканців. Але за кілька років ситуація змінилася. Поступово набувала популярності думка про США як світового арбітра. Архітектором повоєнного устрою став президент Томас Вудро Вілсон, історик і політик. На президентських виборах 1912 р. він виступив з програмою реформ «Нова свобода» і переміг з вражаючою більшістю голосів. Нейтральність у поєднанні з послідовним наголошенням необхідності дотримання в політиці моральних засад дала йому змогу виграти й вибори 1916 р. Вступ США у війну Вудро Вілсон пояснював потребою змінити світ на краще, зробити його більш вільним і демократичним.

Програму відновлення миру та післявоєнної нормалізації міжнародних відносин Вудро Вілсон виклав у посланні Конгресу від 8 січня 1918 р. Програма складалася з 14 пунктів, які передбачали:

1. Проведення відкритих мирних переговорів без укладення таємних міжнародних угод.
2. Свободу торгового мореплавства в мирний і воєнний час.
3. Ліквідацію перешкод для міжнародної торгівлі.
4. Скорочення озброєнь до меж, достатніх для гарантування національної безпеки.
5. Врегулювання всіх колоніальних суперечок з урахуванням інтересів місцевого населення.
6. Звільнення Німеччиною всіх російських територій та надання Росії повної та безперешкодної можливості визначати її політичний розвиток та основи національної політики.
7. Звільнення Бельгії та відновлення її суверенітету.
8. Повернення Франції Ельзасу та Лотарингії, відбудову окупованих французьких областей.
9. Виправлення кордонів Італії згідно з національною ознакою.
10. Надання народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії, права на автономний розвиток.
11. Евакуацію німецьких військ з Румунії, Чорногорії, Сербії, забезпечення останній вільного й безпечного виходу до моря.
12. Надання автономії для народів Османської імперії, відкриття чорноморських проток для суден усіх держав.
13. Створення незалежної Польської держави з виходом до моря і приєднання до Польщі територій, населених поляками.
14. Створення міжнародної організації з метою гарантувати політичну незалежність і територіальну цілісність усіх країн.

Запитання і завдання

1. *З'ясуйте обставини вступу США в Першу світову війну. Як уряд США бачив роль своєї держави у встановленні повоєнного світового ладу? На чому ґрунтувався цей погляд?*
2. *Підготуйте повідомлення про життєвий шлях і політичні погляди Вудро Вілсона. Схарактеризуйте його «14 пунктів».*

2. Бойові дії на Західному фронті в 1917–1918 рр.

Вихід з війни Росії

На фронтах Першої світової війни в 1917–1918 рр. переplitалися відчай, упертість, ілюзії, образи і ще багато інших емоційних станів. Вони не давали змоги багатьом – політикам, військовим діячам, представникам культурно-інтелектуальних середовищ – відверто подивитися на реальність. Машина війни намагалася працювати всупереч об'єктивним обставинам, надалі прирікаючи на жертви мільйонні армії. Усі сподівалися переломити хід війни на свій бік і здобути остаточну перемогу. Однак у баченні звичайного солдата і трудівника тилу, від яких власне усе й залежало, війна втрачала сенс. Фронти перетворювалися на нагромодження затягалих локальних сутичок. Генштаби в запалі або у відчай кидали в бій усі людські ресурси, які могли зібрати, але в результаті отримували тільки нові жертви. За таких обставин нова потужна військова техніка, яка призводила до масового ураження, ще виразніше показувала безумство війни.

У кампанії 1917 р. протиборчі сторони постали перед величезними труднощами. Хоча матеріальні й людські ресурси вичерпувалися в обох коаліцій, Антанта перебувала в кращому становищі. Загальна чисельність її збройних сил становила 27 млн осіб, тоді як у противника – 10 млн. На хід подій на фронтах у 1917 р. кардинально вплинули дві обставини: Лютнева революція в Росії, у результаті якої було повалено монархію, і вступ у війну США. Російська революція стала для Німеччини несподіваним подарунком, який відновив надії на перемогу. Однак про масштабний наступ годі було й думати. Німецький генштаб зосередив зусилля на дестабілізації ситуації в Росії, паралізуючи дії Тимчасового уряду, який не мав наміру відмовлятися від союзницьких зобов'язань і заявляв про війну «до переможного кінця». На Західному фронті впродовж 1917 р. відбувалися затягі спроби союзників потіснити німецькі війська, особливо активними в цьому були французи. Ці наступальні операції були такими невдалими, що їх результатом стали відкриті заворушення у французькій армії.

Погляд сучасника

Фрагмент із записок Михайла Єгоровича Алексєєва – мобілізованого до російського війська селянина з с. Павлівка, на той час Мелітопольського повіту Таврійської губернії, за 1914–1917 рр.

Живемо ми поки що без царя... І солдати дізналися, що народ, робочі в Петербурзі постали проти війни і безпорядку в царському домі, що він не керував... Я пішов до другого кулемета, як раптом австрієць кричить:

– Рус, стріляти не будеш? Я принесу дещо. — І так пішов крик на північ далі. І ось невдовзі в окопах з'явилися газети. І в газетах описувалося, що в Петербурзі і Москві. І австрійці сказали:

– Досить, рус, воювати нам. Ви не стріляйте і ми теж не будемо.

Серед фронту зійшлися – наші солдати та австрійці і домовилися – удень не сидіти в окопах, а гуляти зверху...

А потім нам почали говорити, що ось братаються вони і ви, а німці сильно напирють на союзників наших – Францію та Англію. І нам кажуть, що з німцем заключати сепаратного миру не треба, треба його розбити, щоб він голову більше не піднімав. Але наші солдати говорили, що кому потрібна війна – нехай іде воює, а ми живими лишилися, не хочемо більше.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн.

Кн. 2: Мовою документів і свідчень / відп. ред. О. Реснт. Київ, 2015. С. 589–591.

У 1918 р. економічний стан Центральних держав дійшов до крайнього занепаду, а всі людські ресурси для поповнення армії вже було вичерпано. Останнім шансом для Німеччини переламати хід війни на свою користь був сепаратний мир з більшовицькою Росією. Його укладено в **березні 1918 р.** в Бресті-Литовському. Утім вихід з війни Росії не був гарантією німецької перемоги. Велика Британія і Франція також переживали кризу людських ресурсів і просили президента США Вудро Вілсона якнайшвидше почати переправляти до Європи щомісячно 120 тис. американських вояків. Німецьке командування повинно було поспішати до прибуття американських солдатів до Франції. Але й цього разу плани німецького генштабу провалилися. На Західному фронті досягти відчутної перемоги, достатньої для укладення миру на вигідних умовах, не вдалося, хоча в певний момент німецькі війська й наблизилися до Парижа на відстань у кілька десятків кілометрів. Такі самі розчарування чекали на німецьку армію на Східному фронті: тут не наступило сподіваного захоплення нових величезних територій і ресурсів та придушення більшовизму, піднесенню якого німецьке командування само сприяло.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте бойові дії на Західному фронті в 1917–1918 рр. Визначте їхні характерні риси порівняно з бойовими діями попереднього періоду війни.*
2. *Як на хід Першої світової війни вплинула Російська революція 1917 р.? Поміркуйте, чому війни часто призводять до революцій, соціальних потрясінь, політичних переворотів.*

3. Комп'єнське перемир'я

Від початку війни противборчі сторони вивчали питання щодо можливості укладення миру. За посередництва нейтральних держав, зокрема скандинавських, вони вели таємні, частіше неофіційні, переговори. Інколи такі розмови провадили особи, які не мали на те повноважень.

Більш-менш відкрито шляхів до сепаратного миру шукав хіба що Відень, відчуваючи, що багатонаціональна монархія війни не витримає. Неодноразово закликав до миру Папа Римський Бенедикт XV. Він апелював до почуття християнської любові й справедливості, застерігав від нищівного впливу війни на культуру й цивілізацію. Ініціюючи перемир'я, він виказував побоювання за майбутнє християнської Європи, де під кінець війни дедалі активнішими ставали антиклерикальні середовища.

Найефективнішою виявилася тактика американського президента Вудро Вілсона. Спостерігаючи за економічним і людським знесиленням європейських держав, він пропонував «мир без переможців», «мир між рівними». Саме Вілсонові «14 пунктів» стали підставою для мирних перемовин і визначили результати війни. Альянти не мали ніяких сил протиставити себе амери-

Після підписання перемир'я в Комп'єнському лісі. 11 листопада 1918 р.

канському баченню повоєнного світу й амбіціям США посісти місце світового лідера. Хтозна, скільки би ще тривала війна, якби не розвал Австро-Угорщини. Спроба цісаря Карла I у жовтні 1918 р. врятувати монархію, перетворивши її на федерацію національних держав, уже нікого не могла переконати. Ніхто не хотів умирати за ілюзію. Солдати думали про повернення додому, чиновникам уже було байдуже до монархії, національні лідери взяли курс на творення окремих держав. Колиш велика Австро-Угорщина була вичерпана повністю. Карл I погодився прийняти пункти Вудро Вілсона. За таких умов для Німеччини продовження війни було неможливе.

Формальним актом завершення Першої світової війни стало **Комп'єнське перемир'я** між державами Антанти (Франція, Велика Британія, США) та їхніми союзниками й Німеччиною, яка зазнала поразки. Перемир'я було підписане на світанку **11 листопада 1918 р.** у Комп'єнському лісі Північної Франції у салоні-вагоні маршала Фердинанда Фоша. Від квітня 1918 р. Фош був верховним головнокомандувачем армій держав Антанти на Західному фронті. Відстоював концепцію затяжної оборонної війни, розрахованої на виснаження противника. Німецька делегація після кількадесятих переговорів погодилася на всі умови, які висунуло союзне військово командування. Союзники святкували, особливо французи, забуваючи про ціну, яку довелося заплатити за цю ілюзію великої перемоги. Німці ж, доручивши підписати перемир'я цивільним політикам, переконували себе в тому, що їхня армія війну не програла.

Угода про перемир'я мала 34 статті, направлені на те, щоб не дати можливості Німеччині почати нову війну. Комп'єнське перемир'я передбачало припинення воєнних дій; виведення німецьких військ із окупованих ними на Заході територій (Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу і Лотарингії); очищення лівого берега Рейну і створення демілітаризованої зони на його правому березі; евакуацію німецьких військ з Австро-Угорщини, Румунії, Туреччини та капітуляцію німецьких військ у Східній Африці; передачу союзникам частини озброєнь і транспортних засобів; роззброєння та інтернування німецьких військових кораблів; негайне повернення на батьківщину військовополонених держав Антанти; звільнення територій колишньої Російської імперії у визначений союзниками термін; відмову Німеччини від сепаратних Брест-Литовського і Бухарестського мирних договорів. Укладене на 36 днів Комп'єнське перемир'я неодноразово продовжували. З деякими змінами воно діяло до укладення Версальського мирного договору 1919 р.

Запитання і завдання

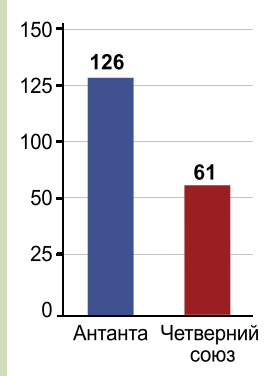
1. *Поміркуйте, що стало передумовою завершення Першої світової війни. Чому війна тривала так довго?*
2. *Схарактеризуйте статті Комп'єнського перемир'я. Перегляньте художній фільм «Щасливого Різдва» (реж. К. Каріон, 2005 р.) і підготуйте відгук на нього.*

4. Наслідки війни: політичний, матеріальний, соціальний і духовний виміри

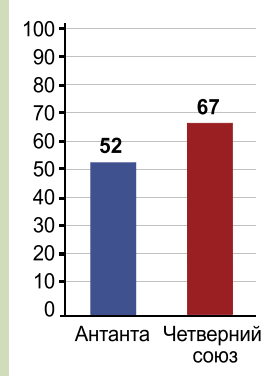
У Першій світовій війні взяло участь 38 держав з населенням у півтора мільярда осіб, що дорівнювало 3/4 усього населення світу того часу. У ході війни було мобілізовано до війська близько 70 млн осіб. Загальні військові втрати (тобто кількість убитих, померлих від ран і хвороб, поранених, полонених, пропалих безвісти) Центральних держав і країн Антанти

обраховують щонайменше на 38 млн осіб, у тому числі близько 9 млн загиблими. Антанті й союзникам удалося мобілізувати майже вдвічі більші людські ресурси, але й сукупні їхні втрати були теж суттєво вищими. Найбільше вояків полягло в арміях Німеччини (1,8 млн), Росії (1,7 млн), Франції (1,4 млн), Австро-Угорщини (1,2 млн), Великої Британії (900 тис., разом з Канадою, Австралією, Новою Зеландією, Південною Африкою, Індією та іншими колоніями). У ході війни загинуло більш ніж мільйон цивільних осіб. Тобто загальна кількість загиблих у ході Першої світової війни становить понад 10 млн осіб.

Витрати на воєнні потреби в 1914–1918 рр. (у млрд доларів)

Втрати серед мобілізованих (у %)

Завдання

Розгляньте графіки. Які висновки можна зробити на їхній підставі?

Статистика, якою послуговуються історики, не вражає так сильно, як горе конкретної людини. Багатомільйонні військові та цивільні втрати склалися з людських трагедій. Загиблими на фронті були переважно молоді неодружені чоловіки та юнаки. Надто високий показник смертності був серед молодших офіцерів. Ці молоді люди отримали назву «втрачене покоління». Тягар їхньої військової служби, загибелі чи каліцтва мали нести їхні родини, передусім жінки. Соціально-психологічна ціна Першої світової війни, як відзначають історики, була надто високою. «До втраченого покоління молодих чоловіків додалося покинуте покоління молодих удів і самотніх старих дів, чиї шанси мати в житті пару зникли з їхніми коханими в окопній багнюці», – пише історик Норман Дейвіс. Демографічні диспропорції (зокрема, перевага жіночої статі, яка утворилася), моральний і фізіологічний стрес, який перенесли жінки, мали далекосяжні наслідки. Людство стало жорстокішим і цинічнішим: політичні переконання ставали вищими за людське життя.

Сказати, що Європа після Першої світової війни лежала в руїнах, буде перебільшенням. Однак руйнування й матеріальні втрати в прифронтових районах були величезні. Безпосереднім театром бойових дій стали й українські землі. Жоден попередній збройний конфлікт не мав такого впливу на економіку держав, що воювали. Масштаби війни та її матеріальні потреби призвели до розширення військової промисловості, переведення підприємств цивільного характеру на виробництво військової продукції. Військові заводи отримували значні прибутки. В умовах війни уряди більшості держав намагалися створити механізм економічного регулювання й тим самим контролювати транспорт і промисловість, торгівлю й банки. Але уникнути економічного спаду не вдалося.

Погляд історика

Війна створила сприятливі умови для розвитку науки і спричинилася до технічного поступу. Під таким кутом зору вона була значним кроком вперед, натомість з морального погляду – великим кроком назад. Війна – це моральне варварство, зневаження людських прав, засад європейського гуманізму. Після закінчення вона мала істотний вплив на бруталізацію політичного життя в Європі. Тому не дивує популярність наприкінці війни пацифістських гасел і закликів до миру за будь-яку ціну. Ці ідеї знаходили широкий відгос ще й тому, що війна мала негативні наслідки для господарства й якості життя мешканців Європи. Навіть ті, котрі виграли, по суті програли.

Chwalba A. Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918. Kraków, 2014. S. 622.

У Європі було багато втікачів від війни. Війна започаткувала небачені за масштабами міграційні процеси (здебільшого примусові в основі). Зоною біженського руху, зокрема, стали всі українські регіони: Волинь і Галичина вважалися його епіцентром, звідки йшли основні потоки виселенців. Незначною мірою цей процес зачепив і Поділля, решта губерній була місцями проходження і розселення. До осені 1915 р. на теренах України зафіксовано близько 4 млн біженців. Відчувалася маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей. На додачу до цього під кінець війни континентом поширилася найбільша пандемія із часів «чорної смерті» (пандемії чуми в XIV ст.). Так звана іспанка (пандемія грипу в 1918–1919 рр.) «убила» більше європейців, ніж війна.

У Центральній і Східній Європі старий лад було зруйновано вцент. Велика війна спричинила розпад держав-імперій, підвела ризику під епохою монархів (Німеччина, Туреччина, Австрія та Росія стали республіками), вивільнила національні рухи (у тому числі актуалізувала й українське питання) з імперських державних лецат, активізувала суспільні рухи в домініонах і колоніях. У результаті виникла низка незалежних національних держав. Утім, кожна з них мала претензії до своїх сусідів. Велику частину континенту й далі поглинали непримиренні конфлікти. Усупереч сподіванням, що це буде остання велика війна в історії людської цивілізації, вона стала тільки вступом до того, що відбулося в 1939–1945 рр.

Запитання і завдання

1. Підготуйте тези доповіді про наслідки Першої світової війни. Що дало підстави сучасному історику, розмірковуючи про результати війни, написати: «Навіть ті, котрі виграли, по суті програли»?
2. Як ви розумієте вислів «втрачене покоління», який застосовують для характеристики соціальних наслідків Першої світової війни? З'ясуйте історію виникнення цього вислову. Як тему «втраченого покоління» відображено в літературі?

Завдання для узагальнення ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Як ви розумієте зміст вислову «українська перспектива Великої війни»? Чому Першу світову війну українські історики називають «генератором можливостей»?
2. Наведіть аргументи на користь твердження про те, що Перша світова війна позначила межу двох епох: завершила XIX і стала прологом XX століття.
3. Спираючись на текст підручника й додаткові джерела інформації, укладіть баланс Першої світової війни, беручи до уваги її військовий, економічний, технічний, соціальний, психологічний та інші виміри.

Розд л 2

Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція

Перша світова війна зумовила розпад чотирьох імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької й Османської. Фінал кожної мав різні причини, перебіг і наслідки. На четвертому році війни масштаби жертв і руйнувань усе важче було виправдати. Солдати в умовах позиційної війни не розуміли сенсу перебування в окопах і гасла «війна до переможного кінця». У суспільствах протиборчих держав наростали втома від війни й бажання змін. Знову постало питання про переосмислення відносин між людиною, суспільством і державою. Світова війна відкривала й можливість: якщо на початку ХХ ст. жодний народ не міг розраховувати на успіх у повстанні проти імперії, то під час глобального конфлікту така ймовірність зростала. Ознакою революційних потрясінь, які охопили європейські держави наприкінці війни, було переплетення соціальних і національних чинників. Широкі верстви населення вимагали рівних прав і можливостей, а з точки зору національних рухів вирішити назрілі питання можна було лише в межах самостійного існування. Революції були реакцією на біль, втрати, несправедливість, беззмістовність жертв, а водночас – надією на краще життя, створення нового, комфортного світу. Не всі сподівання мали підстави, тож не всі й справилися.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Пригадайте, що вам відомо про революції в українській та всесвітній історії. Дайте власне визначення поняття «революція».
2. Підготуйте есе на тему «Що хотіли змінити українці під час революції 1917–1921 рр.?».
3. Підберіть цитати й ілюстрації на тему «Образи революцій у художній літературі та образотворчому мистецтві». Поміркуйте, які ознаки й символи революції виокремлювали автори.

§ 6. Російська революція 1917 р.

1. Падіння монархії в Росії

Хоч російське суспільство було мало підготовленим до демократичних перетворень, з другої половини 1916 р. криза монархічного правління стала очевидною. Пом'якшити невдоволення було можна тільки рішучими заходами. У народі пояснювали проблеми бездарним правлінням Миколи II. До об'єктивних причин (наростання продовольчої кризи, мобілізації ресурсів для фронту) додалося негативне сприйняття імператорської родини. Мішенню для звинувачень була імператриця Олександра через німецьке походження. Значний вплив при дворі мав Григорій Распутін, колишній селянин, який спекулював на містичних здібностях. Унаслідок змови наприкінці 1916 р. Распутін вбито, однак справ це не поліщило. Микола II втрачав важелі управління. Перебуваючи під тиском різних угруповань, він розумів приреченість самодержавства, однак не знав, як діяти. Спроби імператора спертися на уряд зазнавали невдачі: чиновникам було простіше заспокоювати монарха, ніж знайомити з реальним станом справ і наражатися на гнів.

У випадку падіння монархії єдиним законним органом влади залишалась обрана в 1912 р. IV Державна дума. Хоча більшість у ній мали консерватори, Думу вважали опозиційною до монарха. Осередком опозиції був утворений у 1915 р. Прогресивний блок (прогресисти, кадети й октябристи). Лідер кадетів і символ російських лібералів Павло Мілюков стверджував, що влада боїться революції й навмисне посилює безлад у країні. Голова Думи, лідер октябристів Михайло Родзянко закликав Миколу II зупинити розвал країни. Він стверджував, що «у хвилю грізної небезпеки найгірша політика – закривати очі на всю серйозність ситуації. Потрібно сміливо дивитися в її обличчя, адже тоді не виключена ймовірність знайти якийсь щасливий вихід». Цим виходом російські ліберали вважали обмеження повноважень монарха і формування уряду народної довіри.

Микола II з родиною

Черга за хлібом у Петрограді.
Початок 1917 р.

У холодну зиму 1916–1917 рр. ситуація суттєво погіршилася. Почалися перебої з продовольством і паливом, зупинилися підприємства. Всюди очікували заворушень. Виконавці саботували розпорядження влади: не було виконано наказ заборонити демонстрації, призупинити діяльність Думи, посилити цензуру; міністри не приходили на засідання уряду. **23 лютого 1917 р.**, після від'їзду Миколи II у ставку Верховного головнокомандувача в Могильов, у Петрограді почалися організовані соціал-демократами багатотисячні протести під гаслами «Геть війну!», «Геть самодержавство!». Поліція відкрила вогонь, жертвами якого стали десятки вбитих і поранених. Петроградський гарнізон відмовився виступити проти протестуючих. Військові, переважно колишні селяни й робітники, установили контроль над столицею.

Десятки тисяч осіб зібралися біля Таврійського палацу, де засідала Дума. Вони вимагали від депутатів взяти відповідальність за долю держави. 27 лютого створено Тимчасовий комітет Державної думи для наведення порядку в столиці, який очолив М. Родзянко. До його складу уві-

йшли представники Прогресивного блоку, лідер фракції меншовиків, соціаліст з Грузії Микола Чхеїдзе й лідер трудовиків Олександр Керенський. Микола II не надав значення тривожним звісткам з Петрограда. Він наказав придушити заворушення й зібрати вірні війська, однак зробити це не вдалося. Імператор виїхав до Царського Села, але не зміг туди дістатися. 1 березня 1917 р. він зупинився у Пскові, де розташовувався штаб Північного фронту. Акт про відречення Микола II підписав у вагоні поїзда 2 березня. В останній момент він змінив рішення про наступника на користь молодшого брата Михайла, однак той титулу вже не прийняв.

Погляд сучасника

Я також хотів бути королем народу, одним з народу, а став самодержцем. Мое ім'я перетворилося на символ усього злого й жорстокого у світі. Це було моєю трагедією. Я став тим, що сам ненавидів усією моєю душею. Декілька разів я заводив розмову з моїм батьком... Одного разу він відповів мені коротко та суворо: «Самодержці повинні управляти залізною рукою або зовсім відмовитися від трону». Це правда. Середнього шляху немає. Я добре пам'ятаю слова мого батька. Я не міг правити залізною рукою, і тому я відмовився від трону... Я сам відчував, що настає страшна катастрофа. Я не знав, як діяти. Одна думка про катастрофу змушувала мене тремтіти... Російський народ був як маленька дитина. Він справляв на мене враження маленької дитини, яка прокидається вночі та плаче від болю... Я ніколи не цінував трон так високо, щоб погодитися принести йому в жертву любов і відданість моєї дружини і дітей.

Романов Н. Исповедь бывшего царя. Нью-Йорк, 1918. С. 7, 11, 18, 34.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини падіння монархії в Росії в 1917 р. та окресліть шляхи виходу з кризи, які пропонували російські політики.
2. Проаналізуйте спогади Миколи II про відречення від трону й поясніть його мотиви. Як ви вважаєте, чи інша людина на його місці могла б діяти інакше?

2. Тимчасовий уряд: склад і політика. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів

Хоч повалити царизм було напрочуд легко, знайти йому заміну, прийнятну для всіх, виявилось надзвичайно важко. **1 березня 1917 р.** було створено Тимчасовий уряд на чолі з князем Георгієм Львовим. З-поміж впливових політиків до нього увійшли П. Мілюков, О. Гучков і О. Керенський. Тимчасовий уряд почав ліберально-демократичні реформи: амністував політв'язнів, анонсував на осінь 1917 р. вибори до Установчих зборів на підставі загального й рівного виборчого права, проголосив демократичні свободи, замінив поліцію народною міліцією, відмінив смертну кару. На місцях замість губернаторів призначено комісарів Тимчасового уряду, переважно за рекомендаціями земств.

Тимчасовий уряд не мав реальної влади, оскільки адміністрація перебувала в хаосі. Найбільшою проблемою для Росії була війна. Мобілізовані до війська пов'язували з революцією надії на повернення додому. З іншого боку, на Тимчасовий уряд, який відразу визнали США, Франція, Велика Британія, тиснули союзники по Антанті. Мілюков 18 квітня 1917 р. надіслав їм ноту, у якій запевнив, що Росія продовжить війну до переможного кінця. Це спричинило квітневу кризу Тимчасового уряду. Мілюков і Гучков пішли у відставку. Було сформовано коаліційний уряд за участі есерів і меншовиків.

Іншим політичним центром у країні стала Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, перше засідання якої відбулося 27 лютого 1917 р. На ньому обрали Виконавчий комітет Ради, який очолив М. Чхеїдзе. У складі ради переважали меншовики й есери, а засідання проходили як стихійні мітинги. Наказом № 1 Петроградської ради від 1 березня 1917 р. передбачалося обирати у військах комітети з нижчих чинів. Це остаточно підірвало роль офіцерів і боєздатність армії. Протягом кількох наступних місяців Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів виникали в багатьох місцевостях, створюючи альтернативні до Тимчасового уряду та його комісарів осередки влади. Так у Росії почався період «двовладдя». Ради мали на меті розвивати революційні перетворення аж до переходу влади до трудящих верств. Їх ідеологію історики визначають як «народну філософію доіндустріального суспільства», прагнення народу до самоврядування. Більшовики ж використали ради як інструмент для захоплення влади.

Георгій Львов

Олександр Керенський

Більшовики активно долучилися до революційних подій трохи пізніше. У лютому 1917 р. їхні лідери ще перебували в еміграції або ув'язненні. 3 квітня 1917 р. в опломбованому вагоні з Німеччини до Петрограда прибув Ленін. Його поверненню в Росію, за посередництва німецьких соціалістів, сприяв кайзер Вільгельм II. У «Квітневих тезах» Ленін проголосив перехід від «буржуазної» до пролетарської, соціалістичної революції, намір завершити війну й повалити Тимчасовий уряд. Лідери більшовиків розхитували ситуацію, встановлювали контроль над радами й вичікували момент для захоплення влади.

Становище Тимчасового уряду погіршилося після невдалого наступу на Південно-Західному фронті в червні 1917 р. у напрямку Станіслав–Галич. Німецькі й австро-угорські війська стабілізували фронт по р. Збруч. Операція коштувала російській армії близько 60 тис. убитими. У Росії відновилися протести під гаслами «Геть 10 міністрів-капіталістів!» і «Вся влада радам!». 3–5 липня в Петрограді під час сутичок демонстрантів з поліцією були вбиті й поранені. Тимчасовий уряд звинуватив більшовиків у провокації заворушень, і ті перейшли у підпілля. Але й Г. Львов подав у відставку, сказавши: «Щоб врятувати становище, потрібно розігнати ради і стріляти в народ. Я не міг цього зробити. Керенський зможе».

У липні 1917 р. сформовано коаліційний уряд на чолі з О. Керенським, до якого увійшли меншовики, есери й кадети. Він діяв в умовах наростання кризи. Оскільки ліберально-демократичні перетворення не забезпечували порядок, виникли передумови для військової диктатури. Серед претендентів на диктатора були сам Керенський, генерал Лавр Корнілов, есер Борис Савінков. У липні 1917 р. Верховним головнокомандувачем призначено Корнілова. Він обнародував програму порятунку армії, яка передбачала скасування наказу № 1 Петроградської ради, повернення повноважень командному складу, відновлення смертної кари й військово-польових судів, заборону політичної агітації. Корнілов вважав, що Росія повинна виконати союзницькі зобов'язання, працювати для фронту і відкласти реформи до перемоги у війні.

Погляд історика

Лютнева революція відкрила перед країною кілька можливих шляхів розвитку. В умовах політичної нестабільності ліберально-реформістська альтернатива від початку була малоперспективною, тому що не мала глибокого коріння в російському народі. Запропонована «згори» Тимчасовим урядом програма реформування країни на принципах демократії, приватної власності, цілісності країни, тобто на ліберальних цінностях, вилучала саму можливість широкого застосування насильства для стабілізації ситуації в країні. Відкладаючи розв'язання таких важливих питань, як аграрне, участь у війні, самовизначення народів до скликання Установчих зборів, Тимчасовий уряд руйнував свою соціальну і політичну базу, відкривав шлях революційному варіанту розвитку подій.

Полецук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття: Навчальний посібник. Львів, 2008. С. 378.

Навколо популярного в армії Корнілова об'єднувалися вищі верстви, які бачили в ньому шанс на порятунок Росії. Однак Керенський побачив у Корнілові конкурента в боротьбі за владу й оголосив заколотником. Війська Тимчасового уряду і червоногвардійці зупинили корпус генерала О. Кримова, якому Корнілов доручив взяти під контроль Петроград. Після розмови з Керенським Кримов застрелився. Корнілова заарештували. Ці

події відкрили шлях до влади більшовикам, бо роздратовані «керенщиною» офіцери більше не хотіли захищати Тимчасовий уряд. У такій ситуації **1 вересня 1917 р.** Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою і призначив вибори до Установчих зборів, делегати до яких, обрані на демократичних засадах, могли визначити політичну систему країни.

Погляди сучасників

Я побачила його [Георгія Львова] в його новій і страшній для мене ролі за кілька днів до того, як він відійшов від влади, – 29 червня 1917 року... Все навколо руйнувалося стрімко і невмолимо, зі страшною швидкістю наростали злодіяння, безперервно нило серце, й не було зовсім ніякої надії...

– Ми молимося за Вас Богу, – сказала я, – щоб Він допоміг Вам.

Він підняв голову й дивився на мене своїми вузькими, уважними, навіть пронизливими очима.

– За це дякую, – серйозно і просто сказав він, – але ми нічого не можемо.

У мене стиснулося серце...

– Ми – приречені. Друзки, які несє потік, – сказав він... Почати боротьбу – означає почати громадянську війну, а це означає – відкрити фронт. Це неможливо, – вперто і похмуро сказав він.

Лопатина Е. [Ельцова К.] Сын Отчизны.

На смерть князя Львова // Львов Г. Е.

Воспоминания / сост. Н. В. Вырубов,

Е. Ю. Львова. Москва, 2002. С. 252–255.

Керенський – це вагон, який зійшов з рейок... Він близький до кінця, і найбільш гірко буде, якщо кінець виявиться без гідності... Але перед Керенським зараз тільки два гідних шляхи, лише два. Або в'їжджай разом з Корніловим і Савінковим та знаменитою програмою, або, якщо не можеш, немає потрібної сили, оголоси тихо та відкрито: ось який момент, ось що вимагається, але я того не можу, і тому я йду. І піти... вже не по-бутафорськи, а по-людськи, безповоротно. Я боюся, що обидва шляхи надто героїчні... для Керенського... І він шукає третій шлях, хоче щось втримати, замазати, продовжувати тривання... Третього немає, й Керенський знайде «бездоріжжя», знайде безславну загибель... і добре, якщо тільки свою. У такий момент і на такому місці людина зобов'язана бути героїчною, зобов'язана вибрати, або... Не час ще ставити «останні» питання. Одне з них я хотіла б поставити собі: «чи розуміє Керенський маленьке, коротеньке, просте слівце – Росія?».

Гиппиус З. Синяя книга. Петербургский дневник. 1914–1918. Белград, 1929. С. 162–163.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте зміст поняття «двовладдя». Як ви гадаєте, чому Тимчасовому уряду не вдалося подолати двовладдя в країні?
2. На підставі свідчень сучасників поясніть, які труднощі виникали перед керівниками російського Тимчасового уряду.

3. Жовтневий переворот. Володимир Ульянов (Ленін)

Політична й соціально-економічна криза в Росії загострювалася внаслідок поразок армії на фронті, численних людських втрат на війні, розладу господарства, нестачі продовольства. Більшовицькі вожді розгорнули в цих умовах демагогічну пропаганду, обіцяючи припинити імперіалістичну війну, встановити владу рад робітників, солдатів, матросів і селян, передати землю селянам, заводи і фабрики – робітникам. Подальші ж події показали, що ці популістські гасла за ширмою народовладдя приховували наміри більшовицької верхівки захопити владу, що врешті-решт обернулося громадянською війною та мільйонами жертв. Самі ж більшовики переворот у жовтні 1917 р. згодом назвали Великою жовтневою соціалістичною революцією.

Лев Троцький

Курс на підготовку збройного захоплення влади ухвалив на початку серпня 1917 р. VI з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Центр його підготовки – Військово-революційний комітет (ВРК) створив Лев Троцький (Бронштейн), професійний революціонер, виходець з єврейської сім'ї з Херсонщини. Центр розмістився у приміщенні Смольного інституту шляхетних дівчат після евакуації його вихованок. У вересні 1917 р. більшовики здобули більшість у Петроградській раді. Троцький змінив Чхеїдзе на посаді голови. 24 жов-

тня Ленін залишив конспіративну квартиру в Петрограді й узяв на себе керівництво переворотом.

Більшовики захопили владу за два дні – **24–25 жовтня 1917 р.** Загони червоногвардійців роззброїли охорону, встановили контроль над вокзалами, електростанціями, поштою, телеграфом. Зранку 25 жовтня ВРК відозвою «До громадян Росії» повідомив про повалення Тимчасового уряду. Під контролем уряду залишався Зимовий палац, оточений загонами Червоної гвардії. Його охороняли юнкери, петроградський жіночий батальйон і група георгіївських кавалерів. Штурм Зимового палацу, що розпочався ввечері після холостого пострілу з крейсера «Аврора», тривав кілька годин. Уночі більшість міністрів заарештували, Керенський втік з Петрограда на Донщину, а влітку 1918 р. виїхав з Росії.

Жовтневий переворот, який здійснили більшовики, був протизаконним і нелегітимним від самого початку навіть з погляду повноти представництва рад. На II Всеросійському з'їзді рад, який проходив під час цих подій 25–27 жовтня 1917 р. і передав владу більшовицькому уряду – Раді народних комісарів (РНК) на чолі з Леніним, були присутні представники менше третини рад, що діяли тоді в Росії. З'їзд ухвалив перші закони радянської влади – Декрет про мир, що передбачав вихід Росії з війни та мир без анексій і контрибуцій, і Декрет про землю, яким оголошено націоналізацію землі та її передачу в користування селянам. Керенський намагався повернути владу, однак ледь домовився про виступ на Петроград кількох сотень кавалеристів. Ці частини було розбито в бою під Царським Селом. Після збройного протистояння, у якому загинуло близько тисячі осіб, було встановлено більшовицьку владу і в Москві.

Наприкінці 1917 р. багатьом здавалося, що прихід більшовиків до влади – випадковість, чергова криза, яку вдасться подолати. Антанта підтримувала Тимчасовий уряд, а російське суспільство ніби завмерло в очікуванні. Утім зі спогадів сучасників видно, що вони розуміли причини розвалу країни. Серед них називали пасивність вищих верств. Під впливом більшовицької агітації бідніше населення звинувачувало еліту в життєвих негараздах. Після Жовтневого перевороту жоден мешканець Росії, навіть з невеликим статком, почувався незахищеним від гніву натовпу.

Чи не остання надія на демократію в Росії була пов'язана з Установчими зборами. Участь у виборах у листопаді 1917 р. взяло близько половини виборців, що вказувало на втому від політики. Найбільше голосів здобули есери, які були селянською партією; більшовики посіли друге

Особа в історії

Володимир Ульянов (Ленін) (1870–1924) – лідер російських більшовиків, ідеолог і організатор Жовтневого перевороту 1917 р. Народився в Симбірську в сім'ї Іллі Ульянова, інспектора народних училищ, і Марії Бланк, доньки лікаря. Навчався на юридичному факультеті Казанського університету. У 1887 р. втратив старшого брата Олександра, засудженого до страти за замах на цесаря Олександра III. Відтоді брав участь у революційних гуртках: спершу «Народної волі», згодом марксистських. У 1890-х роках установив контакти з лідерами світового комуністичного руху і визначив мету – повалити російське самодержавство шляхом соціалістичної революції, рушійною силою якої мав бути пролетаріат. Створив беззатну організацію революціонерів, був серед керівників РСДРП і видавців газет «Іскра» й «Правда». Деякий час разом з дружиною і соратницею Надією Крупською перебував в еміграції. Сучасники вирізняли його цілеспрямованість, віру в здатність змінити світ. Росію вважав слабкою ланкою світового капіталізму, з якої мала розпочатися антиімперіалістична революція. Ці прагнення збігалися з інтересами Німеччини й Австро-Угорщини, які хотіли дестабілізувати Росію. Помилкою революціонерів вважав брак волі розправитися з противниками. Після Жовтневого перевороту очолив уряд радянської Росії, важливі рішення ухвалював одноосібно. У 1918 р. його важко поранила есерка Фанні Каплан. В останні роки життя хворів, помер у підмосковному селищі Горки. Похований у Мавзолеї на Красній площі в Москві. У 1924 р. Петроград перейменовано на Ленінград.

місце. Оголошені ворогами народу кадети набрали майже 5 % голосів. Установчі збори почали роботу в Таврійському палаці в Петрограді 5 січня 1918 р. Демонстрацію на їхню підтримку було розігнано, при цьому, за офіційними даними, близько 20 осіб загинуло. Після того як збори відмовилися розглядати запропоновану більшовиками «Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу», їхні представники залишили засідання, а Ленін вирішив розігнати збори. Символом падіння російського парламентаризму стали 6 січня слова керівника охорони анархіста Анатолія Железнякова, відомого як матрос Железняк: «Варта втомилася». 7 січня 1918 р. пробільшовицьки налаштовані матроси вбили двох депутатів-кадетів. Цю подію вважають початком *червоного терору*.

Погляд історика

Після приходу до влади Ленін і його соратники-революціонери негайно приступили до відновлення поліцейської держави. Вони безумовно вважали такі кроки надзвичайними заходами – так само, як думав свого часу царський уряд. Вони вважали, що надзвичайні комісії, революційні трибунали, масові страти, табори примусової праці, заслання, цензура й подібні репресивні інститути необхідні для того, щоб викорчувати останні залишки царського режиму. Після виконання цього створені заклади мали бути ліквідовані. Проте «тимчасові» репресивні дії комуністів очікувала така сама доля, як і подібні заходи їхніх попередників: їх регулярно продовжували. Загальне використання пов'язаних з ними насильницьких акцій поступово втрачало будь-який зв'язок із порядком, який вони мали захищати. Якби більшовицькі вожді читали більше книжок з історії й менше полемічних трактатів, вони б зуміли передбачити такий результат.

Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва, 1993. С. 415.

Запитання і завдання

1. Поясніть причини й обставини Жовтневого перевороту в Росії. Як ви гадаєте, що зумовило його успіх?
2. На підставі наведеного погляду історика Р. Пайпса поміркуйте над тим, яку роль відіграли репресивні заходи у встановленні радянської влади в Росії.

4. Війна між червоними і білими

Після Жовтневого перевороту в Росії почалася громадянська війна, яка тривала 1918–1921 рр. (окремі бої точилися ще протягом двох наступних років). Армії, що протистояли в цій боротьбі, відомі як *Червона* (більшовики) та *Біла* (прихильники відновлення монархії або ж повернення Тимчасового уряду). Крім громадянської війни, на території Російської імперії тривали бойові дії, пов'язані із завершальною фазою Першої світової війни та військовою інтервенцією різних країн. Частиною збройного протистояння була боротьба народів Росії за незалежність. Загальні жертви бойових дій, руйнувань і голоду в той час налічують 8–13 млн осіб.

На підставі Декрету про мир РНК Росії закликав протиборчі сторони до переговорів. Антанта проігнорувала заклик, а Німеччина із союзниками погодилася. Переговори відбулися в Бресті-Литовському. Радянські представники вимагали миру без анексій і контрибуцій, а німецькі добивалися відмови радянської Росії від ряду територій, де планували створити держави під своїм протекторатом. У лютому 1918 р. під час переговорів німецькі війська почали наступ на Петроград. Цей наступ, після якого столицю перенесли до Москви, змусив більшовиків відмовитися від пацифістської риторики. 21 лютого 1918 р. Раднарком видав відозву «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», у якій виклав воєнну стратегію: бій «до останньої краплі крові», примусова мобілізація на роботи для фронту, розстріл «контрреволюціонерів» на місці.

3 березня 1918 р. радянська Росія та Центральні держави підписали **Брестський мирний договір**. Його умови були важкі для Росії, яка втратила території з третьою частиною населення (Польщу, Фінляндію, Україну, республіки Балтії, частину Білорусі й Кавказу), зобов'язувалася сплатити Німеччині кошти, демобілізувати армію. Не всі більшовики погоджувалися з втратами,

Арешт царських генералів. Худ. І. Владіміров

Плакат із часу громадянської війни в Росії

Революція та громадянська війна в Росії (1917–1921 рр.)

—	Кордони Російської імперії на початку 1917 р.	▨	Райони інтервенції зброї Антанті на території 1918 р.
—	Російсько-німецький і російсько-турецький фронти восени 1917 р.	→	Напрями просування білоруської армії у 1918 – 1919 рр.; польських військ у 1919–1920 рр.
■	Петроград Лютнева революція 1917 р.	→	Лінії фронтів у березні 1918 р.
■	Жовтнева революція 1917 р.	→	Наступ Червоної армії в 1918–1920 рр.
□	Утворення Української Центральної Ради 14 березня 1917 р.	▨	Території, зайняті Червоною армією до 1921 р.
□	Жовтнева революція 1917 р.	—	Кордони держав на березень 1921 р.
□	Переговори радянського уряду Росії з урядами Німеччини та її союзників 20 грудня 1917 – 3 березня 1918 рр.	---	Межі соціалістичних радянських республік
—	Межа просування німецьких, австро-угорських і турецьких військ у травні 1918 р.	BSRP	Білоруська Соціалістична Радянська Республіка
—	Кордони Української Держави літню 1918 р.	USRP	Українська Соціалістична Радянська Республіка
▨	Територія радянської Росії восени 1918 р.	SRP	Соціалістична Радянська Республіка Грузія
—	Кордони Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. (окупована Польщею в 1919 р.)	SRP	Соціалістична Радянська Республіка Вірменія
		AZSRP	Азербайджанська Соціалістична Радянська Республіка
		LITVA	Нові незалежні європейські держави, що утворилися після розпаду Російської імперії

але Ленін наполіг на підписанні, вбачаючи в цьому спосіб втримати владу. Деякі росіяни вітали німецький наступ, сподіваючись позбутися більшовиків. Розрахунок прибічників Леніна полягав у тому, що в Центральних державах спалахнуть революції. І справді, у листопаді 1918 р. після Комп'єнського перемир'я Брестський договір було анульовано.

Радянське керівництво зосередилося на боротьбі за владу в країні, де йому протистояв так званий білий рух. Ціль білих полягала в усуненні більшовиків від влади й захисті Росії від зовнішніх ворогів, збереженні територіальної цілісності, передачі влади Установчим зборам. Основою руху стали офіцери царської армії, до яких приєдналися вихідці з різних верств. В ідеології білих культивувалися поняття офіцерської честі, непорушності присяги, християнські чесноти. Трагедії долі, переживання людей сприяли романтизації образу білогвардійців у літературі й історичній пам'яті. Проте на війні жорстокість проявляли всі сторони конфлікту, а поряд із червоним мав місце і *білий терор*.

На початку 1918 р. було створено Добровольчу армію. Спершу вона діяла в Області війська Донського й на Кубані під командуванням Л. Корнілова. Після його загибелі в квітні 1918 р. армію очолив Антон Денікін. На початку 1919 р. Добровольча армія об'єдналася з Всевеликим військом Донським у Збройні сили Півдня Росії. Об'єднані війська провели кілька успішних операцій: встановили контроль над Північним Кавказом, Донбасом, Кримом, увійшли в Харків і Катеринослав, а влітку 1919 р. почали наступ на Москву, проте були відкинуті на південь. На початку 1920 р. останнім bastіоном білих залишився Крим. Денікін пішов у відставку й виїхав з Росії, а командування прийняв Петро Врангель. Восени 1920 р. під тиском Червоної армії залишки білогвардійців на кораблях вирушили до Константинополя.

Інший центр опору більшовикам виник на Поволжі, Уралі й у Сибіру. Його частиною був Чехословацький корпус (близько 40 тис.), сформований ще в Російській імперії з полонених, які погодилися воювати на боці Антанти. На початку 1918 р. корпус підпорядкували французькому командуванню. Під час німецького наступу в Україну чехословацькі дивізії намагалися повернутися додому через Далекий Схід. Ешелони з військовими розтягнулися вздовж Транссибірської магістралі. Коли більшовики під тиском Німеччини спробували роззброїти їх і заборонити переміщення, Чехословацький корпус взяв під контроль територію вздовж залізниці. У зв'язку із цими подіями в ніч на 17 липня 1918 р. в Єкатеринбурзі більшовики розстріляли імператорську родину.

Новий імпульс антирадянському руху надало прибуття у вересні 1918 р. у Владивосток адмірала Колчака. Виходець з російського дворянства, син генерала, герой російсько-японської й світової війн, реформатор і командуючий Чорноморським флотом, Колчак був ще й науковцем-океанологом. Як монархіст, він важко переживав розвал армії. Широкого розголосу набуло те, що Колчак, ризикуючи життям, відмовився віддати шаблю повсталим матросам і ви-

Антон Денікін

Олександр Колчак

кинув її в море. Після Лютневої революції він був кандидатом у диктатори Росії, але Керенський відіслав його в США. Хоча уряди країн Антанти пропонували Колчакові військові посади, російські дипломати наполягли на поверненні до Росії, де він прогнозовано став ключовою фігурою білого руху.

У листопаді 1918 р. Колчак проголосив себе Верховним правителем Росії і головнокомандувачем (Денікін став заступником). У 1919 р. війська Колчака наступали, але не змогли з'єднатися зі Збройними силами Півдня Росії. Червоні відкинули їх за Урал. На початку 1920 р. в обмін на дозвіл продовжити пересування командування Чехословацького корпусу видало Колчака більшовикам. За вироком Іркутського військово-революційного комітету в ніч на 7 лютого 1920 р. його було розстріляно. Громадянська війна в Росії супроводжувалася вторгненням в окремі регіони військ Антанти, які намагалися підтримати боротьбу з більшовиками. Однак створити антибільшовицький фронт не вдалося. Втомлена війною громадськість країн Заходу не хотіла втручатися в російські справи.

Погляд сучасника

Армія була організмом надзвичайно складним. У ній були й герої, що наповнили епічним змістом літопис боротьби; і мученики, що зрошували її сторінки своєю кров'ю; і люди, які прийшли без піднесення, без захоплення, але вважали за необхідне виконати свій обов'язок; і загнані туди злиднями або просто стадним почуттям; були професіонали війни, котрі шукали застосування своєму ремеслу; були понівечені життям, які йшли заради помсти, і ті, хто втратив совість – щоб розбієнчити і грабувати. Нарешті було ще аморфне, безособове середовище вільних і підневільних людей, які потрапили за власним бажанням, по мобілізації, випадково, через свою чи чужу помилку; їхня психологія змінювалася діаметрально при коливаннях воєнного щастя... Наші походи, у надзвичайній обстановці, створювали чудові бойові традиції добровольців; але з них деякі виносили й сумні навики: легке ставлення до життя – свого і чужого, до «більшовицького» добра; надто об'ємне тлумачення поняття «більшовик», що обіймало добровільних і підневільних учасників радянського укладу. У багатьох складалася особлива психологія, що створювала подвійну мораль – одну щодо своїх, іншу – щодо чужих.

Деникин А. Очерки русской смуты. Берлин, 1924. Т. 3. С. 181.

Запитання і завдання

1. *Визначте основні засади білогвардійського руху в Росії. Назвіть ключові події війни між червоними і білими.*
2. *Поясніть твердження А. Денікіна про формування в армії «подвійної моралі».*

5. Розпад Російської імперії. Проголошення державної незалежності Польщі та Фінляндії

Політичні кризи втягували в революційний вир регіони імперії, де події набували національного забарвлення. Тимчасовий уряд, вважаючи основним завданням захист кордонів, відклав питання про політичний устрій майбутньої Росії (унітарна чи федеративна держава) до Установчих зборів. Російські ліберали вважали, що цілісність держави треба зберегти, а національне питання вирішити наданням демократичних прав, завдяки яким стане можливим і національно-культурний розвиток. Більш далекосяжну програму мали більшовики: рівність народів, право націй на самовизначення, територіальне відокремлення мирним і демократичним шляхом. Однак цими гаслами вони прикривали прагнення відновити імперію.

Коли центральна влада стала слабшати, національні рухи відчували себе певненіше. Якщо в Лютневій революції більшість національних сил співпрацювала з Тимчасовим урядом, то після Жовтневого перевороту вони були схильні відгороджувати регіони від більшовицької влади. Про це свідчили результати виборів до Установчих зборів у листопаді 1917 р., на яких багато голосів отримали місцеві політики.

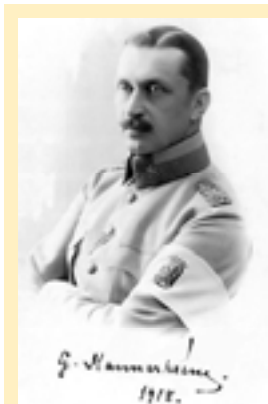
Серед татарів, туркменів, башкирів, киргизів, казахів, узбеків, таджиків ширилися ісламістські рухи, виникали місцеві органи влади. Цим настроям сприяла Туреччина. На межі 1917 і 1918 рр. на території сучасних Казахстану, Узбекистану й Киргистану існувала Туркестанська автономія із центром у Коканді – перша незалежна держава в Середній Азії. Після більшовицької агресії в Туркестані розгорнувся рух опору моджахедів (басмачів). За сприяння турків і німців у квітні 1918 р. було проголошено Закавказьку демократичну федеративну республіку, яка згодом розпалася на Грузію, Вірменію й Азербайджан.

У Балтії значні території зайняла Німеччина, уряд якої схилив місцевих діячів відокремитися від Росії. Від липня до листопада 1918 р. існувало Королівство Литва – конституційна монархія, на трон якої запрошено німецького принца Вільгельма II фон Ураха (мав взяти ім'я Міндовга II). Однак переїхати до Вільнюса він не встиг. За подібним сценарієм на території Естонії та Латвії у квітні–листопаді 1918 р. існувало Балтійське герцогство. Спроби створити балтійські держави під німецьким протекторатом провалилися з початком революції в Німеччині. Литва й Латвія стали незалежними.

Під час липневої кризи Тимчасового уряду фінський парламент (едункунта) проголосив незалежність Великого князівства Фінляндського, що було автономією у складі Росії. Тимчасовий уряд відхилив цей акт. Після Жовтневого перевороту, **6 грудня 1917 р.** Фінляндію проголошено незалежною республікою. Червоні спробували захопити владу, але не змогли протистояти армії, де ключова роль належала генералу Маннергейму. Деякий час Фінляндія була королівством під німецьким протекторатом, а Маннергейм був у ньому регентом. Після революції в Німеччині у Фінляндії було відновлено республіканський устрій.

Питання про відновлення польської державності виникло ще під час війни. У 1915 р. більшість території Королівства Польського зайняли німецькі й австро-угорські війська. 5 листопада 1916 р. правителі Німеччини та Австро-Угорщини оголосили про створення Польської держави на чолі з Регентською радою. Російська влада наполягала, щоб країни Антанти сприймали Королівство Польське як частину Росії. Однак Тимчасовий уряд у березні 1917 р. погодився визнати незалежність Польщі за умови союзу з Росією, позаяк розумів, що для її втримання забракне сил.

Польських політиків не влаштовували умови Брестського миру: вони прагнули отримати більшу територію, зокрема українські, білоруські, литовські землі. Поляки переорієнтувалися на Антанту. Створення незалежної Польщі було включене до «14-ти пунктів» Вудро Вілсона. Листопадова революція в Німеччині завершила справу. 10 листопада 1918 р. до Варшави прибув Юзеф Пілсудський, головнокоман-

Карл Густав Еміль
Маннергейм

дувач легіонів – польських частин в австро-угорській армії. У 1917 р. легіони відмовилися присягнути Німеччині, після чого Пілсудського заарештували. Завдяки революції він вийшов на свободу й повернувся національним героєм. **11 листопада 1918 р.** Регентська рада передала йому повноваження. Цей день відзначають відновлення незалежності Польщі.

Більшість російських політичних сил поділяла гасло «єдиної й неподільної Росії». Особливої популярності в російській владі й суспільстві воно здобуло в роки війни. Така непоступливість стала перешкодою для об'єднання антибільшовицьких сил, хоча червоний терор проявлявся вповні. Білому руху бракувало аргументів на користь повернення до старого ладу. Головнокомандувачі білих відкидали пропозиції лідерів національних рухів про військову допомогу в обмін на визнання самостійності, твердили, що не можуть торгувати вітчизною, маючи на увазі імперію.

Та й більшовицька влада вже на початку 1918 р. стояла перед фактом: Російська імперія розпадалася. Хоча Ленін неодноразово засуджував колоніальну політику царизму й запевняв про підтримку права народів на самовизначення, але, прийшовши до влади, намагався не допустити такого розпаду й посилав війська проти молодих національних держав. Практику придушення рухів за відокремлення від Росії продовжували і його наступники. Однак не всі регіони були для більшовиків однаково важливими. Доля Росії як імперії, по суті, вирішувалася в Україні.

Погляд сучасника

Незважаючи ні на що, я був впевнений, що наша країна володіла значно ширшими можливостями для порятунку культури та суспільного ладу, ніж Росія. Там я спостерігав тільки відсутність віри і пасивність, на батьківщині ж відчув величезне прагнення людей вступити в бій за свободу... Я відвідав маршала Пілсудського, велику особистість Польщі... Ми розмовляли про найбільш життєві для нас питання відносин з Росією... З цього приводу він дуже добре сказав:

– Що я можу зробити, якщо російські білі керівники не розуміють: та Росія, яка відроджується на наших очах, не буде такою самою Росією, яка була раніше. Польща, як і Фінляндія, більше не можуть бути частиною цієї держави! У вересні я відправив до генерала Денікіна воєнну делегацію... щоб заявити, що ми готові пожертвувати польською кров'ю для його руху... Денікін почав говорити про неподільність Росії, частиною якої Польща нібито залишалася досі. Поки пануватиме така точка зору, я вважаю безнадійною справою вступати в переговори з вищими особами Росії.

Маннергейм К. Линия жизни. Как я отделился от России. Москва, 2013. С. 61–62, 103–104.

Запитання і завдання

1. Порівняйте національні рухи на території колишньої Російської імперії й поміркують, від чого залежав успіх у боротьбі за незалежність.
2. Поясніть, що перешкоджало об'єднанню антибільшовицьких сил.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Проаналізуйте спільне й відмінне в політиці царського, Тимчасового та більшовицького урядів у Росії в 1917–1918 рр.
2. Схарактеризуйте причини падіння Тимчасового уряду та поразки білого руху.
3. Визначте співвідношення соціальних і національних чинників у Російській революції 1917 р.

§ 7. Українська революція: від автономії до незалежності

1. Причини та рушійні сили Української революції

Українська революція 1917–1921 рр. була частиною великих суспільних і геополітичних змін у Центрально-Східній Європі. Зміни визрівали з дев'ятнадцятого століття, а Перша світова прискорила їх і зробила незворотними. Український рух у переддень війни не був повністю готовий до створення самостійної держави, проте в цьому напрямі було вже багато зроблено. Незалежницька течія міцніла. Оптимізму додавало зростання ін-

Демонтаж пам'ятника П. Столипіну в Києві. Березень 1917 р.

тересу до України серед європейських політиків. Дії імперій щодо українського руху під час війни стали для його лідерів уроками, з яких вони мусили зробити висновки.

В Українській революції найважливішими чинниками, які тісно перепліталися, був соціальний та національний. Важливо мати на увазі, що селянство, яке страждало від малоземелля, було переважно українським, тоді як землевласники – представниками інших національностей. Українське міщанство й дрібне купецтво теж посідало нижчі щаблі на соціальній драбині. Представників влади, вищі

верстви суспільства і навіть інтелектуалів звинувачували не тільки в заможності, а й у невмінні знайти вихід із затяжної кризи. Так воєнні й революційні потрясіння актуалізували національне питання, що спиралося на національне відродження XIX ст. Хтось уважав, що національне визволення стане передумовою для розв'язання й соціальних питань, а хтось – навпаки.

Погляд сучасника

Ми одразу, без вагання, без торгування повірили в Революцію. І так само без вагання, щиросердно, рішуче відкинули, одшпурнули від себе дореволюційні настрої, наміри, сподівання, розрахунки. Це все стало одразу непотрібним...

За 250 років перебування в спілці з Росією українство вперше в ці дні почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми.

Ми стали частиною, – органічною, активною, живою, охочою частиною – єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлювання себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?

Винниченко В. *Відродження нації. Київ–Відень, 1920. Ч. 1. С. 42–43.*

Важливим мотивом для багатьох учасників революції було прагнення змінити власне життя, країну, світ на краще. І якщо в мирний час ці прагнення залишалися в колі розмов, ідей і програм, то війна зробила багатьох більш рішучими. Деякі історики кажуть про «відлуння Лютневої

революції» в Україні, маючи на увазі, що українці лише реагували на те, що відбувалося в Петрограді. Так чи інакше, падіння монархії в Росії підштовхнуло Українську революцію до творення власного сценарію.

Запитання і завдання

1. Визначте зовнішні та внутрішні причини Української революції 1917–1921 рр.
2. Використовуючи свідчення В. Винниченка, поясніть причини підтримки українськими діячами Лютневої революції в Росії.

2. Українська Центральна Рада і Генеральний секретаріат.

Михайло Грушевський і Володимир Винниченко

Хоча на території України не бракувало загальноросійських політичних сил, уже в перші дні революції, які принесли свободу слова й зібрань, активізувалися українські громади, що досі перебували на напівлегальному становищі, пройшли масові акції на підтримку революції. Одними з перших національні вимоги висунули українці Петрограда й Москви, які закликали перетворити Росію на федерацію. На підтримку цих вимог у березні 1917 р. в Петрограді відбулася 30-тисячна українська демонстрація. Голові Тимчасового уряду вручено меморіал з вимогами вести українську мову в адміністрації, освіті й судочинстві. Уряд не поспішав гарантувати національні права. В Україні було ліквідовано царську адміністрацію, натомість призначено губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду. Такі популярні тоді поняття, як «революція», «народ», «свобода», «демократія», у Петрограді й Києві розуміли по-різному.

Готовність Тимчасового уряду вести переговори з Польщею й Фінляндією та мовчання про українців непокоїли діячів національного руху. Центром Української революції став Київ. Діячі, які об'єднувалися навколо Товариства українських поступовців (ТУП), збирались у приміщенні клубу «Родина» (вул. Володимирська, 42). З ініціативи ТУПу було скликано нараду представників українських організацій, за результатами якої **4 березня 1917 р.** оголошено про створення **Української Центральної Ради**. Її головою заочно обрали М. Грушевського, якого називали «некоронованим королем України». 14 березня він приїхав до Києва з Москви, де відбував заслання. Політична платформа Центральної Ради формувалась у вирі драматичних подій. У відозві «До українського народу» від 9 березня 1917 р. Центральна Рада наголошувала, що вперше українці вирішуватимуть про своє життя, закликала чекати Всеросійських установчих зборів, не брати участі в вуличних безладах, але водночас вимагала від Тимчасового уряду дотримання національних прав.

Важливим етапом у формуванні Центральної Ради став **Всеукраїнський національний конгрес 6–8 квітня** в Києві. Відправити на нього представників могли всі українські організації, які визнавали

Генеральний секретаріат. Сидять (зліва направо): Микола Садовський, Іван Степешенко, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Симон Петлюра. Стоять: Павло Христюк, Микола Стасюк, Борис Мартос. 1917 р.

Особа в історії

Михайло Грушевський (1866–1934) – український історик та державний діяч. Народився в Холмі. Дитинство провів на Кавказі, де батько працював директором народних шкіл, закінчив Тифліську гімназію. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, був учнем В. Антоновича. У 1894–1914 рр. – професор Львівського університету, де викладав історію України. Був головою НТШ, редактором «Записок НТШ». У Львові одружився з учителькою Марією Вояківською. Від революції 1905 р. брав участь у політичному житті українців Російської імперії, виступав за автономію України у федеративній Росії. З початком Першої світової війни заарештований російською владою за звинуваченням в австрофільстві. Після кількох місяців ув'язнення в Києві висланий до Симбірська, згодом – до Казані. У 1917–1918 рр. – голова Української Центральної Ради. У 1919 р. емігрував, але в 1924 р. повернувся до радянської України. Працював у Києві, був академіком ВУАН, професором історії в Київському університеті. Однак під час сталінських репресій створені ним наукові інституції було розгромлено, а більшість учнів заарештовано. У 1931 р. переїхав до Москви. Помер у Кисловодську за обставин, які дають підстави припускати зумисне вбивство. Похований на Байковому кладовищі в Києві. Донька Катерина була етнографом, репресована в 1939 р. за звинуваченням у антирадянській діяльності, померла в 1943 р. в мордовському таборі Темлаг.

Михайло Грушевський у родинному колі

національно-територіальну автономію України, а також села, міста й повіти. Підготовка конгресу підштовхнула українські політичні сили до чіткішого оформлення: ТУП реорганізовано в Союз автономістів-федералістів, утворено Українську партію соціалістів-революціонерів, відновили діяльність Українська соціал-демократична робітничка та Українська радикально-демократична партії.

На Всеукраїнський національний конгрес, який преса назвала «національним паломництвом», прибуло близько тисячі делегатів, зокрема з Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Конгрес делегував до Центральної Ради 118 осіб, головою знову було обрано М. Грушевського, заступниками – В. Винниченка і С. Єфремова. Склад Центральної Ради мали доповнити вибори в округах. У підсумку він становив близько 800 осіб. Вищим органом були загальні збори, які мали скликати раз на місяць (усього відбулося дев'ять). Поточну роботу виконувала Мала рада, яка й ухвалила більшість рішень. Кількість членів Малої Ради на початку 1918 р. становила 82 особи. **15 червня 1917 р.** утворено уряд – Генеральний секретаріат, який очолив В. Винниченко.

Центральна Рада провела підготовку до Установчих зборів, запланованих на січень 1918 р. Однак через війну вибори відбулися лише в деяких округах, а Установчі збори не було скликано. Хоча на літо 1917 р. Центральна Рада була найвпливовішим центром влади в Україні, завершити її легітимізацію через загальні вибори не вдалося. Українська влада формувалася від основ й не могла спертися на дореволюційні структури, однак спогади її творців свідчать про атмосферу національного піднесення. Винниченко стверджував, що Центральна Рада дала унікальний приклад

Особа в історії

Володимир Винниченко (1880–1951) – український письменник та державний діяч. Народився в с. Веселий Кут біля Єлисаветграда (нині – м. Кропивницький) у селянській родині. Закінчив Єлисаветградську гімназію, навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. Один із засновників РУП, згодом – УСДРП. Виключений з університету за політичну діяльність. Деякий час перебував на нелегальному становищі, жив в еміграції. Здобув славу письменника європейського рівня, майстра соціальної й морально-психологічної драми, був художником. Дружина Розалія Лівшиць закінчила медичний факультет Паризького університету, допомагала чоловікові в громадській і літературній праці. У 1917–1919 рр. – заступник голови Української Центральної Ради, голова Генерального секретаріату, голова Директорії УНР. Не погодився з орієнтацією на Антанту і в 1919 р. емігрував до Відня, де створив закордонну групу Української комуністичної партії. Намагався співпрацювати з радянською владою, але невдало. Автор спогадів «Відродження нації». З кінця 1920-х років жив у Франції. Після протесту проти Голодомору його творчість у СРСР заборонено. Під час окупації Франції нацистською Німеччиною ув'язнений у концтаборі. Похований у м. Мужен.

Володимир
Винниченко.
1910-ті роки

Портрет
дружини Розалії.
Худ. В. Винниченко.
1929 р.

перетворення моральної влади на державно-політичну, справжнє народо-правство. Грушевський згадував цей час як найкращий у житті, коли він, незважаючи на працю й відповідальність, відчував себе щасливим.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте причини й обставини утворення Української Центральної Ради. Поясніть вислів В. Винниченка про Центральну Раду як «моральну владу».
2. Використовуючи біографії М. Грушевського і В. Винниченка, поміркуйте, чому саме ці діячі стали на чолі Української революції.

3. Універсали Центральної Ради: від автономії до самостійності

Найважливішими документами Центральної Ради є чотири універсали. Слово *універсал* походить від латинського *universalis* й означає акт, який доводить до загального відома рішення влади. Універсали видавали козацькі гетьмани, тож обрання такої назви підкреслювало історичну традицію. Спочатку основною вимогою Центральної Ради була автономія України у складі демократичної федеративної Росії. Це гасло сформульовано ще під час революції 1905 р. Багатьом українським діячам здавалося, що воно найкраще відповідало можливостям національного руху.

Національні вимоги українців не підтримали ні російська влада, ні суспільство через закорінене в російській свідомості розуміння українського народу як малоросів, частини загальнооруського простору. Аргументом для відмови в автономії України було те, що під час війни домагатися

змін не на часі. Тимчасовий уряд бачив в українцях внутрішнього ворога, який розхитує державу. 1 червня 1917 р. він відкинув вимогу автономії України, представлену делегацією на чолі з В. Винниченком, мовляв, Центральна Рада не є повноважна без загальних виборів. Критикували національні вимоги українців і колишні союзники – кадети, а в Києві – російські націоналісти, рупором яких була газета «Києвлянин». Вони стверджували, що Київ залишиться «матір'ю руських міст».

Така позиція Тимчасового уряду зачіпала національні почуття українців. Відповіддю став **Перший Універсал**, який було ухвалено **10 червня 1917 р.** У ньому Центральна Рада брала відповідальність за все, що відбувалося на території України, і проголошувала українську автономію у складі Росії. Головним органом законодавчої влади в Україні мали стати Всенародні українські збори, обрані на підставі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права. Громадян України закликали до праці над розбудовою автономії, сплати податку на її потреби, «народи неукраїнські» – до співучасті. Висловлено надію, що Всеросійські установчі збори затвердять ухвалені в Україні закони. Перший Універсал в Україні було сприйнято з ентузіазмом. Грушевський згадував, як після проголошення Універсалу учасники зібрання на Софійській площі несли його на руках.

сторичний документ

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі...

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ українській на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще за нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі...

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил до того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці...

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Конституційні акти України 1917–1920. Київ, 1992. С. 58–60 (З Першого Універсалу Української Центральної Ради. 10 червня 1917 р.).

Тимчасовий уряд не визнав Першого Універсалу й навіть розглядав можливість застосувати проти Центральної Ради силу. Однак курс на компроміс таки переважив. До Києва прибула делегація Тимчасового уряду, наслідком чого стало видання **3 липня 1917 р. Другого Універсалу**. У ньому відзначалася готовність Тимчасового уряду визнати право народів на самовизначення, але остаточне рішення мали ухвалити Всеросійські установчі збори. До їх скликання не можна було проголошувати автономію, а лише готувати відповідні законопроекти. Центральна Рада

зобов'язувалася поповнитися представниками національних меншин і заново сформувати Генеральний секретаріат, який мав затвердити Тимчасовий уряд. Українська влада обіцяла не підривати боєздатності армії, водночас Універсал декларував намір сформувати підрозділи з українців під контролем Тимчасового уряду.

Як будь-який компроміс, Другий Універсал не влаштував нікого. Для Центральної Ради він став кроком назад, а прихильники загально-руської єдності розкритикували Тимчасовий уряд за поступки. Замість схвалити «Статут вищого управління України» Тимчасовий уряд 4 серпня 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату Тимчасового уряду», у якій обмежив його повноваження територією Київської, Волинської, Подільської, Полтавської й частиною Чернігівської губерній і скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. І хоча Центральна Рада обурилася цими діями, усе ж рішучих кроків тоді не зробила.

До осені 1917 р. Центральна Рада дотримувалася ролі союзника Тимчасового уряду, який втрачав позиції. З розвалом державного управління в Росії наростала криза й на території України. Безлад посилювали маси мобілізованих солдатів, які в пошуках засобів до існування нерідко вдавалися до погромів. Захоплені революційною стихією представники різних верств населення вимагали вирішення важливих питань, насамперед земельного. Діячі Центральної Ради повернулися до ідеї скликати Українські установчі збори без огляду на ситуацію в Росії.

Тим часом у Петрограді відбувся Жовтневий переворот. Відносини між Центральною Радою й більшовицьким урядом спочатку характеризувала невизначеність: більшовики не мали сил для захоплення влади в Києві. Зрештою, їхні лідери декларували право народів на самовизначення. І хоча на київських вулицях наприкінці жовтня 1917 р. спалахували збройні сутички, зокрема між військами, підконтрольними більшовикам і Тимчасовому уряду, все ж вони не змогли дестабілізувати життя міста, у якому найвпливовішим осередком влади залишалася Центральна Рада. Зі страху перед більшовиками її підтримували й деякі сили, які раніше були на боці Тимчасового уряду.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада видала Третій Універсал. У зв'язку з падінням Тимчасового уряду в ньому проголошувалося: «Однині Україна стає *Українською Народною Республікою*. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних та вільних народів». Територію УНР визначено як «землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)», як питання для переговорів названо частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини. Сільсько-

Українська делегація на чолі з В. Винниченком в очікуванні на затвердження Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління Україною». Шарж І. Бурулі (І. Бурячка) з гумористичного журналу «Гедз». 1917 р.

господарські угіддя передано у «власність трудового народу», встановлено 8-годинний робочий день, скасовано смертну кару. На 9 січня 1918 р. призначено Українські установчі збори, а доти влада в Україні мала належати Центральній Раді. Національним меншинам гарантовано національно-персональну автономію.

Трохи зміцнівши при владі, більшовики почали усувати конкурентів. Боротьбу проти Центральної Ради вони вели під гаслом подолання «українського буржуазного націоналізму». Від 6 грудня 1917 р. Україна й більшовицька Росія перебували у стані війни. В умовах більшовицького наступу на Київ **9 січня 1918 р.** Центральна Рада ухвалила **Четвертий Універсал**. У ньому більшовицький уряд звинувачено в розв'язанні «братовбивчої» війни між українським і російським народами. Тому «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу». Уряду – Раді народних міністрів – доручено завершити переговори про мир із Центральними державами, а громадян України закликано «не жаліючи життя» захищати Республіку. Після підписання миру військові частини мали бути замінені народною міліцією. Універсал передбачав заходи щодо стабілізації економіки, підтверджував демократичні свободи й намір скликати Установчі збори, які мали вирішити питання федеративного зв'язку з іншими народами Росії. Проголошення омріяної незалежності в умовах наступу більшовицьких військ супроводжувалося не так радісними, як тривожними відчуттями.

Погляд сучасника

Магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, дало задоволення всім, хто прагнув демонстрації української суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах. Гасло, яке говорило кожному своє, не укладалося в ніяку формулу, вихоплювалося з усього прецизування і будило несказану емоцію в підсвідомих покладах життя. У-ні-версал!.. Воно вело в незнану далечинь нових національних досягнень, іще не явлених розумові, і тому мало таку чарівну силу.

Грушевський М. Спомини // Київ: щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал. 1989. № 9. С. 143.

Погляд історика

Формально Третім Універсалом була проголошена федерація України з Росією. Україна приступала до цієї федерації як Українська Народна Республіка. Але з якою Росією? Того уряду, який тепер фактично запанував у Росії, уряду Народних комісарів, Центральна Рада не хотіла визнавати. Отже, Україна брала на себе почин і завдання створити всеросійську федерацію з таким урядом, який би визнали всі члени цієї федерації. Це було явно непотрібне й неспотрібне для України завдання. Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних комісарів як уряд Росії, на умові обопільного визнання (більшовики тоді самі раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно) і – дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду, – це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 143.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте основні положення універсалів Української Центральної Ради. Схарактеризуйте історичне значення цих документів.
2. Поясніть причини автономістської програми Центральної Ради та, спираючись на думку Д. Дорошенка, поміркуюте про її доцільність.

4. Боротьба політичних сил за вплив на населення

Революція змусила політичні сили вдатися до масової політики. Це явище було новим для Наддніпрянщини, адже російська монархічна влада обмежувала політичні свободи й жорстко контролювала громадську активність. Опозиційні сили діяли нелегально чи напівлегально, а умови воєнного часу доценту зруйнували паростки активності. Невдоволення через спричинені війною труднощі виливалося в масові протести, що й призвело до революції. Однак падіння старого режиму ще не означало народження нового. Після повалення самодержавства під час Лютневої революції питання про те, хто скористається її результатами, деякий час було відкритим.

Завданнями нових лідерів стали: опанувати революційну стихію, зупинити її руйнівний характер і перевести енергію мас у русло державотворення. Масова підтримка була вкрай потрібною Центральній Раді, адже на владу в Україні претендували й інші сили. У пошуках підтримки Рада апелювала насамперед до національних почуттів. Історики пояснюють феномен революції вибухом почуттів національної гідності. Про підтримку Української революції свідчила національна маніфестація **19 березня 1917 р.** в Києві, яка перевершила найсміливіші очікування: на вулиці вийшло близько 100 тис. осіб. Демонстранти, тримаючи синьо-жовті прапори, портрети Шевченка, інші національні символи, пройшли центральними вулицями української столиці до Софійської площі.

Про дії української влади інформували газети «Вісті з Української Центральної Ради» і «Нова Рада». Щодня Рада отримувала привітання з різних місцевостей, з яких випливало, що український рух міцнів. Відновлювали діяльність «Просвіти», відкривалися українські школи, відбувалася українізація війська. Підтримку Центральній Раді забезпечували й всеукраїнські селянські, військові та робітничі з'їзди. Однак лише

Мітинг на Софійській площі в Києві.
19 березня 1917 р.

Мітинг селян в Андріївці Роменського повіту Полтавської губернії. Осінь 1917 р.

національного пориву було не досить для перемоги революції. Доволі швидко в роботі Ради намітилися тривожні тенденції, які С. Петлюра визначав як «демонстрацію національних емоцій».

Даниною революційним настроям стала популярність соціалістичних гасел землю – селянам, заводи й фабрики – робітникам, мир, народо-владдя. Найбільше представництво в Центральній Раді мали соціалісти-революціонери й соціал-демократи. Із часом соціальна програма Центральної Ради стала радикальнішою. Рада відстоювала розуміння українського народу як позбавленого вищих соціальних верств. У текстах універсалів і відозвах до українського народу зараховували «селян, робітників, солдатів, міщан, духовенство й всю українську інтелігенцію», а в Четвертому Універсалі Українську Народну Республіку було визначено як «селянсько-робітничу».

Діячі Центральної Ради вважали, що, акцентуючи на демократичності українців, можна запобігти двовладдю, вивести суспільство з основного конфлікту російської революції – між поміщиками, які підтримували монархію, і народними масами, які хотіли свободи. Однак тоді поза Центральною Радою опинялися діячі з консервативними поглядами. А деякі їхні застереження таки були слухні. Громадський діяч і поміщик Євген Чикаленко виступав проти втілення в Україні програми російських соціалістів, яка не відповідає настроям українського селянства. Проголошене Четвертим Універсалом скасування приватної власності на землю селяни сприйняли неоднозначно.

У Центральній Раді було представлено різні сили. Грушевський називав Раду «скромним українським мікрокосмом». Потреба масової політики викликала дискусії між поколіннями. Старші, представлені діячами ТУПу (науковою і творчою інтелігенцією), не були готові діяти в умовах революції. Молодші, які гуртувалося навколо Дмитра Антоновича, були сформовані між двома російськими революціями й мали радикальні настрої. Усупереч очікуванню тупівців, Грушевський прислухався до соціалістів, вважаючи, що потрібно реагувати на виклики доби. Йому давалося керувати Центральною Радою завдяки особистому авторитету. Однак для вирішення ключових питань державотворення, зокрема формування армії, готової захищати УНР, цього було недостатньо.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте програму Української Центральної Ради в соціальному та національному питанні. Які гасла, на вашу думку, були найбільш популярними?
2. Які питання викликали серед лідерів української революції дискусії? Поміркуйте, що дало підстави С. Петлюрі назвати діяльність Центральної Ради «демонстрацією національних емоцій». Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням?

5. Формування українського війська: здобутки і прорахунки. Перша російсько-українська війна

Питання про створення українського війська стояло перед Центральною Радою від початку. Спершу його розглядали в контексті українізації регулярних частин російської армії. Протягом війни з України на фронт було мобілізовано близько 5 млн осіб. Усі вони так чи інакше пройшли військовий вишкіл. Діячі Української революції орієнтувалися на творення національних військових частин у російській та австро-угорській арміях, насамперед на досвід легіону УСС. Помітною була участь

у революційних подіях у Петрограді українських гвардійських полків. Тож потенціал українського війська в 1917 р. можна було оцінити як доволі високий.

У березні 1917 р. було створено дві громадські організації, які займалися українізацією війська: Український військовий організаційний комітет та Український військовий клуб імені Павла Полуботка. У 1917 р. відбулися три **всеукраїнські військові з'їзди**, учасники яких підтримали Центральну Раду та підштовхували її до рішучих дій. Перший з'їзд обрав Український генеральний військовий комітет, який після проголошення УНР перетворено на Генеральний секретаріат військових справ. Його очолив С. Петлюра. Створення українського війська викликало спротив. Тимчасовий уряд не погоджувався на українські частини і вимагав підпорядкувати українське військо центральному командуванню.

Усередині Центральної Ради також не було єдності: напружені взаємини склалися між Грушевським і лідером самостійників Миколою Міхновським. Грушевський не довіряв Міхновському через побоювання заволодіти. У перші місяці революції самостійники не наполягали на незалежності, вважаючи, що Україна не витримає збройного протистояння з Росією і повинна спершу утворити армію. Їхніми зусиллями було створено два українські полки: імені гетьмана Богдана Хмельницького (*богданівці*) й імені гетьмана Павла Полуботка (*полуботківці*). У липні 1917 р., протестуючи проти Другого Універсалу, полуботківці виступили на Київ під гаслом передачі влади Центральній Раді. Однак Рада дотрималася зобов'язань перед російським Тимчасовим урядом. Полуботківців, як і Міхновського, відправили на румунський фронт, де полк було розгромлено. Під тиском воєнних невдач улітку 1917 р. російське командування дозволило українізувати ряд частин, утім стежило, щоб вони розташовувалися на віддалі.

Після приходу до влади в Петрограді більшовиків російсько-український конфлікт перейшов у збройне протистояння. 4 грудня 1917 р., у день відкриття в Києві I Всеукраїнського з'їзду рад, Рада Народних Комісарів Росії надіслала Українській Центральній Раді ультиматум за підписами Леніна і Троцького, в якому вимагала протягом 48 годин підпорядкуватися більшовицькій владі, погрожуючи оголошенням війни. Центральна Рада ультиматум відкинула. На I Всеукраїнському з'їзді рад більшовики були в меншості, що відображало їх малу популярність в Україні. Учасники з'їзду не підтримали заклики більшовиків, спрямовані на повалення Центральної Ради.

Після цього більшовицькі депутати переїхали з Києва до Харкова, який контролювали червоноармійці під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка. Тут вони об'єдналися зі з'їздом Рад Донецького і Криворізького басейнів. Це зібрання проголосило себе I Всеукраїнським з'їздом рад й обрало маріонетковий уряд радянської України – Народний секретаріат. Харків став плацдармом для наступу більшовиків в Україні. Російсько-українська війна супроводжувалася популістською риторикою більшовиків, які звинувачували Центральну Раду в контрреволюції. Однак справжньою метою більшовиків було отримати контроль над українськими ресурсами.

25 грудня 1917 р. більшовики почали наступ на Київ з кількох напрямків. Центральна Рада створила Особливий комітет з оборони України, який призначив командувачем українських військ полковника Юрія Капкана. Однак регулярні війська, навіть українізовані, не мали бойового

духу, виправдовувалися втомою і дотримувалися нейтралітету. Генеральний секретаріат ухвалив постанову про формування Армії УНР на засадах добровільності й оплати. Важливу роль відіграли загони Вільного козацтва, які виникали ще з весни 1917 р. у різних місцевостях України й на Кубані як територіальна самооборона (міліція). У жовтні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді в Чигирині отаманом обрано Павла Скоропадського, а центром Вільного козацтва стала Біла Церква.

Центральна Рада не була готова до війни. Її заходи, зокрема роззброєння пробільшовицьких частин, давали тимчасовий ефект. Ентузіазм перших місяців революції помітно спадав. 16 січня 1918 р. більшовики підняли повстання в Києві, центром якого став військовий завод «Арсенал». Протягом тижня вуличних боїв у місті загинуло понад 700 осіб. Ці події відкрили шлях до Києва більшовицьким військам, які після кількоденних обстрілів 26 січня захопили місто. Більшовики поводитися в Україні як завойовники: розстрілювали, грабували, знищували майно, а частини під командуванням Михайла Муравйова, які ввійшли в Київ, ви-

різнялися особливою жорстокістю. Хоча Центральна Рада з військами залишила місто, у ньому кілька днів тривав червоний терор, жертвами якого стали тисячі мешканців і навіть військових російської армії, які зберігали нейтралітет. Через кілька місяців уже саме більшовицьке керівництво оголосило Муравйова ворогом народу; його розстріляли в Сибірску.

Особливе місце в історії першої російсько-української війни займає **бій під Крутами 16 (29 за новим стилем*) січня 1918 р.** З кінця грудня 1917 р. Центральна Рада

намагалася перетворити залізничний вузол Бахмач на укріплений центр оборони Києва. Однак через брак ресурсів сюди вдалося скерувати лише кілька сотень юнкерів Київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького, на допомогу яким підійшла сотня студентського куреня, що складалася з добровольців – студентів і старшокласників. Українське військо під командуванням старшини Аверкія Гончаренка зайняло оборону поблизу станції Крути. Тут воно прийняло бій з більшовицькими частинами М. Муравйова й завдало їм значних втрат. Однак сили були нерівні. Через загрозу оточення українські частини відступили до Броварів, де з'єдналися з військами С. Пеглюри. Один підрозділ (27 юнаків), заблукавши в темряві, потрапив у розташування більшовиків. Полонених юнаків було страчено. Після повернення Центральної Ради в Київ їхні тіла перепоховали на Аскольдовій могилі.

Бій під Крутами. Худ. Л. Перфецький

Погляд сучасника

Страшно вмерти, але ще страшніше загинути марно. Того дня, коли більшовики вступили в Київ, коли здавалось, усе загинуло, прийшла до мене мати одного з поляглих юнаків та впала переді мною навколішки. «Я мала одного сина, так, як сонце в небі, – сказала вона, – і він пішов проти більшовиків. Коли б я йому сказала одне слово, коли б я прохала його лишитись, він пожалував би мене і зостався б зі мною, але я не сказала ні слова; – коли Україні потрібні наші діти, хай ідуть. Тільки скажіть мені, покляніться мені, що Україна не загинула, і тоді я не буду плакати, не буду вбиватися за єдиним моїм сином». Заради тих матерів, заради цих юнаків-героїв ми повинні всі, що лишилися живими, поклястись на цій могилі – віддати Україні все наше життя. Тільки всесильною працею на життя України можемо ми поквітувати їх жертву та зняти з них тягар марної німої смерті... Для нас могила ця лишиться навіки полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле.

Старицька-Черняхівська Л. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами. (Слово в часі похоронів героїв Крут, виголошене 19-го березня 1918 р. в Києві) // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів. Київ, 2013. С. 73.

Після захоплення більшовиками Києва бойові дії перемістилися на Поділля, а Центральна Рада переїхала до Вінниці. Ще з кінця грудня 1917 р. делегація УНР, не визнавши право Раднаркому виступати від імені всіх

*Григоріанський календар почав діяти в УНР з 16 лютого 1918 р. Цей день стали вважати 1 березня 1918 р. Закон про це було ухвалено 12 лютого 1918 р. (за старим стилем) на засіданні Малої Ради УНР в Коростені.

Підписання Брест-Литовського мирного договору делегацією УНР

народів Росії, вела мирні переговори з країнами Четвертого союзу. У результаті **27 січня (9 лютого) 1918 р.** було підписано **Брест-Литовський мирний договір**, що став першою міжнародною угодою УНР і визнанням її незалежною державою. Австро-Угорщина й Німеччина погодилися включити до УНР Холмщину й Підляшшя. Сторони відмовлялися від взаємних претензій, обмінювалися військовополоненими. За таємною угодою Австро-Угорщина зобов'язалася створити українську провінцію зі Східної

Галичини й Буковини. Україна мала постачати Німеччині продовольство й промислову сировину. Німеччина й Австро-Угорщина ставали союзниками УНР і мали надати допомогу в боротьбі з більшовиками. На підставі цього договору німецько-австрійські війська почали наступ на Східному фронті, у результаті якого Центральна Рада на початку березня 1918 р. повернулася до Києва. До кінця квітня більшовицькі війська відступили з території УНР.

історичний документ

Петроградське централістичне правительство народних комісарів по звичаю царів-самодержавців не хотіло признати права українського народу на свою владу і об'явило Українській Народній Республіці війну за те, що Центральна Рада українських робітників, селян та солдатів не хотіла слухатися приказів із Петрограда, а хоче жити й управлятись волею свого народу. Оповідивши Україні війну, петроградське самодержавне централістичне правительство нагнало на Україну юрби найманних людей, що зветься красногвардейцями-більшовиками. Ті красногвардейці захоплюють наші міста і села, громлять мирне населення, розбивають магазини, арештовують всякого, хто їм нелюбий, грабують у селян хліб, насилують жінок, розстрілюють українців-воjakів, проколюють їм очі... Правительство українських робітників, солдат і селян знає, що великоруські робітники, солдати і селяни не вороги їм, а брати, що не великоруський народ пішов війною на український народ, а пішли тільки або наймані, або одурені петроградськими самодержавними комісарами темні люди. І через це Центральна Рада постановила одправляти, незважаючи ні на що, хліб як на фронті, так і в Великоросію.

Звернення Генерального секретаріату до солдатів. 2 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. Київ, 1997. Т. 2. С. 86–87.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте діяльність Центральної Ради по формуванню українського війська. Як ви гадаєте, яких помилок можна було уникнути?
2. На підставі наведеного фрагмента історичного документа визначте, яким було ставлення Центральної Ради до більшовицької Росії.

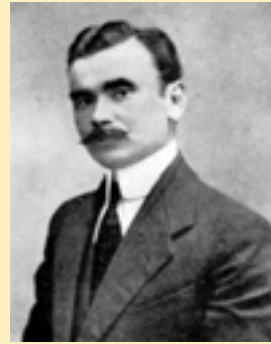
6. Кримськотатарський національний рух

На Кримському півострові в переддень російської революції проживало понад 800 тис. осіб, з них кримських татар 26,8 %. У 1917 р. сформовано Татарську (пізніше – Національну) партію «Міллі Фірка», яку очолив

Учасники Першого Курултаю кримськотатарського народу. 1917 р.

Номан Челебіджихан

А. Боданінський – народний учитель, етнограф і літератор. Після смерті Ісмаїла Гаспринського кримські татари вважали його своїм лідером. Програма партії передбачала демократичні реформи й перетворення Росії на федеративну державу, але автономію мали отримати не території, а нації. Кримськотатарські діячі брали участь у загальноросійському мусульманському русі. Боданінський очолив Тимчасовий кримський мусульманський революційний комітет, який провів вибори до Всекримського мусульманського з'їзду.

На з'їзді 25 березня 1917 р. обрано Кримсько-мусульманський виконавчий комітет – Мусвиконком. Його очолив Н. Челебіджихан – громадський діяч, перший муфтії (вища духовна особа) мусульман Криму, Литви, Польщі та Білорусі, правник і письменник, автор слів кримськотатарського гімну «Я присягнувся». Мусвиконком створив місцеві органи влади і був визнаний Тимчасовим урядом як представник національно-культурної автономії кримських татар. Було засновано освітні заклади, почалося створення війська, виходили газети «Нація» (кримськотатарською мовою) і «Голос татар» (російською). Жінкам дозволили не носити чадру. Для визначення майбутнього Криму в грудні 1917 р. скликано Установчі збори – Курултай, який проголосив утворення **Кримської Народної Республіки** й ухвалив конституцію. Курултай сформував уряд – Директорію на чолі з Н. Челебіджиханом, яку визнала Центральна Рада. Однак у січні 1918 р. більшовики захопили Крим, розпустили Курултай і заарештували його лідерів. Н. Челебіджихана було страчено.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні положення політичної програми кримськотатарського національного руху в 1917 р.
2. На підставі наведеного погляду історика поясніть, якими міркуваннями керувалася Центральна Рада, визначаючи політику щодо Кримського півострова.

7. Конституція Української Народної Республіки

Населення, яке пережило травматичний досвід під час більшовицької окупації, стримано сприйняло повернення Центральної Ради до Києва. Невдоволення викликали й німецькі війська, які під час війни були ворогом, а тепер стали союзником. Останні місяці Центральної Ради прохо-

дили під соціалістичними гаслами. Найбільше це позначилося в аграрній сфері. У січні 1918 р. було ухвалено закон, який скасовував право власності на всі землі й оголошував їх «добром народу УНР». Землі мали бути вилучені й передані в користування малоземельним і безземельним селянам. Земельний закон не сприяв політичній стабілізації: він радикалізував настрої селян, дав надії, які не виправдалися, а водночас обурих великих землевласників і заможних селян.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію (Статут про державний устрій, права і вольності) УНР. Україна ставала суверенною і самостійною державою, право на владу в якій належало народу. Конституція гарантувала громадянам основні демократичні права. Політичні ж права, пов'язані з участю в управлінні країною, громадяни набували з 20-річного віку. Вищим законодавчим органом визначено Всенародні збори, які мали обиратися на три роки загальним, прямим, рівним, таємним і пропорційним голосуванням. Виконавчу владу вивершувала Рада народних міністрів, судову – Генеральний суд. Територію УНР визнано неподільною. Місцевим громадам гарантовано широкі самоврядні права, національним меншинам – право на національно-персональну автономію. Конституцію УНР не було введено в дію: день її ухвалення виявився в історії Центральної Ради останнім.

Погляд історика

Осмислюючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками, В. Винниченко у «Відродженні нації» послідовно проводив думку про те, що національно-державна ідея була поставлена Центральною Радою значно вище соціальної. І це відштовхнуло від неї народні маси. «Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціальною ідеєю», – писав В. Винниченко. Сьогодні можемо стверджувати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів природу державної влади, яка полягає в протистоянні стихійному руху мас, їх організації та спрямуванні. Саме в недостатності організованості українського державного апарату ховалася його слабкість, як, очевидно, і в короткотривалості його існування.

Верстюк В. Українська Народна Республіка: від проголошення до падіння // Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. Київ, 2011. Кн. 1. С. 243.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні положення Конституції УНР.
2. На підставі наведеного погляду історика схарактеризуйте роль соціального та національного чинників в Українській революції.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Проаналізуйте еволюцію програми Центральної Ради від автономії до незалежності України. Назвіть чинники, які визначили цю еволюцію.
2. Визначте здобутки й прорахунки у формуванні українського війська під час революції. Які з них ви вважаєте найбільш суттєвими?
3. На підставі матеріалу параграфа і додатково зібраних відомостей проаналізуйте біографії лідерів Центральної Ради. Поміркуйте, які риси їх об'єднували.

§ 8. Українська революція: національний і соціальний аспекти

1. Українська Держава. Павло Скоропадський

Українська Держава (Гетьманат П. Скоропадського) існувала з **29 квітня по 14 грудня 1918 р.** Її творці прагнули досягти суспільної згоди, об'єднавши навколо ідеї української державності різні верстви, зокрема й заможних мешканців України. За формою це був авторитарно-бюрократичний режим. Гетьман мав повноваження, близькі до диктаторських. Його уряд поєднував виконавчу й законодавчу владу. Глава держави титулував себе «гетьманом усієї України», що мало підкреслити її зв'язок з козацькою традицією. Якщо Центральна Рада в програмних документах ділила український народ на соціальні верстви, то гетьман звертався до «козаків і громадян України». Цим він ніби переносив у сьогодення з козацьких часів поділ суспільства на простори війни та миру. Хоча гетьман прийшов до влади за німецької підтримки, цей союз він розглядав як вимушений тактичний крок.

Центральна Рада, повернувшись за підтримки німецьких військ до Києва, не зуміла опанувати ситуацію. Вона самоізолювалася, перетворилася на політичний клуб, який обговорював відірвані від життя питання. Соціалістичні гасла й намагання втілити їх у законах розходилися з реальними потребами державотворення, викликали критику. Праві сили, заможні верстви, військовики гуртувалися навколо П. Скоропадського. Невдоволеною була й німецька військова адміністрація, яка очікувала виконання союзницьких зобов'язань. Головнокомандувач німецьких військ в Україні Герман фон Ейхгорн, втрачаючи терпіння, видав наказ «Про засів полів», яким надав поміщикам право виростити врожай, а селянам забороняв брати в користування більше землі, ніж вони могли обробити. Центральна Рада сприйняла це як втручання у внутрішні справи й спробувала заперечувати. Останньою краплею стало викрадення відомого фінансиста Абрама Доброго, до чого виявилися причетними деякі українські міністри. 28 квітня німецькі військові заарештували цих міністрів прямо на засіданні Центральної Ради. Тоді німецьке командування вже мало згоду кайзера Вільгельма II на зміну української влади.

29 квітня 1918 р. на **Всеукраїнському з'їзді хліборобів-власників**, що відбувся у приміщенні київського цирку, П. Скоропадського було проголошено гетьманом усієї України. Після цього відбулася маніфестація. Її учасники пройшли Хрещатиком до Софійської площі, де митрополит Никодим освятив нову владу. За спогадами очевидців, це було величне дійство, а сам гетьман, який вирізнявся стрункою фігурою і римським профілем, одягнений у чорну черкеску з георгіївським хрестом, викликав у багатьох спостерігачів захоплення. У центрі уваги були й селяни в народному вбранні, які символізували нових господарів України. Водночас відбувалося останнє засідання Центральної Ради, на якому похапцем ухвалено Конституцію УНР. У другій половині дня гетьманські війська взяли під контроль державні установи. Супротив учинили лише галицькі січові стрільці, які охороняли Центральну Раду. Вони застрелили трьох офіцерів. Командувач січовиків Євген Коновалець після переговорів з гетьманом перейшов на його бік. Керівники Центральної Ради очікували на арешт, але цього не сталося.

Про нову владу українці дізналися з двох державно-правових актів – «Грамоти до всього українського народу» й «Закону про тимчасовий державний устрій України». У грамоті гетьман пояснив зміну влади тим, що Центральна Рада не змогла збудувати державу. У ній же проголосив недоторканність приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації». Законом про тимчасовий державний устрій гетьманові було передано владу до скликання сейму. Він мав керувати адміністрацією, призначати Раду Міністрів, затверджувати закони, командувати армією. Проголошено першість християнства православного обряду й свободу віросповідань. Обов'язок громадян України визначено як захист Вітчизни й сплату податків, їм гарантовано демократичні права. Незручний факт приходу до влади гетьмана в результаті перевороту й наділення себе диктаторськими повноваженнями пояснено винятковими обставинами й запереченням можливості передавати владу в спадок.

До Ради міністрів П. Скоропадський запросив поміркованих діячів. Вони не були так відомі, як лідери Центральної Ради, але мали професійні здобутки, досвід громадської й земської праці. Очолив уряд землевласник і октябрист-українофіл Федір Лизогуб. До війни він керував Полтавською земською управою, згодом працював у російській адміністрації на Кавказі. Міністром освіти був історик, член ТУПу, кадет Микола Василенко. Міністром внутрішніх справ став Ігор Кістяківський. Міністерство закордонних справ очолив історик і діяч ТУПу Дмитро Дорошенко. В уряді переважали кадети й не було соціалістів. До уряду увійшли й представники національних меншин – поляк Антон Ржепецький, єврей Сергій Гутник, німець Юлій Вагнер, росіянин Георгій Афанасьєв. Політичні симпатії урядовців були різними: одні хотіли збудувати власне

Особа в історії

Павло Скоропадський (1873–1945) – військовик, гетьман Української Держави. Народився в німецькому м. Вісбадені. Батько був офіцером російської армії, мати походила з козацько-старшинського роду. Дитинство провів у родинному маєтку Тростянець на Чернігівщині, де плекали дух козацької минувшини. Навчався в гімназії у Стародубі і в елітному Пажеському корпусі в Петербурзі. Під час Першої світової війни командував корпусом, став генералом. Після Жовтневого перевороту підпорядкувався Центральній Раді, однак навесні 1918 р. створив опозиційну «Українську народну громаду», яка співпрацювала з політичними силами В. Липинського й М. Міхновського. У 1918 р. став на чолі Української Держави. Як гетьман відомий державотворчими і водночас непослідовними кроками, які історики пояснюють життям у просторі російської культури й аристократії, слабкою орієнтацією в українському русі, недовірою до галичан. Після повалення Гетьманату виїхав у еміграцію, оселився в м. Ванзее поблизу Берліна. Дружина Олександра походила з родини російських аристократів Дурново. У сім'ї було шестеро дітей. В еміграції продовжив громадсько-політичну діяльність, очолював гетьманський рух, відстоював українські інтереси перед німецькими політиками, створив Український науковий інститут при Берлінському університеті. Смертельно поранений під час британсько-американського бомбардування на залізничній станції поблизу Мюнхена. Похований в Оберсдорфі в Баварії.

Павло Скоропадський (у центрі) і Федір Лизогуб (зліва)

Володимир Вернадський з донькою Ніною

українську державу, інші були проти примусової українізації. Не склалася й співпраця між П. Скоропадським і Ф. Лизогубом: уже влітку гетьман шукав нового прем'єра, пропонуючи цю посаду відомим діячам – Дмитру Багалію, Іллі Шрагу, Петру Дорошенку.

Попри незгоди, Українська Держава була острівцем стабільності на розбурханих революцією теренах. Стрижнем програми гетьманського уряду стало налагодження соціально-економічного життя. Завдяки підтримці підприємництва економічне життя України вже влітку 1918 р. поживалося. Уряд стабілізував фінанси й почав підготовку до введення національної валюти – гривні. Відносний добробут, спокій, захищеність особи контрастували із ситуацією в більшовицькій Росії, звідки до України стікалися біженці. Російські політики, особливо кадети (улітку 1918 р. в Києві перебував П. Мілюков), не приховували надій, що з Києва почнетесь відродження російської державності.

Гетьманський уряд сприяв українській культурі, науці, освіті. Гетьман наполягав на автокефалії Української православної церкви. Було відкрито українські гімназії, а в Києві й Кам'янці-Подільському – університети, створено національні бібліотеку, архів і музей, Державний драматичний театр. **27 листопада 1918 р.** засновано **Українську академію наук (УАН)**, яку очолив природознавець і філософ Володимир Вернадський, автор теорії про ноосферу. Грушевський, якому запропонували стати президентом УАН, співпрацювати з гетьманом відмовився.

Водночас гострим залишалося аграрне питання. Повернення земель поміщикам обурювало селян. Уряд бачив вихід в обмеженні розміру земельної власності, викупі надлишків земельних угідь державою та їх передачі малоземельним селянам. Поміщицьке землеволодіння підтримувала німецька військова адміністрація. Для виконання зобов'язань з постачання зерна уряд запровадив державну монополію на хліб, подекуди зерно в селян конфісковували. Помилкою гетьманського уряду вважають також призначення поміщиків губернськими й повітовими комісарами, тобто передачу їм місцевої адміністрації. Усе це викликало селянські протести аж до збройних виступів.

Зустріч П. Скоропадського з Вільгельмом II. Вересень 1918 р.

Польова Служба Божа в Сірожупанній дивізії. 1918 р.

Велику увагу П. Скоропадський приділяв армії. Закон про загальний військовий обов'язок визначав її чисельність в 300 тис. Розпланували структуру й формування корпусів за територіальним принципом. Крім регулярної армії, передбачали створити гвардію й добровольчі козацькі частини. Почали набір до військових училищ. До війська залучали офіцерів царської армії, але це не завжди вдавалося, адже перед кожним виникали складні дилеми. Було сформовано Сердюцьку й Сірожупанну дивізії. Провести заплановану на осінь мобілізацію не вдалося. Створенню українського війська протидіяли впливові суперники, зокрема німецьке військово командування, та й уряд побоювався більшовизації частин. За ситуацією в Україні уважно спостерігали з Росії, вичікуючи нагоду для відновлення наступу. Улітку 1918 р. в Києві в результаті терористичного замаху російських лівих есерів було вбито Германа фон Ейхгорна.

Погляд сучасника

Я дедалі більше переконувався, що якщо я не зроблю перевороту тепер, то на завжди залишуся з переконанням, що я – людина, яка заради власного спокою упустила можливість врятувати країну, що я боягузлива і безвольна людина. Я не сумнівався в корисності перевороту, навіть якби новий уряд і не зміг довго втриматися... Сумніви в мене були іншого роду; можливо й малодушні. Я шкодував себе, я думав... навіщо мені йти у цей світ злості, і недовіри, і заздрості... А німці? Мені доведеться з ними працювати. Скільки такту, скільки напруги, скільки самозречення вимагатиме ця робота!.. Тоді вже мені було зрозуміло, що через національні питання мені доведеться перенести велике гоніння і я ризикую залишитися незрозумілим. ...І великороси, і керівні кола українства на мої компроміси в цій галузі не погоджувалися. Нарешті мені складно було зректися своїх суспільних упереджень. Вихований у теплих умовах кастового середовища, я думав: навіщо мені, добре забезпеченому, маючи можливість тепер, із завершенням війни, нарешті жити з сім'єю і більш-менш спокійно влаштувати своє життя, пірнати в цей вир. Я бачив усе те, що мене чекає, всю ту ненависть і справа, і зліва, яку я викличу, й це, зізнаюся, мене бентежило. Але грандіозність задачі мене манила, тим більше що я був переконаний, що зроблю справу.

Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / упоряд. І. Гирич. Київ, 2016. С. 125–126.

Гетьманський уряд розширив зовнішні контакти, налагодив відносини з урядами Фінляндії, Литви, Грузії, Швеції, Норвегії, Данії, Нідерландів, Іспанії, Болгарії, почав переговори з Румунією, підписав прелімінарний

мир з радянською Росією. Було встановлено контакти з козачими урядами Дону й Кубані, вели переговори з владою Криму про входження півострова до Української Держави як автономії. Спроби встановити зв'язки з країнами Антанти викликали невдоволення Німеччини. Відносини з Австро-Угорщиною ускладнювали невирішені питання про статус Галичини, Буковини, Холмщини. Однак на осінь 1918 р. Центральні держави впритул наблизилися до поразки у війні. Відтак усі пов'язані з ними домовленості й плани довелося переглядати. Це визначило й долю Гетьманату.

Запитання і завдання

1. Поясніть особливості устрою Української Держави. Проаналізуйте її внутрішню та зовнішню політику.
2. На підставі матеріалу параграфа і фрагмента спогадів схарактеризуйте постать П. Скоропадського та поміркуйте над тим, які питання йому доводилося вирішувати.

2. Антигетьманська опозиція. Утворення Директорії. Відновлення УНР

Опозиція проти Гетьманату виникла з перших днів. Усі партії, які підтримували Центральну Раду, засудили державний переворот. Основними пунктами критики нової влади були: проросійські симпатії, недемократичний державний устрій, уряд «кадетів і октябристів». Координаційний центр опозиції – Український національний союз (УНС) очолив В. Винниченко. УНС вимагав зміни міністрів на проукраїнськи налаштованих, однак гетьман відповідав, що не бачить таких з державним мисленням. Вимоги українізації уряду підтримала Німеччина. У жовтні П. Скоропадський змінив кількох міністрів. Антигетьманські настрої наростали на тлі селянських протестів. Через участь австро-німецьких військ у розправах з бунтівними селами гетьманську владу почали сприймати як окупаційну.

Поразка у світовій війні змусила німецькі війська в листопаді 1918 р. покинути Україну. Це спонукало П. Скоропадського змінити зовнішній курс, але країни Антанти не визнали незалежність України. 14 листопада гетьман оголосив намір відновити федерацію з Росією. Тоді опозиція вже готувала повстання. **14 листопада 1918 р.** вона створила революційний уряд – Директорію, ідею якої запозичила з Великої французької революції. До неї увійшли: В. Винниченко (голова), С. Петлюра (обидва представляли УСДРП), Федір Швець (Селянська спілка), Панас Андрієвський (Українська партія соціалістів-самостійників), Андрій Макаренко (Спілка залізничників). Члени Директорії, які перебували в розташуванні Січових стрільців у Білій Церкві, 15 листопада оголосили П. Скоропадського узурпатором і закликали громадян України до повстання. Наступного дня війська Директорії, до яких приєднувалися гетьманські частини й повстанські загони, почали наступ на Київ і оволоділи містом **14 грудня 1918 р.** Скоропадський зрікся влади.

Директорія відновила Українську Народну Республіку. Коаліційний уряд (Раду народних міністрів) очолив соціал-демократ В. Чехівський. Директорія оголосила про намір повернути здобутки революції. Укотре змінено аграрне законодавство: норму про націоналізацію землі доповнено дозволом зберегти в приватній власності до 15 десятин; землю і матеріальну допомогу мали надати військовослужбовцям Армії УНР. З ініціативи Б. Мартоса – міністра фінансів і наступного прем'єра УНР – проведено

100-гривнева банкнота УНР. Худ. Г. Нарбут

грошову реформу, яка мала залишити в обігу тільки українські грошові знаки (гривні й карбованці). Українську мову визначено державною й обов'язковою в армії, адміністрації, діловодстві. Однак антигетьманський союз виявився ситуативним, а його учасники не мали плану захисту й побудови держави. Одні бачили Україну демократичною, правовою республікою, інші – класовою державою за зразком радянської Росії.

Компроміс між радянською і парламентською системами Директорія знайшла в «трудовому» принципі. Вона скликала **Конгрес трудового народу України**, до якого ввійшли робітники, селяни й трудова інтелігенція, а «експлуаторські» класи позбавили голосу. Конгрес працював у Києві **23–28 січня 1919 р.** за участі близько 400 делегатів. Ліві сили, які вимагали встановити диктатуру пролетаріату й налагодити відносини з радянською Росією, опинилися в меншості. Конгрес підтвердив владу Директорії і сформував комісії для підготовки законів УНР. Однак його роботу перервав наступ більшовиків. На Півдні діяла Добровольча армія, на допомогу якій ще наприкінці 1918 р. в Одесі висадився 15-тисячний французький десант. Політики Антанти, хоча й вважали Україну півднем Росії, були зацікавлені у створенні антибільшовицького фронту. Переговори, які вдалося почати керівникам УНР, давали надію.

Погляд сучасника

Перебування Директорії в Києві закінчилося під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил... Одні вважали, що на Україні почалася соціалістична революція, а тому й на справу національну дивилися лише як на частину соціально-революційного розвою. Інші, навпаки, з переляку перед новою большевицькою навалюю почали відмовлятися й від тих соціальних кличів та реформ, які за їхньою згодою вже були проголошені Директорією... Саме в цей час (січень–лютий 1919 р.) навіть багато свідомих українців стали пасивними або зовсім відійшли від активної праці на українському фронті... Після переїзду Директорії в Винницю безладдя, яке панувало в Києві, ще збільшилося... кожний член Директорії «правив» по-своєму, раз-у-раз втручаючись в справи окремих міністерств. В загальній політиці Директорії, після евакуації з Києва, змінилося лише одне: були залишені надії на мир з большевиками і всю увагу звернено на порозуміння з Антантою. Сам голова Директорії Винниченко почав мріяти про те, як большевики будуть утікати з України перед танками та сліпучими машинами Антанти... В той час ніхто не вірив, що військо Антанти, озброєне найновішою технікою, муситиме тікати з України.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Мюнхен, 1950. Т. 1. С. 96–97.

Запитання і завдання

1. Поясніть причини успіху антигетьманського повстання в Україні.
2. На підставі матеріалу параграфа й свідчення сучасника поміркуйте над питанням, чому розпалась антигетьманська коаліція.

3. Друга російсько-українська війна та окупація УНР більшовиками й білогвардійцями. Симон Петлюра

Восени 1918 р. керівники більшовицької Росії не мали єдиної думки щодо України: одні вважали себе заслабкими для захоплення влади, інші пропонували зробити це якнайшвидше, поки не зміцніла Директорія. У листопаді 1918 р. в Курську (Росія) створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який спершу очолив Георгій П'ятаков, а згодом Християн Раковський. Більшовицькі війська наступали на Україну від імені української радянської влади. Керівництво радянської Росії свою присутність в Україні заперечувало. У грудні 1918 р. радянська Росія заявила, що у зв'язку з анулюванням Брестського миру не визнає самостійності України. 3 січня 1919 р. більшовицькі війська зайняли Харків. Там само опинився й уряд, який перетворено на постійний – Раду народних комісарів (РНК). Він почав діяти від імені Української Соціалістичної Радянської Республіки. 16 січня Директорія оголосила, що перебуває у стані війни з більшовицькою Росією. На півдні України військовий контингент Антанти сягнув 35 тис. осіб. На заході йшли бойові дії з польськими військами.

Особа в історії

Симон Петлюра (1879–1926) – український політичний і військовий діяч, організатор українських збройних сил, голова Директорії УНР. Народився в Полтаві в міщанській родині. Навчався в місцевій духовній семінарії, однак був виключений за діяльність у РУП, згодом вступив до УСДРП. Працював у редакціях українських часописів у Львові, Києві, Петербурзі, Москві. Член Центральної Ради, генеральний секретар з військових справ. У грудні 1917 р. пішов у відставку, командував Гайдамацьким кошем Слобідської України. За Гетьманату очолив Всеукраїнський союз земств, був заарештований за антигетьманську діяльність. Як голова Директорії в 1919–1920 рр., у зв'язку з воєнними діями, мав необмежені повноваження. У 1920 р. підписав Варшавський договір з Ю. Пілсудським, у якому в обмін на визнання УНР погодився встановити кордон з Польщею по р. Збруч. Від 1920 р. перебував в еміграції в Польщі, Австрії, Франції, де керував урядом УНР у вигнанні (в екзилі). Застрелений більшовицьким агентом у Парижі. Похований на цвинтарі Монпарнас. Дружина Ольга з Більських була вчителькою. Донька Леся писала вірші, померла 30-річною. Племінник Мстислав (Скрипник) – патріарх Київський Української автокефальної православної церкви.

У лютому 1919 р. Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці, згодом у Рівне. Тоді склалася приповідка «У вагоні – Директорія, під вагоном – територія». Бої перейшли на Правобережжя. Ліві вимагали проголошення України радянською республікою, а Антанта вимагала усунути соціалістів. Ще кілька разів змінювалися уряди (їх очолювали С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа), однак в умовах війни вони мало могли вдіяти. Грушевський і Винниченко емігрували за кордон, визнавши, що боротьба втратила сенс. Владу в УНР було зосереджено в руках головного отамана Симона Петлюри, який у **травні 1919 р.** очолив Директорію і керував військами (щоправда, фахової військової підготовки не мав). Було введено посаду наказного отамана, яку обійняв Олександр Греків. В армії панувала дезорганізація. Військові частини переходили на бік ворога, не виконували накази. Ситуацію ускладнювали повстанські загони, які нікому не підпорядковувалися.

Петро Болбочан

На травень 1919 р. становище Директорії було вкрай важким. Польські війська захопили Тернопіль і Луцьк, а більшовики просунулися до Волочиська. Їх розділяла смуга завдовжки 10–20 км, де містилися війська УНР. Антанта визнала єдиним представником Росії уряд Колчака. З весни 1919 р. бої між червоними й білими зосереджувалися на Донбасі. У травні денікінці почали наступ, взяли під контроль Лівобережжя, а наприкінці серпня уряд Раковського покинув Київ. Наступ білих відвернув увагу червоних від України, бо під загрозою опинився московський напрямок. 15-тисячна Армія УНР використала це для контрнаступу й повернула частину

території з Кам'янцем-Подільським. З травня 1919 р. півроку місто було столицею УНР. З усієї України сюди з'їжджалися митці, учені, актори, письменники. Однак поглиблювалися й суперечності у верхівці УНР. Прикладом цього є доля одного з найуспішніших командирів Армії УНР полковника Петра Болбочана. Як переконаний державник він наполягав на союзі з Антантою, професійному підході до армії, але був звинувачений у спробі заколоту і в червні 1919 р. розстріляний.

Погляд сучасника

Скажіть будь ласка, що Ви зробили доброго за весь час. Скажіть чи було хоч одно Ваше розпорядження з самого початку повстання, котре мало би метою організацію армії, а не популяризацію Ваших імен і не руйнувало би армію, з чим я борюся весь час. Скажіть чи прошу Вас щиро, чи задавалися Ви думкою, що Україна пропадає і що треба щось зробити, аби спасти її. Бідна Україна, ми боремся з більшовиками, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ними, а уряд український іде назустріч большевизму і большевикам. Ви не хочете уявити, що це для України кошмар... Я маю право на негайну свободу, я маю право на виїзд з України – я заслужив цього, бо я ні в чім не винуватий, а, навпаки, Ви всі винуваті, бо Ви не можете розбиратись в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, лізете в керівники Великої Держави, лізете в законодавці, замість того, аби Вам бути самими звичайними урядовцями та письменниками... а як де-небудь попадається людина порядочна і працююча, Ви спішите таких замінити.

Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Київ, 2009. С. 200–203 (З відкритого листа П. Болбочана від 26 січня 1919 р.).

Запитання і завдання

1. На підставі матеріалу параграфу й листа П. Болбочана поміркуйте, з якими труднощами довелося зіткнутися Армії УНР у 1919 р.
2. Використовуючи карту, опишіть перебіг другої російсько-української війни.

4. Політика «воєнного комунізму»

Другий період більшовицької влади в Україні тривав з кінця 1918 до серпня 1919 р. Комплекс заходів, насамперед соціально-економічних, який характеризувався примусовим перерозподілом власності й матеріальних благ, обмеженням товарно-грошових відносин, запровадженням трудової повинності, встановленням продовольчої диктатури на селі, відомий як політика «воєнного комунізму». Більшовики пояснювали ці заходи побудовою комуністичного суспільства рівних можливостей. Але справжня мета була інша – забезпечити ресурсами і продовольством армію й населення міст через примусові вилучення в селян і колишніх власників. Політику «воєнного комунізму» більшовики проводили на підконтрольних територіях у 1917–1921 рр., а в Україні – з 1919 р. У цей час вони вже мали досвід утримання влади в Росії, тож переносили в Україну випробувані форми управління й репресивно-каральної системи.

В уяві більшовиків у Європі мала вибухнути соціалістична революція, а наступ на Україну був її ланкою. Пропагандисти називали Леніна і його соратників вождями світового пролетаріату. Більшовики розраховували здобути в Україні популярність через розчарування населення в самостійності. Улітку 1918 р. в Україні діяло близько 4 тис. більшовиків, з них тільки 130 українців. Тож компартійну диктатуру можна було встановити тільки силою зброї. Більшовики не мали наміру враховувати національні

інтереси України. Прикметник «український» щодо підпорядкованих московському центру органів влади мав територіальне, а не національне значення. На дотримання законів, повагу до людського життя зважали мало. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було створено в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Його склад сформував, переважно не з українців, нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін. Побоюючись українського територіального сепаратизму, більшовицьке керівництво дбало про ротацію кадрів.

У січні 1919 р. було проголошено **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)**, а в березні скликано III Всеукраїнський з'їзд рад, який ухвалив Конституцію УСРР. Вищі й освічені верстви як «експлуатори» були позбавлені виборчих прав. Привілейованою групою на виборах стали червоноармійці. Владу на місцях переймали революційно-військові комітети (ревкоми). Вони відбирали бажаних кандидатів до рад, а опонентів репресували. У силовому блоці провідну роль відігравала Всеукраїнська надзвичайна комісія, яку від російської абрєвіатури називали «чека». Ради на практиці були органами більшовицької диктатури. Інструментами репресивно-каральних органів стали комітети бідноти (комбід) і продовольчі загони (продзагони), які вилучали врожай.

Соціально-економічна політика більшовиків призводила до сумних наслідків. Результатом націоналізації землі, фабрик і заводів було скорочення продукції. За рахунок ресурсів України, зокрема зернових, більшовики сподівалися виправити ситуацію. У січні 1919 р. встановлено хлібну монополію, а в лютому з'явився декрет «Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них». Запроваджено *продрозверстку (продрозкладку)* – систему примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів, передусім зерна. Згідно з декретом РНК УСРР «Про розверстку надлишків урожаю 1918 і попередніх років» від 12 квітня 1919 р. заплановано вилучити в українських селян 139 млн пудів хліба. Виконувати продрозверстку мали господарства з посівною площею від 5 десятин землі. Найбільше реквізиції стосувалися заможних селян. Тим, хто приховував запаси, загрожувано покарання аж до конфіскації майна. Продрозверстку виконували озброєні загони. Десяту частину вилученого врожаю передавали незаможним, щоби заручитися їхньою підтримкою.

Становище в селі ставало нестерпним. Додаткову напругу вносив курс на організацію колективних і державних господарств. У декреті РНК РСФРР «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного господарства» 1918 р. стверджувалося, що одноосібне землекористування застаріло. Селяни не могли отримати реманент, тобто не мали чим обробити землю. На літо 1919 р. в Україні було організовано понад 1200 радгоспів. Однак така колективізація викликала опір селян. В їхній уяві це було відбирання землі, яку вони вже вважали своєю. В Україні було вилучено суттєво менше хліба від запланованих показників. У 1919 р. більшовикам не вдалося встановити контроль над українським селом. Селяни мали ще достатньо сил і зброї, щоб захистити себе.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення політики «воєнного комунізму». Які верстви суспільства в Україні ця політика заторкнула найбільше? Якими методами її було реалізовано?
2. Поясніть причини й схарактеризуйте наслідки політики більшовицької влади в українському селі. Чому селяни чинили опір більшовикам?

5. Отаманщина. Нестор Махно. Холодноярська республіка

Отаманщиною називають діяльність у 1917–1921 рр. збройних формувань, в основі яких було самочинне прагнення селян захиститися від безпорядків, зумовлених змінами влади й «чужими» озброєними людьми. Центральна Рада дозволила формувати козацькі частини для місцевої самооборони. У революційному безладі війська втрачали ознаки регулярної армії, масовими ставали демобілізація й дезертирство. Контроль над зброєю послабився, і багато її опинилося в селі. Особливо розвинулася отаманщина після антигетьманського повстання. Директорія намагалася залучити якнайбільше збройних частин, але не всі вони підпорядковувалися наказам, особливо тоді, коли від них вимагали вступати у приречені на поразку бої чи відправляти подалі від рідних місць. Захист своєї місцевості вважали більш потрібним, ніж захист держави. Повстанці переходили з одного на інший бік, укладали тактичні союзи. В історії отаманщини видно й протистояння села з містом. Українські селяни вважали місто чужим, джерелом небезпеки.

Масовий повстанський рух у південно-східній Україні розгорнувся під проводом Нестора Махна. Створений ним влітку 1918 р. невеликий загін повів боротьбу проти гетьманських органів влади і німецьких військ, які проводили продовольчі ревізії. Центром руху стало м. Гуляйполе, невдовзі було створено Революційну повстанську армію України, яка налічувала десятки тисяч бійців і мала підтримку селянства півдня України. На ґрунті безкомпромісної боротьби з режимами гетьмана Скоропадського, Денікіна та Врангеля махновці ставали союзниками більшовиків, входили до складу Червоної армії. Розходження махновського повстанства з більшовизмом полягало в негативному ставленні села до політики «воєнного комунізму» й більшовицької диктатури. Ідейно-політична платформа махновського руху втілювалася в гаслі «вільного радянського ладу», під яким розуміли громадське самоуправління, свободу господарської й суспільно-

Особа в історії

Нестор Махно («батько Махно») (1885–1934) – анархо-комуніст, організатор і керівник селянського революційного й повстанського руху на півдні України. Народився в с. Гуляйполе на Запоріжжі в бідній селянській родині, рано лишився без батька. За звинуваченням у тероризмі його було ув'язнено. Після Лютневої революції повернувся в Гуляйполе, де очолив раду робітничих і селянських депутатів, керував перерозподілом поміщицької власності. Не визнав ні Центральної Ради, ні Директорії, а П. Скоропадського вважав ворогом, оскільки в період Гетьманату спалено хату матері. Під час антигетьманського повстання воював на боці більшовиків, з якими захопив Катеринослав (тепер Дніпро). Під час наступу денікінців у 1919 р. був звинувачений більшовиками у розвалі фронту, відтак перейшов до партизанської війни. У рейдах махновців було вироблено специфічну партизанську тактику ведення бойових дій з використанням тачанок і кулеметів, багатокілометрових переходів, оперативної розвідки. У 1921 р. з кількома десятками бійців перейшов кордон з Румунією. Помер у Парижі, де й похований. Під час бойових дій в Україні загинули всі четверо його братів. Дружину Галину Кузьменко й доньку Олену після Другої світової війни заслано в Казахстан.

Повстанці-зеленівці

політичної діяльності. Конфлікт махновців з радянською владою набув розмаху в 1920 р. Тоді махновці здійснили велику кількість рейдів, під час яких громили радянські державні, політичні структури, військові частини, продзагони.

Відомими отаманами були Данило Терпило та Никифор Григор'єв. Терпило (отаман Зелений) був есером, воював у Першій світовій, навчався в школі прапорщиків. Його підрозділ діяв біля с. Трипілля на Київщині. Створена на його базі 1-ша Дніпровська дивізія з військами Петлюри в грудні 1918 р. увійшла в Київ. Після цього Зелений відмовився виступити на фронт і розпустив армію. Не погодився він і реорганізувати військо в регулярну частину Червоної армії. Навесні 1919 р. загони Зеленого підтримали антибільшовицьке Куренівське повстання в Києві. Ідеологія руху мала самостійницькі акценти: 15 липня 1919 р. Зелений «скасував» Переяславську угоду. Після захоплення Києва білими Зелений підпорядкувався Директорії, вів партизанську війну, загинув у бою.

Григор'єв – бойовий офіцер російської армії, згодом підполковник Армії УНР – у січні 1919 р. був призначений отаманом Повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя й Таврії. Після арешту П. Болбочана перейшов до червоних. Воював на півдні України проти військ Антанти. У травні 1919 р. очолив антибільшовицьке повстання, під час якого було захоплено Єлисаветград (нині Кропивницький) та інші великі міста. В Універсалі до українського народу закликав до мобілізації і встановлення влади рад, оголосив наступ на Київ. Захоплення населених пунктів супроводжувалося погромами як за партійною (проти комуністів), так і за етнічною ознакою (проти євреїв і росіян). Григор'євці розганяли більшовицькі органи влади, а самих більшовиків нерідко розстрілювали. То ж не дивно, що скеровані отаманом у наступ загони дорого розбігалися. У липні 1919 р. Григор'єва і більшість членів його штабу розстріляли махновці через підозри у співпраці з денікінцями.

Погляд сучасника

Чому штаб Холодного Яру не вірить у можливість перемоги над більшовиками самих внутрішніх сил України, без збройного удару з Заходу? Чому важко об'єднати всі повстанчі відділи під одно зцентралізоване командування? Чому величезні повстанчі сили України не можна перетворити в національну армію, що захопила б владу в Україні й оборонила б її від червоної Москви? Чому? Не знаю чому. Оповідую свої вражіння з року пробутого між повстанцями і повстаннями. Останні вражіння з далеких рейдів по Україні. Чи ж я знаю чому, як відкинути свідоміші повстанчі райони, повстання можна викликати лише тоді, як червоні приїжджають дерти «развйорстку»? Чому вони не обдирають всієї України відразу, лише пляново, частинами – це і без відповіді ясне. Чи я можу знати чому український селянин готовий боротися на життя і смерть з ворогом, лише... під своїм селом – найдалше під своїм повітовим містом? Дальше – то вже «не його діло...». То вже діло Петлюри з армією, в існування і силу яких він свято вірить. Якби не те переконання – може б легше було зробити із повстанців національне військо. ...Українське село, готове збройно боронити свої стріхи, – для всієї України дожидає визволителя із Заходу.

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон, 1967. С. 395.

Унікальним явищем стала **Холодноярська республіка**, яка існувала в 1919–1922 рр. на Чигиринщині в районі лісового урочища Холодний Яр із центром в с. Мельники. Почалася її історія із загону самооборони Мотронинського монастиря. Територія охоплювала близько 25 сіл, де було встановлено народовладдя, визнавалася головна ідея – боротьба за незалежність України, діяло військо – полк гайдамаків Холодного Яру. У 1919 р. холодноярівці створили проект Конституції Української Трудової Республіки, автором якого став правник з Галичини Остап Копцюх. Найвідомішими отаманами були брати Чучупаки. Холодноярська республіка припинила існування після того, як більшовики заманили її отаманів у засідку. Більшість з них загинула під час спроб вчинити опір у Лук'янівській в'язниці. Символом Холодноярської республіки був чорнобілий прапор з тризубом і написом «Воля України або смерть!».

Запитання і завдання

1. *Визначте причини й ідеї отаманичини в Україні. Проаналізуйте біографії отаманів і поміркуйте, що їх об'єднувало.*
2. *Перегляньте документальний фільм «Холодний Яр. Воля України або смерть!» (реж. Г. Химич, 2014 р.) і підготуйте відгук на нього.*

6. Зимові походи Армії УНР

На кінець 1919 р. Армію УНР було затиснуто в невеликому районі коло м. Любар на Житомирщині. З півдня на неї наступали денікінці, зі сходу – червоні, із заходу – польські війська. Директорії не вдавалося домовитися з білими про спільну боротьбу з більшовиками. Основною причиною цього було небажання А. Денікіна визнати право України на самостійність, хоча О. Колчак, якому Денікін тоді підпорядковувався, пропонував шукати союзників по антибільшовицькому фронту. Становище Армії УНР ще більше ускладнилося після того, як у листопаді 1919 р. союз із Денікіним уклала Українська галицька армія, яка шукала захисту від польського наступу.

У військах лютувала епідемія тифу. Для Армії УНР вона була особливо дошкальною, адже її бійці, на відміну від поляків і білогвардійців, не мали допомоги з Заходу ні медикаментами, ні військовим спорядженням. Петлюра, оголосивши намір вдатися до нових методів боротьби, виїхав до Варшави. Головним отаманом Армії УНР він призначив Омеляна Волоха, однак той, захопивши скарбницю УНР, перейшов до червоних. 6 грудня 1919 р. на нараді в с. Нова Чорторія вирішено здійснити партизанський рейд тилами червоних і білих. В умовах безнадійного з військової точки зору становища рішення про рейд територією України було альтернативою інтернуванню. Командири сподівалися, що перебування на своїй території й підтримка населення дасть армії змогу зміцнитися.

Перший зимовий похід тривав від грудня 1919 до травня 1920 р. Чисельність армії становила близько 10 тис., з них третина боездатних. Командував походом Михайло Омелянович-Павленко, виходець з козацько-старшинського роду, офіцер російської армії, який підтримав Українську революцію навесні 1917 р., коли був начальником Одеської школи прапорщиків. До березня 1920 р. війська УНР, поділені на кілька груп, з боями пройшли теренами нинішніх Житомирської, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Вінницької областей. У квітні 1920 р. війська почали пробиватися в західному напрямку, щоб об'єднатися

Розвідники полку ім. Костя Гордієнка під час Першого зимового походу. Худ. Ф. Грінченко

Орден УНР «Залізний хрест за Зимовий похід і бої 6.XII.1919 – 6.V.1920»

з українськими частинами на польсько-радянському фронті. 6 травня 1920 р. підрозділи Армії УНР зустрілися коло Ямполья. За 6 місяців рейду війська пройшли близько 2,5 тис. км. Для багатьох мешканців України їхня присутність була символом існування української державності.

Останньою великою операцією Армії УНР став **Другий зимовий (Льодовий) похід у жовтні–листопаді 1921 р.** Його організатори хотіли викликати повстання проти більшовиків. Бойові групи сформовано з близько тисячі військовослужбовців, яких після Ризького договору інтерновано в Польщі. Командував операцією Юрій Тютюнник. Бої відбувалися на Правобережжі, зокрема було взято м. Коростень на Житомирщині. Розвинути наступ виявилось не під силу: через глибокий сніг і постійні бої було багато пораних і обморожених. Після програшу останнього бою 359 полонених Армії УНР біля містечка Базар на Житомирщині розстріляли. Так завершилася збройна боротьба Армії УНР.

Погляд сучасника

Непривабливий і сумний вигляд мав район, де перебувала тоді армія. Прикладом: недалеко від Любару можна було бачити купу тягарових й osobowych самоходів, частинно знищених, а частинно ще цілком добрих; кидалися в вічі вози, навантажені різним майном і залишені без догляду на дорозі, бо знесилені коні нездатні були до дальшої праці, підводи з недужими, пораниними, що з розпачем просили допомоги. Найтяжче враження робили напіводягнені, з купою шмаття на ногах замість чобіт, легкопоранені й недужі козаки, що тяглися за обозами. Потрібна була велика самопосвята й глибоке переконання в правоті своєї справи, щоб перетерпіти все те лихо... Я вдивлявся у виснажені безупинними боями й походами обличчя старшин і козачтва, уважно прислухався до окремих голосів, чи нема де ознак страху або незадоволення – ні, все ті ж самі ясні, привітні обличчя, повні довір'я та відданості, навіть не чути було даремних запитань. Та й нащо запитання? Всі знали: йдемо в глиб України.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / упоряд. М. Ковальчук. Київ, 2007. С. 238–239.

Запитання і завдання

1. *Визначте причини й цілі зимових походів Армії УНР. Опишіть їхній перебіг.*
2. *На підставі цитати М. Омеляновича-Павленка поміркуйте про настрої військовослужбовців Армії УНР під час зимових походів.*

Завдання для узагальнення та закріплення матеріалу параграфа

1. Проаналізуйте роль соціального й національного чинників в Українській революції. Сформулюйте положення, які свідчать про їхню взаємодію.
2. Підсумуйте досвід українського державотворення доби Гетьманату. Як ви гадаєте, чи могла в той час бути втіленою ідея монархічного правління в Україні?
3. Поміркуйте про причини військової поразки Армії УНР. Свої міркування обґрунтуйте конкретними історичними фактами.

§ 9. Революції в Центральній Європі

1. Крах монархічних режимів у Центральних державах

Після світової війни Європа не змогла повернутися до попереднього стану. Безпечність, з якою можновладці розв'язували війну, дала зворотний ефект. Запанувала думка, що винних треба покарати, що хтось має заплатити за те, що сталося. В епіцентрі критики опинився інститут монархії, на який чи не найлегше було покласти відповідальність. Прощання Центральної Європи з монархіями, які почали сприймати як пережиток, відбувалося без жалю. Складніше проходив розпад імперій і встановлення нових кордонів, адже багато теренів доводилося наче різати по-живому. Проголошення нових держав відбувалося в радісній атмосфері. Утім піднесення швидко змінювалося на тривогу й непевність.

Наприкінці війни в Німеччині ще зберігалися войовничі настрої, однак реальне життя їх нещадно вгамовувало. Продовольчих запасів бракувало. У квітні 1917 р. зайняті на військовому виробництві робітники в Берліні й Лейпцигу вперше застрайкували. Скориставшись революцією в Росії, німецькі війська зайняли балтійські регіони, Україну й терени на півдні Росії до Кавказу, однак вони не могли їх тривалий час утримувати. Улітку 1917 р. у Рейхстазі сформовано більшість, яка не погоджувалася голосувати за військові кредити, вимагала миру й відмови від завойованих територій.

Ключові політичні ролі в Німеччині відігравали військові – генерали Пауль фон Гінденбург і Еріх Людендорф. Популярність воєначальників, які символізували успіхи на фронтах, була більшою, ніж у кайзера. Людендорф відстоював ідею тотальної війни, для якої потрібно мобілізувати всі ресурси. Згодом він розвивав теорію про «удар ножом у спину», згідно з якою німецька армія виграла б війну, але через заколоти цивільних, насамперед соціалістів, погодилася на принизливий мир. Після вступу у війну США військова поразка Німеччини ставала очевидною. Наприкінці жовтня 1918 р. Людендорф вимагав негайного перемир'я.

Революційним настроям сприяв Жовтневий переворот у Росії. На початку листопада 1918 р., після того як повсталі військові моряки зайняли міста Кіль, Любек і Гамбург, заворушення охопили всю країну. У Німеччині почалася *Листопадова революція*. Відречення від престолу кайзера Вільгельма II 9 листопада 1918 р. не викликало суспільного резонансу. Політичні кола більше турбувало, як справитися з наслідками військової поразки і зупинити розвиток революції за російським сценарієм. Колишній кайзер спокійно виїхав до нейтральних Нідерландів, де жив у маєтку ще понад 20 років, а в міжвоєнний період навіть повернув собі земельну власність у Німеччині.

Спартакісти на вулицях Берліна.
Січень 1919 р.

Вільгельм II Гогенцоллерн з дружиною
Герміною і дітьми. 1927 р.

Після падіння монархії Німеччина стала республікою, а рейхсканцлером – соціал-демократ Фрідріх Еберт. Прихильникам демократичного розвитку протидіяли ліві, насамперед «Союз Спартака», ідеологія яких була співзвучною з більшовизмом. У січні 1919 р. в Берліні спалахнули вуличні бої. Повстання було придушене, а його лідерів Карла Лібкнехта і Розу Люксембург розстріляно. 19 січня 1919 р. в Німеччині відбулися вибори в установчі Національні збори. Уперше виборчі права надали жінкам, які отримали близько 10 % мандатів. **11 серпня 1919 р.** Національні збори у Веймарі ухвалили конституцію, яка поєднала парламентську й президентську форми правління, закріпила федералізм. Вищим органом законодавчої влади став Рейхстаг, який обирали на чотири роки. Так у Німеччині почалась історія **Веймарської республіки**.

Погляд сучасника

Я пережив жахливу внутрішню боротьбу... У цій боротьбі я відкинув убік усе особисте... Протягом тридцяти років армія була моєю гордістю. Я жив і працював для неї. І тепер, після чотирьох блискучих років війни з її нечуваними перемогами, армія мусила загинути під ударами, нанесеними їй у спину революціонерами якраз тоді, коли мир був уже зовсім близько... Одні кажуть: кайзер мав відправитися на якусь ділянку фронту, кинути разом з військами на ворога та шукати смерті в останньому наступі... Інші вважають, що кайзер мав повернутися на батьківщину на чолі армії... Треті вважають, що кайзер мав би покінчити з собою. Але цього я не міг зробити хоча б у силу своїх твердих християнських переконань. І хіба тоді б не сказали: який він боягуз: в останню хвилину він рятується від будь-якої відповідальності самогубством? Цей шлях був для мене неприйнятним і тому, що я мав прагнути у зв'язку з важким часом попереду допомогти своєму народові і своїй країні.

Вільгельм II. Воспоминания. События и люди. Минск, 2003. С. 99–100.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте причини й обставини падіння монархічного ладу в Німеччині.
2. На підставі цитати зі спогадів Вільгельма II поясніть його почуття й думки напередодні зречення. Як ви вважаєте, чи були в нього інші варіанти дій?

2. Розпад Габсбурзької монархії

Падіння Габсбурзької монархії відрізнялося від німецького сценарію насамперед тим, що на її території сформувалися кілька незалежних держав. В уяві сучасників кінець Австро-Угорщини був пов'язаний зі смертю

ще в листопаді 1916 р. 86-річного цісаря Франца-Йосифа I. Його наступник Карл I, який найменше очікував на трон, усе ж розумів, що багатонаціональна монархія має бути реформована. Він намагався сумлінно виконувати обов'язки глави держави, яка вела війну, однак йому було складно впливати на обставини навіть через недостатній життєвий й політичний досвід. Його дружина Зіта згадувала, що Франц-Йосиф прогнозував завершення війни програшем, революцією і падінням імперії, а на її спробу доводити, що на стороні Габсбургів боротьба за правду, відповів: «Помітно, що ти надто молода, бо все ще віриш у перемогу справедливих».

Карл I Габсбург

В Австро-Угорщині, як і деінде, завершальна фаза війни визначалася поєднанням нестерпних умов на фронті зі злиднями в тилу. У квітні 1918 р. австрійці, щоб врятувати Відень від голоду, конфіскували німецький вантаж зі збіжжям для фронту. У містах спалахували страйки, бунтували й військовослужбовці. Спроби Карла I стабілізувати ситуацію ще тіснішими зв'язками з Німеччиною викликали протидію країн Антанти, які не хотіли утворення в центрі Європи сильної німецької держави. Гасло «зруйнувати Австро-Угорщину» набувало популярності, а втілили його визнанням національних держав. У «14 пунктах» Вудро Вілсона йшлося про право народів на самовизначення, а десятий пункт передбачав автономний розвиток народів Австро-Угорщини. Влада втрачала контроль, політики відкрито й безкарно стверджували, що монархії залишилися лічені дні.

Погляд сучасника

З точки зору логіки найбезглуздіше, що я міг зробити після того, як німецько-австрійська зброя була переможена, – це повернутися в Австрію, яка тепер проступала на карті Європи жалюгідною, сірою та неживою тінню Австро-Угорської імперії. Чехи, поляки, італійці, словаки вийшли з її складу; залишився лише потворний обрубок, який кровоточив з усіх вен...

І тут у дзеркальній вагонній рамі я побачив майже на повний зріст імператора Карла, останнього імператора Австрії, його одягнену в чорне дружину, королеву Зіту. Я здригнувся: останній імператор Австрії, нащадок габсбурзької династії, яка правила країною сімсот років, покидає свою імперію!... То була історична мить – тим більше для того, хто виріс у старій імперії, для кого першою піснею у школі була пісня про імператора, хто потім на військовій службі присягав цьому чоловікові, який тут, у цивільному одязі, сумно вдивлявся в тих, хто обіцяв «послух на суші, на воді і в повітрі»...

Ще й сьогодні мені залишається незрозумілим, чому революція не перекинулася до Австрії. Вибухового матеріалу вистачало. Вулицями блукали солдати, які повернулися додому, напівгоłodні й напівроздягнені та зі злобою дивилися на викличну розкіш тих, хто нажився на війні та інфляції... Дві сотні рішучих людей могли б у той час взяти владу у Відні й по всій Австрії. Але нічого серйозного не відбулося... Так чудо стало дійсністю; ця відрізана від своєї сировини, своїх фабрик, своїх вугільних шахт, своїх нафтових промислів, ця розграбована країна зі знеціненою паперовою валютою, яка падала немов лавина, продовжувала існувати, – можливо завдяки своїй слабкості, тому що люди були надто безпорадні, надто голодні, щоб ще за щось боротися; але можливо теж, що завдяки їй найбільш характерній, типово австрійській рисі: вродженій терпимості.

Цвейг С. Вчорашній мир. Москва, 1991. С. 257, 259, 269–270.

Восени 1918 р., за висловом історика Е. Цольнера, «внутрішня канва Габсбурзької монархії розлазилася по швах». Політики радили перебудувати державу на федерацію. 16 жовтня маніфестом «До моїх вірних австрійських народів» Карл I оголосив, що Габсбурзька монархія повинна вийти з війни як «союз вільних народів». Народи, що хотіли скористатися правом на самовизначення, повинні були діяти через національні ради з депутатів, аби врегулювати відносини з Віднем. Цей акт виявився запізним. Карл I не відрікся від трону: імператорська родина вважала, що не має на це права, і була готова навіть загинути. **11 листопада 1918 р.** він заявив, що усувається від державних справ. Наступного дня тимчасові Національні збори одногосно проголосили Німецько-Австрійську Республіку. Навесні 1919 р. Карл Габсбург з родиною переїхав у Швейцарію. Він двічі намагався повернути угорський трон, однак невдало. За це його із сім'єю вислали на острів Мадейра, де він невдовзі помер від запалення легенів. Католицька церква беатифікувала Карла як мученика.

Запитання і завдання

1. *Визначте причини падіння монархічного ладу в Австро-Угорщині.*
2. *Порівняйте обставини, за яких втратили монархічну владу Микола II, Вільгельм II і Карл I. Простежте їхні подальші життєві долі.*

3. Національні революції у Чехословаччині й Угорщині.

Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців

Конституційно-парламентський устрій і відносно сприятливі умови для національного розвитку дали змогу народам Австро-Угорської монархії підготувалися до державної незалежності. Однак замало було проголосити державу, ще належало її захистити й утвердити. Хоча народи Габсбурзької монархії довго жили в єдиному політичному, економічному й культурно-інтелектуальному просторі, свої історії розставання з Австрією вони написали по-різному.

Намір відокремитися від Габсбурзької монархії вже під час Першої світової війни виявили чеські й словацькі політики. Чеські землі були найбільш економічно розвиненими в Австро-Угорщині, що збільшувало шанси на державність. Небажання чеських діячів шукати компроміси з Віднем пояснювалося чесько-німецькими суперечностями. Словачина ж у складі Угорщини теж потерпала від національних обмежень. Так виникла ідея про виокремлення земель корони св. Вацлава – Чехії, Моравії, австрійської Сілезії, Словаччини. Ідеологом чехословацької державності став професор філософії Празького університету, словак за походженням Томаш Масарик, який відстоював ідею єдиної чехословацької нації з двома гілками. Його соратниками були чеський соціолог, доцент Празького університету Едвард Бенеш і словацький астроном, офіцер французької авіації Мілан Штефанік, який під час війни займався формуванням Чехословацьких легіонів на боці Антанти.

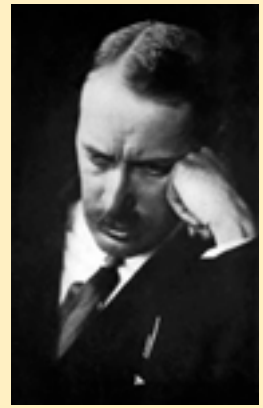
Особливістю творення чехословацької державності було те, що сприятливу зовнішню кон'юнктуру забезпечили емігранти. Масарик створив конспіративну мережу, яка через науковців і дипломатів мала виходи на уряди протиборчих блоків. Він робив ставку на країни Антанти, вважав, що Британія і Франція випередили Центральні держави за рівнем демократії. Антанта підтримала формування Чехословацьких легіонів – основи

для армії майбутньої держави. У 1915 р. Масарик представив у Женеві план утворення Чехословащини. У Парижі виникла Чехословацька національна рада. У травні 1918 р. чеські та словацькі емігранти в США підписали Піттсбурзьку угоду про створення спільної держави. Незалежність Чехословащини було проголошено в Празі **28 жовтня 1918 р.** До складу Чехословащини увійшло й українське Закарпаття. Масарик у 1918–1935 рр. був першим президентом Чехословащини.

Може здаватися, що самостійне державне життя найлегше було почати угорцям. 17 жовтня 1918 р. Угорський сейм розірвав персональну унію з Австрією. У Будапешті було створено Угорську національну раду на чолі з графом Міхаєм Карої, почалися стихійні виступи. Жертвою бунтівників став колишній прем'єр Іштван Тиса, якого вбили вдома як одного з винуватців розв'язання війни. Ці події відомі як «революція айстр» (айстрами повстанці прикрашали капелюхи). **16 листопада 1918 р.** проголошено Угорську Демократичну Республіку. Карої прагнув зберегти територіальну цілісність Угорщини, створивши федерацію на взірєць Швейцарії. Однак національні меншини – словаки, українці, румуни, серби, хорвати, щодо яких проводили політику денаціоналізації під гаслом створення єдиної угорської нації, на це не погодились. Через невигідні умови перемир'я з Антантою, бойові дії на кордонах (унаслідок цього Угорщина не контролювала близько половини довоєнної території) й економічний хаос популярність угорської влади впала.

Ситуацію використали угорські комуністи. Їхні лідери прибули з радянської Росії, де перебували як військовополонені. Відтак у березні–серпні 1919 р. існувала Угорська Радянська Республіка. Її внутрішня політика будувалася за більшовицьким зразком, а для розправ з опонентами застосовувався червоний терор. Головну роль відіграв Бела Кун. Згодом він виїхав у радянську Росію, деякий час навіть очолював Кримревком, був репресований і розстріляний. У м. Сегед було створено альтернативний уряд, який очолив колишній головнокомандувач австро-угорського флоту адмірал Міклош Горті. За підтримки Франції він сформував армію, яка в листопаді 1919 р. здобула Будапешт. 1 січня 1920 р. Угорський сейм проголосив країну монархією, а Горті було призначено регентом з необмеженою владою.

Тривалу історію мала ідея південнослов'янської держави (у хорватській версії – Великої Іллірії). Після Берлінського конгресу 1878 р. самостійними від Османської імперії стали Сербія й Чорногорія. Південнослов'янські провінції Австро-Угорщини – Словенія, Хорватія, Далмація, Боснія, Герцеговина, Воєводина – тяжіли до об'єднання з цими державами. Уряд Сербії на початку війни заявив, що буде боротися за їхнє звільнення.

Міхаї Карої

*Повстанці на вулицях Будапешта.
Листопад 1918 р.*

У квітні 1915 р. створено Югослов'янський комітет із центром у Лондоні. У 1917 р. його представники підписали угоду із сербським урядом на острові Корфу, що передбачала створення південнослов'янської держави як парламентської монархії на чолі з правлячою в Сербії династією Карагеоргієвичів. Усім народам мала бути гарантована рівноправність, загальне виборче право, використання кириличного й латинського алфавітів.

У жовтні 1918 р. в Загребі було утворено Національну раду, яка проголосила відокремлення південнослов'янських земель від Австро-Угорщини й створення Держави словенців, хорватів і сербів. Проіснувала ця держава лише місяць. **1 грудня 1918 р.** принц-регент Олександр Карагеоргієвич проголосив об'єднання Сербії з південнослов'янськими областями колишньої Австро-Угорщини й утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. У 1921 р. установчі Національні збори Королівства – Народна Скупщина ухвалили конституцію, яка затвердила встановлення у країні конституційної монархії. Олександр Карагеоргієвич став королем. Надалі політичні процеси провадили до посилення королівської влади й обмеження демократичних свобод. Провідні позиції в державі зайняли серби.

Погляд історика

Зникнення імператора Карла поклато край існуванню Габсбурзької монархії, однак це не вирішило центральноевропейських проблем, навіть ще більше їх загострило. Монархія не була спроможною їх «вирішити»; вона скептично ставилася до можливості знайти якесь «рішення» і тому волила зберігати порядки, які давно втратили моральну основу. Династична імперія утримувала Центральну Європу, як гіпсова пов'язка «підтримує» переломлену кінцівку для того, щоб людина могла вільно рухатися, треба цей гіпс розбити. Габсбурги в спадок народам, які вони захищали, визискували і врешті-решт втратили, залишили дві проблеми: внутрішню проблему адміністрації та проблему зовнішньої національної безпеки. Нові держави повинні були знайти нову основу для утвердження ладу. До того ж вони мусили знайти способи протистояти Німеччині, єдиній великій державі на Європейському континенті. Значною мірою Габсбургів і знищило перетворення Австро-Угорщини в 1914 році на німецький протекторат.

Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів, 2002. С. 243.

Запитання і завдання

1. Порівняйте обставини утворення Чехословаччини, Угорської Республіки та Королівства сербів, хорватів і словенців.
2. Поміркуйте, що спонукало нові незалежні держави в Центральній Європі встановлювати монархічну форму правління?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. На підставі матеріалу параграфа і додатково зібраних відомостей укладіть колективний портрет монархів Центральних держав.
2. Визначте гасла національних революцій у країнах Центральної Європи. Які верстви суспільства були рушійними силами цих революцій?
3. Проаналізуйте причини розпаду імперії. Спробуйте розглянути цей процес з кількох точок зору: імперського центру, національного руху, провінції, громадянина.

§ 10. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Українсько-польські відносини

1. Утворення Української Національної Ради. Листопадовий чин і проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Євген Петрушевич

Розпад Габсбурзької монархії актуалізував питання української державності, надав йому нових вимірів. Українці Галичини і Буковини звикли звертатися до Відня як арбітра в національних суперечностях. І хоча вони критикували політику центру, покладали на нього вину й відповідальність за все, що сприймали як національний утиск, усе ж українці залишалися до Австрії лояльними. Та восени 1918 р. австрофільська орієнтація втратила сенс. Найгострішою проблемою, яка постала перед галицькими українцями, стало розмежування з поляками.

Польські діячі були поглинуті відновленням власної держави, до якої зараховували й територію Східної Галичини, хоча українці становили там більшість населення. Такий підхід поляки пояснювали історичною традицією, перевагою в політичній і господарській сферах, змішаним характером населення. Українці ж категорично відстоювали право на самостійність. В австрійському парламенті в жовтні 1918 р. Кость Левицький заявив, що «коли Австрія не може або не хоче перевести поділу Галичини, то заявляємо тут святочно, що наша дорога не веде до Варшави, але до Києва», «коли нас проти нашої волі хочать прилучити до польської держави, заявляємо, що те насильство може бути зроблене по наших трупах».

Парламентська репрезентація ініціювала створення **Української національної ради (УНРади)**. До неї запрошено українських депутатів парламенту, Галицького й Буковинського сеймів, представників партій. Установче засідання за участі 69 осіб відбулося **18 жовтня 1918 р.** у Львові. УНРада проголосила утворення на теренах Австро-Угорщини, де українці становили більшість (Галичина, Буковина, Закарпаття), української держави. Передбачалося ухвалення конституції, обрання парламенту загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. Національним меншинам гарантували національно-культурну автономію. Головою (президентом) УНРади обрано Євгена Петрушевича. Наступного дня ці рішення підтримав з'їзд довірених осіб (близько 500 делегатів).

Друга половина жовтня минула в невизначеності. Українці й поляки готувалися перехопити владу, хоча діяли не завжди послідовно. Керівництво УНРади почало контактувати зі створеним у 1917 р. зі старшин Центральним військовим комітетом. Його очолював сотник Українських січових стрільців, самостійник Дмитро Вітовський. Війська, якими могла розпоряджатися УНРада, були нечисельними. Січові стрільці перебували на Буковині. Чимало українців, які служили в австро-угорській армії, не могли відповісти на питання, що робитимуть після розпаду монархії. Однак часу на роздуми не було. Утворена в Кракові наприкінці жовтня 1918 р. Польська ліквідаційна комісія оголосила про намір приєднати Галичину до Польщі. Польські політики спиралися на підтримку Антанти. Вони переконували Захід у тому, що українці не здатні створити державу, мають радикальні настрої, натомість відроджена Польща захистить Європу від більшовиків.

Відвідини українською й польською делегаціями австрійського намісника Галичини Карла фон Гуйна 31 жовтня 1918 р. завершилися нічим. Події прискорила звістка про намір Польської ліквідаційної комісії прибути до Львова. У ніч на 1 листопада було вирішено, що місто візьмуть під контроль українські військові. Багато хто розумів неминучість польсько-української війни. І хоча втома від війни була повсюдною, чимало українців вважало себе зобов'язаними прийняти цей виклик. За твердженням Д. Вітовського, «наша честь вимагає, щоби ми перші взяли владу в краю, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити». Військовий штаб, у розпоря-

Особа в історії

Євген Петрушевич (1863–1940) – український громадсько-політичний діяч, президент і уповноважений диктатор ЗУНР. Народився в м. Буську в сім'ї греко-католицького священика, племінник історика Антонія Петрушевича. Закінчив Львівську академічну гімназію та юридичний факультет Львівського університету, очолював «Академічне братство». Працював адвокатом у Сокалі й Сколе, займався громадською діяльністю, член УНДП. У баченні сучасників був добрим оратором, сумлінним працівником, «високоосвіченим європейцем» і «джентльменом». Як політик став відомим напередодні війни, коли став депутатом австрійського парламенту і Галицького сейму. У сеймі був одним з керівників українського клубу, який зривав засідання, вимагаючи виборчої реформи. Під час війни перебував у Відні, провадив переговори з австрійськими політиками, захищаючи інтереси українців. Голова (президент) УНРади, а від червня 1919 р. уповноважений диктатор (верховний військово-політичний зверхник під час війни, який поєднував обов'язки президента і керівника уряду) ЗУНР. Не змірився з поразкою й очолив уряд «у вигнанні». Жив у Берліні. На деякий час перейшов на радянські позиції, у яких розчарувався під впливом Голодомору і сталінських репресій. Дружина Леокадія Пуніцька походила з польської родини. Помер у Берліні. Перепохований на Личаківському цвинтарі у Львові.

дженні якого було 1400 стрільців і 60 старшин, розмістився в Народному домі. До ранку українці взяли під контроль державні будівлі, вокзали, казарми (австро-угорські частини зберігали нейтралітет). Над львівською ратушею замайорів синьо-жовтий прапор. Карл фон Гуйн не хотів передавати владу і поступився повноваженнями заступнику-українцю Володимиру Децикевичу, який і підписав відповідний протокол. Австрійські урядовці виїхали до Відня.

День 1 листопада 1918 р. увійшов в історію як **Листопадовий чин**. У відозвах УНРада повідомила про встановлення української влади й закликала зберігати спокій. Українці взяли владу у Львові без жертв, так само сталося в багатьох містах і селах Східної Галичини. На початку листопада українську владу проголошено на Буковині, де УНРаду очолив Агенор Артимович, тимчасовий уряд – Омелян Попович. Однак до середини листопада Буковина перейшла під контроль Румунії. 9 листопада УНРада затвердила назву держави – **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Було утворено й уряд – Тимчасовий державний секретаріат, який очолив Кость Левицький (пізніше Сидір Голубович). 13 листопада 1918 р. УНРада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель буйшої Австро-Угорської монархії». Українська мова отримала статус державної. Виборче законодавство ЗУНР передбачало однопалатний сейм, загальне, пряме, рівне й таємне голосування, фіксовану кількість місць для національних

Площа Ринок у Львові.
Листопад 1918 р.

меншин. Було запроваджено 8-годинний робочий день і ухвалено аграрну реформу, яка обмежувала розмір земельної власності, але не врегулювала питання про компенсацію за конфісковані володіння.

Погляди сучасників

На це намісник відповів, що він знає, що Поляки щось готвлять. – «Щодо Вас, Панове, не маю донесень. Видно, вмієте краще конспірувати, – додав жартом. – Але поки цісар не накаже мені, поти я зв'язаний присягою і честю та нікому влади передати не можу, хоч і як Вам симпатизую... Як буду могти, буду боротися, а як треба загинути, то загину. Я і так над гробом. Але вірності ще ні один Гуйн не зломив... Ваш нарід чесний, добрий та хоробрий. Ваші національні змагання оправдані. Але я мушу стояти на довіреному мені становищі до кінця, хоч би то була й пропаша позиція. Взагалі я думаю, що ми віджили своє. Новий світ настає, мій світ іде до гробу... Перед Вами, здається, будучина. Маєте державу в Києві. Та чи вона вдержиться?.. Боюся, що ні. Забагато маєте ворогів, а самі ще заслабо зорганізовані. Це щойно лиш починається заколот. Коли старі монархії впадуть, тяжкі настануть часи. Ви часом могли нарікати на Австрію, але – вірте мені – це була мама для багатьох народів, з якими, Бог відає, що тепер буде...». Сльоза блиснула в старечому, але сміливого оці... Старий генерал, очевидно, розумів до чого йде та на голос думав важку думу перед нами. Хоч не вжив цього вислову, але розумів, що це останні дні Австрії, Габсбургів та його. Ми мовчали, бо й що мали сказати на це?.. Ми бачили безнадійний трагізм його положення.

Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Нью Йорк – Філадельфія, 1960. С. 37–38.

Коли Львів 1 листопада прокинувся, побачив українські прапори на державних будинках, а українських вояків на вулицях міста. Який радісний був той ранок після сторіч неволі! Ось уже ринком маршує «мій» відділ. Великий ратуш. Два кам'яні леви стережуть входу. Не тільки вони: теж українські вояки зі скорострілами... Вояки йдуть тепер почесним маршем, по-військовому віддають пошану прапорові української держави, а люди на хідниках теж здійсмають шапки і, мов зачаровані, дивляться вгору. Бачив я на своєму віку різні паради, але цей першолистопадовий марш згадавши, ще й тепер тепло стає біля серця... З пошти я пішов додому. Зголоднів уже. Мати аж заплакала, побачивши мене. Знала, що у Львові українська влада, але журилася, що буде далі, бо вже польські боївки починають рухатися. У хаті батько лежав хворий: мав малярійну гарячку. Я заспокоював матір, як міг. Поснідавши, я одягнув батьків військовий плащ. «Куди ж ти йдеш? Тобі тільки 16 років!» – говорила мати крізь сльози. Але в цей час я мусів іти. Поцілувала мене мати в чоло: «Чи прийдеш на вечерю?». Я обіцяв прийти на вечерю і прийшов, але це сталося аж за півтора року. У військовому плащі, з револьвером, я почував себе воїном. Що в мене тільки 16 років, це хіба не перешкода. Як будуть питати, додаю ще два роки.

Горбай В. 1 Листопада 1918. Спогад // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України. Зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового Чину. Нью-Йорк–Ванкувер, 1973. С. 236–237.

сторичний документ

Український народе!

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави...

Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замах на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати власть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави...

Все здібне до оружя українське населення має утворити боєві відділи...

Всім горожанам Української Держави без ріжницї народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віроісповідну рівноправність.

Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року // Конституційні акти України. 1917–1920. Київ, 1992. С. 94–95.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте твердження Д. Вітовського «*наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в краю*». Пригадайте, що вам відомо про польсько-українські відносини в Галичині на початку ХХ ст.
2. На підставі наведених цитат і додатково зібраних відомостей опишіть атмосферу, яка панувала у Львові 1 листопада 1918 р.

2. Польсько-українська війна

Польсько-українська війна почалася 1 листопада 1918 р. Першими збройний опір учинили польські конспіративні військові групи у Львові. Під контролем поляків опинився захід міста із залізничним вокзалом, українці закріпилися в центрі, на Цитаделі й Високому Замку. Перестрілки спалахували навіть за окремі будівлі, а деякі вулиці було поділено навпіл. Львів'ян обох національностей охопило патріотичне піднесення: до зброї ставали не тільки чоловіки, а й жінки і підлітки. Бої мали позиційний характер: обидві сторони очікували підкріплення. Втрата українцями Перемишля відкрила шлях для надання полякам допомоги із Заходу, тоді як українцям не вдалося зібрати достатньо боездатних частин. Не поспішало з допомогою й керівництво УНР, яке збирало війська для повстання проти гетьмана. У ніч на 22 листопада 1918 р. українські частини залишили Львів.

Бойові дії перемістилися в провінцію. Законом УНРади від 13 листопада 1918 р. передбачено загальну мобілізацію чоловіків віком 18–35 років. Армійськими питаннями займався Державний секретаріат військових справ. Війську – *Українській галицькій армії* (УГА) – було надано регулярний характер. Однак мобілізацію провели лише частково: до лав УГА залучено близько 40 тис. бійців, які утримували 300-кілометровий фронт. Нестачу командного складу частково вирішено запрошенням офіцерів Армії УНР, які здобули військову освіту в Російській імперії. Так командувачами УГА стали генерали Михайло Омелянович-Павленко й Олександр Греків. Першим галичанином, який служив в австро-угорській армії й отримав звання генерал-хорунжого УГА, став Мирон Тарнавський. Польськими військами командував Тадеуш Розвадовський, який в австро-угорській армії мав звання генерала дивізії.

На зламі 1918–1919 рр. українські війська двічі безуспішно намагалися взяти Львів. Змінивши тактику, командування УГА провело Вовчухівську операцію, мета якої полягала в перетині залізниці Перемишль–Львів з перспективою оточення західноукраїнської столиці. Бої відбувалися на лінії Судова Вишня–Городок і складалися вдало для українців. Однак цей наступ припинила місія Антанти на чолі з французьким генералом Жозефом Бартелемі. Прибувши до Львова, місія домоглася перемир'я й запро-

Мирон Тарнавський

понувала провести демаркаційну лінію, за якою Львів і Дрогобицький нафтовий регіон відходили до Польщі. Українські представники спершу брали участь у переговорах, у яких вбачали шанс на визнання Заходом української державності, але почувши про лінію Бартелемі, вийшли з них. Генерала Бартелемі звинувачували і в постачанні зброї полякам.

У перші місяці 1919 р. бойові дії розгорнулися й на Волині, де польські війська зіткнулися з Армією УНР. Використовуючи наступ Червоної армії, вони за підтримки місцевого польського населення захопили Володимир-Волинський і продовжили просуватися в напрямку на Луцьк. У травні 1919 р. у бій вступила сформована у

Франції 60-тисячна армія Юзефа Галлера, яка взяла під контроль Галичину і частину Волині. У червні 1919 р. УГА перейшла в контрнаступ (Чортківська офензива), але швидко він втратив силу. Хоча на цьому етапі до армії зголошувалися добровольці, багатьом з них відмовляли через брак зброї. УГА було відтіснено до трикутника між р. Дністром і Збручем. У середині липня вона перейшла Збруч, щоб спільно з Армією УНР воювати за звільнення України від більшовицької Росії.

Погляд сучасника

За той час, коли наша увага мимохіть була спрямована на схід, ситуація з польської сторони ставала для нас усе більше безнадійна. Наші парламентарі застрягли десь, не даючи про себе вістки. Врешті, коли я побачив, що положення наше не дає ніяких інших вислідів, як лиш великі втрати на нашому боці, я рішився на крок, який подиктувала мені совість не коменданта армії, лиш людини, українця, відповідального за тисячі істнувань найкращих синів галицької області України... Тоді виявилася вперше сконкретизована думка: через Київ до Львова... Не буду ширше описувати настроїв, що огортали кожного з нас, коли Збруч був за нами... За нами остала нездійснена мрія, перед нами нерозгадане обличчя невідомого. Можливо, що наші почування були чимось, що в обличчі ідеї соборности було загумінковим сантиментом, хоча по правді мали вони глибоку раціональну основу. Сяк чи так, десь там у душі нило за погребаними надіями, за довгим шнурком сірих могилок від Львова по Збруч, у яких спочили наші приятелі, товариші по зброї. Чомусь більше до голосу приходило похоронне, гнітюче прочуття, як надія скорого повороту на нашу землю в ролі її здобувців та господарів... Прочуття говорять іноді більше правди, як найбистроумніші заключення.

Тарнавський М. Спогади / уряд. Є. Федорів. Львів, 2008. С. 116–117.

Запитання і завдання

1. Визначте причини польсько-української війни 1918–1919 рр. Опишіть її перебіг.
2. Проаналізуйте становище й дії Української галицької армії. Підготуйте інформацію про її командувачів.

3. Акт злуки УНР і ЗУНР

Об'єднання з Наддніпряниною в незалежній державі було важливою метою українського руху в Габсбурзькій монархії. Тож мова про це зайшла відразу після створення УНРади. Непевність ситуації й бойові дії не

вселяли оптимізму. Західноукраїнські політики спочатку мали намір обмежитися декларацією про об'єднувчий процес. Соціалістичний уряд Директорії був для керівництва ЗУНР складним партнером: цей союз додавав польським політикам аргументів у представленні українців на Заході радикалами. Однак сама Директорія побачила в об'єднанні можливість зміцнити українську державність. 1 грудня 1918 р. представники Директорії УНР і Ради державних секретарів ЗУНР у Фастові підписали «передвступний» договір, яким проголосили спільну волю створити єдину державу. Зважаючи на різний історико-політичний досвід, західноукраїнська область мала отримати в цій державі автономію.

Уряд ЗУНР, який переїхав до Тернополя, а згодом до Станіслава, не поспішав з юридичним оформленням злуки, вважаючи першочерговим завданням відвоювання Львова. Західноукраїнських політиків стримувала більшовицька загроза та ймовірність зовнішньополітичних змін, насамперед реставрації Габсбурзької монархії. На підтримку злуки в Галичині, на Буковині й Закарпатті відбулися багатотисячні віча, учасники яких вимагали об'єднання, сподіваючись на захист з боку Великої України. 3 січня 1919 р. УНРада затвердила Фастівський договір. Наступним етапом стала участь делегації УНРади під керівництвом Льва Бачинського в роботі Трудового конгресу в Києві. До її складу ввійшло 36 осіб – представників політичних партій, органів влади й селяни, які мали вивчити досвід вирішення земельного питання в УНР. Буковина була представлена одним, а Закарпаття – двома делегатами. Керівники УНР зустріли делегацію ЗУНР урочисто, відзначали високий рівень політичної організації західних українців.

22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві проголошено Універсал Директорії УНР про злуку обох держав, у якому зазначалося: «Однині во єдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умірали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка». Наступного дня Акт злуки затвердив Трудовий конгрес. Урочисто проголошена злука УНР і ЗУНР була декларацією надзвичайної історичної ваги, хоча в практичній площині майже не була реалізована. ЗУНР стала Західноукраїнською областю УНР (ЗОУНР), а її гербом – тризуб (замість золотого лева на синьому тлі). Органи влади УНР і ЗУНР продовжували ухвалювати закони, які стосувалися лише окремих територій і впливали з попередніх напра-

Поштівки видавництва «Червона калина» із зображеннями Українських січових стрільців.
Худ. Е. Козак

цювань. В умовах бойових дій на кілька фронтів співпраця УНР і ЗУНР мала перспективи насамперед як військово-політичний союз. Але й тут не бракувало проблем.

Погляд сучасника

Сьогодні в річницю проголошення четвертого універсалу УНР, котрим проголошено самостійність, на Софійській площі відбулась друга національна урочистість проголошення прилучення Західної Української Народної Республіки до Великої Східної України. Стоїть морозний день, дерева покриті інеем. З самого ранку місто приняло урочистий вигляд. Доми прибрано національними прапорами і транспарентами... Тріумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софійську площу було прибрано зверху, також і по боках, старовинними гербами України й Галичини... В одинадцятій годині ранку на площу, під звуки музики, почали приходити українські піхотні частини, артилерія і самострільні команди... За військом поволі зібралась велика кількість народу, котра до початку урочистості заповнила всю площу й сусідні вулиці. Багато вилізло на дерева для того, щоб звідтам краще побачити урочистість... Духовенство всіх церков збиралось у Софійському соборі, де в цей час йшла Служба Божа... Вже здалека чути поклики «Слава!» в честь членів Директорії, котра під'їздить до площі на автомобілях. Поклики «Слава» переливаються, робляться все дужчі. Скоро члени Директорії, на чолі з головою Винниченком, займають свої місця. Військова оркестра грає національний гимн. Чути нові поклики «Слава». На площі настає тиша. Наступає самий урочистий момент сьогоднішнього свята.

Лукашевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк – Баунд-Брук, 1982. С. 112–113.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте про історичне значення злуки УНР і ЗУНР. Обґрунтуйте твердження посиланнями на історичні факти.
2. Користуючись цитатою і додатково зібраними матеріалами, опишіть атмосферу, у якій було проголошено Акт злуки між УНР і ЗУНР. Поясніть, що викликало емоції учасників урочистого заходу.

4. «Трикутник смерті» й Варшавська угода 1920 р. Юзеф Пілсудський

Після переходу УГА за Збруч уряди ЗУНР і УНР та штаби армій розташувалися в Кам'янці-Подільському. Назагал, обмірковуючи плани, вони випромінювали оптимізм. Тоді наступ в Україні вела Добровольча армія під командуванням Денікіна, яка витісняла більшовиків. Керівникам УНР здавалося, що вони зможуть розвинути стрімкий наступ, позаяк мали в розпорядженні УГА. Не дійшовши згоди, українські керівники розпорядилися одночасно виступити у двох напрямках – на Київ і Одесу. 30 серпня 1919 р. частини УГА увійшли в Київ, проте одночасно туди вступили денікінці. Українцям довелося відступити. Між урядами й військовим керівництвом УНР і ЗУНР почастішали непорозуміння, з'явилися взаємні звинувачення й недовіра.

Зиму 1919 р. українське військо зустріло в оточенні ворожих армій і без ресурсів. Перемир'я з жодною силою укласти не вдалося. Порозуміння з більшовиками перекреслювало пошуки допомоги на Заході, Денікін відмовлявся вести переговори з лідерами УНР, галичани виключали компроміс із поляками. Восени епідемія тифу призвела до тисяч смертей. Затиснення військ УНР і ЗУНР між ворожими арміями відоме в історії як

Особа в історії

Юзеф Пілсудський (1867–1935) – польський політичний і державний діяч, перший керівник відновленої Польської держави. Народився в с. Залавас коло Вільнюса в сім'ї шляхтича, учасника польського повстання 1863 р. Навчався у Вільнюській гімназії й на медичному факультеті Харківського університету, звідки був виключений за участь у таємних гуртках. Заарештований за підозрою в причетності до замаху народовольців на царя і засуджений до 5-ти років заслання, на якому зблизився із соціалістами. Працював у Польській соціалістичній партії, жив у Вільнюсі, Лодзі. Організатор парамілітарних груп, зокрема стрілецьких союзів у Галичині. З початком Першої світової війни на цій основі було сформовано польські легіони. У 1918–1922 рр. – тимчасовий керівник (начальник) Польщі й головнокомандувач збройних сил. Прагнув створити велику федеративну державу з включенням народів Російської імперії. Підтримував незалежну Україну, однак з точки зору польських інтересів. У 1926 р. здійснив державний переворот і запровадив режим «санатції». Намагався нормалізувати відносини з українцями, але врешті-решт розпорядився провести умиротворення («паціфікацію»). Мав двох друзин і доньок. Похований на Вавелі у Кракові, а серце – поряд з матір'ю у Вільнюсі. Одна з найважливіших постатей у польському пантеоні національних героїв.

«трикутник смерті». Інколи кажуть «чотирикутник смерті», беручи до уваги й румунські війська. За таких обставин воєначальники почали шукати рішення вже без огляду на політику, керуючись прагненням зберегти людські життя. У листопаді 1919 р. договір з Денікіним уклав головнокомандувач УГА Мирон Тарнавський. УГА переходила в підпорядкування Денікіну, однак із застереженням, що не може бути використана проти Армії УНР. Ця угода завершила історію УГА: хоча армія ще проіснувала близько п'яти місяців, вона не вела бойових дій.

Армія УНР відступила на Волинь. Частина її вирушила в Зимовий похід, деякі підрозділи було інтерновано поляками. Симон Петлюра виїхав до Варшави. Тут **21 квітня 1920 р.** він підписав **Варшавську угоду**, відому також як угода між Петлюрою й Пілсудським. Польща визнала УНР як самостійну державу, а Директорію й головного отамана – як її законну владу. Натомість влада УНР погодилася з включенням до Польщі Галичини, частини Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся. Додатком до угоди стала військова конвенція про союз України й Польщі в боротьбі з більшовиками. Армію УНР підпорядковано польському командуванню.

Налякани більшовицькою загрозою уряди держав Антанти надавали Польщі всіляку допомогу, зокрема військову. Польсько-українські війська перейшли в наступ і на початку травня 1920 р. зайняли Київ. Однак контрнаступ Червоної армії створив загрозу самій Польщі. Сподівання політиків УНР на антибільшовицьке повстання в Україні, як і розрахунок більшовиків на революцію в Європі, не справдилися. Польсько-радянська війна завершилася в березні 1921 р. Ризьким мирним договором, згідно з яким Польща визнала радянську Україну і встановила з нею кордон. Війська УНР було інтерновано на території Польщі. Варшавський договір є однією з найскладніших тем в історії України. Багато хто сприйняв такі дії Петлюри як зраду національних інтересів.

Погляд сучасника

Чи можна передати слабою, щоденною мовою крик конаючої людини, яка у тифозній безпритомності бредє про свої надлюдські терпіння, про кохану матір, далеку любку чи нездійснені бажання? Я волів би зовсім пропустити цей період у своєму оповіданні. Скільки ж разів вертаюся тямкою до нього, стільки разів переживаю знову велику трагедію, якою став фінал наших визвольних змагань! Видається мені, що коли б я був навіть геніальним майстром слова, опис того, що доводилося мені тоді бачити, чути й відчувати, переходив би мої спроможності. Адже те, що звемо нині чотирикутником смерти, було не що інше, як трагедією тисячів молодих істнувань, яким приходилося складати життя не на полі слави, не від зброї видимого ворога, вмирати не з вірою в перемогу... Ось ця пара очей бачила те, чого цілою душею не бажаю вам бачити. Ось чому здригаюся перед тим, заки закрию їх долонею, щоби оживити померклі краски минулого, я – вояк, що без тривоги заглядав колісь у вічі смерті... Згарячкований ум, спрямований всеціло на шукання найдогіднішого виходу для зовсім уже небоєздатної армії, що над нею нависло марево тифозної гарячки, не в'язав, а то й не сприймав уже далеких фактів, які в'язалися безпосередньо з пекучим питанням: «І що ж далі?»

Тарнавський М. Спогади / упоряд. Є. Федорів. Львів, 2008. С. 131–133.

Запитання і завдання

1. Поясніть поняття «трикутник смерті». Поміркуйте, як у цій ситуації могли діяти українські сили.
2. Визначте історичне значення Варшавської угоди 1920 р. (з точки зору державних інтересів УНР, ЗУНР, Польської Республіки). Відповідь обґрунтуйте.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Порівняйте процеси державотворення в УНР і ЗУНР. Чим були зумовлені відмінності між двома українськими державами?
2. Схарактеризуйте політичних лідерів УНР і ЗУНР. Чи можна було уникнути непорозуміння між ними?
3. Проаналізуйте зовнішньополітичні орієнтації УНР і ЗУНР. Поміркуйте про важливість у процесі державотворення зовнішніх союзників.

§ 11. Українська державність і питання національних меншин

1. Міжнаціональні відносини на теренах Наддніпрянської України

Українські діячі розуміли чутливість національного питання. З перших днів революції керівники Центральної Ради запевнювали національні меншини в тому, що українська держава стане для них рідною і приязною домівкою. У статті М. Грушевського «Народностям України» стверджувалося: «Оборонці української національності не будуть націоналістами». Представників національних меншин (росіян, поляків, євреїв, молдаван, німців, татар, білорусів, чехів і греків) запрошено до роботи в Центральній Раді, де вони отримали близько 25 % мандатів. У Генеральному секретаріаті діяло секретарство з національних справ на чолі з С. Єфремовим з

трьома підсекціями – для російських, єврейських і польських справ. Третім Універсалом Центральної Ради було визнано право цих народів на національно-персональну автономію. У грудні 1917 р. ухвалено закон про утворення єврейських громадських рад.

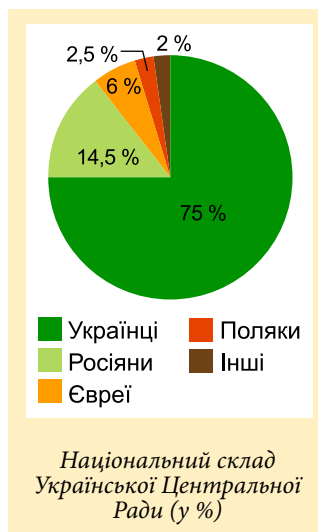
9 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон «Про національно-персональну автономію». У ньому визнано право кожного народу самостійно облаштувати життя через власний Національний союз. Такий союз міг об'єднувати людей незалежно від місця проживання. Одразу це право надано росіянам, полякам і євреям. Інші народи могли також ним скористатися, подавши до Генерального суду заяву з підписами 10 тис. громадян. Закон про національно-персональну автономію було включено в конституцію УНР. У світовій юридичній практиці він був унікальним явищем, однак втілити в життя його не вдалося.

У період Гетьманату закон скасовано. Законодавчі акти того часу акцентували на рівності всіх громадян та уникали національних розрізень. Директорія відновила закон «Про національно-персональну автономію», передусім щодо євреїв, але теж не змогла його реалізувати.

Ставлення національних меншин до української державності важко звести до схеми. Найменш схильними до співпраці з українською владою на умовах національно-персональної автономії були росіяни, які не вважали себе меншиною. Неоднозначно склалися стосунки з поляками, які мали національно-культурні, громадські й політичні організації, пресу. Лише в Києві в 1917 р. проживало близько 80 тис. поляків. Після Лютневої революції поляки в Україні створили Польський виконавчий комітет Об'єднання польських організацій на Русі, який підтримав Центральну Раду. На демонстраціях поряд із синьо-жовтими прапорами піднімалися й польські червоно-білі знамена, лунало гасло «За нашу і вашу свободу». Однак згодом ставлення поляків до української влади змінилося на гірше, передусім через конфіскацію поміщицьких землеволодінь.

Після Лютневої революції пожвавився єврейський рух. З національних меншин у Малій Раді євреї мали найбільше представництво – 16 осіб (24 %). Створювали єврейські навчальні заклади, підручники для яких друкували державним коштом. Мовою навчання обрано ідиш, нею ж вели діловодство, друкували пресу. Контакти між українською владою та єврейськими організаціями почали згортатися після Жовтневого перевороту. Єврейські діячі сприймали українську владу як сегмент загальноросійського політичного простору і не були готові відкрито підтримати українську державу. Серед євреїв популярною була ідея «третього шляху» – нейтралітету в протистояннях між слов'янами. Під час Гетьманату євреї провели вибори до тимчасового парламенту. Утім низька явка на них свідчила про намагання більшості єврейського населення залишитися поза політикою.

Однією з трагічних сторінок стали єврейські погроми. Перші з них в Україні зафіксовано в 1917 р. Найбільшого розмаху вони сягнули в 1919 р. на тлі присутності кількох армій і невідконтрольних збройних формувань. В основі погромів лежала як психологічна агресія через військові дії,

злидні й утрату близьких, так і те, що чимало євреїв входило до більшовицького керівництва. Тому на них почали покладати відповідальність за політику більшовиків. В Україні зафіксовано понад тисячу єврейських погромів, жертвами яких стали десятки тисяч осіб. Найбільшими були погроми в Проскуріві, Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені, Бахмачі. Причетними до них були всі війська, що діяли в Україні.

Важливим є питання про відповідальність за погроми вищих посадових осіб і воєначальників. Безчинства не творилися за їхніми розпорядженнями. У серпні 1919 р. Петлюра видав наказ, у якому називав зрадником і ворогом кожного причетного до погромів бійця Армії УНР. Деякі ініціатори єврейських погромів опинилися під судом і навіть були страчені. Та зупинити насильство не вдавалося. У багатьох містах і містечках більшовицькі провокатори підбурювали місцевих мешканців до збройних виступів проти українського війська, провокуючи тим самим сутички на міжетнічному ґрунті.

Запитання і завдання

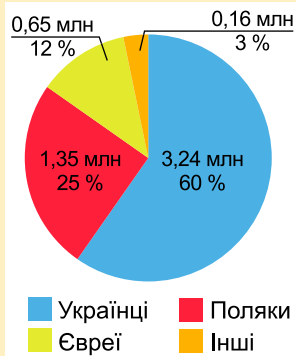
1. Назвіть основні принципи політики Центральної Ради щодо національних меншин в Україні. Для обґрунтування своїх думок використайте статтю М. Грушевського «Народностям України».
2. Яким було ставлення до української державності з боку національних меншин? Підготуйте повідомлення про з'їзд представників народів Росії, що відбувся 8–15 вересня 1917 р. у Києві.

2. Питання національних меншин у ЗУНР

У ЗУНР вирішення питання національних меншин спиралося на досвід врегулювання міжнаціональних відносин у Габсбурзькій монархії загалом і українсько-польських відносин зокрема. Тут поляки одночасно виступали як національна меншина і як ворог зі зброєю в руках. Політика ЗУНР щодо національних меншин полягала у спробі узалежнити рівноправність від лояльного ставлення до української держави. Уже в перших офіційних актах Української Національної Ради йшлося про громадянську, національну й релігійну рівноправність та закликалося національні меншини – поляки, євреї та німці – направити своїх представників до УНРади. Становище національних меншин визначало кілька законів, ухвалених УНРадою в 1919 р. Закон про мову встановив держаною мовою

українську, а меншинам гарантував право користуватися у відносинах з владою рідну мову. Відповідно до закону про громадянство громадянами ЗУНР були ті, хто належав до місцевої громади. Хто не бажав приймати українського громадянства, мав подати заяву про набуття громадянства іншої держави.

Державні службовці, які відмовилися присягнути українській владі, але хотіли зберегти громадянство, повинні були скласти заяву вірності УНР. Таку присягу поляки скласти здебільшого не хотіли. Тож у державних установах ЗУНР їх працювало мало. Більше вдалося залучати євреїв. Виразником проукраїнськи налаштованої частини єврейського населення Галичини був Ізраїль Вальдман, який співпрацював з урядом

Національний склад населення ЗУНР

ЗУНР. В УГА діяв єврейський курінь під командуванням Соломона Ляйнберґа, сформований під час Чортківської офензиви з єврейської міліції Тернополя. У лавах УГА воювали також етнічні німці, уродженці Галичини, як-от командир бригади Альфред Бізанц і начальник штабу Альфред Шаманек. Українським патріотом став і Вільгельм Габсбург, відомий як Василь Вишиваний. Закон про скликання сейму ЗОУНР передбачав квоти для представництва основних національностей Галичини. Сейм, до виборів якого так і не дійшло, мав складатися з 226 депутатів: 160 українців, 33 поляків, 27 євреїв і 6 німців.

Налагодження відносин з представниками інших національностей стало головним завданням органів влади ЗУНР на місцях. Поляки в провінції по-різному реагували на українську владу. Дехто зберігав спокій і намагався співпрацювати.

Українці ніколи не приховували наміру домогтися національної автономії Східної Галичини, тож не можна сказати, що їхні дії були для поляків несподіваними. Інші вичікували. Робітники й селяни сподівалися на соціальні реформи, які більше пов'язували з українською державністю, ніж з польською. Були серед поляків і ті, хто відкрито обурювався і готувався до опору. Єврейське населення намагалось зберігати нейтралітет у польсько-українському конфлікті. УНРада в інструкціях повітовим комісарам наголошувала на потребі забезпечити приязні стосунки з місцевими євреями й не допускати антиєврейських і антинімецьких погромів. Однак повністю уникнути цього не вдалося. При уряді за зразком УНР мали бути створені три секретаріати для національних справ – польський, єврейський і німецький, але цей намір не було реалізовано. Компромісним кроком української влади стало збереження повноважень довоєнних міських рад, де було багато євреїв і поляків. Особливі взаємини між українцями й поляками склалися вздовж лінії фронту. Тут питання вирішували приватно, спираючись на довоєнні зв'язки. Так вдавалось допомагати пораненим, військовополоненим та інтернованим.

Вільгельм Габсбург
(Василь Вишиваний)

Запитання і завдання

1. Спираючись на попередні знання з історії та матеріал параграфу, поясніть особливості становища польської національної меншини в ЗУНР.
2. Проаналізуйте законодавчі акти ЗОУНР, які стосувалися врегулювання відносин українців з національними меншинами.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Порівняйте політику УНР і ЗУНР щодо національних меншин. Поясніть, чому для української влади національне питання було важливим?
2. Проаналізуйте положення закону УНР про національно-персональну автономію. Як ви гадаєте, чи була можливою його практична реалізація і які труднощі при цьому могли виникнути?
3. На основі матеріалу параграфу й додатково зібраних відомостей підготуйте інформацію про становище єврейського населення на території України в 1917–1919 рр.

Розд 13

Облаштування повоєнного світу: між демократією та авторитаризмом

Вихід з Першої світової війни виявився для всіх складним. Потрібно було демобілізувати армії, забезпечити людей роботою, допомогти постраждалим. Однак ресурсів не вистачало. Розпад монархій, утворення нових держав і кордонів торкнулися мільйонів життів. Складним було питання про переможців і переможених. Серед політиків були ті, хто закликав до толерантності й спільного облаштування повоєнного світу. Однак гору взяв інший курс. Визнана головним винуватцем війни Німеччина із цим не погодилася, і в німецькому суспільстві почали формуватися реваншистські настрої. Спроби побудувати демократичні держави не всюди були вдалими, а в деяких випадках завершувалися реставрацією монархій, встановленням диктаторських режимів. Не всі народи відстояли свої інтереси. Серед тих, кому не вдалося цього зробити, були й українці, розділені між кількома державами. Осмислюючи уроки Української революції, вони шукали способи діяти по-іншому. 1920-ті роки увійшли в історію багатьох країн як час процвітання, зумовленого економічним зростанням, визнанням рівності громадянських прав і технологічним прогресом. Утім у тогочасних політичних дебатах і повсякденних розвагах все ж простежувалося відчуття тривоги й непевності, що було провісником чергових потрясінь.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Знайдіть на карті світу нові країни, які було створено внаслідок Першої світової війни. Поміркуйте, яким народам не вдалося здійснити свої мрії про державність.
2. Підготуйте есе на тему «Ідея пан-Європи: витоки, спроба реалізації та причини невдач».
3. Зберіть матеріал і підготуйте презентацію на тему «Технічні новинки 1920–1930-х років».

§ 12. Паризька мирна конференція. Українське питання

1. Система мирних договорів з переможеними. Встановлення кордонів у Європі

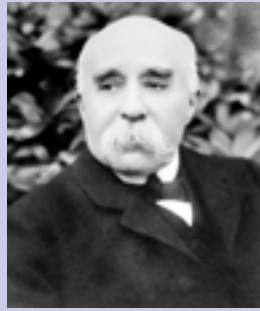
Для повоєнного облаштування світу переможці Першої світової війни скликали **Паризьку мирну конференцію**. Вона працювала з перервами від **18 січня 1919 р.** до **21 січня 1920 р.** Завдання форуму полягало в укладенні мирних договорів з переможеними – Німеччиною та її союзницями, представників яких запросили тільки для вручення договорів. Хоча учасниками конференції стали 32 країни, рішення ухвалювало вузьке коло – Рада десяти (по два представники від США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії) і Рада п'яти (міністри закордонних справ цих держав).

Головними дійовими особами конференції були Томас Вудро Вілсон (президент США), Девід Ллойд Джордж (прем'єр-міністр Великої Британії), Жорж Клемансо (прем'єр-міністр Франції) і Вітторіо Орландо (прем'єр-міністр Італії), якого замінив Франческо Нітті. Представників радянської Росії на конференцію не допустили, а дипломати колишньої царської Росії не мали повноважень. Мирні договори стали спробою розв'язати суперечності між державами, які накопичилися на початок ХХ ст. і загострилися під час війни. Проте рішення влаштовували не всі сторони, що вело до нових конфліктів. Принцип конференції – право народів на самовизначення – не був застосований до всіх однаково.

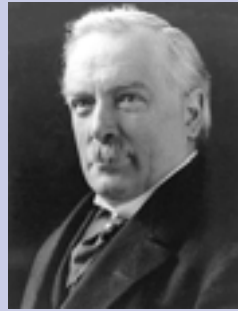
Найбільшу увагу прикуто до Німеччини, з якою **28 червня 1919 р.** укладено **Версальський договір**. Німеччина втратила сьому частину території й десяту населення. Ельзас і Лотарингію повернули Франції. На багату вугіллям Саарську область Франція теж претендувала, але її на 15 років передано під управління Ліги Націй, подальшу ж долю мав визначити референдум. Приєднати до Франції Рейнську область західні союзники не погодилися. Частину західного кордону Німеччини було змінено на користь Бельгії, Північний Шлезвіг приєднано до Данії.

Томас Вудро Вілсон

Жорж Клемансо

Девід Ллойд Джордж

Вітторіо Орландо

Значно змінився східний кордон Німеччини. Унаслідок передачі Польщі районів навколо Познані й Торуня виник «коридор», який відкрив їй доступ до Балтійського моря. Данциг (Гданськ) став вільним містом під контролем Ліги Націй. Долі південної частини Східної Пруссії та Верхньої Сілезії мали бути вирішені на референдумах. У Пруссії за приєднання до Німеччини висловилися майже 90 % опитаних. Натомість у Сілезії почалися заворушення, після яких край поділено між Німеччиною та Польщею. Поділ регіонів створював напругу на прикордоннях.

До Версальського договору включено пункти про сплату Німеччиною репарацій, тобто відшкодувань за завдані війною збитки. Одразу Німеччина мала виплатити 20 млрд марок, а решту суми повинна була визначити спеціальна комісія. Переможці зобов'язали Німеччину роззброїтися: скоротити армію в чотири рази (до 96 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів), а флот звести до сторожових човнів. Передбачено обмеження важкого озброєння, ліквідацію генштабу і військових училищ, демілітаризацію Рейнської області. Протести, що розгорнулися в Німеччині, змусили союзників відступити в деяких питаннях, зокрема, вони не добилися видачі Вільгельма II. Німецька пропаганда використала умови Версальського договору для розпалювання в суспільстві реваншистських настроїв.

Паризька конференція закріпила розпад Австро-Угорщини. **19 вересня 1919 р.** підписано **Сен-Жерменський договір** з Австрією, а **2 червня 1920 р.** – **Тріанонський** з Угорщиною. Спірні питання вирішували на користь союзників Антанти. Італія отримала Південний Тироль; між Італією та Королівством сербів, хорватів і словенців розділено Словенію. На користь Чехословаччини Австрія втратила Богемію (із Судетами, де проживало близько 3 млн німецькомовного населення) і Моравію, а Тешинську Сілезію розподілено між Чехословаччиною і Польщею. Буковину передали Румунії, питання Східної Галичини відклали. Австрія перетворилася на маленьку країну з населенням 6,5 млн і армією 30 тис. осіб. Окремими пунктами договорів їй заборонено аншлюс – приєднання до Німеччини. Угорщина втратила території на користь нових слов'янських держав і частину Трансильванії на користь Румунії.

Українська делегація прибула на Паризьку конференцію із запізненням. Вона не мала офіційного статусу, оскільки країни Антанти не визнали самостійність України. Однак керівники УНР все ж скерували представників у столицю Франції, щоб привернути увагу міжнародної спільноти. Очолював делегацію Григорій Сидоренко, якого згодом замінив граф Михайло Тишкевич. Інтереси України посланці відстоювали через

Облаштування повоєнної Європи

	Кордони держав на 1914 р.		Території, що відійшли від Австрії за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. на користь Польщі, Румунії, Італії, Чехословаччини та Королівства СХС
АВСТРИЯ	Держави, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини		Території, що відійшли від Болгарії за Неймьонським договором 27 листопада на користь Греції і Королівства СХС
	Бессарабія, окупована Румунією в січні 1918 р.		Території, що відійшли від Угорщини за Тріанонським договором 4 червня 1920 р. на користь Румунії, Чехословаччини, Австрії і Королівства СХС
	Території, що відійшли від Німеччини за Версальським договором 28 червня 1919 р. на користь Польщі, Франції, Бельгії, Литви, Чехословаччини і Данії		Лінія Керзона, визначена 8 грудня 1919 р.
	Території Східної Пруссії (Мазурії), Шлезвігу і Верхньої Сілезії, що залишились у складі Німеччини після плебісцитів 1920–1921 рр.		Вільнюська область Литви, захоплена Польщею в жовтні 1920 р.
	Саарська область, що була передана під управління Ліги Націй на 15 років		Кордон між Польщею і радянськими республіками за Ризьким договором 18 березня 1921 р.
	Демілітаризована Рейнська зона		Вільні міста з прилеглими територіями, передані під управління Ліги Націй
			Кордони держав на 1923 р.

звернення до урядів країн-переможниць, публікацій у пресі. Українській делегації в Парижі бракувало єдності. Усі спроби домогтися визнання УНР і запобігти включенню Галичини до Польщі виявилися безуспішними.

На Балканах переможеними країнами були Болгарія, з якою **27 листопада 1919 р.** підписано **Нейїський договір**, й Османська імперія, з якою **10 серпня 1920 р.** укладено **Севрський договір**. Більша частина турецької території перебувала під військовим контролем переможців. Турецькі володіння в Європі мали бути передані Греції. Албанія перейшла під італійський протекторат. Константинополь і Чорноморські протоки оголошено демілітаризованою зоною під міжнародним контролем. Арабські країни перейшли під французький (Ліван і Сирія) і британський (Ірак і Палестина) мандати. Туреччина визнала незалежність Вірменії, протекторат Великої Британії над Єгиптом, Франції – над Тунісом і Марокко. Передбачалося відокремлення від Туреччини Курдистану. Туреччині заборонено мати флот, армію скорочено до 50 тис. Деякі з цих положень було переглянуто Лозаннським мирним договором 1923 р., який зменшив зовнішній контроль, повернув кілька прикордонних територій, однак усе ж зафіксував розпад Османської імперії.

Гарантувати виконання рішень Паризької конференції не вдалося. Уже під час її роботи намітилися непорозуміння між Францією, яка вимагала створити надійну системи безпеки в Європі, і Великою Британією, що прагнула «європейської рівноваги». Версальську систему (тобто нове міжнародне правове поле, що утворилося внаслідок укладення низки угод під час Паризької конференції) захитали політичні зміни в США. Вудро Вілсон не добився затвердження Версальського договору Сенатом, а в листопаді 1920 р. на президентських виборах поступився республіканцеві Уоррену Гардінгу. У 1921 р. США підписали сепаратний мир з Німеччиною, Австрією й Угорщиною. У країні набуло популярності гасло «повернення до нормального життя», тобто зосередження на внутрішніх проблемах.

Погляд сучасника

В останні місяці війни у Франції, яка найсильніше від неї постраждала, а також в Англії й Америці, громадська думка дедалі голосніше вимагала покарати осіб, винних у звірствах, які виходили поза межі тієї жорстокості, яку вважали законною, оскільки жорстокість назагал неминуча в сучасних умовах ведення війни. Французьке населення окупованих районів постраждало від тих ексцесів... Втрати моряків від потоплення чи залишення у відкритому морі були жахливі. В Англії вважали, що кайзер несе особисту відповідальність за цю страшну жорстокість. Американська громадська думка була також глибоко вражена тими звірствами, які фактично й привели Америку до війни проти Німеччини. Міцніла думка, що війна сама по собі – це злочин проти людства і що війни ніколи не будуть ліквідовані повністю, поки їх не кваліфікують як кримінальні злочини, а ініціатори й підбурювачі війни не будуть належно покарані.

Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. / пер. с англ. Т. 1. Москва, 1957. С. 90.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте мирні договори, укладені під час Паризької мирної конференції. Визначте сильні й слабкі сторони Версальської системи.
2. Поміркуйте про наслідки поразки у війні. Чому українській делегації на Паризькій мирній конференції не вдалося відстояти національно-державні інтереси України?

2. Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Поділ української території

Назву *Українська Соціалістична Радянська Республіка* (УСРР) було затверджено Тимчасовим робітничо-селянським урядом України в січні 1919 р. Формально її проголошено на III Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові в березні 1919 р., коли прийнято першу конституцію радянської України. Однак тоді більшовицькі війська контролювали тільки частину української території. У жовтні 1919 р. під натиском Червоної армії білогвардійці відступили в напрямку Криму та Одеси. Більшовицьке керівництво зайнялося розбудовою радянської державності в Україні.

У червні 1919 р. ВЦВК видав декрет про військово-політичний союз радянських республік, яким передав збройні сили радянської України під контроль московського центру. Поява декрету була зумовлена сигналами радянських працівників з України, які вказували на небезпеку появи українізованих збройних частин. Водночас керівники наспіх створеної УСРР, насамперед Християн Раковський і Григорій Петровський, наполягали на тому, що українське питання потрібно все ж вирішувати.

У листопаді 1919 р. ситуацію в Україні розглядали на засіданні політбюро ЦК РКП(б). Ішлося, зокрема, про співпрацю з Українською комуністичною партією (боротьбистів) – УКП(б). Було ухвалено резолюцію «Про Радянську владу на Україні», яка показала, що більшовицьке керівництво винесло деякі уроки з поразки. Документ вказував на потребу виваженого підходу до національного питання, зокрема дотримання мовно-культурної рівноправності, знання української мови посадовцями, і на цій основі готувати ґрунт для злиття УСРР з радянською Росією. Такий підхід мав на меті досягти компромісу між прагненням українців зберегти державність і намірами більшовиків підпорядкувати їх завданням комуністичного будівництва.

У грудні 1919 р. у Москві впритул приступили до реставрації УСРР. Було створено Всеукраїнський революційний комітет. До його складу, затвердженого Леніним, увійшли Х. Раковський (голова), В. Затонський, Д. Мануїльський, Л. Серебряков і К. Ворошилов. У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» Ленін повідомив про вибори до IV Всеукраїнського з'їзду рад, що мав ухвалити рішення про державний устрій в Україні. Ці вибори не були вільними: депутатів визначали партійні комітети. Одночасно зростала присутність Червоної армії в Україні: до кінця 1919 р. вона вже контролювала Київ і Харків, куди прибув Всеукрревком. Столицею радянської України визначено Харків.

У травні 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад узаконив радянську владу в Україні. Більшість його депутатів була більшовиками. З'їзд обрав Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) і його президію, яка стала вищим органом влади в Україні. Більшовицький уряд – Раднарком УСРР – було підпорядковано ВУЦВК. Одночасно вибудовано компартійну вертикаль влади, функція якої полягала не так у розв'язанні адміністративних чи господарських завдань, як у здійсненні диктатури, тобто реалізації права на прийняття всіх рішень.

Християн
Раковський

Питання про західний кордон УСРР залишалося відкритим. Керівники Польщі затягували його розгляд, країни Антанти декларували право націй на самовизначення, бачили Польщу в етнічних кордонах, очікували поразки більшовиків. У червні 1919 р. Антанта визнала за Польщею право на тимчасовий контроль Східної Галичини (під претекстом захисту від наступу більшовиків). У грудні 1919 р. ухвалено «Декларацію Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі». Кордон встановлено по *лінії Керзона* (за прізвищем британського міністра закордонних справ) – від Гродна на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешова через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат.

Такий кордон не влаштував поляків. **18 березня 1921 р.** між Польщею, з одного боку, та УСРР і РСФРР – з другого, підписано **Ризький мирний договір**. Польща визнала УСРР, що означало скасування Варшавського договору. Кордон між Польською Республікою та УСРР встановлено на 150–200 км на схід від лінії Керзона, тобто Східна Галичина, Західна Волинь і Західне Полісся відійшли до Польщі. Варшава зобов'язалася надати українцям, росіянам і білорусам рівні національні права. 14 березня 1923 р. східний кордон Польщі по р. Збруч визнала Рада послів країн Антанти в Парижі. За Сен-Жерменським договором Закарпаття (Підкарпатська Русь) увійшло до Чехословаччини, а Буковина – до Румунії. Так було закріплено поділ території України.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте про причини поділу території України внаслідок Першої світової війни. Свої думки обґрунтуйте посиланнями на конкретні історичні факти.
2. Проаналізуйте утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки.

3. Утворення Радянського Союзу. Статус Української СРР у складі Радянського Союзу

Після утвердження більшовиків при владі в Москві головним прагненням Леніна було збереження імперії (щонайменше в дореволюційних кордонах). У 1917–1922 рр. існував конгломерат з формально незалежних радянських держав, пов'язаних диктатурою кремлівського центру. Основні інститути Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) було сформовано ще під час бойових дій і насаджено силою зброї. Утворення СРСР у 1922 р. тільки формально завершило цей процес. Із середини 1919 р. було встановлено централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, поштою і телеграфом. Усі такі структури в республіках було підпорядковано російським наркоматам. Це забезпечило військово-політичний союз.

Хоча між більшовицькими лідерами точилися дискусії навколо таких понять, як «федерація», «конфедерація», «автономія», «централізм», це мало впливало на зміст об'єднувачого процесу. Прихильником негайного об'єднання виступав Сталін. Він вважав, що етап загравання центру з національними рухами вичерпав себе й потрібно будувати сильну владу, яка подолає хаос в управлінні державою. Для цього він планував включити формально ще незалежні республіки до РСФРР на правах автономій. Ленін, тоді вже важко хворий, більшість часу перебував у Горках. Однак він не підтримував цей план і пропонував федеративне об'єднання, продовжував, за висловом Сталіна, «гру в незалежність».

Ленін все ж зміг наполягти на своєму. Його підтримали представники радянської України. **30 грудня 1922 р.** І Всесоюзний з'їзд рад у Москві затвердив Декларацію про утворення СРСР і союзний договір. Радянський Союз на правах федерації утворили чотири республіки – Російська, Українська, Білоруська і Закавказька. У 1924 р. II Всесоюзний з'їзд рад затвердив першу конституцію СРСР. Наступного року на її основі було прийнято конституцію УСРР. Хоча в конституції СРСР було закріплено право виходу з його складу, республіки втратили суверенні права.

Погляд історика

Ленін мав рацію, визнаючи за своєю ідеєю про входження ... радянських республік на рівних правах у новоутворену державу тільки пропагандистське значення. Справа виглядала б інакше, якби поряд з російськими центральними відомствами постали організовані союзними республіками на паритетних засадах нові управлінські структури. Такого, однак, не сталося. У союзні органи, починаючи від очолюваного самим Леніним Раднаркму, були перейменовані органи російські... В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під «диктатуру пролетаріату» у формі робітничо-селянської влади рад. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації... Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції під назвою «Радянський Союз».

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 2. С. 79–80.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте, чи можна вважати СРСР федерацією союзних республік. Обґрунтуйте відповідь конкретними історичними фактами.
2. Визначте й спробуйте пояснити розбіжності серед більшовиків щодо утворення Радянського Союзу.

4. Українська політична та культурна еміграція

Поразка Української революції зумовила появу політичних емігрантів – військових, чиновників, інтелігентів. Коли дещо стабілізувалася ситуація в Галичині, чимало західноукраїнських емігрантів повернулося додому. В еміграції залишилися переважно вихідці з радянської України. Більшість емігрантів покинула батьківщину в 1920 р., коли Армія УНР і УГА відступили на території сусідніх держав, де були інтерновані. Після ліквідації статусу інтернованих у Чехословаччині, Румунії й Польщі в 1923–1924 рр. українські військовики набули статусу політичних емігрантів і розселилися по різних країнах Європи, у США і Канаді.

З 1921 р. діяв **Державний центр УНР (ДЦ УНР)** на еміграції. Його праця була спрямована на те, щоб добитися визнання з боку західних урядів і отримати від них допомогу для пропагандистських, розвідувальних і військових акцій на території України з метою повалення радянської влади. Керував роботою ДЦ УНР С. Петлюра, а місцями його розташування спочатку були Тарнув і Париж. У Парижі Центр співпрацював з дипломатичною місією УНР на чолі з О. Шульгиним, яку було створено на основі української делегації на Паризькій мирній конференції. Після вбивства Петлюри в 1926 р. ДЦ УНР розмістився у Варшаві. Очолив його Микола Лівіцький. Існування ДЦ УНР на еміграції (в екзилі) символізувало продовження боротьби українців за державність.

Павло Скоропадський
з донькою Оленою

У 1920-х роках багато українських емігрантів переїхало до Чехословаччини, де були сприятливі умови для діяльності. У Празі діяв Український громадський комітет, який допомагав емігрантам облаштуватися і розвинути діяльність. Серед його керівників був Микита Шаповал. Комітет заснував у Празі культурний центр – «Українську хату», відкривав навчальні заклади, зокрема за підтримки уряду. Так почали роботу Український вільний університет у Празі та Українська академія сільського господарства в Подебрадах. У 1923–1933 р. у Празі існував Український вищий педагогічний інститут, де викладали Д. Антонович, Д. Дорошенко, С. Рудницький, С. Русова, Д. Чижевський, Л. Білецький. Український видавничий фонд підтримував українськомовні видання.

Центром українського гетьманського руху став маєток Скоропадських у берлінському передмісті Ванзее. Тут відбувалися зустрічі з українськими політичними й культурними діячами, німецькими політиками. Важливий осередок української наукової й політичної еміграції сформувався у Відні, де працював створений М. Грушевським Український соціологічний інститут. У 1919–1923 рр. у Відні перебував закордонний уряд ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем, виходила газета «Український прапор». Українську еміграцію в Австрії підтримував Вільгельм Габсбург. В емігрантських осередках тривали гострі дискусії про майбутнє України, і водночас вони відіграли значну роль у пропагуванні української культури і національних інтересів за кордоном.

Погляд сучасника

До нас приходили німці, росіяни, англійці, американці, французи. Часто за нашим столом упереміш звучали різні мови. Звичайно, приїздило також багато українців з-за кордону й професори, які перебували в Берліні. Багато дипломатів, науковців, журналістів приходили постійно, деякі впродовж років, і ставали справжніми друзями. Інші з'являлися ненадовго й знову зникали. ...Батько запрошував людей, які його цікавили, до кабінету, щоб там обговорити з ними українські проблеми, що його хвилювали. Очевидно, саме так неформально і вирішувалось багато біжучих українських справ. Або ж присутні як гості іноземні журналісти зацікавлювалися українськими питаннями й потім публікували у своїх країнах відповідні статті... Сторонній людині може здатися, що мама була в тіні мого такого блискучого і натхненного батька. Насправді це було не так. Вона була цілком сильною і впевненою в собі особистістю. Незадовго до завершення нашого життя в Ванзее... батько сказав мені: «Знаєш, без мами мене лише половина».

Отт-Скоропадська О. Спогади мого дитинства // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. С. 406–410.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні центри української пореволюційної політичної еміграції. З якими проблемами, на вашу думку, стикалися українські політичні емігранти?
2. Поміркуйте над способом життя українських емігрантів після поразки Української революції та можливостями продовження громадської й наукової роботи.

5. Спроби формування системи колективної безпеки в Європі.

Ліга Націй

Спільним прагненням учасників Паризької конференції було забезпечення миру на нових і міцних засадах. Так виникла ідея створити міжнародну організацію – Лігу Націй. Найбільше її відстоював президент США Вудро Вільсон. Він уважав, що для уникнення значних конфліктів потрібно враховувати позиції всіх народів, а не лише великих гравців на політичній арені. Статут Ліги Націй було включено до Версальського й інших мирних договорів. Датою заснування організації вважають **10 січня 1920 р.**, коли Версальський мирний договір після ратифікації набув чинності. Першим генеральним секретарем Ліги Націй обрано британського дипломата Джеймса Еріка Драмонта.

У межах Ліги Націй діяли: асамблея (щорічне зібрання представників усіх країн-учасниць), рада і секретаріат, постійні й тимчасові комісії. Спочатку статут Ліги підписали 44 країни, згодом їх кількість зростає. До Ліги Націй мали право вступати: держави, які підписали мирні договори 1919–1920 рр. з боку переможців; тринадцять нейтральних у війні країн, які приєдналися до організації в двомісячний термін; будь-яка незалежна держава, яку підтримали дві третини членів асамблеї. Переможені країни до Ліги Націй тимчасово не допустили. Асамблеї скликали раз на рік у Женеві, де в 1930-х роках збудовано Палац націй. Створення Ліги Націй стало кроком на шляху до європейської інтеграції.

Рада Ліги Націй мала складатися з п'яти постійних членів (на практиці їх було чотири, бо США до організації не ввійшли) і чотирьох непостійних, яких обирали по черзі. Рада готувала до розгляду всі питання щодо підтримання миру. Завдання Ліги Націй визначено як створення системи колективної безпеки в Європі, вирішення конфліктів між державами і спільні дії у випадку загрози війни. Постанови мали бути ухвалені одностайно, однак домагатися цього було складно. Великі держави конкурували й не поспішали брати зобов'язання по забезпеченню миру. Ніхто не знав, як реагувати на конфлікти та як діяти у випадку одностороннього порушення домовленостей. Ці проблеми накопичувалися, породжували як невдоволення, так і відчуття вседозволеності.

Важливим елементом системи колективної безпеки в Європі було врегулювання відносин з більшовицькою Росією. Не допускаючи більшовиків на Паризьку конференцію, країни Антанти все ще підтримували білий рух. Однак сподівання на швидке падіння більшовицького режиму не справдилися, тож серед західноєвропейських лідерів виникла ідея встановити *санітарний кордон*, тобто підтримати невеликі «буферні» держави на сході, які мали протидіяти поширенню більшовизму й не допустити союзу Німеччини та більшовицької Росії. Було підписано мирні договори Фінляндії, Естонії, Литви і Латвії, Польщі з РСФРР. До кінця 1921 р. кордони радянських республік в Європі й Азії було вже в основному визначено, проте республіки залишилися в міжнародній ізоляції.

Завдання і завдання

1. Проаналізуйте причини й обставини створення Ліги Націй. Якими були завдання цієї міжнародної організації?
2. Поясніть сутність французько-британської ідеї створення «санітарного кордону» з більшовицькою Росією, а згодом із СРСР.

Завдання для узагальнення та закріплення матеріалу параграфа

1. Визначте інтереси й цілі «великих» держав світу після Першої світової війни. Чи вдалося їм реалізувати мету своєї політики під час повоєнного облаштування світу?
2. Порівняйте становище Німеччини та радянських республік після світової війни. Яке місце в міжнародних відносинах займала Україна?
3. Зберіть додатковий матеріал на тему «Українська революція в оцінках її діячів». Поміркуйте про причини поразки та історичне значення Української революції з перспективи облаштування повоєнного світу.

§ 13. Економічний і суспільно-політичний розвиток країн Західної Європи та Америки

1. Епоха «проспериті» в США

Участь США у світовій війні показала технологічні й управлінські переваги країни, а також її геополітичні амбіції, заради яких США відмовилися від політики ізоляціонізму. «14 пунктів» Вудро Вілсона, що були оголошені тоді, коли виснажена Європа подумки готувалася до миру, ще не уявляючи собі його обриси, виокремили претензії США на лідерство в повоєнному світі. План американського президента не обмежувався створенням системи міжнародних відносин, яка б запобігала війнам. Він прагнув продемонструвати, що майбутнє належатиме демократичним країнам. Вважаючи, що мир не вдасться збудувати коштом переможених, Вудро Вілсон стримував прагнення Франції покарати Німеччину. Він став першим американським президентом, який приїздив до Європи на тривалі переговори. 14 лютого 1919 р., коли було узгоджено статут Ліги Націй, вважають кульмінацією його політичної кар'єри. У 1919 р. Вудро Вілсон став лауреатом Нобелівської премії миру «за привнесення фундаментального закону людяності в сучасну міжнародну політику».

Посиленню США у світі сприяло утвердження принципів, на яких збудовано американську державність. Розвиток країни визначив компроміс між вільним підприємництвом і приватними ініціативами, з одного боку, і створенням великих корпорацій та утвердженням ролі держави як регулятора соціальних процесів і гаранта соціального захисту – з другого. Доступ до політичної системи отримало широке коло осіб, а сама вона мала діяти за принципом впливів і противаг. Посилення ролі держави супроводжувалося створенням механізмів контролю для запобігання корупції й безкарності чиновників. Вудро Вілсон доповнив ці підходи акцентом на ролі президента США як особистості, яка може визначати стратегію розвитку. Під час Паризької конференції переможці й переможені вбачали у США вісь майбутнього світового порядку.

Однак усередині США успіхи на міжнародній арені сприймали стримано. Країна, хоча й віддалена від основного театру дій, виходила з війни непросто: ховала загиблих, лікувала ветеранів, не розуміючи, за що доводиться платити таку ціну. Політична опозиція зірвала ратифікацію Версальського договору. Вудро Вілсон спробував виправити ситуацію – поїхав штатами з агітацією, однак у поїзді у нього стався інсульт. У країні наростало невдоволення економічною кризою, інфляцією, безробіттям. Усі ці труднощі американці пов'язували з участю у війні. Невдоволення ви-

являлося в масових заворушеннях на тлі расових конфліктів. У 1919 р. близько 5 млн робітників взяло участь у страйках. Влада відповідала силою, лякаючи суспільство більшовизмом.

Президентські вибори 1920 р. Вудро Вілсон проголосив «генеральним референдумом», який мав схвалити його зовнішньополітичні зусилля. Він підтримував демократа Джеймса Кокса, однак президентом обрали республіканця Уоррена Гардінга. США відмовилися від вступу до Ліги Націй та уклали сепаратний мирний договір з Німеччиною. Від листопада 1921 р. по лютий 1922 р. з ініціативи президента США відбувалася **Вашингтонська конференція** за участі представників Франції, Британії, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, Японії. Основним питанням було роззброєння, зокрема військово-морських сил, проблеми Далекого Сходу й Тихоокеанського регіону. Сторони домовилися про ненапад у Тихому океані, рівні можливості в торгівлі й підприємстві в Китаї.

Вашингтонська конференція завершила повоєнне врегулювання. Гаслом Гардінга стало: «Америка потребує не героїзму, а оздоровлення, не лікування, а нормальності, не занурення в інтернаціоналізм, а підтримки тріумфуючого народу». Одним з перших його кроків було обмеження імміграції до 150 тис. осіб на рік. У 1923 р. Гардінг помер. Його наступник Калвін Кулідж обійняв президентську посаду як віце-президент, а в 1924 р. здобув перемогу на виборах. На момент смерті Гардінга Кулідж, який походив з родини фермера, перебував у родинному домі в селі, без засобів зв'язку, тож про президентство довідався не відразу. Першу присягу він склав перед батьком при світлі газової лампи.

Президентство Куліджа увійшло в історію як *epoca «проспериті»*, тобто процвітання. Її ознакою було економічне зростання, яке торкнулося насамперед повсякденного життя мешканців країни, зокрема сприяло налагодженню заможної і зручної організації побуту. Хоча позитивні зміни стали відчутними в середині 1920-х років, їх не можна пов'язувати тільки з президентами-республіканцями. Фундаментом економічного розквіту стали перетворення суспільних відносин у країні протягом кількох десятиліть і вихід США на міжнародну арену, що дало змогу використовувати сприятливу для бізнесу світову кон'юнктуру.

У період «проспериті» держава надавала перевагу ринковому регулюванню підприємництва. Обмеження на корпорації було послаблено, уведено митний протекціонізм. Засоби масової інформації формували позитивний образ промисловців і фінансистів як творців майбутнього

Агітатори Ку-клукс-клану перед вильотом у сільську місцевість

Мешканці Чикаго на руїнах будинків, знищених під час погромів. 1919 р.

Калвін Кулідж

Генрі Форд

Америци. Було знижено податки, особливо для заможних, скорочено державні витрати. Це стимулювало підприємницьку активність. Обсяги промислового виробництва стрімко зростали, причому це стосувалось як продукції важкої промисловості, так і споживчих товарів. Швидко розвивалися нові галузі. Відбувалася стандартизація виробництва, підприємства спеціалізувалися на виготовленні деталей. Продуктивність праці зростала, а робота ставала менш виснажливою. Підприємства переобладнували відповідно до технічного прогресу.

Візитною карткою американського бізнесу стала автомобільна імперія Генрі Форда. Виходець із сім'ї ірландських емігрантів, Форд підлітком утік з дому, щоб почати самостійне життя. Працював інженером-механіком, а згодом заснував підприємство по виготовленню легкових автомобілів «Форд», яке працювало під гаслом «автомобіль для кожного». На підприємствах Форда вперше використано конвеєри для виготовлення технологічно складної продукції. Його книжку «Мое життя та робота» вважають одним з ключових видань про бізнес і наукову організацію праці, символом «американської мрії».

На кінець 1920-х років США виробляли близько 45 % світової промислової продукції, тоді як Німеччина – 12 %, Велика Британія – 9 %, Франція – 7 %, СРСР – 6 %. Нью-Йорк зайняв місце Лондона як світовий кредитор. Зарплати зросли приблизно на третину. У розвинених країнах світу після війни відбулася дефляція – падіння цін на споживчі товари. Урегулювання трудового законодавства, гарантування 8-годинного робочого дня й відпочинку, зростання рівня життя – усе це зняло гостроту робітничого питання й зумовило падіння популярності лівих ідеологій. Завдяки підтримці великого бізнесу ослаб і правий рух. В американському суспільстві зміцнів середній клас і вкорінилися ліберальні ідеї.

Епоха «проспериті» не була часом без соціальних проблем. Поки одні багатіли, інші розорювалися й бідніли. Через низькі ціни на сільськогосподарську продукцію незадоволеними були фермери. У країні вибухали корупційні скандали. Зростання добробуту, налагодження життя, у якому вже не було місця для війни, підштовхувало людей до зміни цінностей, до переорієнтації на споживання, порівняння себе з іншими в плані життєвого успіху, під яким розуміли збагачення. Простір для зловживань виник внаслідок ухвалення «сухого закону», який діяв у 1920–1933 рр. У результаті ринок алкоголю опинився в руках мафії, яка поповнилася вихідцями з Італії, що втікали від фашистського режиму. Наживаючись на алкогольному бізнесі, мафія отримала можливість впливати на владу. Найвідомішим гангстером був Аль Капоне, що діяв у Чикаго. У 1920-ті роки пережили сплеск активності рухи, які обирали ворогами чорношкірих або іммігрантів. Цей період відомий також як час другого Ку-клукс-клану, який у деяких сільськогосподарських регіонах навіть контролював владу.

Погляд сучасника

Сім'я знає, що не можна жити не по доходу, і навіть діти це знають. Але загалом публіка, здається, не може з'ясувати, що не можна жити не по доходах – отримувати більше, ніж виробляєш... Позбудьтеся страху й отримаєте впевненість у своїх силах... Люди здаються частіше, ніж їх спіткає невдача. Справа не в нестачі мудрості, грошей або просвітлення чи «драйву». Це просто справа крові й поту. Така груба, проста й примітивна сила, яку ми називаємо «настирливістю», є некоронованою королевою сфери людської дієвості. Люди... бачать успіхи, яких досягли інші, і чомусь це видається їм легким. Але факти говорять про інше. Невдачі легкі. Успіх завжди важкий. Людина втрачає легко, а добивається успіху, тільки заплативши всім, що в неї є, і всім, чим вона є... Якщо людина живе в страху, що милість працедавця зміниться щодо неї, вона повинна вирватися із такої залежності. Працівник може бути сам собі начальником. Може статися, що цей новий керівник буде біднішим, ніж той, від кого працівник пішов, і що прибутки значно зменшаться, але принаймні він позбудеться навислої тіні свого виплеканого страху, а це немало і в грошовому, і в статусному вимірах. Ще краще для людини працювати над собою й перевершити себе, позбувшись своїх страхів у тих обставинах, які є її щоденним тягарем. Треба стати вільною людиною в тому місці, де вперше була втрачена свобода. Виграй свій бій там, де програв... Піднімайтесь і будьте сміливими.

Форд Г. Моє життя та робота / пер. з англ. У. Джаман. Київ, 2015. С. 274–276.

Запитання і завдання

1. Поясніть взаємозв'язок між зовнішньою та внутрішньою політикою США на зламі 1910–1920-х років.
2. Назвіть основні принципи епохи «проспериті» в США, визначте позитивні й негативні ознаки того часу.

2. Економіка західноєвропейських держав: структурні зміни та стабілізація. Англійська та французька демократії в умовах соціальних конфліктів і політичної конкуренції

Головним економічним завданням у перші повоєнні роки була відбудова й модернізація господарства. Організацію виробництва диктував технічний і технологічний прогрес: електрифікація, механізація, поява нових матеріалів. Особливо швидкими темпами розвивалися нові галузі промисловості – автомобільна, авіаційна, хімічна, радіотехнічна. Утвердився поділ світу на «центр» (економічно високорозвинені країни) і «периферію» (країни, які наздоганяли лідерів). Важливим питанням став пошук балансу між законами вільного ринку й інтересами великих корпорацій і монополій, які знищували конкурентів.

Після війни США та Японія почали економічно випереджувати країни Західної Європи. Ослаблена війною стара Європа не тільки втрачала контроль над заокеанськими колоніями, а й вплив на політичну обстановку на континенті. Тут демократичні революції виявилися ілюзією. Не минало й року, щоб у тій або іншій країні якийсь диктатор не порушував конституцію. Оскільки західні держави не мали змоги боронити режими, які самі надихнули, у нових державах утверджувалася думка, ніби західна демократія не для них. Філософи заговорили про те, що Західна Європа перестає бути центром світу, законодавцем моди, першопрохідцем прогресу, який диктує іншим норми моралі, правила поведінки, духовні цінності та соціальні стандарти. Ці настрої сформулював німецький філософ Освальд Шпенглер у праці «Присмерк Європи» (1918 р.).

Мешканці Дубліна захищають депутатів ірландського парламенту. 1921 р.

У перші десятиліття XX ст. Велика Британія втратила лідерство у світовій економіці. Темпи економічного розвитку гальмували відносно низькі обсяги виробництва електроенергії й обмеження у збуті сільськогосподарської продукції, пов'язані з виходом на зовнішні ринки США. Під час війни країна зазнала дошкульних втрат. Близько 10 % її населення було мобілізовано, 750 тис. загинуло. Британія вперше мала зовнішній борг, на погашення якого йшло 40 % бюджету. Мобілізація ресурсів на потреби війни, дорожнеча, низькі зарплати, безробіття спричинювали соціальну напругу.

Стабілізувати ситуацію вдалося утвореному в 1916 р. коаліційному уряду, який очолив представник ліберальної партії Девід Ллойд Джордж. Цей уряд називали «воєнним кабінетом». Він підтримав британських товаровиробників митною політикою, увів мінімальну зарплату й підвищив її розмір, створив Федерацію британської промисловості, яка намагалася регулювати промислове виробництво на основі державного планування. Було встановлено державний контроль над ключовими галузями промисловості, зокрема вугільною.

Після війни політична коаліція розпалася. Було проведено виборчу реформу: ліквідовано корпоративне представництво, надано виборчі права чоловікам старшим за 21 рік і жінкам після тридцяти (за умови відповідного майнового цензу). Перші повоєнні парламентські вибори у Великій Британії відбулися в грудні 1918 р. Ллойд Джордж вів виборчу кампанію під гаслом «зробити з Англії країну, яка достойна своїх героїв». Він зберіг посаду прем'єра, але ключові пости в уряді дісталися консерваторам. Ліберальна партія зазнала розколу і вже не повернула попереднього впливу.

Британію дестабілізувала ірландська криза. Ще в 1914 р. парламент ухвалив закон про гомрул (самоуправління) для Ірландії, однак через війну його запровадження відклали. У 1916 р. в Ірландії спалахнуло Велікодне повстання і було проголошено Ірландську республіку. Британські війська придушили повстання, однак у 1919–1921 рр. між Ірландською республікою і Великою Британією йшла війна. У грудні 1921 р. укладено договір про утворення самостійної Ірландської республіки як британського домініону, а шість північних графств (Ольстер) залишилися у складі Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. В Ірландії вибухнув збройний конфлікт між прихильниками і противниками угоди. Ірландська криза спричинила відставку уряду Ллойд Джорджа. У 1923 р. уперше в британській історії уряд сформували лейбористи. Очолив його Джеймс Рамсей Макдональд. Лейбористи пропонували соціальні реформи, зокрема націоналізацію ключових галузей промисловості, скорочення робочого дня, соціальне забезпечення. Однак зробити якісь серйозні кроки, не маючи більшості в парламенті, вони не змогли.

У 1924–1929 рр. уряд Великої Британії очолював консерватор Стенлі Болдуїн, співвласник сталеливарної фірми, який сформував новий образ політичного лідера – простого й відкритого. Уряд втілював програму кон-

сервативного реформізму, яку відстоювали «молоді торі». Запорукою економічного зростання вони вважали приватне підприємництво за підтримки держави й зміцнення фінансової системи, що призвело до дефляції (міністром фінансів був Вінстон Черчилль). У 1929 р. Велика Британія відновила довоєнні обсяги промислового виробництва.

В урегулюванні соціальних конфліктів важливу роль відігравали профспілки – тред-юніони. Вони координували дії, а уряд намагався не допускати масових протестів. У «чорну п'ятницю» 15 квітня 1921 р. «троїстий союз» тред-юніонів шахтарів, транспортників і залізничників відмінив загальний страйк, бо уряд погрожував надзвичайним станом. Клопотів завдавала вугільна галузь. Шахти ставали збитковими, а власники не вкладали кошти в модернізацію. У травні 1926 р., коли шахтарі застрайкували, профспілки почали загальнонаціональний страйк. Дев'ять днів життя країни забезпечували добровольці. Утім Верховний суд визнав страйк незаконним, і його довелося припинити. Наступного року ухвалено закон про трудові конфлікти й тред-юніони, який зобов'язав організаторів страйків попереджувати про наміри, встановлював час для порозуміння, передбачав штрафи й судові позови проти учасників незаконних страйків.

На політичне життя Британії мали вплив відносини із СРСР. Деякі британські політики вважали, що зближення з радянською Росією принесе країні економічну вигоду. У 1921 р. укладено російсько-британську торговельну угоду, а в 1924 р. лейбористський уряд офіційно визнав СРСР. Цей крок засудили консерватори: Джордж Керзон назвав його найбільшою помилкою в історії Великої Британії. Радянсько-британські відносини погіршилися внаслідок страйку 1926 р. Уряд Болдуїна звинуватив СРСР у підривній діяльності, підтримці ліворадикальних сил. На доведення було опубліковано збірники документів – «Блакитна книга», «Біла книга». У 1927 р. Лондон розірвав дипломатичні відносини із СРСР. Іншим важливим кроком стало перетворення імперії на Британську співдружність націй: у 1926 р. на конференції прем'єр-міністрів Великої Британії й домініонів ухвалено Декларацію Артура Бальфура, яка визнавала рівноправність Британії та домініонів.

Франція належала до країн, які найбільше постраждали у світовій війні (1,4 млн французів було вбито, чимало скалічено). Першочерговим завданням було працевлаштування, психологічна й соціальна реабілітація величезної армії. У руїнах лежав найбільш економічно розвинений північно-східний регіон. Франція втратила 40 % інвестицій, мала великий зовнішній борг. Супутником виснаження країни стали внутрішньополітичні кризи: тільки в 1917 р. змінилися чотири уряди. Стабілізувати ситуацію вдалося уряду Жоржа Клемансо, якого назвали «батьком перемоги». Проведення мирної конференції в Парижі акцентувало повагу до ролі Франції у війні. За її результатами Франція повернула Ельзас і Ло-

Загальний страйк у Великій Британії.
1926 р.

Арістид Бріан

Полицейський і дівчинка в Парижі. 1920-ті роки

тарингю з металургійними й текстильними підприємствами, отримала право власності на Саарський вугільний басейн на 15 років, здобула понад 50 % від призначених Німеччині репарацій. Популярним у країні стало гасло «Німеччина заплатить за все».

Наприкінці 1919 р. відбулися парламентські вибори. Напередодні проведено виборчу реформу, яка ввела мажоритарно-пропорційну систему, забезпечила перевагу великим політичним блокам. Переміг правоцентристський Національний блок, який пропонував поєднати французьку національну ідею із суспільною солідарністю. Йому опонували соціалісти, але вони були послаблені внутрішніми розколами й дискусіями з комуністами. Знаковими стали вибори президента Франції в 1920 р., які проходили в парламенті. Клемансо несподівано програв академіку Полю Дешанелю. Це означало, що в суспільстві сформовано запит на компромісне ліберальне правління. Але Дешанель пробув президентом кілька місяців; його змінив соціаліст Александр Мільєран.

Економічне становище було нестабільним. Сільськогосподарське виробництво занепадало, ціни зростали. Через низькі зарплати в країні вирував страйковий рух. Уряди, які часто змінювалися, намагалися реалізувати антикризову програму, відновити ринкові відносини. Про соціальний захист згадували під тиском протестів. Було запроваджено 8-годинний робочий день, узаконено колективні трудові угоди. Проблемаю залишався дефіцит державного бюджету. Щоб вирішити її,

Франція прагнула повернути кошти, інвестовані в Росії, а також вимагала виплат від Німеччини репарацій. Однак у 1922 р. німецький уряд заявив, що припиняє ці виплати через економічну кризу. У січні 1923 р. Франція відреагувала окупацією Рурської області. Через безкомпромісність Франції в питанні репарацій уряд США надавав перевагу кредитуванню Німеччини.

У 1924 р. внаслідок перемоги блоку «Картель лівих» уряд очолив радикал-соціаліст Едуард Ерріо. Цей уряд припинив тиск на Німеччину, визнав СРСР. А в 1926 р. до влади повернулася коаліція правих – «Національна єдність», яка сформувала кабінет міністрів під керівництвом досвідченого Раймона Пуанкаре. Він увійшов в історію як «рятівник франка». До кінця десятиліття промислове виробництво втричі перевищило довоєнний рівень, а темпи зростання вдвічі випереджували середньоєвропейські. Було створено чимало робочих місць. У цей час міністр закордонних справ Арістид Бріан сформулював основи зовнішньополітичної доктрини Франції, яка полягала в ідеї пан-європейського федеративного об'єднання. Бріана, лауреата Нобелівської премії миру 1926 р. (разом з Густавом Штрєзенаном, міністром закордонних справ Німеччини; за налагодження французько-німецького діалогу), вважають одним з творців європейської інтеграції.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте та зіставте економічний розвиток західноєвропейських країн після Першої світової війни.
2. Порівняйте внутрішньополітичні процеси у Франції та Великій Британії. Поміркуйте, якими були історичні корені відмінностей між ними.

3. Німеччина в період Веймарської республіки. Репараційне питання. Німецько-радянське зближення 1920-х років

Економіка Німеччини після війни лежала в руїнах. Важкими були умови Версальського договору: лише на репараційні виплати передбачалося щороку віддавати суму, яка втричі перевищувала валовий національний продукт. Ще гіршим був настрій виснаженого війною суспільства, яке зазнало поразки. Визнання Німеччини на Паризькій конференції єдиним винуватцем війни, обтяження її покараннями було сприйнято в країні як глибоку несправедливість, багато ким – як особисту трагедію. Саме це відчуття лягло в основу реваншистських настроїв.

31 липня 1919 р. Установчі збори ухвалили **Веймарську конституцію**. Німеччина стала федерацією земель із представницькими органами – ландтагами і двопалатним парламентом. Більші повноваження мала нижня палата – Рейхстаг, яку обирали на чотири роки на прямих, загальних, таємних виборах. Право голосу мали всі громадяни з 20-річного віку. Всенародним голосуванням на семирічний термін обирали президента. Він призначав голову уряду – рейхсканцлера, був головнокомандувачем, представляв країну на міжнародній арені, мав право вводити надзвичайний стан. Конституція проголошувала рівність перед законом, особисті свободи, недоторканність особи й житла, таємницю листування, відокремлення церкви від держави, обов'язкову шкільну освіту.

Творці Веймарської республіки, лідером яких був промисловець Вальтер Ратенау, намагалися налагодити мирне життя. Вони пропонували погодитися з поразкою, налагодити відносини із західноєвропейськими країнами. Для пропаганди цих ідей залучали інтелектуалів, журналістів, письменників, науковців. Автори Веймарської конституції одними з перших у світі відійшли від ліберальних принципів і спробували створити соціально орієнтовану демократичну державу. Однак ефект виявився протилежним від очікуваного.

Втілити плани не давала насамперед матеріальна скрута. Уряд вдався до грошової емісії. Країну захлснула гіперінфляція. Цим скористалися праві націоналістичні партії. Їхньою соціальною базою були як ідейні прихильники, так і розчаровані, ветерани війни, які не знайшли себе в мирному житті. У березні 1920 р. вони вчинили збройний заколот. У Берлін увійшли озброєні добровольчі корпуси (фрайкори). Вони спробували сформувати владу, але уряд відновив контроль над ситуацією. Незаконні збройні формування було заборонено. Винятком стала Баварія, куди почали стікатися легіонери з усієї Німеччини. Під виглядом спортсменів і лісорубів їх розміщували в таборах.

Спроби Німеччини переглянути суми й терміни виплат непосильних репарацій не мали успіху через позицію Франції. Наслідки виявилися для західних країн несподіваними: **16 квітня 1922 р.** у Рапалло поблизу Генуї під час конференції, на якій західні країни вимагали від СРСР визнати борги Росії, підписано **радянсько-німецьку угоду**. Країни відмовилися від

Черга за продуктами в Берліні. 1923 р.

Французькі війська в Рурі

воєнних боргів і репарацій, встановили дипломатичні відносини. Німеччина стала першою західною державою, яка визнала СРСР. Метою договору було не дозволити Заходу зміцнювати економіку за рахунок переможених країн і Росії. Договір передбачав поживлення торгівлі. Започатковано низку таємних угод про військове співробітництво, на підставі яких на території Росії німці випробовували зброю й готували військових спеціалістів.

Невдовзі після Рапалльського договору від терористичного замаху загинув Ратенау. Ця смерть спричинила вакуум у владі: ніхто не поспішав брати відповідальність за міжнародні зобов'язання, які було неможливо виконати. У січні 1923 р. репараційна комісія заявила, що Німеччина зумисне затримує репараційні виплати. Після цього в Рурську область було введено французько-бельгійське війська. Уряд Вільгельма Куно закликав німців до пасивного спротиву й оголосив «політику катастрофи», що полягала в повній відмові Німеччини від міжнародних зобов'язань і репараційних виплат. Інфляція стала неконтрольованою.

У таких умовах зросла популярність екстремістів. У поле зору заможних промисловців потрапили націонал-соціалістичні угруповання, зокрема Німецька робітничка партія, утворена в 1919 р. під керівництвом слюсаря мюнхенських залізничних майстерень Антона Дрекслера й очолена згодом ефрейтором у відставці Адольфом Гітлером. Невдовзі партію було перейменовано на Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини (НСРПН). У партії з'явилися могутні покровителі – напівлегальний окультний «Германський орден». Він виступав за духовне оновлення людства на основі расової ієрархії, надавав пріоритет ірраціональному в політичній поведінці й пошукам месії. Емблемою ордену стала свастика – давній символ руху сонця, що поєднував арійські містичні традиції з героїчною давньогерманських Нібелунгів. Одним із членів ордену, якому кинувся в очі молодий Гітлер, був Альфред Розенберг. У рамках НСРПН почали створювати штурмові загони (СА).

Під час Рурської кризи це середовище планувало захопити владу. Але тоді гору взяли центристські сили. Уряд Густава Штреземана взяв курс на порозуміння із західноєвропейськими країнами. Оскільки уряд підтримала армія, виступ було відмінено. Події вийшли з-під контролю тільки в Баварії. Тут у листопаді 1923 р. бойовики НСРПН взяли в заручники відвідувачів пивного бару (звідси назва «пивний путч») й оголосили початок

«національної революції». Їх марш на вулицях Мюнхена розігнала поліція, а лідерів НСРПН засудили до невеликих строків ув'язнення.

На **Локарнській конференції 1925 р.** міністр закордонних справ Штретземан урешті-решт вивів Німеччину з міжнародної ізоляції. Німеччина визнала кордон з Францією, але залишила за собою право на перегляд східних кордонів під міжнародним контролем. Ці рішення започаткували політику «умиротворення». У 1926 р. Німеччина вступила до Ліги Націй. Економічне співробітництво з країнами Заходу стало запорукою виходу Німеччини з кризи, зокрема завдяки зовнішнім запозиченням. Середина 1920-х років стала часом стабільності Веймарської республіки, населення якої почало дивитися в майбутнє з оптимізмом. Однак давали про себе знати й тривожні ознаки. У 1925 р. президентом Німеччини став фельдмаршал Пауль фон Гінденбург, який виграв вибори під гаслами німецького націоналізму й зміцнення армії.

Заяпитання і завдання

1. *Схарактеризуйте настрої німецького суспільства після поразки в Першій світовій війні.*
2. *Проаналізуйте політичний устрій Веймарської республіки та поміркуюте про взаємозв'язок між економічними негараздами й зародженням нацистської ідеології.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Поміркуюте, чим відрізнялася повоєнна ситуація в країнах-переможцях і переможених у Першій світовій війні.
2. Визначте причини економічного піднесення країн Західної Європи та США в 1920-х роках.
3. Проаналізуйте методи й аргументи, які використовували політичні сили країн Західної Європи та США у боротьбі за владу в 1920-х роках.

§ 14. Держави Центрально-Східної Європи

1. Економічне і політичне становище Королівства сербів, хорватів і словенців, Болгарії, Румунії, Угорщини, Австрії, Чехословаччини, Польщі

До складу Королівства сербів, хорватів і словенців увійшли Сербія, частина Македонії, Чорногорія, Хорватія, Словенія, Далмація, Боснія, Герцеговина, Воєводина. Усього в країні опинилося близько 12 млн мешканців. Понад 40 % населення становили серби. Ідеологом «Великої Сербії» був Нікола Пашич, який неодноразово очолював уряди. Згідно з доктриною югослов'янства серби, хорвати і словенці були проголошені єдиним триємним народом. На основі договорів 1920–1921 рр. між Королівством сербів, хорватів і словенців, Румунією й Чехословаччиною було створено військово-політичний блок – Малу Антанту.

Багатонаціональний і релігійний склад населення зумовлював партійну різноманітність. Наприкінці 1920 р. відбулися вибори до парламенту – Установчої Скупщини. Перемогу здобули партії, які відстоювали унітарну державу й сербську першість. 28 червня 1921 р. ухвалено Видо-

вданську конституцію, яка започаткувала монархію на чолі із сербською династією Карагеоргієвичів. Законодавча влада належала Народній Скупщині, яку обирали загальним, прямим і таємним голосуванням чоловіки, що досягнули 21-річного віку. Жінки й військовослужбовці виборчих прав не отримали. Король затверджував закони, скликав і розпускав парламент, призначав прем'єр-міністра і керівників місцевих адміністрацій (великих жупанів). Конституція закріпила перевагу сербів. Інші народи могли відстоювати свої інтереси через загальні громадянські права. Комуністичний рух, діячі якого вчинили низку замахів на високопосадовців, було придушено.

Королівство сербів, хорватів і словенців було аграрною країною із залишками феодальної організації господарства. Ці залишки ліквідовано: розміри землеволодінь обмежено, а конфісковані угіддя переходили в державний фонд і перерозподілялися між незаможними. Та все ж країна залишалася бідною, що змушувало багатьох її мешканців емігрувати за кордон. Було ухвалено низку соціальних законів: запроваджено 8-годинний робочий день, легалізовано профспілки, відкрито понад тисячу підприємств, але все ж безробіття залишалося високим.

Основна лінія внутрішньополітичної боротьби в королівстві проходила між прихильниками унітаризму й федералізму, серед яких ключову роль відігравали хорвати. У повоєнні роки змінилося близько двадцяти урядів. Місцем запеклих політичних дебатів стала Народна Скупщина. Саме в її стінах розігралися драматичні події. У червні 1928 р. сербський радикал застрелив трьох хорватських депутатів, серед яких був лідер хорватського руху Степан Радич. Після цього федералісти відкликали депутатів. На піку політичної кризи в 1929 р. король Олександр Карагеоргієвич скасував конституцію, розпустив парламент і перебрав повноту влади в країні.

Болгарії світова війна принесла гіркоту поразки. З переможених країн вона єдина зберегла монархію. Після підписання Нейїського договору країна втратила близько десяти частини території, вихід до Егейського моря, сплачувала репарації, обмежила військо. У країні вирував страйковий рух, зростала популярність лівих. Референдум про покарання винуватців у військових поразках ще більше послабив праві сили. У 1920–1923 рр. при владі був уряд Александра Стамболійського, єдиний у тогочасній Європі уряд, утворений селянською партією – Болгарським землеробським народним союзом. Уряд мав намір установити «селянську демократію», провів аграрну реформу, підтримував кооперацію.

Уряд Стамболійського не поспішав скасовувати військовий стан, застосовував цензуру, контролював громадську активність. Низкою законів обмежено особисті свободи, введено трудову повинність, право відчуження приватних будинків для потреб держави. На заможних наклали податки. Почалося зрощення державного й партійного апарату, а цар Борис III втрачав важелі управління. У 1923 р. творча й інтелектуальна еліта, об'єднана в організації «Народний зговор», у союзі з військовими підняла повстання проти уряду «оранжевого більшовизму». Стамболійського було вбито. Новий уряд очолив Александр Цанков.

Болгарські комуністи розхитували ситуацію з підпілля. Вони діяли за підтримки Комінтерну, лідери якого хотіли з Болгарії почати другу хвилю світової революції. У 1925 р. під час поховання вбитого терористами генерала Константина Георгієва комуністи підірвали собор Святої Неділі в Софії. Тоді загинуло понад 130 осіб, у тому числі клас ліцеїсток. Ці події

спровокували хвилю терору з боку уряду. Цанков пішов у відставку. Новий уряд Андрея Ляпчева провів ліберальні реформи під гаслом «смиренності й милосердя». Джерелом напруги залишилися македонські організації, які прагнули територіальних змін. У південно-західних районах вони створили державу в державі, формували бойові загони.

Румунія, яка закінчила Першу світову війну на боці Антанти, у результаті Паризької мирної конференції змогла удвічі збільшити територію (приєднала Бессарабію, Добруджу, Трансильванію, Буковину), населення, промисловий потенціал. Згідно з конституцією 1923 р. Румунія була конституційною монархією. Король Фердинанд I (з 1928 р. – Кароль II) мав широкі повноваження: призначав уряд, міг розпустити парламент. Виборче право не поширювалося на жінок. Країна залишалася аграрною, поміщицьке землеволодіння було обмежене, але селяни не були задоволені аграрною реформою.

Найвпливовішими політичними партіями були Національно-ліберальна й Національно-селянська (цараністи). Лідером націонал-лібералів був Іонел Бретіану, один з найвідоміших політиків свого часу, який неодноразово очолював уряд. Про нього говорили, що він приходить до влади, коли хоче, залишається, доки хоче, йде, коли захоче, і залишає після себе того, кого хоче. Під час війни він стверджував, що ввійде на мирну конференцію тільки під руку з переможцем. Родину Бретіану ставили на рівні з королівською. До націонал-цараністів влада перейшла наприкінці 1920-х років після смерті короля Фердинанда й Іонела Бретіану. Прем'єром став Юліу Маніу.

Румунія була багатонаціональною державою, у якій інші народи (угорці, німці, українці, болгары, євреї) становили близько третини населення. Румунська влада не сприяла їхньому національному розвитку, надаючи перевагу ідеї «Великої Румунії», що породжувало опір. У 1919 р. спалахнуло повстання на території Хотинського й Сороцького повітів Бессарабії. У 1924 р. виступи проти румунської влади охопили Ізмаїльський та Акерманський повіти. У вересні 1924 р. селяни в Татарбунарах на Одещині протягом трьох днів утримували владу. Хотинське і Татарбунарське повстання були жорстко придушені.

Серед переможених у війні опинилася **Угорщина**. За Тріанонським договором вона втратила дві третини території і близько 60 % населення, мала сплатити репарації й скоротити армію. Владу зосередив головнокомандувач армії Міклош Горті. Національні збори відновили монархію, але питання про особу короля залишалася відкритим. Після кількох невдалих спроб повернути трон Габсбургам Горті домогся проголошення себе регентом із широкими повноваженнями. Уряд у 1921–1931 рр. очолював нащадок трансильванського князівського роду Іштван Бетлен, який спирався на Партію єдності. Бетлен і Горті доповнювали один одного. Перший був досвідченим поміркованим політиком, мав зв'язки за кордоном; другий ухвалював тверді рішення.

Міклош Горті

Вони бачили Угорщину країною з автократичним політичним режимом, який би спирався на соціальну верхівку. Виборче право охоплювало тільки 30 % населення. Важливою складовою угорської політики був поміркований націоналізм.

Проголошена республікою **Австрія** стала унікальним прикладом правої передачі влади в умовах революції. Повноваження монарха перебрала Державна рада, яку утворили депутати колишнього парламенту. У лютому 1919 р. на загальних виборах до Установчих зборів перемогла Соціал-демократична робітничка партія Австрії. Тимчасовий уряд очолив Карл Реннер. Популярним залишався австромарксизм. Його прихильники пропонували провести соціальні реформи, уникаючи більшовицьких крайнощів. Майбутню державу вони уявляли як об'єднання Австрії й Німеччини або як Наддунайську конфедерацію. Сен-Жерменський договір перекреслив ці плани.

Згідно з ухваленою 1 жовтня 1920 р. конституцією Австрія стала федеративною державою з президентсько-парламентською формою правління. Було закріплено громадянські свободи, багатопартійність. Ключова роль у політиці перейшла до Християнсько-соціальної партії, лідер якої католицький священник Ігнац Зайпель став федеральним канцлером. Його прихильники виступали за корпоративне суспільство, стверджували, що людина, зберігаючи індивідуальну свободу, має розраховувати на підтримку ширшої групи. Цими ідеями створено передумови для фашизації австрійського суспільства. Протофашистськими осередками стали загони самооборони по селах – хаймвери. У другій половині 1920-х років одночасно зі стабілізацією економіки відбувалося згортання багатопартійної системи й конституційного ладу.

У листопаді 1918 р. схвалено тимчасову конституцію **Чехословацької Республіки**. Національні збори з представників політичних партій, які діяли до війни, одноголосно обрали президентом Томаша Масарика й затвердили уряд «національної коаліції» на чолі з лідером молодочехів Карлом Крамаржем. Запорукою обороноздатності країни стало створення регулярної армії із чеських і словацьких легіонерів, які повернулися з Італії та Франції. Завдяки підтримці Антанти уряд Чехословаччини вирішив територіальні питання на свою користь. Конституцією 1920 р. проголошено рівність громадян перед законом, демократичні свободи. Парламент республіки – двопалатні Національні збори – формувався на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права. Національні збори обирали на семирічний термін президента держави із широкими повноваженнями.

У Чехословаччині діяли десятки політичних партій, тож уряди були коаліційними. Найбільші з них – Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян, Чехословацька національно-демократична партія (колишні молодочехи), Словацька християнська народна партія (лідовці), Судетсько-німецька партія, Комуністична партія Чехословаччини. Впливовими були об'єднання навколо відомих політиків, зокрема група «Град» (від президентської резиденції «Празький град»), яка склалася навколо Томаша Масарика й Едварда Бенеша.

До Чехословаччини відійшла велика частина промислових потужностей Габсбурзької монархії, що посприяло повоєнній відбудові. Бізнес від німців та угорців поступово переходив у місцеві руки. Митна політика стимулювала національного виробника. Було введено національну валюту – крону, стабілізовано фінансову систему. Провідне місце в еко-

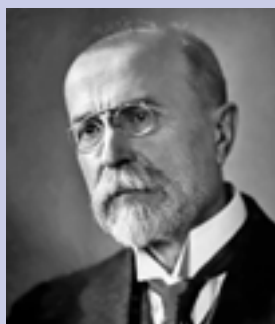
номіці займали великі підприємства, як-от військово-промисловий концерн «Шкода». Особливістю соціальної структури було численне робітництво. У 1930-х роках Чехословаччина ввійшла до десятки індустріально розвинених країн світу.

Історія Чехословаччини стала успішним прикладом парламентської демократії в Центрально-Східній Європі. Чехословаччину вважали найближчою наступницею монархії Габсбургів, державою, яка намагалася стати спільним домом для багатьох народів. На її території проживало 13,6 млн осіб, з-поміж них майже 7 млн чехів, 2 млн словаків, 3 млн німців, 750 тис. угорців, 460 тис. українців. Чеські й словацькі політики добровільно погодилися на об'єднання. Цей союз у поєднанні з відносно толерантним ставленням до національних культур дав змогу державі зміцнитися. Найвідомішим діячем Словаччини, який відстоював автономію, був католицький священник Андрей Глінка. У 1927 р. відбулася часткова децентралізація країни, запроваджено земельні управління (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь).

Політичне життя відновленої Польщі було нестабільним. Проведення ліній як східного, так і західного кордонів викликало безліч суперечок. Територіальні суперечки були між Польщею й Чехословаччиною. У 1920 р. польські війська встановили контроль над частиною Віленського краю. На сході до Польщі було включено території з етнічною більшістю українського й білоруського населення. Міжвоєнна Польща, яку називають Другою Річчю Посполитою, була шостою за величиною країною в Європі з населенням понад 27 млн осіб.

У 1919–1922 рр. працював Законодавчий сейм, а виконавчою владою керував начальник держави – Юзеф Пілсудський. У березні 1921 р. сейм ухвалив конституцію Польської Республіки, згідно з якою створено двопалатний парламент (сейм і сенат), проголошено громадянські права і свободи, гарантовано право національних меншин на збереження самобутності, мови й культури. Парламентські вибори 1922 р. не принесли більшості жодній політичній силі. Президентом Польщі обрано вихідця з родини польських землевласників у Литві, професора Габрієля Нарутовича, якого підтримали представники національних меншин. Цей результат не влаштував націоналістів. Через кілька днів після присяги Нарутович загинув внаслідок терористичного замаху. Уряди Польщі часто змінювалися. Економіку в середині 1920-х років дещо стабілізував уряд Владислава Грабського. Тоді було введено польську валюту – злотий, проведено аграрну реформу, спрямовану на зміцнення середніх селянських господарств. Та повністю опанувати ситуацію не вдалося.

28 червня 1919 р. Польща підписала так званий малий Версальський договір, за яким зобов'язалася поважати права національних меншин – українців, євреїв, білорусів, німців, литовців. Основні дискусії з національного питання відбувалися між прихильниками Пілсудського, який

Томаш Масарик

Роман Дмовський

відстоював перетворення Польщі на федеративну державу, і польськими націонал-демократами (ендеками), лідер яких Роман Дмовський наполягав на інкорпорації, тобто колонізації національних меншин. Політична боротьба на тлі економічних негараздів і національних рухів, які протестували проти колонізації, дестабілізувала країну. У 1926 р. Пілсудський за допомогою армії здійснив військовий переворот, мотивуючи його загрозами польській державності. У Польщі було встановлено авторитарний режим, відомий як *санация* (оздоровлення).

Запитання і завдання

1. Поміркуйте, які проблеми та історичні виклики часу були спільними для країн Центрально-Східної Європи після світової війни.
2. Проаналізуйте політичні режими країн Центрально-Східної Європи. Визначте причини, що зумовлювали перетворення демократичних режимів на авторитарні.

2. Становище українців у Польщі, Чехословаччині, Румунії

Українці опинилися серед народів, яким не вдалося здобути самостійну державу. Західні регіони України ввійшли до складу Польщі, Чехословаччини й Румунії. У жодній із цих держав вони не мали прямого доступу до влади. Поки інші народи були поглинуті державотворенням і подоланням економічної кризи, українці мусили пережити поразку, зібратися з думками, що робити далі. Значними були втрати: чимало політиків і громадських діячів не повернулися додому, були змушені емігрувати чи відійшли від політики, обираючи спокійніші сфери діяльності. У мережі національного руху утворилися розриви. Утім фізичне й духовне спустошення, яке відчували українці, поєднувалося з бажанням будь-якими засобами довести іншим свою життєздатність. З поразкою вони не змирилися.

На початку 1930-х років у Польщі проживало 4,4 млн українців. Дослідники сумніваються в точності статистики і припускають, що насправді їх було більше. Українські землі у складі Польщі сформувалися з двох частин: Східної Галичини, яка раніше входила до Габсбурзької монархії, і Західної Волині, Південного Підляшшя, Полісся і Холмщини, які належали Російській імперії. Ці регіони відрізнялися між собою політичними традиціями. Галичина була осередком українсько-польського політичного протистояння, яке перейшло до міжвоєнної Польщі. Галичину поділено на три воеводства – Львівське, Станіславське, Тернопільське, за якими закріплено назву «Східна Малопольща». Західну Волинь, Полісся, Південне Підляшшя та Холмщину розділено між Луцьким, Брестським і Люблінським воеводствами. Українські терени залишалися аграрними. Перерозподіл поміщицьких землеволодінь відбувався так, аби збільшити кількість поляків: земельні ділянки отримували польські колоністи – селяни й ветерани війни, так звані осадники. Українці ж у пошуках кращої долі виїжджали за кордон.

На початку 1920-х років польський уряд демонстрував готовність до поступок українцям, однак частину політиків не полишало прагнення покарати їх за збройну боротьбу. Тисячі українців польська влада інтернувала за участь у війні або ж

Василь Мудрий

за підозрою в такій участі. Українці ж вважали, що війна не закінчилася, а перейшла в іншу фазу. У 1921 р. до Галичини прибув Євген Коновалець, який раніше ініціював створення **Української військової організації (УВО)**, яка почала підпільну боротьбу проти польської влади. Члени організації підпалювали маєтки польських землевласників, руйнували адміністративні будівлі, вчиняли замаху. У 1921 р. член УВО Степан Федак у центрі Львова стріляв у Юзефа Пілсудського і львівського воєводу Казимежа Грабовського, якого поранив. За вказівкою еміграційного уряду Петрушевича, українці Галичини бойкотували парламентські вибори 1922 р. За порушення солідарності й заклик співпрацювати з польською владою члени УВО застрелили письменника Сидора Твердохліба. У 1924 р. у в'язниці після катувань загинула членкиня УВО Ольга Басараб.

Іншою відповіддю з боку українців ставали різні форми самоорганізації в межах політичних партій, національно-культурних і економічних товариств. На середину 1920-х років відновили діяльність або ж були створені кілька українських партій. У 1925 р. засновано **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**, яке було продовженням Української національно-демократичної партії. Під його впливом залишалася найбільша українська газета «Діло». Лідери УНДО (К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, В. Мудрий) вважали, що потрібно захищати інтереси українців законним, парламентським шляхом. Було створено також Українську соціалістично-радикальну партію й Комуністичну партію Західної України; діяли русофільські організації.

Польська адміністрація створювала несприятливі умови для українського національно-культурного життя. У 1924 р. уряд Владислава Грабського, незважаючи на протести українців, видав закон про двомовні українсько-польські школи. Після закриття українських кафедр Львівського університету в 1921–1925 рр. діяв Український таємний університет, щоправда, організувати повноцінне навчання було складно. Розвивалася мережа кооперативних організацій, найбільшими з них були «Маслосоюз», «Сільський господар». Організатори кооперативного руху вважали, що українці програли боротьбу за державність через брак ресурсів, і пропонували переорієнтуватися на «органічну працю». Продовжували діяльність «Просвіта» і Наукове товариство імені Шевченка, виходила українська преса. У 1917 р. створено «Союз українок», який очолювали Євгенія Макарушка, Катря Гриневичева, Олена Федак-Шепарович, Марія Бачинська-Донцова, Мілена Рудницька.

Українці в Румунії (близько 1,5 млн) проживали в Північній Буковині, Бессарабії і в місцях компактного заселення в Мараморощині, Південній Буковині, Банаті, Добруджі. Влада ж уважала ці території одвічно румунськими. В усіх сферах офіційного життя та в освіті запроваджено румунську мову, а українців визначили як «румунів, які забули мову своїх предків». У громадських місцях з'явилися написи «Розмовляйте лише ру-

Професори Українського таємного університету у Львові

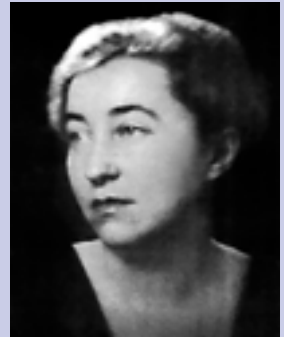

Ірина Вільде

мунською мовою». Румунізовано назви населених пунктів і розпочато румунізацію українських імен і прізвищ. На керівні посади призначали румунів. Громадська діяльність українців перебувала під пильним контролем служби безпеки – сигуранци. У 1918–1928 рр. на Буковині і в Бессарабії діяв військовий стан. Українське національне життя в Румунії майже завмерло.

У Чехословаччині умови для українців були сприятливими завдяки демократичному характеру держави, хоча й тут уряд не поспішав іти назустріч національним меншинам. Прага стала центром української політичної еміграції. Закарпаття (Підкарпатській Русі) було обіцяно автономію, що правда, її обриси не були визначені. Керівник місцевої адміністрації адвокат Григорій Жаткович після кількох невдалих спроб створити автономію

на знак протесту пішов у відставку. Державна влада аргументувала зволікання тим, що місцеве населення не готове до самоврядування. Іншим аргументом був високий відсоток угорців, у яких вбачали загрозу. Та все ж у 1928 р. Підкарпатська Русь отримала статус однієї з чотирьох провінцій Чехословаччини, кожна з яких мала представницький орган. З'явилися атрибути державності – гімн «Підкарпатські русини повстаньте від глибокого сну» і герб. Важливим досвідом для закарпатських українців стала участь у виборах. Стрімко зростала кількість шкіл, виникли національно-культурні товариства – українофільське «Просвіта» й русофільське Товариство імені Духновича, які відкривали філії, будували «народні доми». Серед закарпатських українців, які називали себе русинами довше ніж деінде, тривали дискусії про національну ідентичність. Національну єдність з Україною відстоювали педагог Августин Волошин, письменник Василь Гренджа-Донський та ін.

Мілена Рудницька

Запитання і завдання

1. Порівняйте становище українців у Польщі, Румунії та Чехословаччині протягом 1920-х років.
2. Прочитайте роман Ірини Вільде «Повнолітні діти» та обговоріть на уроці відображені у творі форми національної дискримінації українців у Румунії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте основні реформи в соціально-економічній сфері, які провели уряди країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни.
2. Поміркуйте про причини і наслідки терористичних замахів на державних діячів у країнах Центрально-Східної Європи в 1920-х роках.
3. Схарактеризуйте політику державної влади Польщі, Румунії та Чехословаччини щодо українців у 1920-х роках.

§ 15. Українська СРР в умовах нової економічної політики

1. Політико-економічна криза більшовицького режиму. Голод 1921–1923 рр.

Політика «воєнного комунізму» призвела до дезорганізації економіки й урешті-решт до голоду. Коли європейські уряди долали повоєнну кризу, труднощі більшовиків тільки зростали, адже їхні дії суперечили економічним законам, реалізувалися через насильство і реквізиції. Держава не змогла замінити підприємців і землевласників. Спроба встановити контроль над мільйонами дрібних виробників виявилася безглуздою. Знищення ринкових відносин порушило товарообмін між містом і селом. Селяни, втрапивши стимул виробляти товари на продаж, скорочували посівні площі, переходили на натуральне господарство. Найбільше невдоволення селян викликала продрозверстка.

Загроза голоду в містах змушувала більшовиків звернути увагу на Україну, яку ніяк не вдавалося підкорити. У грудні 1920 р. Ленін розпорядився вдатися до надзвичайних заходів для придушення в Україні селянського опору, який визначено як «контрреволюційний бандитизм». Для боротьби із селянами використано частини Червоної армії під командуванням Михайла Фрунзе. Тим часом параліч охоплював нові галузі господарства. Через відсутність продовольства зупинився видобуток вугілля на шахтах. Це спричинило зупинку залізничного транспорту: навіть завантажені зерном вагони не могли доїхати до міст. Утворилося замкнуте коло: хліба не було через брак вугілля, а вугілля – через брак хліба.

У 1921 р. в основних хліборобних районах – Поволжі, на Північному Кавказі й Півдні України була посуха, однак більшовицьке керівництво вимагало нарощувати обсяги вилучення хліба. Для забезпечення цього більшовицький уряд посилав на Україну спеціальні продовольчі армії й загони, сформовані переважно за її межами і з міського населення. Таємними постановами передбачалося встановлення кругової поруки, розстріли заручників, спалення сіл. За нездалий хліб селян судили трибунали, які керувалися не законом, а так званою революційною законністю. Конфісковане продовольство та майно передавали в міста, насамперед у Росію, і на потреби армії. Про потреби селян України взагалі не йшлося. Відповіддю став широкий повстанський антибільшовицький рух, який у 1920–1921 рр. охопив значну частину України. Тим часом більшовики використали голод, який тривав до 1923 р., для розправи із цим рухом.

Запитання і завдання

1. Визначте причини політико-економічної кризи більшовицького режиму.
2. Якою була політика більшовиків щодо українського села на початку 1920-х років?

2. Нова економічна політика

Проблеми з продовольчим забезпеченням, розбалансування більшості галузей народного господарства, страх перед голодом у містах і в армії, що міг підштовхнути населення на бунт проти радянської влади, – такими були основні аргументи, що змусили більшовиків повернутись обличчям до селянства й згорнути програму негайного комуністичного

Торгівля на Контрактній площі в Києві.
1920-ті роки

будівництва. Щоправда, його визнано не помилковим, а передчасним. На X з'їзді РКП(б) в березні 1921 р. Ленін оголосив необхідність замінити продрозверстку продподатком. Так на зміну «воєнному комунізму» прийшла нова економічна політика (неп). **Період непу** датують **1921–1928 рр.** – від проголошення до початку форсованої індустріалізації. В Україні нова економічна політика почалася у другій половині 1923 р., а вже у 1925 р. були перші спроби її згорнути.

15 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б) ухвалив постанову «Про заміну роз-

верстки натуральним податком». Питання поспішали вирішити до посівної кампанії через страх перед масовим опором селян. Хоча не кожний селянин міг чинити збройний опір, але не засіяти поле більшості з них було до снаги. Більшовики не наважилися відновити товарно-грошові відносини. Вони просто дозволили селянам після сплати податку розпоряджатися залишками продукції. Такий хід аргументували тим, що селяни мають «дрібновласницькі інстинкти», а держава перебуває в капіталістичному оточенні, яке вимагає сплатити кредити і змушує утримувати велику армію. На думку Леніна, неп мав тривати близько десяти років, щоб підготувати економіку до комуністичного будівництва.

Неп торкнувся й промисловості. Націоналізувавши підприємства, держава зобов'язалася забезпечувати їх усім необхідним, однак не могла з цим впоратися. Частина підприємств легкої й харчової промисловості віддано у приватні руки. На державних підприємствах відповідальність за виробництво покладено на адміністрацію. Підприємство могло самостійно діяти на ринку, з'явилося поняття комерційного (господарського) розрахунку. Виникли українські трести «Південсталь», «Хімвугілля», «Українліс», «Укртекстильтрест». У 1922 р. проведено деномінацію грошових знаків з розрахунку 10 тис. старих рублів за один новий, а вже наступного року цей захід повторили з розрахунку 100 до одного.

Грошові розрахунки між містом і селом на деякий час пошвабилися. Підприємницька діяльність стала легальною. З'явилася нова буржуазія – орендарі, маклери, торгівці, промисловці, яких називали «непманами». Згодом це визначення в радянській пропаганді набуло негативного забарвлення, а самі «непмани» здебільшого ставали першими жертвами репресій. Перехід до непу дав більшовикам змогу впоратися з наслідками воєнної та революційної розрухи в економіці. У другій половині 1920-х років економічні показники сягнули рівня 1913 р. Утім говорити про відновлення вільного ринку не доводилося. Ледь дозволений ринок перебував під контролем і дріб'язковими обмеженнями. Способом перекачування ресурсів із села до міста були так звані *ножиці цін* – штучне завищення цін на промислові товари й заниження на сільськогосподарські.

Запитання і завдання

1. Визначте причини й мету запровадження більшовиками непу.
2. Проаналізуйте результати непу. Чим він відрізнявся від ринкової економіки?

3. Людина в період непу

Згідно з переписом 1926 р. в УСРР налічувалося 23,6 млн мешканців села, що становило понад 81,5 % населення. Українське село жило в стані безперервної війни: відносно спокійними для нього були тільки 1924–1926 рр., хоча й тоді радянська влада не припиняла «класової боротьби». Села обростали павутиною таємних інформаторів із числа членів комнезамів. Під час показових каральних акцій червоноармійці спалили тисячі дворів, чимало селян загинуло через підозру в причетності до повстанського руху. Вилучення хліба відбувалося із застосуванням брутальної сили. Компартійна влада поводитися із селянами зверхньо. Звичним було використання означень «махновці», «куркулі», «несвідомі елементи». Селян зображали як архаїчну масу, що гальмує революційний прогрес. Село відповідало взаємністю, замикаючись у собі. Головною формою опору став саботаж.

Гасло «Земля – селянам!» не поліпшило матеріального стану селян. Замало було взяти більшу площу землі в користування. Реманент для її обробітку давали лише колективним господарствам. Дедалі більше селян шукали роботу в місті. Вони усвідомлювали приреченість індивідуального господарства, рятувалися від так званого розкуркулення. Ознакою селянського повсякдення стало недоїдання. Навіть родини середняків відмовлялися собі в фабричній продукції, яка стала предметом розкоші. Узимку через брак одягу і взуття діти нерідко сиділи вдома.

Більшовики робили ставку на колективізацію в розрахунку, що нове покоління селян звільниться від індивідуалізму батьків. Однак селяни воліли триматися традиційної культури. Хоча війна внесла зміни в розподіл гендерних ролей, у 1920-х роках ситуація в селі повернулася до попереднього стану. Чоловіки вперто демонстрували упередження до участі жінок у громадських справах, висміювали їхні спроби висловитися з політичних питань. Так само глузливо селянський загаль ставився до місцевих компартійних активістів. Український селянин волів жити у прагматичному світі та не збирався змінювати ментальність на угоду ідеології.

Національний склад населення України в 1926 р. (у тис.)

Групи населення	Українці	Росіяни	Євреї	Інші	Разом
Усе населення	23 219 (80,0 %)	2 677 (9,2 %)	1 574 (5,5 %)	1 548 (5,3 %)	29 018 (100 %)
Міське населення	2 536 (47,2 %)	1 344 (25,0 %)	1 219 (22,7 %)	275 (5,1 %)	5 374 (100 %)

Завдання

Проаналізуйте таблицю. Спираючись на знання з історії XIX і початку XX ст., а також додаткову інформацію, установіть зміни в національному складі міського населення України після революції. Чому українці все ж залишалися найменш урбанізованою національною групою? Як така національна структура населення могла впливати на перебіг непу в Україні?

Доба непу дала змогу кожному спробувати себе в підприємстві. Непманами ставали як ті, хто мав досвід власної справи, так і ті, хто мусив заробити на життя. Не всі дали собі раду в жорстких умовах, багато хто кинув розпочате. Революція зумовила розрив між дореволюційним і непевним поколіннями підприємців. Непмани не дотримувалися підприєм-

ницької етики, виконували маргінальну роль у соціокультурному просторі. Прийнятим стало балансувати на грані між «злочинним» і «не забороненим», а конкуренцію вести недобросовісно. Поширеними були зловживання довірою, невиконання зобов'язань. Дореволюційне «купецьке слово» перетворилося на порожній звук. Таким був наслідок репресій проти заможних верств та інтелігенції. Те, що в громадській думці образ непмана утвердився як мало симпатичний, полегшило згортання непу.

Погляд історика

На селі війна продовжувалася й тоді, коли вся країна чула про «перехід до мирного будівництва». Щоденною реальністю «маленької» людини залишалася незахищеність її життя і гідності. Постійна готовність до воєнного лихоліття залишалася реалією селянського світу між революцією і колективізацією... Програвши на полі політичному, село тим не менше вільно маневрувало на своїй території продовольчих ресурсів. Воно знаходилося в ситуації обложеного табору: йому було перекрито виходи у «великий світ»... але в лабіринті селянського світу «червоногвардійські атаки» режиму незмінно захилялися: село стало кошмаром і прокляттям для компартійної влади, з цілого ряду злободенних питань із села неможливо було дістати навіть інформації, достовірної і дієвої... Село воліло все вирішувати «по-свійськи», «по-сімейному».

Лях С. Між революцією і колективізацією: селянський ренесанс. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. Кульчицький: у 2-х ч. Київ, 2009. Ч. 1. С. 124–125, 133.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте, як вплинула доба непу на свідомість українського селянина. Чи поділяєте ви думку, що неп сприяв розквітанню селян?
2. Поясніть зміст поняття «непман». Спробуйте створити колективний портрет непманів.

Завдання для узагальнення ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Укажіть спільні й відмінні риси між «воєнним комунізмом» і непом.
2. Проаналізуйте мотиви запровадження більшовицьким керівництвом нової економічної політики. Як ця політика відповідала комуністичній доктрині?
3. Які зміни відбулися в житті різних верств українського суспільства в період непу.

§ 16. Політика «коренізації» більшовицького режиму. «Українізація»

1. Курс на «коренізацію» компартійно-державного апарату СРСР. «Українізація»: форма та зміст

В Україні більшовицька партія стала військово-бюрократичною організацією. Лише 14 % її складу були українці. У 1921 р. у розпорядження ЦК КП(б)У було направлено понад 5 тис. комуністів з Росії. Однак управління республікою, яка кілька років тому боролася за державну незалежність, спираючись лише на силові методи, було вкрай важко. Подібною була ситуація в інших національних регіонах. Враховуючи ці обставини, більшовики проголосили намір здійснити *коренізацію*, тобто залучити до органів влади більше вихідців з корінного населення. Метою «коренізації» було створення лояльних місцевих еліт.

Політику «коренізації» започатковано доповіддю наркома національностей Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Він стверджував: «Для того, щоб радянська влада стала для національного селянства рідною, необхідно, щоб вона була для нього зрозумілою, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи та органи влади будувалися з людей місцевих, які знають мову, права, звичаї, побут неросійських національностей. Тільки тоді й лише так радянська влада, яка до останнього часу була владою російською, стане не тільки російською, а й міжнаціональною, рідною для селян раніше пригноблених національностей, коли установи й органи влади в республіках цих країн розмовлятимуть і працюватимуть рідною мовою».

Одночасно з терміном «коренізація» виникли інші, які походили від назв титульних націй на кожній території. Так з'явилося поняття *українізація*. Це було вдалим кроком радянської пропаганди. Термін «українізація» поєднав суперечливі значення: поширення української мови та зміцнення окупаційного режиму в Україні. Популярність більшовиків в Україні після революції залишалася низькою. Керівні кадри скеровували з Москви. Більшовицькі лідери в Україні були російськомовними. Однак, стикаючись із національним питанням, вони усвідомлювали його значущість. На тому ж XII з'їзді РКП(б) Х. Раковський заявив, що не виключає відновлення громадянської війни, якщо партія не проявить чуйності в національному питанні.

Позиція компартійної верхівки України не була одноставною. Невдовзі після виступу на з'їзді Раковського відкликали з України. Головною особою в компартійно-радянському керівництві став перший секретар ЦК КП(б)У Еммануїл Квірінг, виходець з поволзьких німців, який застерігав перед «українізацією», стверджував, що з комуністичної вона може перерости в «петлюрівську». Державний апарат УСРР саботував «коренізацію», зокрема й тому, що довелося б розпочинати із себе. На 1923 р. менше 7 % працівників компартійно-радянського апарату УСРР володіли українською мовою. Ситуація змінилася після того, як на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У в 1925 р. призначено сталініста Лазаря Кагановича. Сталін, ведучи боротьбу за владу, прагнув заручитися підтримкою в Україні.

У 1927 р. українці вже становили понад 52 % від загального складу КП(б)У. Володіння українською мовою почали вважати бажаним при призначеннях на високі посади. Керівництво України рапортувало про успіхи «українізації», зокрема запровадження української мови в діловодстві, освіті, видання української преси. Підтримуючи апаратну «українізацію», Каганович водночас робив усе можливе, щоб звести до мінімуму творчу свободу діячів української культури, поставити їх під ідеологічний контроль. Використання курсу на «коренізацію» в інтересах української мови й культури стало заслугою нечисленної групи націонал-комуністів, які об'єднувалися навколо наркомів освіти Олександра Шумського (1924–1927 рр.) і Миколи Скрипника (1927–1933 рр.).

Демонстрація біля пам'ятника К. Марксу на Хрещатику в Києві. 1920-ті роки

Українізація спричинила певні надії в Західній Україні й серед політичної еміграції, тим більше що політика Польської держави щодо українців не викликала оптимізму. У 1924 р. до Києва повернувся М. Грушевський. Прийняли запрошення про переїзд в УСРР географ С. Рудницький, публіцист і дипломат М. Лозинський. У Західній Україні «українізація» дала поштовх радянофільським настроям, щоправда, згодом вони розвіялися. Короткочасний період «українізації» відіграв у свідомості мешканців радянської України роль компенсації після поразки Української революції, показав, що жертви не були марними і що українська державність, хоч і в обмеженій формі, усе ж існувала.

Погляд сучасника

Захоплений тим усім, що відбувалося у 20-і роки в літературних, наукових, мистецьких колах на Україні, дід Антін щиро кинувся в ідею возз'єднання: «Під теперішню пору найбільш творчі можливості з усіх українських національних областей, безпорівняно більші в кожному відношенні, як передвоєнна Галичина, має Радянська Україна... Коли ж Радянська Україна має найбільші можливості розвитку, то вона під сучасну пору об'єктивно творить український П'ємонт»... А загалом – це був вибух, вибух надзвичайної сили! На жаль, використаний згодом для повного знищення культури. Очевидно, що бідні галицькі інтелігенти, які хотіли щось зробити для свого народу, митці та літератори, що прагнули сягнути якихось вершин, мали однозначну надію – на Велику Україну... На Дідуня зробив велике враження, як і взагалі на інтелектуальний світ Львова, приїзд у 1929 році народного комісара освіти УРСР, академіка М. Скрипника. Він виголосив тоді доповідь у Науковому товаристві імені Шевченка, мав приватні контакти з Дідунем. Степан Васильович Щурат казав мені: «М. Скрипник – яскравий приклад радянської людини, яка не відреклася від свого народу»... Перечитавши листування діда Антона з родиною, передусім сотні листів до Бабуні, я зрозуміла, що іншого порятунку для нього, як виїхати з Галичини, не було.

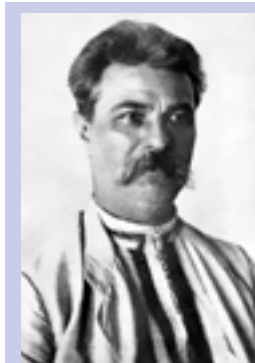
Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001. С. 69–71.

Запитання і завдання

1. Поясніть причини запровадження й сутність політики «коренізації». Визначте особливості її запровадження в Україні.
2. Поміркуйте, як політику «українізації» сприймали українці поза межами УСРР.

2. Розвиток української освіти, науки та мистецтва в УСРР

«Українізація» спричинила сплеск українського культурного життя. Особливо привабливою вона була для молоді. Виникали літературні журнали, видавництва, театри. Зріс престиж української мови. Відчувши зв'язок з національними традиціями, мешканці України переживали духовне піднесення. Оскільки політика «коренізації» торкнулася й національних меншин на території України, відбувалося культурне взаємозбагачення. Найбільшими були результати «українізації» в початковій та середній освіті, де її з ентузіазмом сприйняли вчителі. Українську й російську мови як обов'язкові предмети вводили в усіх школах. Національні меншини отримували право на освіту рідною мовою в місцях компактного проживання. До кінця 1920-х років майже всі діти-українці мали можливість навчатися в українських школах. Багато дорослих навчилися грамоти на курсах лікнепу. Щоправда, на кінець десятиліття ще близько 5 млн мешканців України були неписьменними.

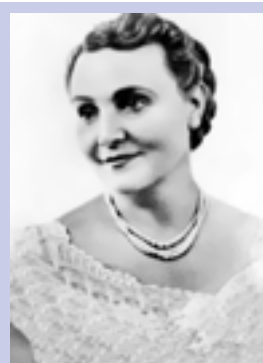
Сергій Єфремов

Наталія Полонська-Василенко

Лесь Курбас

Наталія Ужвій, акторка театру «Березіль»

Складнішою виявилася «українізація» вищої освіти: бракувало кадрів, підручників, не всі студенти були готові навчатися українською мовою. Частина дореволюційної професури вважала «українізацію» штучною. Ці проблеми долали через залучення молоді (знання української мови вимагали від аспірантів) і запрошення викладачів із Західної України. Вищі навчальні заклади були об'єктом прискіпливої уваги влади, яка вимагала викоринити «буржуазну ідеологію», запровадити вивчення суспільних і економічних дисциплін на базі марксизму. Сформовано систему партійно-політичної освіти, зокрема відкрито Інститут марксизму в Харкові. Та все ж, як згадував історик Олександр Оглоблин, заняття ще відбувалися в атмосфері вільних дискусій, без того «комплексу страху», який з'явився в 1930-х роках.

Центром наукових досліджень стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У 1922–1928 рр. її очолював ботанік Володимир Липський. У складі ВУАН налічувалося близько 70 наукових установ. У 1921 р. створено Інститут української наукової мови, який розробляв наукову та ділову термінологію. У 1929 р. запроваджено український правопис. Особлива роль у становленні української науки належала Агатангелу Кримському, Сергію Єфремову, Михайлу Грушевському, Дмитру Багалію, Миколі Василенку, Наталії Полонській-Василенко, які вели гуманітарні дослідження, створювали наукові школи й відстоювали «українізацію» науки в громадській думці.

Більшовицький режим установив контроль над релігійним життям, хоча формально було проголошено свободу віросповідання та невтручання держави в справи релігійних спільнот. Однак політична практика більшовиків від цього різко відрізнялася. Під пильний контроль було поставлено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Національний церковний рух розгорнувся ще в 1917 р. всупереч протидії російського єпископату. У 1921 р. відбувся церковний собор, на якому було утворено УАПЦ, незалежну від російського єпископату, й обрано митрополита – Василя Липківського. Більшовики ж насаджували атеїзм, намагалися замістити релігію вірою в комуністичне майбутнє.

Цей час характеризувався бурхливим розвитком літератури й мистецтва. Виникали літературні об'єднання. У Києві навколо М. Зерова згуртувалися неокласики. У Харкові діяли спілки селянських («Плуг») і пролетарських («Гарт») письменників. З ініціативи Миколи Хвильового засновано Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка

об'єднала М. Бажана, О. Довженка, Ю. Смолича, В. Сосюру, П. Тичину, Ю. Яновського, М. Ялового та ін. Вислів Хвильового «Геть від Москви!», що означав відмову від некритичних запозичень, призвів до розгрому «хвильовизму». У «буржуазному націоналізмі» звинуватили М. Зерова, М. Драй-Хмару, В. Підмогильного та ін.

У 1927 р. почалося будівництво Київської кіностудії, де працював кінорежисер Олександр Довженко. Розвивалось українське радіомовлення. Помітним явищем став харківський театр «Березіль», який створив Лесь Курбас. У його репертуарі значне місце займали п'єси М. Куліша. В образотворчому мистецтві чільне місце належало М. Бойчуку. Багатьох діячів української науки, культури й мистецтва, котрі плідно і творчо працювали в УСРР 1920-х років, сталінська влада невдовзі репресувала.

Погляди сучасників

Настрій в Академії робився тривожний. Закінчивши боротьбу з повстанцями, советський уряд оголошував, що головну увагу приділяє культурному фронту, боротьбі з буржуазними і націоналістичними ворогами. В центрі цієї боротьби було поставлено Академію Наук... Скликалися «загальні збори» всіх співробітників і перед ними провадилися безконечні здебільшого агітаційного змісту засідання з доповідями приїжджених, в яких переконували науковців в величч советської влади, в тому високому довір'ї, яке має вона до Академії, твердому бажанні поставити її матеріально на високий рівень – і неможливості це зробити за сучасних умов. Співробітники слухали і здебільшого сумували з приводу втраченого часу та мовчали.

Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії). Мюнхен, 1955. Ч. 1. С. 53–54.

Не раз, а може і сотні разів ставив я перед себе питання: а може я помиляюсь щодо большевиків; може моя «стара» істота просто не розуміє «нових» вимог часу, може мій «старий» міх «нового» вина не вміщає. Може з мого боку просто несправедлива ота відраза, яку почуваю до тих «героїв нашого часу». Тяжкі це питання, і тяжкі переживання... Але коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовитість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи, на брехні і провокації, на світовому дурисвітстві заснованої. Навіть кров, насильство якщо воно одверте і щире – можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію – огидні ознаки розтлінного режиму. І він мусить загинути.

Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / упоряд. О. Пупро. Київ, 1997. С. 91.

Запитання і завдання

1. Назвіть особливості розвитку української освіти, науки, літератури й мистецтва 1920-х років.
2. На підставі наведених цитат поясніть ставлення українських науковців до компартійно-радянської влади.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте мету політичного курсу компартійно-радянської влади на «коренізацію» та особливості цієї політики в Україні.
2. Проаналізуйте зміст і форму «українізації» в УСРР. Якими були результати політики «коренізації» в Україні?
3. Поясніть зміст поняття «Розстріляне відродження». Зберіть додаткові відомості про творчість і життєві долі його представників.

§ 17. Соціальні зміни та культурне життя

Роки 1920-ті відомі в історії як «золоті», або ж «бурхливі двадцяті». Ця назва вказує на динамічні зміни соціального, культурного й повсякденного життя. Сучасники сприймали цей період як розрив із традиційними цінностями, упорядкованим світом, який залишився перед світовою війною. У багатьох країнах проведено ліберально-демократичні реформи, суттєво розширено виборче право, забезпечено громадський контроль над владою, яка ставала відкритішою. Суспільний клімат відзначався зростанням толерантності до «іншого». Так, в американській культурі з'явилася мода на афроамериканські мотиви. У соціальній структурі зросла роль інтелігенції, тобто людей розумової праці.

У багатьох з'явилися можливості здобути освіту, зробити кар'єру, збагатитися. Якщо в 1914 р. у США налічували 4,5 тис. мільйонерів, то в 1926 р. їх було вже 11 тис. Популярною стала ідея про суспільство рівних можливостей, або ж «американську мрію» (це поняття в 1931 р. вперше вжив Джеймс Адамс в історичному трактаті «Епос Америки»). Законодавцем моди став міський спосіб життя. У пошуках можливостей для реалізації багато людей змінювало місця проживання, населення міст швидко зростало. У містах збільшувалася кількість офісних працівників, так званих білих комірців. У селах з'являлися фермерські господарства.

Темп життя прискорювався. Нові види транспорту змінювали уявлення про час і простір. Речі, які здавалися предметом розкоші, увійшли в масовий вжиток. Завдяки розвитку технологій автомобілі, холодильники, продукти хімічної промисловості стали доступними середньому класу. Змінилися засоби зв'язку й комунікативні практики. Пресу, яка раніше була єдиним засобом масової інформації, потіснило радіо, розвивався кінематограф. Дедалі частіше траплялися телефони. Завдяки можливостям звукозапису почався випуск грамофонів і платівок.

Технічні новинки полегшували облаштування побуту. З'явився час на відпочинок, який заповнювали різні культурні пропозиції. Завдяки електрифікації світловий день втрачав значення, у містах розвивалася індустрія нічних розваг. Способом проведення дозвілля ставали танцювальні майданчики. Спорт почали сприймати як соціокультурне явище. Набув

Вулиця Лондона. 1927 р.

Парад у Москві

популярності культ молодості. Жінки в містах масово використовували косметику, стежили за модою. Щоб відповідати уявленням про красу, людина мусила ставати стрункішою.

Незворотними виявилися зміни соціальних ролей жінок. У багатьох країнах вони отримали виборчі права, рівний доступ до освіти, можливість будувати кар'єру. Хоча жінки частіше працювали у сфері обслуговування, дедалі більше з них освоювали професії лікарів, юристів, учителів, науковців, рекламних агентів; реалізовували себе у творчості. Вхідження жінок у чоловічі кар'єрні практики не давалося легко: доводилося долати суспільні стереотипи. Жінкам було складно отримати керівні посади, нижчою залишалася оплата праці. Проголошена в СРСР рівноправність жінок мала формальний характер. На гендерну нерівність як соціальну проблему вказував фемінізм, представлений у літературі творчістю британської письменниці Вірджинії Вулф.

Освіта відкрила ширші можливості в житті. Навчання дітей у школах стало обов'язковим. Престижні університети (Кембридж, Оксфорд, Гарвард, Сорбонна) перетворювалися на потужні наукові центри. З'явилося розуміння того, що наукові дослідження забезпечують технологічний прогрес, можуть бути використані на виробництві. У керівників великих підприємств з'являлися радники й експерти, обов'язком яких було прогнозувати економічну ситуацію та ризики. У 1916 р. в США була створена Національна рада з досліджень, яка координувала роботу дослідних центрів. У 1921 р. Альберт Ейнштейн отримав Нобелівську премію в галузі теоретичної фізики за теорію відносності, яка перевернула уявлення про взаємозв'язок між простором і часом. Бурхливий розвиток пережили й суспільні науки. Британський учений Робін Джордж Коллінгвуд розробив основи філософії історії.

Спільність напрямів літератури й мистецтва 1910–1930-х років позначають терміном *модернізм*. Модерністи претендували на створення елітарного продукту, відмежовувалися від масової культури, заперечували здатність класицизму і реалізму відображати дійсність, яка здавалася їм значно складнішою, ірраціональною. До модернізму в мистецтві зараховують імпресіонізм, символізм, авангардистські напрями. Про нові можли-

Віденська кав'ярня

Американська книгарня
в Парижі

Акторка Марлен Дітріх та Еріх Марія Ремарк

Вірджинія Вулф

вості в архітектурі та будівництві свідчили хмарочоси (їх символом став споруджений у 1931 р. в Нью-Йорку у стилі арт-деко 77-поверховий «Крайслер Білдинг»). У державах з тоталітарними режимами сформувався монументальний стиль у мистецтві (у СРСР його називали соціалістичним реалізмом, а в нацистській Німеччині – героїчним реалізмом). Тут митці мусили уславлювати керівну партію, звеличувати її зв'язок з народом, творити героїчні образи й підкреслювати велич соціальних змін.

Одним з провідних прийомів літератури модернізму стало відображення у творах внутрішнього монологу людини. Найяскравішим прикладом такого підходу є творчість ірландського письменника Джеймса Джойса, а в Україні в цьому руслі писав М. Хвильовий. Частину видатних письменників того часу (Еріх Марія Ремарк, Френсіс Скотт Фіцджеральд, Гертруда Стайн, Ернест Хемінгуей) поєднувала тема втраченого покоління – людей, які, повернувшись із світової війни, не знайшли себе в мирному житті. Символом цього напрямку став роман Ремарка «Повернення». Осмислення наслідків світової війни було тим, що найбільше об'єднувало й водночас розділяло світ. Діячі культури, науки та мистецтва того часу працювали в різних умовах, які безпосередньо залежали від політичних режимів. Якщо в країнах західної демократії домінував плюралізм думок і творчих пошуків, то тоталітарні режими рано чи пізно бачили в інтелектуалах ворогів і намагалися їх знищити.

Завдання для узагальнення ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Поясніть, чому 1920-ті роки називають «бурхливими» або «золотими». Використовуючи матеріал підручника й додаткову інформацію, визначте спільне й відмінне в соціальному та культурному розвитку країн з демократичними й тоталітарними режимами.
2. Розкажіть про зміни в соціальному становищі жінок після світової війни. Підготуйте інформацію про повсякденне життя тогочасних жінок в Україні.
3. Назвіть характерні риси культури модернізму. Які теми порушували митці й літератори цієї епохи? Як ви розумієте поняття «естетика сили» в контексті характеристики авторитарних і тоталітарних режимів?

Розділ 4

Тоталітарні режими ЯК ВИКЛИК ЛЮДСТВУ

У цьому розділі йтиметься про 1930-ті роки. Це був дуже непростий час в історії України, Європи, світу. При владі в багатьох країнах утвердилися політичні сили, які сповідували антигуманні ідеології. При спробах втілення цих ідеологій у державному будівництві, міжнародних відносинах наслідки ставали непрогнозованими і неконтрольованими. Утвердження тоталітарних режимів починалося за мовчазної згоди більшості населення, яке прагнуло стабільності в повсякденному житті, не бачило загрози у зміні влади чи згортанні демократії. За деякий час опиратися тоталітарним режимам уже не було можливості. Справжні противники чи уявні незгодні підлягали репресіям і знищенню. Жертвами репресій ставали інтелектуали й творчі особистості, які не могли змиритися з втратою внутрішньої свободи, спробами системи контролювати життя людини. Вижити й вистояти в той страшний час, не втрачаючи людської гідності, було справжнім подвигом. Серед країн, яким тоді вдалося не лише втриматися на шляху демократичного розвитку, а й зміцнити демократичні інститути й правовий захист громадян, були США, Велика Британія та Франція.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Історик Норман Дейвіс назвав розділ книги з історії Європи 1914–1945 рр. «Затьмарення Європи». Поміркуйте, що означає ця назва.
2. На підставі усних свідчень підготуйте інформацію на тему «Життя моєї родини в 1930-х роках».
3. Підготуйте есе на тему «Український інтелігент у період тоталітаризму: вибрані приклади».

§ 18. «Велика депресія»

1. Світова економічна криза 1929–1933 рр.: причини, перебіг, регіональні відмінності, наслідки

Епоха економічного процвітання, яку переживали розвинені країни світу в 1920-х роках, завершилася несподівано. 24 жовтня 1929 р. почалося, а в наступні дні набуло катастрофічних масштабів падіння цін акцій у США. Ці дні відомі як «крах на Уолл-стрит» – від назви вулиці в Нью-Йорку, яку вважають фінансовим центром США. Краху передував спекулятивний бум, під час якого мільйони американців інвестували в цінні папери. Банки кредитували купівлю акцій, розраховуючи отримувати прибутки за рахунок швидкого зростання цін. Унаслідок цього фондовий ринок зріс майже утричі. Одного дня фінансова система США не витримала такого зростання. Ціни на акції почали стрімко падати.

Дестабілізація фінансового ринку відразу вплинула на виробництво. Десятки тисяч фірм і підприємств зупинилися, мільйони людей втратили роботу. У паніці вкладники забирали гроші з банків, що призвело до банкрутства тисяч банків. У 1932 р. загальний обсяг виробництва становив половину від докризового рівня. У країні налічувалося 17 млн безробітних. Криза торкнулася всіх верств населення. Суттєво потерпали фермери, які не знаходили збуту й мусили знищувати продукцію. Республіканський уряд на чолі з Гербертом Гувером намагався боротися з кризою традиційними методами: стимулювати приватне підприємництво, вільний ринок і конкуренцію. Однак ці заходи тільки погіршували ситуацію. Невдоволене населення почало влаштовувати марші на Вашингтон. Один з найбільших відбувся в 1932 р. Він увійшов в історію як марш ветеранів. Влада застосувала для його розгону армію.

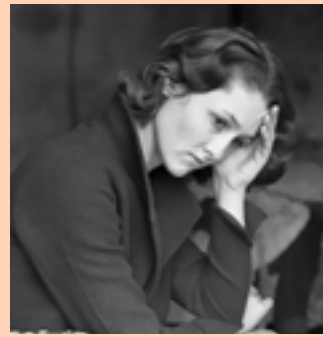
Крах на ринках США став початком світової економічної кризи 1929–1933 рр. У Великій Британії криза стала помітною з 1930 р. Низькі темпи зростання британської економіки в попередні роки зумовили й відносно

Безкоштовна їдальня для безробітних у Чикаго. 1931 р.

Мати-мігрантка. Каліфорнія. 1936 р.

Донька шахтаря. Каліфорнія. 1939 р.

невелике падіння: у 1932 р. загальний обсяг виробництва становив 82,5 % від довоєнного. Безробіття охопило чверть населення. У деяких регіонах економічне життя завмерло. Особливо постраждала металургія. Виник дефіцит державного бюджету. У Франції криза проявилася в 1932 р. Причиною цього були німецькі репараційні виплати й розвиток оборонної промисловості. Коли цей потенціал вичерпався, економіка потребувала структурних змін і технічного переобладнання. Особливо постраждала від кризи Німеччина, яка була залежна від американських кредитів. Тут збанкрутували близько 70 тис. підприємств, обвалилася банківська система, почалася гіперінфляція. «Велика депресія» мала також соціальні й політичні наслідки: полегшила приход до влади лівим і екстремістським силам.

Погляд історика

Криза мала психологічні, політичні і, звичайно, суто економічні наслідки. Геть усі – від банкіра до хлопчика на побігеньках – були приголомшені. Велика війна принесла смерть і руїну, але водночас давала життю мету й забезпечувала повну зайнятість. Мир, здавалося, не давав нічого. Були чоловіки, які казали, що життя в окопах серед небезпек та фронтового товариства краще за життя на допомогу з безробіття. Інші казали, що похмурі Шпенглерові думки про повернення Європи до темного середньовіччя слушні. Тривога переливалась через вінця, обертаючись на вуличне насильство: бойові загони лівих зчиняли бійки з бандами правих у багатьох європейських містах. То була найкраща пора для дуриств, авантюристів та екстремістів.

Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Тарашук. Київ, 2000. С. 996.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте причини і перебіг світової економічної кризи 1929–1933 рр.
2. Поміркуйте про вплив світової економічної кризи на повсякдення пересічних людей.

2. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта

На президентських виборах 1932 р. республіканці зазнали поразки. Президентом США став демократ Франклін Делано Рузвельт. Вести виборчу кампанію йому було нескладно, адже більшість американців потерпали від економічної кризи й зневірилися в можливостях адміністрації Гувера ухвалювати адекватні рішення. Зміна облич на верхівці влади да-

вала надію. Рузвельт під час виборчої кампанії обіцяв Америці «новий курс», більшість заходів якого було розроблено й ухвалено в перші три місяці президентства. У своїх виступах по радіо він закликав американців чесно визнати скрутне становище, але й одночасно подолати страх і повірити у власні сили, відновити довіру до влади.

Суть «нового курсу» полягала в безпрецедентному втручанні держави в економіку з регулятивними функціями. Одним з перших заходів було створення тимчасових робочих місць: будівництво доріг, прибирання вулиць, упорядкування парків. Першочергової уваги вимагала банківська сфера. Указом президента всі банки закрито, а відновлення роботи банків відбувалося поступово, щойно спадала паніка. Золотий стандарт було скасовано, долар девальвовано. Найбільші банки отримали допомогу від держави. Ухвалено закон про створення Національної адміністрації по оздоровленню промисловості. Гроші намагалися вкладати в проекти, які не завершувалися випуском товарів, а потребували їх (як-от будівництво доріг). Уряд отримав повноваження втручатися в діяльність приватних підприємств, регулювати тривалість робочого дня, зарплати. У деяких галузях промисловості було встановлено максимальну тривалість робочого дня й мінімальну заробітну плату. Спеціальна програма передбачала створення 2,5 млн робочих місць для молоді. Фермери отримали компенсацію за скорочення виробництва.

Уперше було створено державну систему соціального страхування, яка гарантувала виплату пенсій і допомогу в надзвичайних ситуаціях. Реформи викликали невдоволення підприємців. Рузвельт долав опір завдяки відвертому спілкуванню з народом. Свідченням популярності «нового курсу» стало обрання Ф. Д. Рузвельта президентом вдруге. «Новий курс» заклав у США фундамент для побудови держави загального добробуту. Країни Європи також намагалися вийти з економічної кризи через державне регулювання економіки, політику економії державних коштів і протекціонізму. Але їхні успіхи порівняно з США були скромнішими. Основна причина цього полягала в політичній боротьбі, яка не давала змоги об'єднатися навколо програми економічних реформ.

Особа в історії

Франклін Делано Рузвельт (1882–1945) – 32-й президент США. Народився в сім'ї землевласника й аристократа Джеймса Рузвельта і Сарі Делано. Дитинство провів у родинному маєтку Гайд-парк. Часто подорожував з батьками Європою, завдяки чому добре володів іноземними мовами. Вищу гуманітарну та юридичну освіту здобув у Гарвардському і Колумбійському університетах. Співпрацював з Демократичною партією. У 1921 р. захворів на поліомієліт, унаслідок чого його ноги було паралізовано. На деякий час відійшов від активної діяльності, однак не здався, навчився жити так, що хвороба була мало помітною. У 1928 р. став губернатором штату Нью-Йорк, що відкрило шлях у велику політику. У 1933–1945 рр. – президент США (обирався чотири рази), один з найяскравіших політичних лідерів на цій посаді. Значну роль у кар'єрі Рузвельта, особливо після хвороби, відіграла дружина Елеонора.

Франклін Делано Рузвельт з дружиною Елеонорою

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте основні заходи «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.
2. Схарактеризуйте президента США Ф. Д. Рузвельта як політичного діяча й особистість.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Поясніть зміст поняття «Велика депресія». Поміркуйте про причини світової економічної кризи 1929–1933 рр.
2. Визначте основні сфери економіки США, у розвиток яких держава втрутилася з регулятивними функціями під час «нового курсу» президента Ф. Д. Рузвельта.
3. На основі матеріалу параграфа й додатково зібраних відомостей проаналізуйте публічне спілкування президента США Ф. Д. Рузвельта з американським народом.

§ 19. Комунізм, фашизм і нацизм

1. Ідейні засади та соціальна база комуністичного режиму, фашизму і нацизму

У 1920–1930-х роках завершилося формування комуністичної, фашистської й нацистської ідеологій. *Політична ідеологія* – це система уявлень і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси певної соціальної спільноти. Ідеологія містить не тільки знання про політичні процеси, а й те, як людина їх оцінює; відображає колективну точку зору і прагне до поширення на інші групи. Основними функціями політичної ідеології є створення в суспільстві позитивного образу власних трактувань минулого та ідей про організацію майбутнього. На підставі ідеологій формуються суспільно-політичні рухи, які прагнуть вплинути на вибір народом шляху розвитку.

Історично комунізм (лат. *communis* – спільний) спирався на марксизм, який передбачав скасування приватної власності, створення суспільства з рівними правами й можливостями. У комуністичному суспільстві не могло бути ні товарно-грошових відносин, ні держави. Так само мав відійти в минуле поділ на класи, експлуатація людини людиною. Але побудова комуністичного суспільства потребувала перехідного періоду – *диктатури пролетаріату*. Найвідоміше гасло марксизму – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Першими встановлювати «диктатуру пролетаріату» взялися російські більшовики, захопивши владу в жовтні 1917 р. Тоді й виникло поняття марксизму-ленінізму. Ленін доповнив марксизм ученням про партію нового типу, що мала відіграти ключову роль у суспільних перетвореннях. Спершу між більшовицькими лідерами точилися ідеологічні дискусії. Троцькісти наполягали на перманентній революції, тобто стверджували, що революційні імпульси мають розходитися на весь світ, що забезпечить комунізму перемогу.

Однак гору взяла інша версія комуністичної ідеології, що набула завершеного вигляду на зламі 1920–1930-х років і була пов'язана з особою Йосипа Сталіна. Першою тезою сталінізму була відмова від експорту революції і твердження про можливість побудувати комунізм в одній країні. СРСР став плацдармом для грандіозного соціального експерименту:

здійснено форсовану індустріалізацію й суцільну колективізацію селянських господарств. Для придушення опору незгодних висунуто тезу про загострення класової боротьби. Національні відмінності мали бути поступово стерті в новій спільності – радянському народові, що, по суті, було продовженням російської імперської політики. Опоненти режиму отримували тавро «буржуазних націоналістів». Сталінізм робив ставку на примус та ідеологічні стимули. Ідея побудови комуністичного раю на практиці вилася в СРСР у 1930-х роках у кривавий тоталітарний режим. Він намагався встановити контроль над усіма сферами життя суспільства, не визнавав іншої думки й розправлявся з опонентами, справжніми й уявними ворогами репресіями, ув'язненнями в концтаборах і розстрілами.

Коріння фашизму (італ. *fascio* – пучок, об'єднання; пучок був символом влади чиновників-лікторів у Римській імперії) знаходилося в італійському націоналістичному русі. Поштовхом до перетворення в Італії націоналізму на фашизм стали результати світової війни. Країна опинилася в ситуації «переможеної» серед переможців, більшість територіальних претензій задовольнити не вдалося, італійці почувалися ображеними. Першу фашистську організацію було створено в 1919 р. у Мілані. Вона була пов'язана з лівими рухами й вимагала нібито демократичних змін: скасування монархії, соціальних привілеїв, аграрну реформу. У 1921 р. установчий з'їзд Фашистської національної партії ухвалив програму, яка пропонувала розуміння нації як організму, єдності минулих, теперішніх і майбутніх поколінь. Людина начебто могла подолати смертність через самозречення на користь нації.

Основними теоретичними роботами, у яких обґрунтовано ідеологію фашизму, стали «Походження і доктрина фашизму» (1929 р.) Джованні Джентіле й «Доктрина фашизму» (1932 р.) Беніто Муссоліні. Націю вважали теж своєрідною особистістю, яку створює держава. Від приходу до влади в Італії в 1922 р. метою фашистів була побудова тоталітарної держави. Утім на практиці їм не вдалося досягнути цього так, як це сталося в Радянському Союзі чи в нацистській Німеччині. Фашистську ідеологію надихала ідея відродження Римської імперії у новій формі. Центральне місце в ній посіли міф і культ «вічного Риму». Відбудову римської державності планували розпочати з повернення в далеку історичну точку – у час створення Римської імперії. Зовнішню політику уявляли як зіткнення між Римом і Москвою. Елементом фашизму стало обоження лідера – дуче, утілене в крилатому вислові «Дуче завжди правий».

Нацизм (націонал-соціалізм), що витворився в гітлерівській Німеччині, був певним різновидом фашизму, однак мав скромніше ідеологічне наповнення. Питання про інтелектуальні й світоглядні джерела нацизму є дискусійним. Самі нацисти твердили про спорідненість з філософом Фрідріхом Ніцше, однак навряд чи він погодився б мати таких послідовників. У своїй єдиній праці «Моя боротьба» (1925 р.) Гітлер виклав думки про панівну расу і вигадане право Німеччини на життєвий простір на Сході. Людство Гітлер поділив на засновників, носіїв і руйнівників культури. Роль головних ворогів було відведено євреям. Як і фашисти, нацисти вірили, що єдність нації найкраще забезпечить тоталітарна держава, керована однією партією на чолі з вождем. Але головним у нацизмі було переконання у вищості арійської чи нордичної раси, що призводило до думки про підкорення або й повне знищення інших народів. Нацисти були прихильниками «расової чистоти».

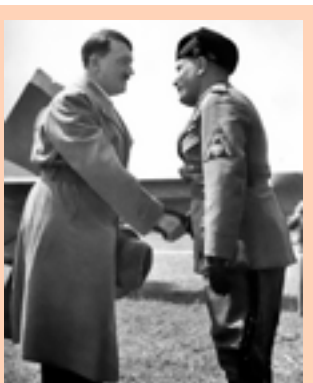
Спільним для трьох ідеологій було створення тоталітарних держав. *Тоталітаризм* (лат. *totalitos* – цілісний) – це система державно-політичної влади, яка регламентує все життя суспільства і кожної людини зокрема. Тоталітарні режими запроваджували примусову уніфікацію, не визнавали відокремлення від держави будь-яких сфер, включно з питаннями віри, а їхня ідеологія сама претендувала на роль панівної релігії. Ознакою тоталітарного режиму є диктатура однієї партії, її зрощення з державно-бюрократичним апаратом, масове залучення громадян до підконтрольних організацій, жорстка цензура й ідеологічно «правильна» пропаганда, яка не терпить заперечень чи іншої точки зору, розправи з інакомисленням і поширення репресій на велике коло «ворогів народу». Тоталітарна держава несумісна з дотриманням правових норм, демократією, свободою інтелектуальної й творчої діяльності. Однак соціальною опорою такої держави нерідко стає населення, яке мислить потребами одного дня.

Запитання і завдання

1. Порівняйте ідеології комунізму, фашизму й нацизму. Визначте їхні спільні та відмінні риси.
2. Проаналізуйте місце тоталітарної держави в ідейних конструкціях комуністів, фашистів і нацистів.

2. Прихід до влади в Італії фашистів. Утвердження нацистського режиму в Німеччині

Фашистські об'єднання в Італії зростали на тлі повоєнної економічної кризи, зміцнення ліворадикальних рухів, робітничих протестів. У листопаді 1921 р. на з'їзді фашистських союзів у Римі створено Національну фашистську партію, яка розпочала підготовку до захоплення влади. Між фашистськими й соціалістичними організаціями відбувалися вуличні зіткнення, але врешті-решт соціалісти уклали з фашистами «пакт умиротворення». Спробу загального антифашистського страйку було зірвано. 27 жовтня 1922 р. лідер італійських фашистів Б. Муссоліні віддав наказ про похід на Рим. Ця подія увійшла в історію як «марш чорносорочечників» (за назвою фашистських бойових загонів). При цьому Муссоліні заявив: «Наша програма проста. Ми хочемо керувати Італією». У поході взяло участь близько 25 тис. осіб, які рухалися на Рим з кількох напрямків. 30 жовтня збройні колони без опору увійшли в Рим. Король Віктор Еммануїл III призначив Б. Муссоліні прем'єр-міністром. Так фашисти прийшли в Італії до влади, яку втримували до 1943 р.

Б. Муссоліні та А. Гітлер.
1934 р.

На початку 1933 р. під тиском нацистів впала Веймарська республіка в Німеччині. На тлі внутрішньополітичної кризи президент Пауль фон Гінденбург 30 січня призначив Адольфа Гітлера главою уряду – рейхсканцлером. Відтак Гітлер розгорнув заходи по захопленню влади. У лютому 1933 р. було організовано провокацію – підпал Рейхстагу, у якій звинуватили комуністів. В атмосфері тиску й залякування відбулися парламентські вибори, на яких Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСРПН)

здобула перемогу. У березні Гітлер домігся ухвалення закону «Про подолання злиденного становища народу й держави», згідно з яким уряд отримав надзвичайні повноваження. За критику влади передбачено кримінальну відповідальність. До літа 1933 р. в Німеччині заборонили діяльність усіх політичних партій, крім НСРПН. У грудні 1933 р. ухвалено закон «Про забезпечення єдності партії та держави», згідно з яким рейхсканцлер як керівник (фюрер) законної партії отримав право особисто формувати Рейхстаг і призначати вищих посадових осіб.

Запитання і завдання

1. *Опишіть події, пов'язані з приходом до влади фашистів в Італії та нацистів у Німеччині.*
2. *Поміркуйте, чи можна було запобігти встановленню фашистського й нацистського режимів.*

3. Соціально-економічна політика урядів Б. Муссоліні та А. Гітлера. Знищення політичної опозиції. Встановлення державного контролю над публічним життям і суспільною свідомістю

Після приходу до влади нацистів у Німеччині ключовим питанням було подолання «Великої депресії», зокрема скорочення безробіття та відновлення економіки. Вихід з кризи запропоновано шукати в перетворенні суспільства на корпоративній основі. Ця система не відміняла ринкових відносин, але відкривала шлях для централізації економіки під контролем держави й мобілізації ресурсів. Економікою займалася Генеральна рада німецького господарства, до якої ввійшли найбільші підприємці. Територію країни поділено на господарські округи. Власник підприємства ставав його фюрером і ніс відповідальність за все, що на ньому відбувалося. Страйки було заборонено, працю оголошено соціальною повинністю. Запроваджено громадські роботи. Міністр економіки мав право реорганізовувати або ж об'єднувати підприємства.

Від 1935 р. економіка Німеччини переорієнтовувалася на потреби війни. Було запроваджено загальний військовий обов'язок для чоловіків віком 18–43 років, затверджено чотирирічний економічний план. У 1939 р. директивне централізоване планування охопило 80 % виробничих потужностей. Здійснено кроки на користь фермерів (бауерів). Кожна 18-річна дівчина мала рік відпрацювати в родині бауерів. В Італії економіку також перебудували за корпоративною системою, яка відкрила шлях до державного регулювання. Економічна політика базувалася на вірі в те, що держава здатна забезпечити прискорену модернізацію задля економічної незалежності. Із цією метою примусово створювали картелі.

Після смерті президента Гінденбурга в 1934 р. Гітлер зосередив усі найвищі посади в державі. Одночасно він розправився з опозицією всередині НСРПН, яка гуртувалася навколо братів Штрассерів. Опозиціонери були лівою течією, яка робила ставку на робітничий рух, симпатизувала інтернаціоналізму, виступала проти біологічного націоналізму. У «ніч довгих ножів» 30 червня 1934 р. це угруповання було розгромлене. Тоді ж загинули лідери штурмовиків, зокрема командир Ернст Рем. Одним з перших заходів Гітлера стала жорстка централізація держави й скасування федерального устрою. Керівників місцевої адміністрації (штатгальтерів) при-

Інспекція військ СС у Берліні. 1938 р.

нова влада забезпечила економічне зростання, створила ілюзію добробуту й стабільності. Опозиція нацистам існувала хіба що серед інтелектуалів. Однак незгодних ізолювали й знищували. Серед них було чимало представників аристократії, церковних діячів, колишніх політиків.

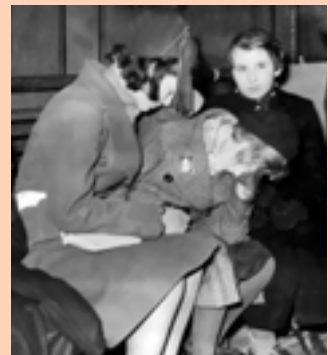
Нацистська й фашистська пропаганди були спрямовані на формування спрощеного розуміння єдності (як-от «єдиний народ», «єдине минуле», «єдина доля», «єдиний вождь»). Головним завданням вважали виховання нової особистості, покликаної служити спільним інтересам. На службу пропаганді було поставлено весь арсенал доступних засобів: пресу, кінематограф, науку, мистецтво, які пропагували культ материнства, чоловічої мужності, патріотизму. Особливу увагу надавали вихованню молоді, об'єднаної обов'язковим членством у «Гітлерюгенді».

Мешканців Німеччини поділено на громадян і підданих. В основу цього покладено расовий принцип і «чистоту крові». Повноту прав визнавали тільки за представниками німецького й «споріднених» народів (фольксдойче). Цей поділ було закріплено законами «Про громадянство» і «Про захист німецької крові та німецької честі» (1935 р.). Фольксдойче мали поводитися бездоганно й доводити відданість німецькій державі. Широке трактування отримало поняття «ворогів народу», до яких зараховано всіх, хто не поділяв ідеології націонал-соціалізму. Людина, яка опинялася під підозрою, ставала беззахисною. Основою репресивної системи були війська СС («загони охорони»). У системі СС була низка підрозділів, зокрема таємна поліція (гестапо), служба безпеки, зовнішня розвідка. Від 1933 р. під наглядом СС створено мережу концтаборів для «перевиховання» громадян.

У 1933 р. в Німеччині мешкало близько півмільйона євреїв. Спершу переслідування євреїв були вибіркові, але поступово расове законодавство дедалі більше обмежувало їхні права. Приводом для початку масових репресій стало вбивство 7 листопада 1938 р. в Парижі секретаря німецького посольства, яке вчинив Гершель Грюшпан. 9 листопада в Німеччині пройшла хвиля єврейських погромів, відома як «кришталева ніч». На євреїв було накладено колективну контрибуцію – 1 млн

значав фюрер з-поміж лідерів НСРПН. Місцеві представницькі органи влади (ландтаги) було ліквідовано.

В Італії владу повністю зосередив Б. Муссоліні після невдалого замаху на нього в 1926 р. Він перестав бути підзвітним парламенту, а всі нефашистські партії розпустив. У 1929 р. Муссоліні підписав «Латеранський конкордат», у якому визнав незалежність Ватикану. Завдяки цьому католицька церква зберегла в Італії певні позиції. Усе, що відбувалося, більшість італійців та німців сприймала лояльно. Після років війни і криз

Єврейки-біженки з Німеччини у Великій Британії. 1938 р.

марок, під претекстом якої євреїв позбавляли власності. У деяких місцевостях євреїв почали переселяти в місця компактного проживання – гето. Подібних переслідувань зазнавали й роми. Наприкінці 1930-х років расове законодавство було прийняте й у Італії.

Погляд сучасника

Становище німців-ненацистів влітку 1933 року було, звісно, з найважчих, у якому тільки можуть опинитися люди: цілковита безнадія і пригніченість... Тепер ми повністю залежали від ласки нацистів. Усі фортеці було взято, колективний спротив зробився неможливий, індивідуальний – лишень формою самогубства. Нас переслідували у найглибші куточки приватного життя, в усіх ділянках панував страшний занепад, прихована втеча, про остаточну мету і кінець якої ніхто навіть і не здогадувався. Водночас щодня можна було почути пропозицію: ні, не здатися, а перейти до ворожого табору. Маленька угода з чортом – і Ви вже були поза табором полонених і переслідуваних, натомість належали до переможців та переслідувачів. Така спуска була найбільшою та найпростішою. Чимало людей перед нею не встояло.

Гаффнер С. Історія одного німця. Спогади 1914–1933 / пер. з нім. Р. Дубасевича. Львів, 2004. С. 164.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте соціально-економічні заходи урядів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Яку мету вони переслідували?
2. Визначте основні напрями внутрішньої політики урядів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Чому ці режими прагнули встановити контроль над суспільним життям?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Поясніть зв'язок між ідеологіями нацизму й фашизму та формуванням тоталітарних політичних режимів.
2. Визначте ідейні положення нацизму й фашизму, які вели до расової чи будь-якої іншої ненависті.
3. Спробуйте описати відчуття і спостереження інтелектуала в нацистській Німеччині кінця 1930-х років.

§ 20. Виникнення авторитарних режимів. Боротьба за демократію

1. Радикалізація політичного життя в 1930-х роках. Народний фронт у Франції

Хоча в 1930-х роках кожна європейська держава мала високий рівень суверенності, усе ж повністю відмежуватися від бурхливих подій назовні не вдавалося. Економічна криза й депресія, зростання на цьому тлі ліво-радикальних сил і популістських настроїв, з одного боку, і прихід до влади в низці держав фашистів і нацистів, встановлення тоталітарних режимів – з другого, не залишали байдужими нікого. Полум'я над Рейхстагом у Берліні, загони чорносорочечників на тлі Колізею в Римі видніли далеко за межами цих міст, наповнюючи простір Європи тривогою.

Якщо США і Велика Британія час до часу захоплювалися політикою ізоляції від проблем материкової Європи, то Франція, на кордонах якої вже палало, дозволити собі цього не могла. У 1929–1934 рр. французи розгорнули будівництво укріплень, які мали захистити у випадку німецької агресії. Ці споруди відомі як *лінія Мажино*. Проект здійснювали на тлі невдалих спроб вибудувати систему міжнародної безпеки. Одночасно відбувалося переоснащення армії, зростали військові замовлення, які забезпечували роботою металургійну, машинобудівну, військову промисловості. Цей проект дещо пом'якшив вплив світової економічної кризи, однак із середини 1930-х років економіка Франції також вступила в період депресії.

Оскільки спроби створити систему колективної безпеки в Європі не мали оптимізму й не гарантували надійного захисту державам, які могли стати першими жертвами німецької агресії, лідери країн, що прагнули протистояти фашизації політичних режимів, були змушені шукати інших шляхів. Ці пошуки відбувалися на тлі зміцнення зовнішньополітичних позицій Радянського Союзу, який у 1934 р. вступив до Ліги Націй. Посилення впливів СРСР зумовило активізацію комуністичних рухів. Для протидії фашистській загрози Комуністичний інтернаціонал оголосив у 1935 р. курс на створення народних фронтів, які б об'єднали лівих з іншими силами задля спільної боротьби за збереження демократії.

У Франції фашистські організації були дрібними, тож не мали прихильників через відданість більшості французів ідеям традиційної європейської демократії. Групи фашистського напрямку виникали хіба що серед правоконсервативних кіл і ветеранських організацій. Однак у них так і не з'явилось лідера. Єдиним помітним виступом французьких фашистів був організований у 1934 р. у Парижі протест проти корупції серед державних чиновників. Протестувальників розігнала поліція, однак відчуття тривоги залишилося. Через політичну боротьбу сформувався стабільний уряд не вдалося. Невдоволення та занепокоєння викликала й політика «умиротворення» Німеччини, перші ознаки якої намітилися на зламі 1920–1930-х років.

З наростанням у Франції робітничого й страйкового руху ліві й лівоцентристські організації (комуністи, соціалісти, радикали) уклали в 1935 р. угоду про створення **Народного фронту**. На виборах 1936 р. це об'єднання здобуло більшість голосів. Уряд Народного фронту очолив соціаліст Леон Блюм. Він став першим євреєм на чолі великої європейської

держави. Утім силам Народного фронту бракувало єдності. Кожна партія діяла за власною програмою, тож розглядала союз як тактичний. Комуністи підтримали уряд, однак не ввійшли до нього. Уряд Блюма працював до 1938 р. і здійснив низку реформ. До найбільших його ініціатив належало підписання Матіньйонських угод між промисловцями і робітниками. Фашистську партію було заборонено. В економічній політиці соціалістичний уряд запроваджував державне регулювання, що викликало невдоволення великого бізнесу й зумовило відставку уряду. До влади прийшов уряд Едуара Даладье.

Леон Блюм

Запитання і завдання

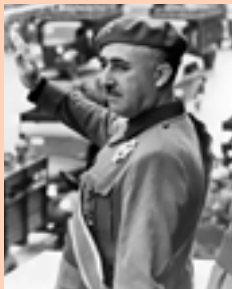
1. Схарактеризуйте внутрішньополітичну ситуацію у Франції в середині й другій половині 1930-х років.
2. Поясніть зміст поняття «народний фронт». Наведіть приклади створення народних фронтів у Європі.

2. Громадянська війна в Іспанії

Іспанія була периферійною країною Європи. Нейтральний статус у Першій світовій війні дав змогу їй поліпшити економічне становище за рахунок торгівлі з обома сторонами конфлікту. Однак країна залишилася аграрною, з багатьма внутрішніми протиріччями. У першій половині 1920-х років ситуацію ускладнювала колоніальна війна в Марокко. У 1923 р. генерал Мігель Прімо де Рівера здійснив переворот, унаслідок якого в Іспанії було встановлено військово-монархічну диктатуру. Про нього говорили, що він лякав короля армією, а армію – королем. У 1930 р. через наростання опозиційних настроїв Прімо де Рівера пішов у відставку й покинув Іспанію. Чимало політичних сил країни уклали Сан-Себастьянський пакт, за яким **14 квітня 1931 р. Іспанію проголошено республікою**. Король Альфонсо XIII з родиною емігрував до Франції.

У середині 1930-х років в Іспанії зміцнився фашистський рух. Його лідером став син колишнього диктатора Хосе Антоніо Прімо де Рівера. Він очолив партію «Іспанська фаланга», яка ідеологічно орієнтувалася на італійський фашизм. «Іспанська фаланга» виступала проти політичних партій і парламентаризму, за створення сильної тоталітарної держави. Короткочасний прихід профашистських сил до влади (увійшов в історію як «два чорні роки») призвів восени 1934 р. до масових протестів. У Мадриді, Каталонії й Астурії вони переросли в збройне повстання, а каталонці, протестуючи проти фашизму, погрожували відокремленням. Однак уряд розгромив ці виступи, а з особливою жорстокістю придушив повстання в шахтарській Астурії. Проти повстанців кинуто армійські частини, які воювали в Марокко під командуванням генерала Франсиско Франко.

Такий перебіг подій переконав антифашистські сили в потребі об'єднання. У січні 1936 р. було досягнуто угоду про створення Народного фронту. Наступного місяця Народний фронт переміг на виборах. Було сформовано уряд, який очолив лідер Лівої республіканської партії Мануель Асанья. Програш у парламенті (кортесах), початок демократичних перетворень показали іспанським фашистам, що розрахунок на легальний

Франсиско Франко

Іспанки в республіканській армії.
1936 р.

Біженці з Іспанії на кордоні
з Францією. 1938 р.

прихід до влади не виправдався. Тоді вони вирішили захопити владу силою. Улітку 1936 р. проти республіканської влади в Іспанії виступили військові частини в Марокко під командуванням Франко, який виступав за сильну монархічну владу, консервативні цінності, порядок.

18 липня 1936 р. за сигналом радіостанції м. Сеута «Над усією Іспанією безхмарне небо» заколотники виступили в усіх великих містах. Уряд Народного фронту вирішив роздати зброю громадянам. В Іспанії почалася громадянська війна. Іспанці чинили запеклий опір фашизації країни. Республіканський уряд користувався підтримкою мешканців, однак на боці заколотників була значна частина армії. За кілька тижнів у руках республіканського уряду залишалася центральна Іспанія, натомість заколотники контролювали південь і північ країни. У ситуацію втрутилися Німеччина й Італія, до яких звернувся по допомогу генерал Франко. Вони надали бунтівникам військову допомогу: їхні літаки почали бомбардувати іспанські міста, зокрема Мадрид, а до берегів підходили військові кораблі. Для німецької та італійської армій територія Іспанії стала полігоном для випробування зброї й тактики бойових дій. Іноземна інтервенція змінила хід війни: Франко почав наступ на Мадрид.

У час, коли преса рясніла повідомленнями про війну в Іспанії, лідери європейських держав підписали угоду про невтручання. Ініціювала угоду Британія. Угода забороняла поставки в Іспанію зброї й будь-якої іншої військової допомоги. До угоди приєдналися 27 країн, зокрема й Німеччина, але збройної допомоги Франко не припинила. Ліга Націй висловила занепокоєння і закликала до мирного врегулювання конфлікту. 1 жовтня 1936 р. Франсиско Франко було проголошено генералісімусом і главою Іспанської держави. А після того як республіканці стратили Хосе Антоніо Прімо де Ріверу, Франко став одноосібним лідером фашистів. У 1937 р. він об'єднав фашистські сили в партію Іспанська традиціоналістська фаланга і Хунта націонал-синдикалістського наступу. Франко оголошено кадільйо – вождем іспанського народу.

Мужній опір республіканської Іспанії викликав хвилю солідарності у світі. Попри офіційну політику невтручання урядів, люди збирали кошти для республіканців, до Іспанії прибували добровольці з різних країн. Офіційно на підтримку республіканців виступив Радянський Союз, який почав надавати військову допомогу. Та бойові дії склалися не на користь республіканців. Народний фронт розпався. Наприкінці березня 1939 р. франкісти вступили в Мадрид і встановили контроль над усією територією Іспанії. Громадянська війна, в якій загинуло близько мільйона іспанців, завершилася формуванням фашистського авторитарного режиму Франко, який жорстоко розправився з противниками.

Запитання і завдання

---

1. *Схарактеризуйте внутрішньополітичне становище в Іспанії напередодні громадянської війни.*
2. *Визначте причини й опишіть перебіг громадянської війни в Іспанії.*

3. Політичні режими в країнах Центрально-Східної Європи.

Становище українців у Румунії та Чехословаччині

На зламі 1920–1930-х років у більшості країн Центрально-Східної Європи було встановлено автократичні режими, відбувалося згортання демократичних свобод, а в другій половині 1930-х років у регіоні запанували

передвоєнні наміри. В Угорщині гортистський режим, що мав реваншистські настрої щодо територіальних результатів світової війни, шукав союзу з Німеччиною. У Румунії в 1938 р. король Кароль II перебрав на себе всю владу й заборонив діяльність політичних партій. Його головним противником була націоналістична організація «Легіон архангела Михаїла». Її бойова частина «Залізна гвардія» (зеленосорочечники) займалася терором. Ідеологія легіоністів була близька до фашистської. Керував ними Корнеліу Кодряну. У 1938 р. його стратили за наказом короля, однак під тиском нацистської Німеччини Кароль II у 1940 р. таки зрікся престолу, а влада перейшла до профашистських сил на чолі з Іоном Антонеску.

Під особливо пильною увагою нацистів і фашистів перебувала Австрія. Лідером австрофашистів став Енгельберт Дольфус. У 1933 р. він за підтримки хаймверів оголосив про захоплення влади, розпуск парламенту, заборону політичних партій. Дольфус орієнтувався на італійський фашизм і прагнув побудувати корпоративну державу. Він не підтримував пангерманістів і разом з іншими партіями заборонив націонал-соціалістів. У 1934 р. в Австрії ухвалено конституцію, яка декларувала утворення «християнської німецької союзної держави, організованої за становим принципом». Єдиною партією залишився Вітчизняний фронт. Того ж 1934 р. Дольфуса вбили прихильники аншлюсу Австрії, але змінити державний устрій тоді не вдалося.

У Чехословаччині, попри деклароване право національних меншин на автономію, тривала централізація. Не дотримувалося й конституційне положення про комплектування державної служби місцевими фахівцями. У Підкарпатській Русі чиновницький апарат на 70–80 % складався із чехів. На численні скарги до Ліги Націй щодо небажання влади виконувати зобов'язання про надання автономії, з якими зверталися й керівники ЗУНР, чехословацькі політики відповідали, що народ не готовий до самоуправління, має різні національно-політичні орієнтації, а на край зазіхають сусідні держави. Однак головна причина гальмування полягала в небажанні Праги створювати прецедент національних поступок. Запровадження автономії в Закарпатті розпочалося в 1938 р.

Позитивною для Закарпаття була економічна політика Праги: у край інвестували кошти. Населення Ужгорода зросло в 1,5 раза. Конституційний устрій і парламентська демократія привчали громадян до вільного політичного простору. На кінець 1930-х років у Підкарпатській Русі діяло близько 30 політичних партій як загальнодержавного, так і місцевого значення, виходило понад 180 періодичних видань різними мовами. Було проведено освітню реформу, на підставі якої відкривали українські початкові й середні школи. Сформувалося покоління української інтелігенції (А. Волошин, В. Бірчак, А. Бродій, брати Брацайки, В. Гренджа-Донський, С. Клочурак, М. Підгірянка та ін.).

Марія Домбровська
(Марійка Підгірянка)

Володимир
Залозецький-Сас

Для українців у Румунії найскладнішими були перші повоєнні роки. Влада не крилася з намірами румунізації. Конституційні засади залишалися формальністю. Виборчий закон 1926 р., запозичений з фашистської Італії, забезпечував більшість у парламенті партії, яка здобула 40 % голосів. Відстоювати в парламенті інтереси національних меншин було неможливо. Інструментом румунізації стала аграрна реформа. У 1927 р. міністр внутрішніх справ Румунії видав наказ, згідно з яким усі вивіски українською повинні були мати румунські відповідники. Чернівці рясніли написами «Говорити тільки по-румунськи». До кінця 1920-х років ліквідовано українське шкільництво, українських учителів замінили румунські. Румунізовано Чернівецький університет. Несприятливими були умови й для інших національних громад – поляків, євреїв. Відносно стримано румунська влада поводитися хіба що з німцями.

Перспективи національних меншин у Румунії були песимістичні. Бухарест не допускав політичного оформлення національних рухів. У 1927 р. відновила діяльність Українська національна партія. Її програма передбачала парламентську боротьбу за культурну автономію. Виборче законодавство змушувало партію блокуватися з іншими силами. Незмінним головою УНП був професор Володимир Залозецький-Сас, секретарем – видавець і редактор Юрій Сербинюк. У 1938 р. партія провела останній конгрес. Молодь не бачила перспектив у легальній роботі й тяжіла до підпільного руху під проводом Організації українських націоналістів. З фашизацією Румунії становище національних меншин ще більше ускладнилося.

Погляд історика

Румунське суспільство в міжвоєнну добу не спромоглося подолати відстань між феодалним та капіталістичним світами. Колоніальний стиль управління регіонами зводив ефективність державного управління нанівець. Прихід наприкінці 30-х років до влади націоналістів був зумовлений роками тупцювання Румунії в сінях економічно й політично прогресуючої Європи. Наприкінці 30-х років суспільство охопила ідея, що лише крайні праві можуть здійснити модернізаційний скачок... Націонал-соціалізм розглядався як альтернатива цивілізаційній кризі, що охопила передвоєнну Європу і що не відпускала Румунію весь міжвоєнний період.

Якубова Л. Старе Королівство, Буковина та Бессарабія – шлях у нікуди. 1918–1940 рр. // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / відп. ред. В. Смолий, кер. авт. кол. Л. Якубова. Київ, 2012. С. 323.

Запитання і завдання

1. Порівняйте становище українців у Чехословаччині та Румунії в 1930-х роках.
2. Поміркуйте над зв'язком між нацистською ідеологією та політикою щодо національних меншин.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Поясніть, як вплинула нацистська й фашистська ідеології на внутрішньополітичну боротьбу в Іспанії та Франції.
2. Порівняйте державотворчі концепції А. Гітлера, Б. Муссоліні й Ф. Франко.
3. Поміркуйте про сутність політики «умиротворення», яку вели європейські держави під час громадянської війни в Іспанії. Як ви гадаєте, чи мала вона альтернативу?

§ 21. Режим «санації» у Польщі

1. Національна політика «санаційного» режиму. Влада і українське суспільство. Митрополит Андрей Шенцицький

Встановлення «санаційного» режиму в Польщі відоме як Травневий переворот. Його причинами були загострення політичної боротьби всередині країни і часті зміни урядів, назрівання економічної кризи. Викликала занепокоєння й зовнішня ситуація. У 1926 р. Німеччина і СРСР підписали договір, яким гарантували нейтралітет у випадку агресії третьої сторони. Німецько-радянські контакти в політичній і військовій сферах непокоїли польських політиків, особливо з огляду на загрозу нового поділу держави. Ініціативу вирішив узяти у свої руки Юзеф Пілсудський. Зранку 12 травня 1926 р. він залишив будинок неподалік Варшави й на чолі кількох полків рушив на столицю. На мості Понятовського заколотники зустріли несподіваний опір: президент Польської Республіки Станіслав Войцеховський, соціаліст і давній співробітник Пілсудського, заявив про намір чинити опір силами урядових військ.

Пілсудського це не зупинило. У результаті боїв, які точилися у Варшаві 12–15 травня, було вбито й поранено декілька сотень осіб, у тому числі цивільних. Протистояння не вийшло за межі столиці. Страйк залізничників відрізав Варшаву від решти Польщі. За три дні справу було вирішено. Войцеховський подав у відставку. Однак Пілсудський не прагнув особистої диктатури. Він обмежився фактичним впливом на справи в державі, зберігаючи атрибути демократії. Президентом став професор хімії Львівської політехніки Ігнацій Мосціцький, а уряд очолив професор математики Казимир Бартель. Пілсудський обійняв посаду Генерального інспектора Збройних сил. Це давало змогу контролювати армію. Аж до смерті в 1935 р. Пілсудський зберігав визначальний вплив на рішення в державі, зокрема на призначення посадовців. Польща, утім, залишалася конституційною державою, яка визнавала громадянські права й свободи. Послідовників Пілсудського назвали *пільсудчиками*.

Пільсудчики прийшли до влади під гаслом «санації», тобто оздоровлення суспільних відносин. Ідеологія «санаційного» режиму апелювала до моральних чеснот. Однак доволі швидко вона почала конфліктувати з політичною практикою, а країна рухалася в бік авторитаризму. Головною силою політики «оздоровлення» був заснований у 1927 р. Безпартійний блок співпраці з урядом. Ліві й центристські партії спробували сформувати опозицію пільсудчикам. Вони об'єдналися в Союз захисту прав і

Юзеф Пілсудський з військовими у Варшаві. Травень 1926 р.

На вулиці Варшави. Травень 1926 р.

свободи народу і в 1929 р. змусили піти у відставку «уряд полковників». Відтак Пілсудський наполог на розпуску сейму й сенату, а опонентів ув'язнив у Брестській фортеці. Наступні вибори принесли його блоку бажану перемогу. Перетворення державного устрою Польщі на авторитарний завершено з ухваленням у 1935 р. конституції, яка посилила повноваження президента й обмежила роль парламенту.

Режим «санації» не змінив національну політику Польщі. Міжнародні зобов'язання про забезпечення прав національних меншин польська влада не виконувала. На тлі економічних негараздів, наростання суперечностей на місцевому рівні, жорсткої політики центральної влади щодо національних меншин польсько-українські відносини загострювалися. Улітку 1930 р. Галичиною прокотилася хвиля підпалів маєтків польських землевласників і осадників. Одночасно відбувалися акції саботажу, руйнування ліній зв'язку, окремі збройні напади. Це була спланована акція, слід якої швидко привів до Організації українських націоналістів.

Після перших звісток про підпали в польській пресі з'явилися заклики до наступу на українців. Націоналістичні газети вимагали заборонити не тільки українські молодіжні організації «Пласт», «Сокіл», «Луг», а й «Просвіту», закрити гімназії. Націоналісти тиснули на владу, погрожуючи перейти до розправ на власний розсуд. У другій половині літа й восени 1930 р. Західна Україна стала ареною репресивних дій польської влади проти українського населення. Спершу органи безпеки провели обшуки в помешканнях осіб, яких підозрювали в причетності до УВО чи ОУН. Після цього проведено арешти. Серед ув'язнених у Брестській фортеці польських опозиціонерів було й шестеро депутатів-українців.

Репресивна акція польської влади проти українського населення в 1930 р. за участі поліцейських і військових, відома як *пацифікація*, або «умиротворення». Метою акції було залякування українського населення: військові поводитися брутально. «Пацифіковані» села опинялися в стані облоги. У них проводили обшуки, накладали продовольчу контрибуцію. Особливо ретельно перевіряли українські інституції. Усього було проведено понад 5 тис. обшуків. Кожен завершувався затриманням десятків осіб. Більшість з них відпускали через брак доказів про незаконну діяльність. Під час «пацифікації» зафіксовано численні випадки побиття, жертвами яких були навіть греко-католицькі священники.

Невдовзі після «пацифікації» між польським урядом та українськими політиками, що представляли легальні партії, почалися переговори про зняття напруги у відносинах. Прихильником порозуміння був митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Однак на початку 1930-х років ці контакти перервано низкою терористичних актів, зокрема вбивством у Трускавці в 1931 р. активного прибічника польсько-української угоди Тадеуша Голувка. Переговори відновлено в 1935 р. Українські політики виявляли схильність до угоди з огляду на Голодомор у радянській Україні, який поставив потребу збереження українського національного середовища в Польщі. Тут діяли численні культурно-освітні й економічні установи: «Просвіта», «Рідна школа», НТШ, професійні об'єднання, «Союз українок», земельний банк «Дністер», різноманітні кооперативи. Ці організації творили інфраструктуру українського руху та запобігали його полонізації. Прикладом польського державного службовця, який налагоджував взаємини з українцями на місцевому рівні, був волинський воєвода Генрик Юзевський. Він вважав, що Волинь повинна стати осередком польсько-українського порозуміння для захисту обох на-

Особа в історії

Митрополит Андрей (Шептицький) (мирське ім'я Роман Шептицький) (1865–1944) – український релігійний і громадський діяч, митрополит Греко-католицької церкви. Народився в Галичині в сім'ї графа Івана Шептицького й Софії Фредро, доньки відомого польського драматурга. Навчався в гімназії св. Анни у Кракові, вищу юридичну освіту здобув у Вроцлавському університеті, однак вирішив присвятити себе церковній діяльності. Вступив до василіянського монастиря. У 1901–1944 р. – митрополит Галицький. Відомий екуменічною діяльністю. Підтримував національні інституції, вів благочинну діяльність. Був депутатом Галицького сейму та австрійського парламенту, мав великий авторитет у найвищих колах. Після захоплення Львова в 1914 р. російськими військами заарештований і вивезений у глиб Росії; повернувся після революції. Був фундатором Національного музею у Львові. Автор пастирських послань, у яких засуджував політичний терор. Під час нацистської окупації рятував євреїв.

родів від агресивних намірів Радянського Союзу. Юзевський підтримував українське шкільництво та громадські організації, залучав українців на адміністративні посади (серед них був і Степан Скрипник, майбутній патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав).

Урешті-решт у травні–червні 1935 р. між представниками УНДО й польським урядом укладено угоду, що відома як *нормалізація* польсько-українських відносин. Українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку культурним, громадським і кооперативним товариствам, звільнення політв'язнів, розширення сфери використання української мови в адміністрації й судочинстві, збільшення представництва в парламенті. Українці ж погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. У ставленні до «нормалізації» українське суспільство розкололося. Після виборів 1935 р. лідер УНДО Василь Мудрий обійняв посаду віце-маршалка сейму.

Погляд історика

Ставлення Шептицького до каральних заходів польської поліції і війська стосовно українського населення, звинуваченого в організованих акціях саботажу проти польської влади та польської власності, є складнішим, ніж виглядає на перший погляд. Його сучасники, як українці, так і поляки, вбачали в діях митрополита однозначну солідаризацію з українською стороною та повну підтримку дій його української пастви. При цьому польська сторона вважала, що він навіть підтримував протиправні дії українців і свідомо взяв участь в антипольській міжнародній кампанії, зрадивши цим інтереси Польської держави і народу... [Шептицький] постійно у своїх офіційних і неофіційних листах, пресових інтерв'ю акцентує на недопустимості застосування колективної відповідальності та недопустимості в цивілізованій державі покарання без доказу вини... У всіх питаннях, дотичних до «пацифікації», для митрополита Шептицького найважливішим був аспект страждання безневинних жертв – українських селян, сільської та містечкової інтелігенції, що прийняли жорстокі покарання за невинні злочини.

Гентош Л. Митрополит Шептицький. 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. С. 86–87.

Запитання і завдання

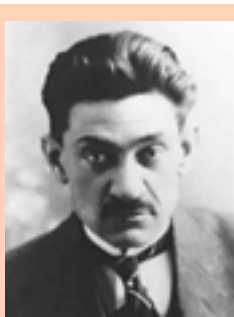
1. Опишіть встановлення і поясніть сутність «санаційного» політичного режиму в Польщі. Чому цей режим називають авторитарним?
2. Проаналізуйте цілі й форму проведення польською владою «пацифікації» в Західній Україні. На підставі наведеної цитати визначте ставлення митрополита Андрія Шептицького до «пацифікації».

2. Радикалізація суспільних настроїв. Дмитро Донцов. Організація українських націоналістів. Євген Коновалець

У Західній Україні та серед української політичної еміграції було витворено й поширено ідеологію *інтегрального націоналізму*. Інтегральний націоналізм стверджував, що нація є органічною цілісністю, а людина має підпорядкуватися інтересам нації. Ці інтереси мають бути для неї вищими, ніж інтереси соціальної групи, інших націй і людства загалом. Формування українського націоналізму відповідало європейській практиці, яка посилилася після Першої світової війни, однак мало й особливі підстави: поразка Української революції та дії урядів держав, у складі яких опинилися українські території, що загрожували самому існуванню української нації. Інтегральний націоналізм захопив значну частину української молоді в Галичині й на Волині, розвинув культ войовничості, героїзму й служіння нації.

Формування українського інтегрального націоналізму було пов'язане з діяльністю Дмитра Донцова, який починав політичну діяльність як член Української соціал-демократичної партії. Виходець з родини мелітопольського підприємця, спочатку він навчався в Санкт-Петербурзькому університеті, а згодом, рятуючись від переслідувань, переїхав до монархії Габсбургів. Навчався у Віденському університеті, пізніше оселився у Львові, де працював у редакціях українських часописів, зокрема «Літературно-науковому вістнику». Перейшов на позиції консервативного націоналізму, близького до поглядів В'ячеслава Липинського. Цивілізаційним ворогом України Донцов уважав Росію. У праці «Підстави нашої політики» (1921 р.) він обґрунтовував роль України як бастиону європейської цивілізації в боротьбі проти Росії.

У 1926 р. Донцов опублікував головну теоретичну роботу «Націоналізм», у якій протиставив світогляд чинного, тобто діяльного, націоналізму попередньому національному руху українців. Головною метою чинного націоналізму він уважав перетворення українців на сильну націю.

Дмитро Донцов

Сформулював і головні вимоги, яких мали дотримуватися націоналісти: волютаризм (зміцнення волі нації до життя на підставі ірраціональних мотивів), войовничість (усвідомлення того, що боротьби уникнути не вдасться), романтизм (підпорядкування одиниці ідеалам нації), фанатизм (віра в догми націоналізму, відкидання етичних норм, які обмежують волю нації до життя), синтез націоналізму та інтернаціоналізму (потреба стати імперською нацією, яка здатна асимілювати інших), роль ініціативної меншості (формування еліти, яка поведе за собою інших).

Організована форма українського націоналізму пов'язана з діяльністю **Організації українських націо-**

налістів (ОУН), яку засновано в 1929 р. у Відні. Її попередником стала створена в 1920 р. Українська військова організація (УВО), яку очолював Євген Коновалець, колишній командир Галицько-буковинського куреня січових стрільців у складі Армії УНР. Головний часопис ОУН «Розбудова нації» редагував Микола Сціборський, прихильник національного солідаризму й корпоративної держави. ОУН об'єднала середовища, що сповідували націоналістичну ідеологію й діяли передусім серед студентства. Спершу вона задумувалась як легальна організація, однак терористичні замаху й саботажні акції, які здійснили її члени в 1930–1932 рр., змусили піти в підпілля. Серед лідерів ОУН, крім Коновальця й Сціборського, були Зенон Пеленський, Андрій Мельник, Роман Сущко, Степан Бандера.

Євген Коновалець

Основною метою ОУН було створення самостійної Української держави на всій українській етнічній території. Одним з напрямів діяльності ОУН була організація замахів на посадових осіб: убито депутата сейму Тадеуша Голувка (1931 р.), чиновника російського консульства у Львові Олексія Майлова (1933 р., на знак помсти за Голодомор), директора Української академічної гімназії у Львові Івана Бабія (1934 р., за співпрацю з поляками), міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького (1934 р., на нього покладено відповідальність за «пацифікацію»). Після нападу на пошту в Городку (1932 р.), у результаті якого загинуло кілька людей, було засуджено до смертної кари членів ОУН Василя Біласа й Дмитра Данилишина. Після вбивства оунівцями Перацького польська влада створила на Берестейщині концентраційний табір Береза-Картузька. У 1938 р. в Роттердамі від рук радянського агента загинув Є. Коновалець.

Заяпитання і завдання

1. Визначте основні теоретичні положення українського інтегрального націоналізму.
2. Встановіть причини створення Організації українських націоналістів та схарактеризуйте її діяльність.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Проаналізуйте українсько-польські відносини 1930-х років.
2. Поясніть поняття «український інтегральний націоналізм».
3. Зберіть додаткові відомості про згаданих у підручнику лідерів ОУН. Проаналізуйте їхні життєві долі та спробуйте відтворити колективний портрет.

§ 22. Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в СРСР

1. Встановлення режиму сталінської диктатури: передумови й методи. Комуністичний тоталітаризм

Тимчасовий відступ від наміру негайно встановити комуністичну диктатуру, що проявився в непі й «коренізації», дав змогу більшовицькому режиму зміцнитися, щоб наприкінці 1920-х років перейти до нового

Особа в історії

Йосип Сталін (Джугашвілі) (1878–1953) – радянський державний і політичний діяч. Народився в неможливій грузинській родині. Навчався у православному духовному училищі в Горі, з якого його виключили за марксистську пропаганду. Деякий час займався репетиторством, працював у Тифліській обсерваторії. Вступивши до РСДРП(б), став професійним революціонером. Кілька разів за революційну діяльність був заарештований і засланий. Після Жовтневого перевороту увійшов до Раднаркому як народний комісар у справах національностей. У 1918 р. одружився на Надії Алілуєвій, з якою мав сина Василя й доньку Світлану. Алілуєва покінчила життя самогубством у 1932 р. За свідченням доньки, вона залишила Сталіну лист, у якому звинувачувала його в політичних репресіях. Від 1922 р. – Генеральний секретар ЦК РКП(б). Під час хвороби Леніна входив до складу так званої трійки разом із Зінов'євим і Каменєвим, що мала на меті не допустити переходу влади до Троцького. Установив у СРСР особисту диктатуру, що спиралася на терор і масові репресії. Ініціатор таких злочинів, як Голодомор і примусові депортації народів, зокрема кримськотатарського. Вів політику на зближення з Німеччиною і лише після нападу на СРСР у 1941 р. став на бік антигітлерівської коаліції. Після його смерті в СРСР відбулося розвінчання культу особи і процеси десталінізації.

Йосип Сталін з дружиною Надією Алілуєвою

«комуністичного штурму». Серед партійно-політичної верхівки СРСР, яка узурпувала владу ще за Леніна, було визначено внутрішню ієрархію та правила гри, що дало змогу завершити формування моделі влади шляхом висунення диктатора. Більшовицьке керівництво згуртувалося навколо генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосипа Сталіна. Для визначення епохи з кінця 1920-х років, коли всі важелі влади в СРСР було зосереджено в руках Сталіна, до його смерті в 1953 р. використовують термін *сталінізм*. Цей термін (щоправда, у позитивному значенні) уперше вжив Лазар Каганович. Таким чином він хотів наголосити на внеску Сталіна у формування теорії марксизму-ленінізму. За життя Сталіна цей термін не використовували. Згодом він увійшов у вжиток на означення комуністичного тоталітарного режиму та масових репресій.

Утвердження особистої диктатури Сталіна відбулося в 1926–1929 рр. Боротьба за владу серед більшовицької верхівки в останні роки життя й одразу після смерті Леніна була запеклою. Сталін послідовно усував конкурентів – Льва Троцького, Григорія Зінов'єва, Льва Каменєва, влаштовуючи кампанії ідеологічних та партійних чисток. Будь-кого з конкурентів могли звинуватити у прорахунках, підривній діяльності проти радянської влади, створенні ворожих центрів тощо. При цьому на верхівці влади створювалася мовчазна більшість, готова засуджувати кожного, на кого вкажуть. Багатьох людей паралізував страх. І навіть якщо людина не боялася за себе й була готова витримати будь-які повороти долі, репресивно-каральні органи радянської влади впливали на неї через тиск та знуцання над її близькими та рідними.

Засобом побудови комуністичної утопії мала стати сильна тоталітарна держава. Було зруйновано горизонтальні зв'язки між людьми, необхідні

для громадянського суспільства – головної противаги й стримуючого чинника для встановлення диктатури. Таким чином держава ніби проникала в суспільство, керуючи ним ізсередини, через представників «передового» класу. Це було названо *диктатурою пролетаріату*. Радянський Союз з федерації «рівноправних» республік перетворився на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади. Встановлений політичний режим був олігархічним, тобто спирався на правлячу верхівку. Громадянам залишалося лише ходити на безальтернативні вибори й слухняно віддавати голоси за «блок комуністів і безпартійних». Диктаторська влада зосереджувалася у вищій партійній ланці – політбюро ЦК ВКП(б). Керівники СРСР дбали передусім про власний інтерес і прагнули залишатися на вершині влади якомога довше.

Ознаки сталінізму як системи державного управління такі: авторитарно-бюрократичні методи управління; напівфеодальне закріпачення населення, позбавлення його права власності на засоби виробництва та введення загальної трудової повинності, відгородження від решти світу; створення «залізної завіси», закриття кордонів країни; мілітаризація економіки та суспільства; масові репресії не тільки в каральних, а й у попереджувальних цілях, жорсткий ідеологічний контроль над суспільством і людиною; злиття компартійної та радянської гілок влади і формування правлячого класу суспільства – компартійно-радянської номенклатури; знищення реальних і уявних опонентів; формування культу особи вождя.

Запитання і завдання

1. **Визначте методи встановлення сталінської диктатури. Поміркуйте про сили, які могли протидіяти сталінізму і на які були спрямовані сталінські репресії.**
2. **Перелічіть ознаки встановленого Й. Сталіним комуністичного тоталітаризму.**

2. Форсована індустріалізація. Директивна економіка.

Суцільна колективізація сільського господарства.

Опір селянства. «Культурна революція».

Масові репресії. Конституція СРСР 1936 р.

Установивши політичний контроль, Сталін продовжив утверджувати тоталітарний режим через примусові й оперті на політику масових репресій соціально-економічні перетворення. У 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на *індустріалізацію*. Проект великих економічних змін було названо *першим п'ятирічним планом*, який реалізували в 1928–1932 рр. План ставив завдання «наздогнати і перегнати» капіталістичний світ за основними економічними показниками, зокрема забезпечити зростання промисловості на 250 %, причому важка промисловість мала зрости на 330 %. Радянські пропагандисти почали говорити про СРСР як про країну, що опинилася у ворожому «капіталістичному оточенні» й повинна йому протистояти. У постанові «Про стан оборони СРСР» (липень 1929 р.) ЦК ВКП(б) визнав незадовільним рівень обороноздатності. Однак для таких масштабних заходів, як індустріалізація та переозброєння, були потрібні кошти. Свого часу більшовицьке керівництво, відмовившись визнати борги Російської імперії, позбавило країну можливості іноземних запозичень та інвестицій. Тому кошти можна було здобути лише за рахунок внутрішніх ресурсів, відбираючи їх від сільського господарства, легкої та харчової промисловості.

Будівництво Дніпровської гідроелектростанції. 1930 р.

Радянський плакат про перевиконання плану п'ятирічки

Усе це стало приводом для згортання непу й повернення до директивної економіки. Рік 1929-й Сталін проголосив роком великого перелому на всіх фронтах соціалістичного будівництва. Одразу ж поставлено завдання виконати план першої п'ятирічки за чотири роки. Робітники й підприємства повинні були змагатися між собою в темпах і обсягах виготовлення продукції, в економії сировини й енергії. Згодом практика такого «соціалістичного змагання» була узагальнена в понятті «стахановський рух», за прізвищем вибійника однієї із шахт, який у 1935 р. встановив рекорд видобутку вугілля – начебто перевищив норму в 15 разів. Запроваджено безперервний робочий тиждень. Ефективність таких змагань була відносною. Тож керівники підприємств домагалися зростання продуктивності праці, вдаючись до запровадження жорсткої дисципліни. Тих, хто намагався вийти із системи, називали трудовими дезертирами. За результатами індустріалізації в Україні запрацювали великі промислові й енергетичні підприємства, як-от Харківський тракторний завод (1931 р.) і Дніпрогес (1932 р.), а також металургійні комбінати «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь». Однак досягнуто це було ціною нещадної експлуатації ресурсів і величезних людських жертв.

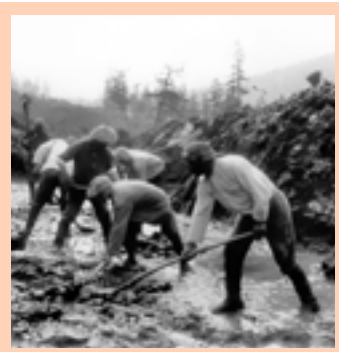
Вилучення із села ресурсів для індустріалізації відбувалося через примусову колективізацію, тобто об'єднання селян у великі колективні господарства (колгоспи). До рішучих дій компартійно-радянське керівництво підштовхувала криза хлібозаготівель у 1928 р. Через низький врожай селяни не поспішали здавати хліб. Розлючений Сталін розпорядився провести примусову конфіскацію зерна й запровадив жорстокі покарання за ухиляння від його здачі. Суцільна колективізація розпочалася восени 1929 р., згідно з резолюціями листопадового пленуму ЦК ВКП(б) на доповідь С. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». Колективізація відбувалася шляхом усупільнення засобів виробництва. Одним з перших заходів стала ліквідація куркульства. Від початку 1920-х років куркулями зневажливо називали заможних селян, а з розгортанням суцільної колективізації так почали називати всіх селян, які опиралися заходам радянської влади, не хотіли йти в колгоспи. Розкуркулення відбувалося на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Під розкуркуленням розуміли різні види обмежень прав і свобод громадян, яких піддавали репресіям за соціальними й майновими ознаками. Окрім конфіскації майна, таких осіб могли заарештувати з подальшим тривалим ув'язненням або й розстрілом, депортувати у віддалені місцевості або ж відправити на примусові роботи. По суті, йшлося про військову операцію проти українського селянства.

У відповідь на непомірні хлібозаготівлі, розкуркулення, примусову колективізацію, руйнування храмів селяни вдавалися до громадської непокори та піднімалися на численні повстання. Хоча влада на той час уже вилучила більшість зброї, яка накопичилася в селян за роки війни й революції, нерідко цей опір був збройним. У березні 1930 р. Сталін опублікував у газеті «Правда» статтю «Запаморочення від успіхів», у якій засуджував «перегини» в проведенні суцільної колективізації. Але ця публікація була радше тактичним кроком, що мав перекласти провину на місцевих виконавців. На початок 1932 р. до колгоспів було залучено вже близько 80 % селянських господарств. Це дало змогу витискати із села всі ресурси. Відносини між селом і містом на товарно-грошовій основі було фактично скасовано. Селяни в колгоспах ставали безправними, а праця набувала ознак рабської. Під гаслом розкуркулення відбувалася ліквідація приватної власності в селах. Частина селян репресували, щоб вселити в інших страх і покору.

Складовою частиною соціалістичної модернізації була *культурна революція*, тобто система заходів у сфері духовності, культури й науки радянського суспільства, метою якої було формування особистості нового типу – радянської людини. Насамперед під пресом радянської влади опинилася наукова й творча інтелігенція. Інструментом утвердження тоталітарного режиму стала репресивно-каральна система, яка діяла під егідою створеного в 1934 р. Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Тоді ж утворено Головне управління виправно-трудових таборів – так званий ГУЛАГ. Приводом для нової хвилі масових репресій стало вбивство в 1934 р. керівника ленинградської партійної організації Сергія Кірова. Роки 1937–1938 увійшли в історію СРСР як «великий терор» (термін британського історика Роберта Конквеста). Тоді в таборах ГУЛАГу перебувало близько 2 млн осіб, названих «політично неблагонадійними». В'язнів утримували в нелюдських умовах і використовували на примусових роботах. Багатьох репресованих розстріляли. Вироки виносили за спрощеними процедурами або ж позасудовими органами – так званими трійками НКВС. Репресій наприкінці 1930-х років зазнали не тільки політичні опоненти, а й багато тих, хто віддано служив системі. Тоді було фактично знищено й військове командування.

Результати перетворення держави, у якій «в основному», як стверджувалося, побудували соціалізм, підсумувала *конституція СРСР 1936 р.* (діяла до 1977 р.). Її називають «сталінською», або «конституцією соціалізму, який переміг». У розпал «великого терору» це було винятковим глумом над населенням. «Перемога соціалізму» означала ліквідацію приватної власності на засоби виробництва й знищення «експлуататорських класів». Конституція формально визнавала за громадянами СРСР рівні права – ви-

Радянські в'язні на будівництві дороги Магадан–Якутськ. 1930-ті роки

Жінки, ув'язнені в таборах ГУЛАГу

борче, на працю і відпочинок, соціальне й пенсійне забезпечення, безкоштовні освіту й медичні послуги. СРСР проголошено «соціалістичною державою робітників і селян». Уся влада в державі мала належати трудящим в особі виборних рад, що мали становити основу політичної системи. ВКП(б) визначено як «керівне ядро» політичних і громадських організацій трудящих. Наступного року було ухвалено республіканські конституції, які базувалися на конституції СРСР. Тоді-то, у 1937 р., УСРР перейменовано на *Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР)*.

Соціальна структура населення України на 1939 р.			
Розподіл за соціальними верствами	Робітники	Службовці	Колгоспники
Загальна кількість (у млн, з утриманцями)	10,4	5,5	16,0
З них українців (у %)	66,1	56,0	84,4

Погляди істориків

У підсумку найважливішим результатом слідства був його психологічний вплив на ув'язненого. Ще до тривалого етапування на схід, ще до першої появи в таборі він був певною мірою «підготовленим» до нового життя як раба. Він уже знав, що його позбавлено найзвичайніших людських прав, включно з правом на чесне розслідування. Він уже знав, що влада НКВС абсолютна, що його можуть знищити в будь-який момент. Якщо він зізнався у злочині, якого він не здійснював, це сильно понижувало його самооцінку. Але навіть якщо він і не зізнався, у нього все одно не залишалося й тіні надії на те, що «помилку», яка призвела до його арешту, скоро буде виправлено.

Епплбаум Э. Гулаг. Паутина большого террора / пер. с англ. Л. Мотылева. Москва, 2006. С. 157.

Терор для суспільства в цілому означає багато більше, ніж просто страждання жертв та їхніх родин і побоювання інших стати жертвами... Суспільний досвід терору включає і досвід ката, і досвід жертви, і досвід того, хто здійснює насильство, і досвід страждуючого від насильства. Те саме справедливе й щодо індивідуального досвіду терору: навіть ті, хто ніколи не доносив на співгромадян за власною волею, під час Великого терору не захищали друзів, ...поривали стосунки з родинами «ворогів народу» і найрізноманітнішими шляхами ставали учасниками процесу терору.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва, 2008. С. 228–229.

Запитання і завдання

1. Поясніть соціальну й економічну сутність «форсованої індустріалізації» та «суцільної колективізації». Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте значення слів «куркуль», «розкуркулення».
2. Визначте причини «великого терору» в СРСР. Поміркуйте про його зв'язок з індустріалізацією, колективізацією та «культурною революцією».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Схарактеризуйте Радянський Союз 1930-х років як тоталітарну державу.
2. Поясніть зміст понять «сталінізм», «культ особи Сталіна».
3. Спробуйте уявити думки, емоції й настрої мешканців СРСР у період масових репресій 1930-х років.

§ 23. Репресії та Голодомор в Україні.

Людина в умовах тоталітаризму: приклад України

1. Результати політики «великого перелому» в УСРР.

Політичні процеси

Політика «великого перелому» призвела в Україні до суперечливих і небезпечних для розвитку соціальних змін. Насамперед зникли активні групи приватних підприємців і торговців, натомість чисельність робітництва зросла майже втричі. Подвоїлася кількість міських мешканців, частка яких досягла третини населення республіки. Водночас у результаті суцільної колективізації було сформовано колгоспне селянство. По суті, відбулася примусова пролетаризація селянства. Суттєво зросла чисельність службовців, технічної, культурно-освітньої й наукової інтелігенції. Однак ідеологічний тиск руйнував цю інтелігенцію. Замість інтелектуалів і творчих особистостей на роль суспільної еліти почала претендувати партійно-радянська номенклатура. Сталінська «модернізація» змусила мільйони людей змінити життя, залишити батьківські оселі, передчасно поховати рідних. Для пересічної людини це було страшне випробування.

Індустріалізація й колективізація відбувалися на тлі політичних репресій, жертвами яких стало й чимало українців. Репресії мали конкретних ідеологів і виконавців. У 1928 р. Л. Кагановича відкликали до Москви, де він став другою особою в партії. Місце першого секретаря ЦК КП(б)У зайняв Станіслав Косіор, виходець з неможливої родини, який сформувався як революціонер і комуніст на Донбасі. Важливу роль у розгортанні репресій відіграв Павло Постишев, виходець з Росії, призначений на початку 1933 р. другим секретарем ЦК КП(б)У. У 1934 р. столицю УСРР спрямовано перенесено з Харкова до Києва. Пошуки «ворогів народу» в Україні відбувалися під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом».

Проведено показові політичні процеси. У 1928 р. у Москві розглядали «справу про контрреволюційну організацію інженерів і техніків, що працювали в кам'яновугільній промисловості СРСР» («Шахтинська справа»). На лаві підсудних опинилися керівники вугільної промисловості Донбасу, яких звинувачено в диверсійній діяльності з метою розвалити вугільну галузь і зірвати індустріалізацію. 11 осіб засудили до страти (згодом кількох помилювали), інших – до тривалих термінів заслання. За «Шахтинською справою» послідували в 1930 р. такі самі навмисно придумані процеси «Промпартії», «Наркомзему», «Народної революційної соціалістичної партії». Пошук «шкідників» набув небачених розмахів.

Найголоснішим процесом в Україні, що мав національне забарвлення, стала в 1930 р. вигадана справа «Спілки вивольнення України» («СВУ»). Головним її обвинуваченим був Сергій Єфремов, український літературознавець і громадський діяч, працівник ВУАН, який не приховував негативного ставлення до радянської влади. Слідству вдалося зна-

Учасники «Шахтинської справи» біля приміщення суду

йти щоденник Єфремова. Усього по справі «СВУ» засуджено до різних строків ув'язнення 45 українських інтелігентів. Серед них були такі відомі діячі, як колишній прем'єр-міністр УНР Володимир Чехівський, міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський, історик Осип Гермайзе, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська. Їх звинувачено в створенні «СВУ», що начебто мала на меті повалення радянської влади. Частина звинувачених визнала провину під тиском і погрозами, які стосувалися також рідних і близьких осіб. Єфремов загинув у ГУЛАГу в 1939 р.

У 1931 р. сфабриковано справу «Українського національного центру» і його складової частини – галицької «Української військової організації». Причетних до справи звинувачено в підготовці (за підтримки урядів Франції та Польщі) збройного повстання в Україні для повалення радянської влади й відновлення УНР. Серед керівників організації значився М. Грушевський. На лаві підсудних опинилися діячі Центральної Ради – В. Голубович, П. Христюк. Багатьох засуджених по цих політичних процесах розстріляли під час «великого терору» в 1937–1938 рр. Справу «Українського національного центру» вважають одним з ключових етапів у сталінській протидії українізації й вирішальним кроком до «Розстріляного відродження».

Запитання і завдання

1. *Укажіть соціальні наслідки сталінського «великого перелому» для України.*
2. *Проаналізуйте зміст звинувачень радянських репресивно-каральних органів, висунутих представникам української господарської й наукової інтелігенції на злами 1920–1930-х років.*

2. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу.

Позиція світової спільноти щодо Голодомору

Цілеспрямованим наслідком більшовицької політики в Україні став Голодомор 1932–1933 рр. Це було застосування терору голодом у відповідь на опір українців сталінським перетворенням. У листопаді 1932 р., виступаючи на політбюро ЦК ВКП(б), Сталін погрожував завдати «нищівного удару» по всіх, хто перешкоджатиме його планам. Ще влітку 1932 р. у листі до Кагановича він зізнався, що боїться втратити Україну. Тож у період між груднем 1932 і лютим 1933 р. було завдано випереджувального удару по українському селу. Планомірне вилучення всього запасу зерна в селах України й на Кубані, за різними оцінками істориків і демографів, призвело до смерті 4–6 млн осіб. При визначенні загальних втрат України від Голодомору потрібно розуміти, що його жертвами є не тільки померлі, а й фізично постраждалі й ненароджені, тобто ті, які могли народитися, якби Голодомору не було. А таких було теж мільйони.

Знаючи, що основний хліб в Україні реквізовано, Сталін вимагав від керівництва УСРР вилучити «приховані» запаси. Від серпня 1932 р. діяла постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (у народі отримала назву закону «про п'ять колосків»). На літо 1933 р. за цією постановою було засуджено на тривалі терміни ув'язнення 150 тис. осіб, зокрема дітей, які намагалися знайти хоч якусь їжу. Під час реквізицій забирали, по суті, весь запас продовольства, залишаючи селянські родини без засобів до існування. Оскільки запаси по селах уже були незначними й не становили великого інтересу для держави, є всі підстави

Жертва Голодомору на вулиці Харкова

Розкуркулення в с. Удачне Гришинського р-ну Донецької обл. 1930-ті роки

стверджувати, що вилучення продовольства мало характер каральної акції. Частиною цієї акції була фізична й інформаційна блокада. Назви сіл та районів, які чинили опір, заносили на «чорні дошки», що означало покладення на всіх мешканців колективної відповідальності за порушення плану хлібозаготівель. Після цього населені пункти блокували військами, забороняли торгівлю й листування, проводили обшуки, вилучали харчі, розправлялися з окремими селянами. Спроби селян виїхати в пошуках продуктів харчування за межі населених пунктів сприймали як ворожі дії проти радянської влади. Тисячі селян під конвоем повертали назад у села, де їм залишалося тільки вмирати.

Погляди сучасників

Урожай хліба був високий, та колгоспникам хліба не давали. Все вивозили, щоб робітники не голодували, бо вони будували об'єкти індустрії, а селянин якось проживе. Я оце думаю, що Голодомор зробив Сталін для того, щоб загнати людей у колгоспи і щоб у людей не було сил боротися з цим. Бо дурню відомо, що бідна, спухла од голоду та нещасна людина, що вже на Божій дорозі, згодна на все заради хоч яких харчів... Я був тоді хлопчиком і бачив таких людей... На вулицях ми бачили мертвих або безсилих людей... Деякі батьки відвозили своїх дітей на станцію і там залишали. Звідти діти потрапляли у різні притулки. Громадські організації нічим не допомагали людям. Страшні були часи. Народ розучився навіть посміхатися.

Самойленко П. С., 1924 р. н., м. Буринь // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: 36 матеріалів / упоряд. С. П'ятченко. Суми, 2008. С. 26.

По селу ходили люди, яких називали ударниками. Це були безжалісні люди, які забирали все, жорстоко поводитися з тими, хто чинив опір. Вони ходили із здоровими металевими палицями, які на кінці були вищерблені. За допомогою їх шукали зерно, яке люди хотіли заховати. Звичайно, багатші люди змогли виїхати із села. Тих, хто залишився, чекала голодна смерть. Люди кидали домівки і пробували дістатися до міста. Не всім це вдавалося. Багато гинуло просто неба на дорогах. Інших зупиняли. Старші прагнули врятувати хоча б дітей. Живі вже навіть не мали сили хронити померлих. Вони лежали посеред дороги чи двора нікому не потрібні. Люди вимирали цілими родинами, цілими селами.

Совгир М. П., 1923 р. н., с. Чернеча Слобода Буринського району Сумської області // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: 36 матеріалів / упоряд. С. П'ятченко. Суми, 2008. С. 28.

Компартійно-радянське керівництво категорично заперечувало голод в Україні й відмовилося прийняти допомогу з-за кордону. Протести, органі-

зовані українцями за межами СРСР (включно з убивством у Львові співробітника російського консульства О. Майлова), звертання до Ліги Націй були безрезультатними. Деякі західні політики воліли не помічати Голодомору. І лише в 1985 р. Конгрес США створив комісію, яка мала вивчити голод в Україні. Очолив комісію історик Джеймс Мейс. Комісія збрала величезну доказову базу, на підставі якої зробила висновок про цілеспрямовану й зумисну організацію в 1932–1933 рр. Голодомору з метою зламати соціальний опір українського села й підірвати його національну (етнічну) самоідентифікацію. У 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», яким визнала Голодомор геноцидом українського народу. Із цим визначенням погодилося багато країн світу (на державному чи регіональному рівнях), зокрема США, Канада, Польща, Литва, Угорщина, Грузія, Португалія.

Запитання і завдання

1. *Визначте мотиви компартійно-радянського керівництва при організації Голодомору. Що дає підстави визначати Голодомор як геноцид українського народу?*
2. *Перегляньте художній фільм «Гіркі жнива» (реж. Д. Менделюк, 2017 р.) і підготуйте відгук на нього.*

3. Великий терор. Українці в таборах ГУЛАГу. Нищення української наукової і творчої інтелігенції («Розстріляне відродження»)

Після низки процесів, жертвами яких ставали українські політики й громадські активісти, після винищення селянства під час Голодомору в центрі уваги репресивно-каральної системи в Україні опинилася наукова й творча інтелігенція. Початком масового нищення української інтелігенції вважають 1933 р., коли відбулися арешт літератора Михайла Ялового (його звинувачено в шпигунстві й підготовці замаху на П. Постишева) та самогубство його приятеля Миколи Хвильового, який у такий спосіб висловив протест проти тиску на українську інтелігенцію. Обидва були творцями й ідейними натхненниками ВАПЛІТЕ. На початку 1934 р. Постишев закликав «очистити» всі науки від представників українського «націонал-фашизму». Частка українців у таборах ГУЛАГу, передусім Соловецькому, почала швидко зростати.

Відразу після вбивства в Ленінграді 1 грудня 1934 р. Сергія Кірова ЦВК СРСР ухвалив постанову «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Строк розслідування скорочено до 10 днів, розгляд справ у судах проводили без адвоката й прокурора. Оскаржувати вирок не дозволяли, його виконували відразу. Історик Р. Конквест назвав цю постанову «Хартією терору». На її підставі було внесено зміни до кримінально-процесуального кодексу УСРР. Серед перших наслідків стало «викриття» в грудні 1934 р. «Об'єднання українських націоналістів», звинуваченого в прибутті його членів до УСРР з території Польщі й Румунії для вчинення терористичних актів. Жертвами процесу стали 37 осіб, українських письменників, культурних і громадських діячів. Більшість з них розстріляли.

У 1935 р. групу діячів засуджено по справі «боротьбистів». Серед них були М. Любченко, М. Куліш, В. Підмогильний, Є. Плужник, П. Панченко. Звинувачення полягало в тому, що свого часу «боротьбисти» на-

чебто хотіли розвалити компартію ізсередина. Не всі із засуджених за цим процесом до тривалих термінів ув'язнення були причетними до «боротьбистів», однак на такі «дрібниці» тоді вже ніхто не зважав. Літераторів звинуватили ще в пропагуванні фашизму і «хвильовизму». Причетність до літературних організацій «Гарт», «Плуг», ВАПЛІТЕ була достатнім аргументом, щоби потрапити під жорна репресій. Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало **27 жовтня – 4 листопада 1937 р.**, коли в Соловецькому таборі розстріляли Леся Курбаса, Миколу Куліша, Миколу Зерова, Марка Вороного, Антіна Крушельницького, Матвія Яворського, Валер'яна Підмогильного, Мирослава Ірчана, Михайла Ялового та інших. Загалом у ті дні за рішенням несудових органів було страчено 1111 в'язнів, з них більше двохсот представників української інтелігенції. Місцем розстрілів було урочище Сандармох у Карелії.

Запитання і завдання

1. Поясніть зміст поняття «Розстріляне відродження». Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте, коли і за яких обставин Єжи Гедройць, польський публіцист і громадський діяч, уперше використав цей термін.
2. Поміркуйте над причинами і наслідками репресій компартійно-радянського керівництва проти української наукової й творчої інтелігенції.

4. Світогляд «радянської людини» та способи його формування. Партноменклатура. Микола Скрипник. Олександр Шумський. Українська інтелігенція

У радянській Україні інтелігент міг обрати кілька стратегій поведінки. Деяким виходом була еміграція, як це зробив Володимир Винниченко, який оселився у Франції й категорично відкидав думку про повернення в Україну. Інший варіант – погодитися служити системі. Так вчинили поети Павло Тичина і Володимир Сосюра. Можна було й мовчати – не писати твори, погодитися на забуття. Хтось мав мужність опиратися системі. Інші вірили в те, що вдасться зберегти творчу свободу, не перетинаючись із владою. Більшість із цих стратегій виявилася приреченою, адже компартійно-радянське керівництво визначило для себе українську інтелігенцію серед головних ворогів. В Україні не повинно було виникати щось яскраве й помітне. Роль інтелігенції мала полягати в слухняній праці.

Шкільні програми було спрямовано під формування «юних лєнінців», інформаційний простір насичено більшовицькою пропагандою, а реальне життя постійно вказувало на ймовірність бути репресованим. В атмосфері страху, підозр і недовіри батьки, намагаючись захистити дітей, воліли навіть не згадувати, яким було їхнє життя раніше. Так відбувся розрив між пам'яттю поколінь у межах родин. Іншим варіантом було розщеплення поведінки – для дому і для зовнішнього світу. У релігійних родин моральним захистом у часи випробувань могла стати церква. Однак більшовики нищили церкву, а церковні споруди перетворювали на склади. У 1930 р. було ліквідовано Українську автокефальну православу церкву, а духовенство репресовано. Комунізм сам претендував на роль релігії й не терпів конкурентів та інакомислення.

Прикметою тоталітаризму в СРСР було творення партійно-державної номенклатури. Більшовики повністю знищили старі еліти. Нову верхівку вони спершу експортували в регіони з «професійних революціонерів», а згодом (під час «коренізації») шукали відповідні місцеві кадри. Кадрові

Микола Скрипник

Олександр Шумський

призначення здійснювали за рекомендаціями на основі ідеологічної правильності й стійкості. Небагатьом з компартійно-радянських працівників в Україні вдалося вижити в період «великого терору». Спершу нищили «ворогів» та ідейних опонентів, згодом обдарованих особистостей, а пізніше система почала нищити своїх творців. У 1939 р. було розстріляно С. Косіора й П. Постишева, у 1941 р. – Х. Раковського.

Показовими є долі двох народних комісарів освіти, які впроваджували політику «українізації» – Олександра Шумського й Миколи Скрипника. Уродженець Ясинуватої, де батько працював залізничником, Скрипник ще студентом став революціонером. У 1933 р. компартійне керівництво СРСР вирішило покласти відповідальність за всі труднощі в Україні, зокрема господарські, на «національний ухил». На партійних нарадах на Скрипника посипалися звинувачення, що діє на догоду «петлюрівцям» і всупереч інтересам трудящих. Скрипника змушували каятися, і він навіть почав це робити, однак врешті-решт під час одного такого засідання вийшов у робочий кабінет і застрелився. Уродженця Волині, «боротьбиста» Шумського (народився в сім'ї лісника зі шляхетським корінням) звинуватили в керівництві «Спілки визволення України». Шумський вини не визнав, але його засудили до заслання. У 1937 р. трійка НКВС винесла вирок про розстріл його дружини. Сам Шумський на засланні важко хворів. Усі його спроби домогтися реабілітації були марними. У 1946 р. він помер невдовзі після невдалої спроби самогубства.

Запитання і завдання

1. Поміркуйте над моделями поведінки української інтелігенції в СРСР 1920–1930-х років. З'ясуйте життєві долі її визначних представників.
2. На підставі матеріалу параграфа й додатково зібраних відомостей простежте життєві долі представників компартійно-радянського керівництва УСРР.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Схарактеризуйте політику Сталіна щодо України на зламі 1920–1930-х років.
2. На підставі опублікованих збірників документів і матеріалів зберіть додаткові відомості (свідчення сучасників) про Голодомор і підготуйте історичний висновок про його причини і наслідки.
3. Поміркуйте над питанням про зв'язок між тоталітарним політичним режимом і масовими репресіями.

§ 24. Країни Азії, Африки та Латинської Америки

У сучасному світі знання про минуле країн і народів Азії, Африки та Латинської Америки є важливим чинником успішної співпраці в різних напрямках. Велика війна 1914–1918 рр. та зумовлені нею політичні й соціальні зміни вперше відкрили тісний взаємозв'язок людства, посилили відчуття його різності й водночас єдності. Отож не випадково, що поняття «велика війна» згодом перетворилося на «світова війна». Навіть ті особи, світогляд яких тоді ніяк не міг подолати межі Європи, були змушені визнати, що історія твориться всюди, не тільки на Європейському континенті. Саме до такого підходу заохочує цей параграф. Вивчаючи історію країн Азії, Африки та Латинської Америки, важливо не потрапити в полон стереотипів. Адже в баченні європейців світ поза Європою нерідко поставав під узагальненим поняттям «Схід». Цей нерозмежований на країни, народи й культури Схід не тільки сусідив з Європою. Його дійсно розуміли як винятково важливий для європейців простір, щоправда, тільки з огляду на розташовані там найдавніші, найбільші й найбагатші колонії. Таке розуміння в першій половині ХХ ст. було характерним для французів і британців, меншою мірою – для німців, росіян, іспанців, португальців, італійців. Інакше бачили цю частину світу американці – крізь уявлення, пов'язані з Далеким Сходом (передусім Китаєм і Японією). Країни й народи Азії, Африки та Латинської Америки у своєму історичному розвитку не тільки віддзеркалювали зрозумілі для європейців процеси, як-от політичну й економічну модернізацію. Вони мали власне бачення світу, господарські зв'язки, стиль життя і думання, культурно-історичні цінності, тобто власну самобутність. За загального протиставлення Заходу Схід не можна вважати цілісним утворенням. Його частини різнилися між собою майже так само, як різнився і сам Захід.

Про японську експансію в Китаї, антиколоніальний рух в Індії, зокрема діяльність Махатми Ганді, модернізацію Туреччини та Ірану, Північну Африку у сфері британських, французьких та італійських інтересів, протиборство демократичних сил і диктаторських режимів у Латинській Америці можна довідатися за кодом або на сайті видавництва «Генеза» (на сторінці «Додаткові матеріали для вчителя»).

Махатма Ганді

Завдання для узагальнення ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте основні тенденції розвитку країн Азії, Африки та Латинської Америки в першій половині ХХ ст. Як ви розумієте висловлювання історика, що Схід і Захід «підтримують і, до певної міри, віддзеркалюють один одного» (Едвард В. Саїд)?
2. Підготуйте есе про діяльність Махатми Ганді, зокрема його філософію ненасилля в політиці. Висловіть власні погляди на можливості й способи досягнення в суспільстві позитивних змін.
3. Підготуйте повідомлення про діяльність національних лідерів Середнього Сходу, зокрема Мустафу Кемалю Ататюрка в Туреччині або Резу-шаха Пехлеві в Ірані.

Розд л 5

Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни

У цьому розділі йтиметься про наближення і початок Другої світової війни. Підготовка до неї почалася відразу після закінчення Першої світової. Основою цього стала Версальська і Вашингтонська системи договорів, які створили передумови спочатку для локальних і, врешті-решт, глобального конфлікту. Ці договори поєднали небезпечну суміш нереалізованих можливостей, образ, зверхності й уседозволеності з переконанням у тому, що саме війна є найкращим способом у політиці. Однак вірити в можливість нової світової війни мало хто наважувався. «Я не вірю в те, що можлива війна; світ не може бути настільки безглуздим», – заявляв Вайньо Таннер, один з найпопулярніших фінських політиків. І навіть граф Шуленбург, посол нацистської Німеччини в Радянському Союзі, у приватному листі до Берліна написав: «Отже, сталося найстрашніше: почалася велика війна». Рацію мали ті, хто був налаштований песимістично. Страхіття Другої світової перевершили межі людської уяви. І знову в епіцентрі битви опинилася Україна.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Уявіть, що напередодні Другої світової війни, у 1939 р., ви отримали можливість виступити на засіданні Ради Ліги Націй. Підготуйте тези свого виступу.
2. Визначте спільне й відмінне в настроях європейців, зокрема українців, напередодні двох світових воєн. Чи погоджуєтеся ви з твердженням історика, що «Друга світова війна стала своєрідним римейком Першої»?
3. Зберіть вислови політичних лідерів світу з передодня Другої світової війни, які відображають їхнє бачення поточної міжнародної ситуації й майбутнього світового устрою.

§ 25. Європейська військово-політична криза. Вісь «Рим–Берлін»

1. Зовнішньополітичні пріоритети Європи в другій половині 1930-х років

Багато в чому визначальним в історії світу загалом і Європи зокрема став рік 1933. Поряд з головною подією, тобто приходом до влади Гітлера, цей рік було позначено на Далекому Сході наслідками японської політики в Північному Китаї, а в США – вступом на посаду президента Франкліна Делано Рузвельта. У Радянському Союзі набували обертів сталінські репресії. Українці в той рік вмирили від Голодомору, одного з найбільших геноцидів ХХ ст. Утім прихід Гітлера до влади не відразу сприйняли як поворотний пункт у політиці Німеччини. Тривалий час у ньому вбачали лише сильного національного лідера, який прагне відновити для Німеччини справедливість. Плани нацистів про переділ світу спочатку оцінювали як данину націоналістичній риториці й не сприймали серйозно.

Невиразні зовнішньополітичні пріоритети великих держав визначали кілька обставин. Найважливішими з них був вихід з економічної кризи 1929–1933 рр. і численні ілюзії про власну велич або образи, породжені Першою світовою війною й наступною низкою соціальних і національних революцій. У США, де економічна криза була особливо руйнівною, адміністрація Ф. Д. Рузвельта проголосила «новий курс», а в міжнародній політиці орієнтувалася на політику нейтралітету й ізоляціонізму. Натомість великим гравцем на міжнародній арені, поряд з Німеччиною, ставав Радянський Союз. У 1933 р. СРСР вдалося встановити дипломатичні відносини із США. Радянське керівництво на чолі зі Сталіним, зайняте п'ятирічними планами й репресіями, у зовнішній політиці хиталося, схиляючись то в бік західних демократій, то – нацистів.

Лідери Великої Британії і Франції (тут головні ролі відігравали, відповідно, Невілл Чемберлен і Едуар Даладье) не бачили причин для зміни

політичного курсу, націленого на послаблення Версальської системи. Французи жили солодкими спогадами про Комп'єнський ліс і в полоні ілюзії про найсильнішу армію. Але це життя протікало на тлі внутрішніх конфліктів, які позбавляли зовнішню політику сили. Британські ж консерватори, які прийшли до влади, ставилися до Франції з недовірою й були готові переглянути договори на користь Німеччини, яку вони навіть після приходу до влади нацистів вважали слабкою і такою, що потребує підтримки. Головним теоретиком поступок Німеччині під гаслом «миротворчості» був Н. Чемберлен. Упертість, з якою Британія йшла на поступки гітлерівській Німеччині під тим приводом, що договори можна переглядати, не розв'язуючи війни, триватиме аж до 1939 р.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте зовнішньополітичні пріоритети лідерів країн Європи й США в 1930-х роках.*
2. *Визначте і поясніть причини посилення міжнародних позицій нацистської Німеччини та Радянського Союзу.*

2. Утворення вогнищ війни на Далекому Сході, в Африці та Європі

Перші ознаки наближення нової великої війни з'явилися на зламі 1920–1930-х років на тлі економічної кризи. Прецедент безкарності агресії виник на Далекому Сході. Усе почалося в 1927 р., коли прем'єр-міністр Японії Гііті Танака в меморандумі імператору виклав програму територіальних завоювань і знищення могутності США в Тихому океані. У 1931 р. японські війська окупували Маньчжурію – важливу в стратегічному й економічному плані північно-східну частину Китаю. На захопленій території створено маріонеткову державу Маньчжоу-Го. Виправдовуючи агресію, Японія заявляла про загрозу проникнення СРСР у цей регіон і як приклад наводила китайсько-радянський конфлікт 1929 р. і підтримку Радянським Союзом китайських комуністів.

Втручання Ліги Націй не привело до засудження агресора. Ба більше, у відповідь Японія в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Компромісний мир між Японією і Китаєм, укладений за посередництва США і Великої Британії, тільки на короткий час стримав японську агресію. Новий наступ Японії на Китай розпочався в 1937 р. Він відбувався одночасно з інтенсивною ідеологічною обробкою японців: вихованням на морально-етичному кодексі самураїв-бусідо, нетерпимістю до антивоєнної опозиції (що названо «рухом за мобілізацію національного духу»), гаслом установалення «нового порядку» в Східній Азії.

Завдання

Розгляньте картину П. Пікассо «Герніка» (1937 р.). З'ясуйте обставини її створення та схарактеризуйте творчий задум художника.

У Середземномор'ї головною загрозою миру становила фашистська Італія. За задумом Беніто Муссоліні, який полюбляв казати «Наше море» (*Mare Mostro*), Італію належало перетворити на регіональну наддержаву. Король і добре налагоджений апарат «корпоративної держави» покірно виконували його бажання. У 1930-ті роки погляди Муссоліні сягали вже далі Середземномор'я. Він послав італійські війська до Абіссинії (так тоді називали Ефіопію), Іспанії та Албанії. Об'єднане в Лізі Націй світове співтовариство, а також британці і французи знову погрожували санкціями, але нічого зроблено не було. Така безкарність тільки заохочувала й посилювала нові хвилі агресії.

Найбільшим потрясінням для Європи в другій половині 1930-х років стала громадянська війна 1936–1939 рр. в Іспанії. Це був збройний конфлікт між республіканським урядом Народного фронту (республіканці, соціалісти, комуністи, анархісти, баскські та каталонські націоналісти), який прийшов до влади в результаті виборів, і правими силами (фалангісти, карлісти, монархісти, консерватори), які сприйняли демократичні реформи як початок соціалістичної революції й загрозу своєму існуванню. Заколотники, яких очолив генерал Франсиско Франко, виступали під гаслами захисту національних і католицьких цінностей. Події в Іспанії були показовим прикладом, як дисциплінована меншість може здобути контроль над країною, яка дозволяє їй сформуватися.

Погляд історика

Громадська незгода назривала в Іспанії принаймні двадцять років. Іспанцям не пощастило ще й тому, що громадянська війна почалася саме тоді, коли протистояння комуністів і фашистів сягнуло кульмінації в усій Європі. Через те військове повстання 1936 р. привернуло увагу і Гітлера, і Сталіна. Іспанія перетворилась на лабораторію найбрутальніших у Європі політичних методів. Три роки агонії скінчилися гучною поразкою демократії. Громадянський рух в Іспанії мав глибинні причини: нестабільність попереднього історичного розвитку, поляризованість суспільства, невирішеність земельного питання... Маса селян жила з крихітних клаптиків землі або за платню, що давала змогу жити тільки наголодь. Нечисленний робітничий клас зазнав тяжкого удару під час кризи. Римо-католицька церква, де правила ультрареакційна ієрархія, брала активну участь в економічному житті – як найбільший землевласник і розпорядник багатьох підприємств... Армія, де співвідношення кількості офіцерів до числа солдатів було незмірно високе, правила за бастион папистських і монархічних почувань. Це все становило вкупі напрочуд гнітючу й непіддатливу соціальну фортецю, що складалася зі священників, поміщиків та офіцерів і, звичайно, перешкоджала будь-яким реформам, які зачіпали їхні інтереси. Соціальні протести були відчайдушні, злі й антиклерикальні.

Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2000. С. 1011–1012.

Велика Британія, Франція і СРСР з різних міркувань виступили на боці республіканців, тобто законного уряду, тоді як Німеччина й Італія стали на бік франкістів – заколотників. Хоча формально всі держави декларували неутручання, зокрема зобов'язувалися не постачати протиборчим сторонам зброї, насправді зброя, техніка й людські ресурси надходили у великих кількостях. Підживлення конфлікту іззовні призвело до того, що в обох таборах ініціативу взяли радикальні сили – що комуністи й анархісти, що фалангісти, які практикували терор як спосіб боротьби. До весни 1939 р., коли перемога франкістів і встановлення в Іспанії авторитарної влади стали доконаним фактом, кількість жертв війни сягнула (за

різними оцінками) від 400 тис. до 1 млн осіб. Громадянська війна в Іспанії змусила більшість європейців задуматися про загрозу фашизму і нацизму, водночас вона притупила відчуття комуністичної загрози.

Запитання і завдання

---

1. Назвіть основні осередки збройних конфліктів у другій половині 1930-х років. Які політичні сили й держави були їхніми ініціаторами?
2. Поміркуйте, чому ці конфлікти стали можливими. Як вони характеризують наміри влади і настрої в європейських суспільствах?

3. Порушення умов Версальського договору і введення німецьких військ у Рейнську зону

Рейнська зона була частиною території Німеччини, що підлягала демілітаризації за Версальським договором 1919 р. Зону було створено після закінчення Першої світової війни для запобігання раптовому нападу Німеччини на Францію. Вона включала німецьку територію на лівому березі Рейну і смугу завширшки 50 км на його правому березі. У цій зоні заборонялося розміщувати німецькі війська, проводити військові маневри і споруджувати укріплення.

У першій половині 1920-х років війська країн Антанти неодноразово вторгалися до Рейнської зони під претекстом несплати репарацій або запобігання агресивним діям Німеччини. У відповідь німецьке населення області влаштувало акції протесту. Найгострішим був Рурський конфлікт. Його врегульовано Локарнськими договорами 1925 р., які гарантували непорушність кордонів європейських держав, що склалися після світової війни, зокрема франко-німецького кордону. Основним документом Локарнських договорів був Рейнський гарантійний пакт, укладений між Німеччиною, Бельгією, Великою Британією, Італією і Францією. Учасниці договору зобов'язувалися вирішувати всі спори в суді, не розпочинати воєнних дій одна проти одної, а в разі нападу на одну з країн-учасниць надавати негайну допомогу жертві агресії. Порушення положення про Рейнську демілітаризовану зону розглядали також як агресію.

З приходом до влади Гітлера німецький уряд узяв курс на ліквідацію Рейнської демілітаризованої зони. У 1934 р. нацисти були причетні до спроби перевороту в Австрії, у 1935 р. вони відсвяткували повернення до Німеччини за результатами плебісциту Саарської області, запровадили загальний військовий обов'язок, відновили військово-повітряні сили, відмовилися від пунктів про роззброєння. Урешті-решт у березні 1936 р. нацистський уряд в односторонньому порядку, наче глузуючи з незграбних і непослідовних дій західних держав, денонсував Локарнські договори й увів у Рейнську зону війська. І хоча Рада Ліги Націй засудила Третій рейх за порушення міжнародних зобов'язань, реакції з боку великих європейських держав не прозвучало. Франція промовчала, а в Лондоні заявили, що вступ німецьких військ у Рейнську область «не створює загрози військового конфлікту», що означало визнання ліквідації Рейнської демілітаризованої зони.

Запитання і завдання

---

1. З якою метою було створено Рейнську демілітаризовану зону? Чому вона стала основним подразником у франко-німецьких відносинах?
2. Поміркуйте, чому стало можливим порушення Версальського мирного договору.

4. Діяльність Ліги Націй

Як організація із забезпечення миру, Ліга Націй не змогла створити ефективної системи міжнародної безпеки, що стало причиною поступового занепаду її авторитету. Виразно це проявилось в 1930-х роках. До складу Ліги Націй у 1937 р. входило 58 держав. Однак до того часу провідні держави-агресори вже залишили організацію (за всю історію Ліги з різних причин її залишило 16 держав): зокрема в 1933 р. – Японія й Німеччина, у 1937 р. – Італія. Так Японія «протестувала» проти невизнання маріонеткової держави Маньчжоу-Го; нацистська Німеччина залишила конференцію з роззброєння, не бажаючи, як пояснив Гітлер, бути «народом другорядної зони», а фашистська Італія прагнула мати вільні руки для нових територіальних захоплень після окупації Абіссинії.

Намагання Ліги Націй у кожній конфліктній ситуації протиставляти воєнній силі тільки моральну позицію, уникати називати агресора агресором і утримуватися від накладення санкцій – усе це ще більше підточувало довіру до організації держав і народів, які сподівалися на захист, а у великих держав викликало зневагу і нехтування. Так само організація не змогла захистити гарантовані міжнародними договорами права національних меншин (зокрема, щодо українців такі договори підписали Польща, Румунія та Чехословаччина). Щораз більше Ліга Націй демонструвала тільки власне безсилля. Та й статут Ліги не забороняв війну як метод розв'язання спірних питань. Спроба посилити організацію через залучення Радянського Союзу, який виходив з міжнародної ізоляції, позитивних результатів не дала. СРСР вступив до Ліги Націй у 1934 р. зусиллями Жана-Луї Барту, міністра закордонних справ Франції, який розвивав ідею антинімецького пакту з франко-радянським союзом в основі. Але після вбивства Барту французька зовнішня політика повернулася до тактики незграбних компромісів і короткотермінових угод, та й сам Радянський Союз виявився більш ніж ненадійним союзником.

Нездатність Ліги Націй запобігти агресії, виробити ефективний механізм для вирішення міжнародних проблем, цілковита безкарність держав-агресорів призвели до того, що наприкінці 1930-х років організація вже не могла врегулювати міжнародні конфлікти. Негативно впливала на діяльність Ліги Націй відсутність серед її членів великих держав. США, які були серед ініціаторів створення Ліги, не стали її членом (американський Конгрес через ізоляціоністів не ратифікував Версальський договір, частиною якого було положення про створення Ліги Націй). Провідну роль у керівництві Лігою відігравали Велика Британія і Франція. Усе це звужувало можливості для зважених рішень з урахуванням національних інтересів держав та інтересів загальної безпеки. Не врятувало авторитет організації ні засудження радянської агресії проти Фінляндії, ні виключення в 1939 р. зі свого складу СРСР. Напередодні Другої світової війни Ліга Націй фактично зійшла з міжнародної політичної арени.

Засідання Ради Ліги Націй. Женева, 1935 р.

Погляд історика

Маньчжурська справа, пов'язана, як ми бачимо, зі світовою економічною кризою, стала першим вирішальним ударом по Лізі Націй. Японські успіхи свідчили про слабкість підписаних договорів, міжнародних конвенцій, мирних обіцянок, коли вони не підкріплені силою зброї. Сама ж Ліга Націй виявилась абсолютно недійвовою. Англія й Сполучені Штати, які могли б узяти на себе захист міжнародних зобов'язань, були рішуче настроєні проти війни. Вони обстоювали систему морального засудження, на яку японські мілітаристи не зважали. В період, коли спочатку в Азії, а невдовзі і в Європі піднімалися нові войовничі сили, мирні держави вирішили не брати на себе жодної відповідальності.

Дюрозель Ж.-Б. *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів* / пер. з фр. Київ, 1995. С. 134.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте діяльність Ліги Націй у 1930-х роках. З якими труднощами зіткнулася в той час організація?*
2. *Визначте причини, які зумовили усунення Ліги Націй з міжнародної політичної арени. Чи можна було цьому запобігти? Відповідь обґрунтуйте.*

5. Укладення союзу між Німеччиною та Італією

Для означення політичної й військової співпраці нацистської Німеччини та фашистської Італії використовують термін «вісь». Уперше офіційно його вжив Б. Муссоліні в 1936 р. стосовно німецько-італійських відносин. Він уважав, що лінія Берлін–Рим у європейській політиці має стати тією віссю, навколо якої розгортатимуться події на континенті. Політичну співпрацю в межах «осі» започатковано підписанням у 1936 р. таємного протоколу. Він зафіксував напрями політики двох урядів, зокрема підтримку Берліном італійської окупації Абіссинії, спільну позицію щодо громадянської війни в Іспанії, поділ сфер впливу на Балканах і в басейні Дунаю.

Для Гітлера й Муссоліні це рішення не було самоочевидним. Воно з'явилося після тривалих сумнівів і складних міркувань, на тлі високого рівня взаємної недовіри. Це сталося після того, як перемога на виборах у Франції «Народного фронту» поклала край спробам Муссоліні налагодити співпрацю з Парижем, а Гітлер не зумів домогтися дружби з Лондоном. Але й далі вісь «Рим–Берлін» спиралася лише на розпливчасту угоду, яка відображала просто політику дружби. Справжнім бажанням Гітлера було втягти Італію в реальний військовий союз. У 1937 р. він переконав Муссоліні приєднатися до Антикомінтернівського пакту, що його Японія й Німеччина уклали в Берліні в 1936 р. Урешті-решт для консолідації військових сил обох країн з метою реалізації завойовницьких планів у 1939 р. між Третім рейхом та Італією підписано договір про військово-політичний союз, що увійшов у історію під назвою «Сталевий пакт».

Запитання і завдання

1. *Назвіть мотиви правителів та основні віхи укладення союзу між нацистською Німеччиною й фашистською Італією.*
2. *Поміркуйте, що в устах Б. Муссоліні означали слова про те, що союз Берліна й Рима має стати «віссю, навколо якої можуть об'єднатися всі європейські держави, що прагнуть співпраці й миру»?*

Завдання для узагальнення**ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА**

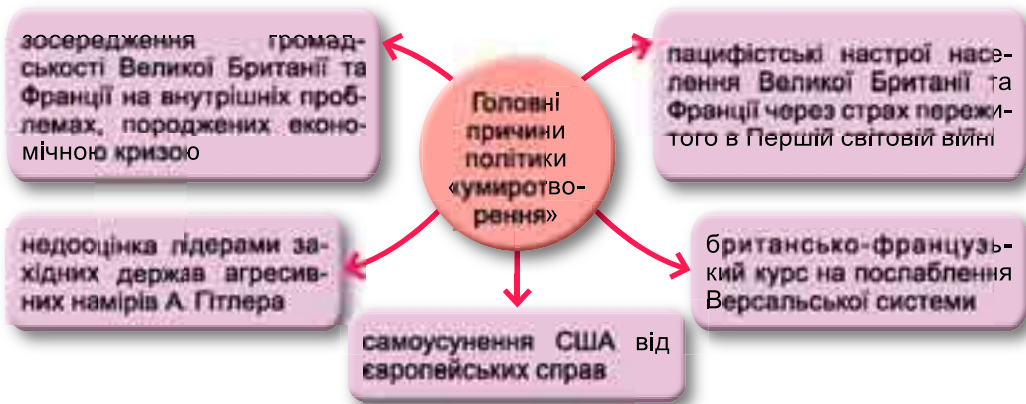
1. Схарактеризуйте зовнішньополітичні цілі великих держав Європи і США в 1930-х роках. Визначте причини і наслідки краху системи колективної безпеки.
2. Визначте сутність європейської військово-політичної кризи 1930-х років. Наведіть приклади різниці між зовнішньополітичними цілями і пропагандистською риторикою урядів країн-агресорів.
3. Спираючись на матеріал параграфа й попередніх розділів, поміркуйте про перспективи українського питання на міжнародній арені напередодні Другої світової війни.

§ 26. Політика «умиротворення». Карпатська Україна**1. Причини та цілі політики «умиротворення».****Аншлюс Австрії**

Політикою умиротворення називають військову політику держави, яка полягає в поступках агресору задля компромісів, щоб утримати його від порушення миру або застосування крайніх заходів. Термін «умиротворення» найчастіше вживають для пояснення зовнішньої політики британського уряду щодо нацистської Німеччини наприкінці 1930-х років. Така політика призвела до розпаду Версальської системи, Ліги Націй та системи колективної безпеки. Вона докорінно змінила розподіл сил у Європі: значно послабила позиції Великої Британії й Франції, але посилила гітлерівську Німеччину.

Найактивнішим прихильником політики «умиротворення» був Н. Чемберлен, прем'єр-міністр Великої Британії. На його думку, Перша світова війна виникла тому, що великі держави на деякий час втратили контроль над розвитком подій і в результаті місцевий конфлікт переріс у світову війну. Щоб відвернути таку небезпеку в майбутньому, міркував він, потрібно зберегти контакти з усіма учасниками міжнародного конфлікту і вирішувати наявні проблеми на основі взаємних поступок.

Французька й британська дипломатія помилково вбачала в діях Гітлера тільки прагнення усунути наслідки невигідного для Німеччини Версальського договору. Пізніше, коли плани агресора стали очевидними, політики були впевнені, що ні СРСР, ні Велика Британія, ні Франція не зможуть економічно витримати гонку озброєнь. На тій підставі вирішено,

що політика «умиротворення» агресора не має альтернативи. Керуючись цією думкою, Британія спочатку погодилася зняти з Німеччини обмеження в галузі будівництва військово-морського флоту, а трохи згодом не стала перешкоджати введенню німецьких військ у Рейнську зону.

Першим результатом політики «умиротворення», який призвів до територіальних змін, став *аншлюс Австрії*. Ідея аншлюсу, тобто об'єднання Австрії й Німеччини в єдину державу, з'явилася в ХІХ ст. у концепціях австрійських і німецьких націоналістів, які прагнули побудови «Великої Німеччини». Версальський і Сен-Жерменський договори 1919 р. забороняли об'єднання Австрії та Німеччини без згоди Ліги Націй. Приєднання Австрії стало одним з головних завдань зовнішньої політики Третього рейху. У лютому 1938 р. австрійський канцлер Курт фон Шушніг підписав з Німеччиною угоду, яка поставила Австрію під контроль Німеччини. **11–12 березня 1938 р.** німецька армія за підтримки австрійських нацистів окупувала Австрію. Наступного дня новий австрійський уряд на чолі з нацистом Артуром Зейс-Інквартом проголосив «возз'єднання Австрії з Німецькою імперією». Це відбулося за майже повної підтримки місцевого населення. Австрія стала провінцією Третього рейху – Остмарк.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення поняття політика «умиротворення». Назвіть основні причини цієї політики.
2. Спробуйте пояснити, чому нацистській Німеччині в другій половині 1930-х років удавалося доволі легко досягати бажаних територіальних і політичних цілей?

2. Судетська криза. Мюнхенська угода й розчленування Чехословаччини

Наступною жертвою агресії стала Чехословаччина, від якої Німеччина зажадала приєднання промислово високорозвиненої Судетської області, де проживало 3,2 млн німців. У вересні 1938 р. судетські нацисти вчинили заколот. Після його придушення Німеччина почала погрожувати Чехословаччині розправою. Але тоді співвідношення сил було не на користь Німеччини. Чехословаччина мала добре озброєну й підготовлену армію. Втрутився й Радянський Союз, який запропонував Чехословаччині, згідно з договором 1935 р., усебічну допомогу. Виникла міжнародна криза, для розв'язання якої Чемберлен двічі зустрічався з Гітлером.

Гітлер обіцяв, що Судетська область – остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Це, а також британсько-французький ультиматум чехословацькому уряду про передачу Німеччині територій, заселених німцями, розчистили шлях до Мюнхенської угоди. Угоду укладено за спиною Чехословаччини главами урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії **29–30 вересня 1938 р.** Її наслідком стало відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини всіх західних і північно-західних районів. Чехословаччина втратила п'яту частину території, майже чверть населення і половину важкої промисловості, усі прикордонні укріплення. Кордон з Німеччиною став проходити за 40 км від Праги.

Мюнхенська угода – ганебна сторінка дипломатії. Але восени 1938 р. західні суспільства сприйняли змову з полегшенням. Повернувшись до Лондона, Чемберлен навіть заявив, що привіз мир для цілого покоління. Мюнхенська угода актуалізувала територіальні претензії до Чехословаччини з боку Польщі та Угорщини. У жовтні 1938 р. Польща одержала Те-

шинську Сілезію. Трохи згодом Угорщині передано частину Словаччини й Карпатської України. Чехословаччина була приречена. Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини на найсильнішу державу Центральної Європи. Усі малі держави регіону зрозуміли, що ні Ліга Націй, ні Велика Британія з Францією не можуть гарантувати їхній суверенітет і пішли на зближення з Німеччиною. У цьому розумінні Мюнхен був поразкою на-самперед Британії та Франції і наблизив початок війни.

Розуміння хибності такої політики прийшло через кілька місяців. Ще на початку 1939 р. уряди Великої Британії та Франції визнали режим Франко в Іспанії, який підтримували Німеччина й Італія. Але нацисти вже не залишали часу на роздуми. **15 березня 1939 р.** німецькі війська окупували Чехію і Моравію, Словаччина отримала примарну незалежність, а Карпатську Україну захопила Угорщина. Далі Німеччина почала домагатися від Польщі згоди на передачу їй Данцига (Гданська), який відповідно до Версальського договору був вільним містом, і спорудження через польський коридор екстериторіальної траси для зв'язку Німеччини з Пруссією. Німецькі війська увійшли в Мемельську область (Клайпеду), яка належала Литві. У квітні 1939 р. Італія захопила Албанію. Відчуваючи безкарність, Гітлер і Муссоліні продовжували завойовувати території, готуючи ґрунт до великої війни.

Погляд історика

Перша світова ще не встигла завершитися, як на карті Центрально-Східної Європи почали з'являтися контури нових держав. Повсталі на уламках Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, вони поспішали утвердитися. Перш за все – територіально...

Але перешкодами ставали давні історичні образи, значна етнічна неоднорідність багатьох регіонів, нерівномірність розміщення промислових потужностей та природних ресурсів. А отже, виникала чи то спокуса, чи то патріотичний порив брати до рук рушницю й іти воювати «за своє». Гарячими точками ставали стратегічні порти, центри металургії, гірські перевали та зручні переправи. А ще – колишні столиці, заселені тепер представниками іншої нації...

Окрім образ, завданих унаслідок втрати території, суперечності виникали й між молодими національними державами. Нерідко вони були невдоволені вже отриманим і претендували на додаткове збільшення своїх земель. При цьому аргументи мало відрізнялися від висловлюваних німцями чи угорцями: йшлося про ту саму історичну справедливість, про етнічний склад відповідних регіонів. Утім нерідко за зовні шляхетними позиціями маячили відверті економічні інтереси, які хотілося вдовольнити саме шляхом територіальної експансії.

Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації. Харків, 2017. С. 4–5.

Запитання і завдання

1. *Визначте зміст і сутність Мюнхенської угоди 1938 р. Чому цю угоду вважають ганебною сторінкою в історії дипломатії?*
2. *Спираючись на текст підручника і погляд історика, поміркуйте про емоційні аспекти конфліктів у Центрально-Східній Європі – провісників Другої світової війни.*

3. Український рух на Закарпатті

Між світовими війнами Закарпаття було частиною Чехословаччини під назвою «Підкарпатська Русь». Хоча чехословацька влада й не надала краю повної автономії, як передбачали політичні домовленості 1919 р., його

становище було чи не найкращим з українських теренів. Населення провінції обирало депутатів до чехословацького парламенту. Чехословацька держава толерувала розмаїті, а часто й суперечливі, політичні, культурні та релігійні орієнтації українського, угорського чи єврейського населення.

В українському русі на Закарпатті суперничало кілька течій і політичних орієнтацій. Найдинамічніше розвивалася проукраїнська національно-демократична течія. Її основу становила інтелігенція, а розвитку сприяли здобутки чехословацької влади в освітній і культурній царинах. У роботі над формуванням національної свідомості закарпатських русинів українофіли використовували осередки товариства «Просвіта», скаутської організації «Пласт», учительські товариства. Лідером українофілів був Августин Волошин, який спирався на Народно-християнську партію.

З українофілами суперничали русофіли (карпатороси), які відстоювали думку про єдиний загальноруський культурний простір. Після приходу до влади в Росії більшовиків вони почали орієнтуватися на Прагу. Консерватизм робив карпаторосів зручними союзниками уряду. Лідер закарпатських русофілів Антоній Бескид за призначенням президента Чехословаччини Томаша Масарика був губернатором Підкарпатської Русі в 1923–1933 рр. У 1932 р. він звернувся до Масарика з меморандумом про автономію для краю, але празький уряд вкотре ухилився від реалізації зобов'язання, посилаючись на незгоди серед місцевих політичних сил. Деякі карпатороси орієнтувалися на Будапешт, співпрацювали з угорським урядом, унаслідок чого здобули назву «мадярони». Вони виступали за приєднання Закарпаття до Угорщини з наданням краю автономії.

На настрої населення відчутний вплив мали господарські труднощі. Відність гальмувала й розвиток національного руху. Попри чималі державні інвестиції в інфраструктуру Підкарпатської Русі (мости, дороги, гідроелектростанції, шпиталі та школи), переважна кількість місцевих мешканців була на межі виживання. Застарілий характер землеволодіння й квота промисловість призводили до безробіття і навіть голоду. Усе це загострювало розпач населення, спонукаючи його, незалежно від національності, підтримувати одну з найсильніших політичних партій на Підкарпатській Русі – комуністів. На виборах 1935 р. комуністи дістали підтримку більшу, ніж будь-яка інша партія, – 26 % голосів.

Погляд сучасника

На Закарпатті в селі Довгів [тепер Іршавського р-ну], куди мій чоловік дістав призначення на окружного лікаря, поклав він велику працю для піднесення здорового стану населення. Зараз після війни стан здоров'я на Закарпатті був безнадійний... Чоловік добився у чеського уряду заложення й побудування домівки для диспансеру Масарикової Ліги... Працював днями й ночами, маючи під своєю опікою 8 сіл. 20-літня праця увінчалася значним успіхом. Деякі недуги, як тиф і віспа, зовсім зникли, а інші значно зменшилися... Але вдячність населення була типова. Коли Гітлер передав у 1939 році Закарпаття мадярам – місцеві інтелігенти, «руськіє», поставили нас «под стенку», щоб п'яні селяни нас розстріляли. Та все ж таки знайшлися чесні люди й наші приятелі, що не допустили до вбивства. Тоді мадяри протягом 24 годин насильно депортували мене й мого сина до Відня, а чоловіка забрали до концтабору в Нірадгазі. Ще вперу вдалося мені його видобути з цього табору, де «культурні» мадяри били й катували національно усвідомлену молодь і селянство Карпатської України.

Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто, 1956. С. 53.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте український рух на Закарпатті в 1930-х роках. Визначте особливості його розвитку. Поясніть причини різних національно-політичних орієнтацій серед українського населення регіону.*
2. *Поміркуйте про залежність політичних настроїв населення від його соціально-економічного становища. Як у 1930-х роках ця залежність проявляла себе на Закарпатті?*

4. Карпатська Україна: від автономії до проголошення незалежності

Чи не найдраматичнішим часом в історії Закарпаття двадцятого століття стали осінь 1938 і весна 1939 р. Після відторгнення від Чехословаччини і приєднання до Німеччини Судетської області Польща й Угорщина також висунули вимоги щодо чехословацьких територій, населених поляками й угорцями. Під тиском зовнішніх обставин і внутрішньої нестабільності центральний уряд у Празі був змушений погодитися на федералізацію. Після того як власний уряд сформувала Словаччина, лідери закарпатських партій звернулися до Праги з вимогою надати автономію Підкарпатському краю, як це було передбачено Сен-Жерменським мирним договором і конституцією країни. 11 жовтня 1938 р. пражський уряд затвердив автономну адміністрацію на чолі з русофілом Андрієм Бродієм. Так виникла *Карпаторуська держава*, що перебувала у федерації із Чехією і Словаччиною.

Події розвивалися бурхливо і стрімко. Не минуло й двох тижнів, як чехословацька контррозвідка ідентифікувала А. Бродія як угорського агента. Головою уряду Карпаторуської держави призначено лідера українофілів А. Волошина. Але Угорщина відмовлятися від претензій не мала наміру –

Особа в історії

Августин Волошин (1874–1945) – греко-католицький священник, педагог, громадський і політичний діяч. Народився на межі Закарпаття й Галичини у родині греко-католицького священника. Вищу освіту здобув у Будапешті, де 1900 р. отримав диплом викладача математики і фізики. У 1917–1938 рр. був директором учительської семінарії в Ужгороді. Здобув визнання як журналіст-видавець, редактор україномовних видань, автор підручників, праць з педагогіки й проблем української мови. Політичною діяльністю почав займатися на хвилі розпаду Австро-Угорщини. Дотримувався українофільської орієнтації. Був одним з організаторів Народно-християнської партії, яку очолив у 1923 р. Обирався депутатом чехословацького парламенту. Від 26 жовтня 1938 р. – прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, а після проголошення незалежності на засіданні сейму 15 березня 1939 р. обраний президентом Карпатської України. Після окупації краю Угорщиною оселився в Празі, де викладав в Українському вільному університеті, поринув у наукове життя й відійшов від політики. У травні 1945 р. затриманий органами радянської контррозвідки. Його звинувачено «у ворожій діяльності проти Радянського Союзу» і перевезено до Москви. Безперервні, з фізичними тортурами і психологічною наругою допити швидко позначилися на слабкому здоров'ї А. Волошина. 11 липня 1945 р. він помер у лікарні Бутирської в'язниці в Москві.

Угорські війська в окупованому Хусті.
16 березня 1939 р.

Територія Карпатської України

їй потрібен був спільний кордон з Польщею, а принагідно й людські та природні ресурси Закарпаття. Ініціювавши міжнародний арбітраж, який відбувся 2 листопада 1938 р., гортистський уряд домогся приєднання важливих чехословацьких територій, зокрема частини Закарпаття. *Карпатська Україна* (а так почали називати Карпаторуську державу) втратила ключові міста – Ужгород, Мукачеве і Берегове. Столицею став Хуст.

Хоча формально Карпатська Україна була частиною федеративної Чехо-Словаччини, фактично уряд Волошина мав змогу вести самостійну політику. Було сформовано вищий законодавчий орган – Українську Народну Раду й створено Українське національне об'єднання (УНО). Це була не так політична партія, як осередок українських сил державницької орієнтації. Адміністративні органи, систему освіти й видавничу справу переведено на українську мову. Для боротьби з угорськими й польськими збройними формуваннями створено організацію народної оборони – *Карпатську Січ*, у якій прихильники незалежності вбачали основу для власних збройних сил. Підрозділи *Карпатської Січі* включали не тільки місцевих патріотів, а й українців з інших регіонів, зокрема членів ОУН, які приїхали з тодішньої Польщі боротися за українську державність. На виборах до сейму Карпатської України, які відбулися в лютому 1939 р., майже всі депутатські місця здобули прихильники УНО.

На початку 1939 р. Карпатська Україна стала предметом розмов серед дипломатів і в генеральних штабах, навколо цієї невеличкої землі сплівся вузол шпигунських інтриг, підклимної боротьби й залаштункових домовленостей. Німецька й угорська дипломатія працювала в напрямі повного розчленування Чехо-Словаччини. Із цією метою спровоковано конфлікт між чехословацьким військовим командуванням і прихильниками української державності в особі радикального крила *Карпатської Січі*. А щоби домогтися невтручання СРСР в справу ліквідації Чехо-Словаччини, було запущено чутку про план Гітлера приєднати до Карпатської України інші українські території й створити васальну Українську державу. У результаті Угорщина отримала повну свободу дій у Закарпатті.

*сторичний документ***Закон № 1, ухвалений сеймом Карпатської України.
15 березня 1939 р.**

- § 1. Карпатська Україна є незалежна держава.
- § 2. Назва держави є: Карпатська Україна.
- § 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним соймом Карпатської України, на чолі.
- § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
- § 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
- § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві.
- § 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».
- § 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів / уряд. М. І. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 242.

Атака угорських сил почалася на світанку 14 березня. У відповідь на угорський ультиматум чехословацька влада погоджувалася залишити регіон за умови евакуації чехословацьких громадян і державного майна. Своєю чергою А. Волошин просив зупинити бойові дії й почати переговори. Відповідь з Будапешта була лаконічна: делегацію зустрінуть гостинно, але зупинити вторгнення неможливо «з технічних причин». В умовах, що склалися, Волошин проголосив **14 березня 1939 р.** незалежність Карпатської України. Наступного дня в Хусті зібрався сейм, який ухвалив відповідні документи. Президентом держави обрано Августина Волошина. Незалежність Карпатської України боронили озброєні загони місцевих добровольців Карпатської Січі й кількох сотень оунівців, які прийшли на допомогу. Хуст було окуповано 16 березня, того самого дня в районі Верецького перевалу угорські війська досягли кордону з Польщею.

Запитання і завдання

1. Укладіть план доповіді на учнівську конференцію про шлях Карпатської України до проголошення нею в 1939 р. державної незалежності.
2. Схарактеризуйте діяльність Августина Волошина. Поміркуйте про роль цієї особистості в історії України.

**Завдання для узагальнення
ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА**

1. Розкрийте сутність політики «умиротворення» напередодні Другої світової війни. Визначте її причини та наслідки.
2. Підготуйте розгорнуте письмове резюме про стан міжнародних відносин навесні 1939 р. з урахуванням українського питання.
3. Перегляньте документальний фільм «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1918–1939» (реж. Т. Химич, 2012 р.). Спираючись на знання історії, висловіть аргументовані судження про представлений у фільмі образ міжвоєнного Закарпаття. Підготуйте письмовий відгук про фільм.

§ 27. Німецько-радянські переговори та пакт Молотова–Ріббентропа

1. Німецькі територіальні претензії до Польщі та Литви

Німецькі територіальні претензії до Польщі та Литви з'явилися на тлі гострого польсько-литовського конфлікту. Він виник після Першої світової війни і не згасав у міжвоєнний період. Литовська держава утворилася у вирі Першої світової війни (у 1917 р.) і зуміла відстояти право на незалежність у збройній боротьбі з більшовицькою Росією, але вимушено поступилася частиною території на користь Польщі. У результаті виникла Литовська Республіка зі столицею в Каунасі й інспірована поляками так звана Серединна Литва із центром у Вільнюсі. У 1922 р. Польща інкорпорувала Віленщину й розгорнула колонізацію цього краю. Литовський уряд не погодився з анексією Вільнюса і до 1938 р. не підтримував з Польщею дипломатичних відносин. Конституція Литовської Республіки проголосила Вільнюс історичною й дійсною столицею Литви.

Головним об'єктом німецьких претензій до Литви був розташований на Балтійському узбережжі Клайпедський край. До Першої світової Мемель, або ж литовською – Клайпеда, був важливим морським портом у Східній Пруссії. Його включено до Литви за рішенням Ради послів Антанти в 1923 р. До того часу на підставі Версальського договору як колишня територія Німеччини край перебував під опікою Ліги Націй (управління здійснювала Франція). Рішення про передачу Литві суверенних прав на Клайпеду на засадах автономії держави Антанти ухвалювали за переконанням, що так розв'язують кризу в польсько-литовських відносинах (ішлося про обмін Клайпедського краю на відмову Литовської Республіки від Вільнюса). Клайпедська область була важливим набутком Литви: тут було зосереджено близько 30 % промислових потужностей держави, ішло 70–80 % імпорту та експорту.

Однак національний склад населення краю (понад 40 % мешканців називали себе німцями, близько 30 % – литовцями і ще 25 % – клайпедцями, тобто мали локальну ідентичність) створював ґрунт для діяльності німецьких націоналістичних організацій, які вимагали його приєднання до Німеччини. Ситуація загострилася в 1930-х роках. У відповідь на арешт пронацистських активістів Рейх запровадив бойкот литовської сільськогосподарської продукції, що спричинило економічну кризу на півдні Литви, де обурені фермери почали акції протесту. Дійшло до фізич-

них розправ нацистських бойовиків над місцевими активістами литовських організацій. Урешті-решт у березні 1939 р., відразу після німецької окупації Чехії, Німеччина поставила перед литовським урядом вимогу передати Клайпедську область. Литва була змушена 22 березня прийняти висунуті вимоги як «необхідне зло». Наступного дня до Клайпеди увійшли підрозділи вермахту, їх з ентузіазмом вітали місцеві німці.

Німецькі солдати спостерігають, як єврейська сім'я залишає Клайпеду. Квітень 1939 р.

У Польщі об'єктом німецьких територіальних претензій був так званий Данцизький коридор. Так називали в 1919–1939 рр. вузьку смугу польської території, яка сполучала Польщу з Балтійським морем. Польська держава отримала її за умовами Версальського договору. Данцизький коридор, ширина якого не перевищувала 200 км (у найвужчому місці – 30 км), завершувався вузькою смугою морського узбережжя завдовжки 71 км. Там польський уряд розпочав будівництво на Балтійському узбережжі нового порту – Гдині, що його міг повністю контролювати економічно й політично. Сам Гданськ (нім. Данциг) розміщувався поряд. Разом з невеликою навколишньою територією він мав статус «вільного міста», яке перебувало під управлінням Ліги Націй. «Вільне місто» мало з Польщею митний союз, спільну залізницю й пошту, у Гданську розташовувалася й невелика польська військова залога.

Восени 1938 р. гітлерівський уряд висунув проект приєднання Гданська до Третього рейху і вимагав від Польщі надати йому право на побудову через Данцизький коридор екстериторіальних шляхів сполучення. Спонукати поляків до поступливості Гітлер намагався обіцянками вигідного політико-економічного союзу, спрямованого проти СРСР. Але Гітлер і його радники вочевидь не знали, що польський націоналізм був не менш ворожим до Німеччини, ніж до Росії. Позитивної відповіді від поляків у Берліні не дочекалися. Навпаки, варшавський уряд розпочав переговори з Радянським Союзом і навіть заручився підтримкою Великої Британії. Німецьку окупацію литовської Клайпеди Н. Чемберлен потрактував як межу, за якою не могло бути мови про союз із Гітлером. У квітні 1939 р. у Лондоні було підписано польсько-британський договір про гарантії взаємної допомоги на випадок німецької агресії. Невдовзі до угоди приєдналася Франція. Відмову польського уряду задовольнити територіальні претензії Берліна нацистська влада використала як привід для нападу на Польщу 1 вересня 1939 р. На півострові Вестерплатте в гавані «вільного міста» Гданська, де містився польський військовий транзитний склад, відбулися й перші бої Другої світової війни.

Погляд історика

Друга світова війна стала своєрідним римейком Першої. Країни, які здобули перемогу в 1918 р., бажали відстояти версальсько-вашигтонську систему мирних договорів. Поставлена у становище країни-ізгоя, Німеччина прагнула скинути із себе «версальське ярмо». Не дивно, що вона порозумілася з іншою країною-ізгоем – радянською Росією. Обидві країни з 1922 р. налагодили співробітництво, у тому числі у військовій сфері. Після приходу до влади нацистів співробітництво було згорнуте через ідеологічні причини. Однак радянські вожді ставилися до ідеології прагматично.

У другій половині 30-х років ситуація в Європі нагадувала літо 1914 р. Відмінність полягала в тому, що склалося не два, а три центри протистояння. Розстановка сил за цих умов могла непередбачувано змінюватися...

Німеччина раніше від інших держав підготувалася до війни. Франція і Велика Британія, як і в 1914-му, відставали. Маневруючи, вони робили спроби «каналізувати» агресію нацистів у бік СРСР. Сталіна не запросили у вересні 1938 р. до Мюнхена, де західні держави задовольнили вимоги Гітлера щодо Чехословаччини, щоб здобути від нього гарантії «вічного миру». Гітлер проковтнув Чехословаччину, як перед тим Австрію. Однак цим він не обмежився і звернув увагу на Польщу.

Кульницький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ, 2013. С. 23–24.

Запитання і завдання

1. Назвіть і схарактеризуйте німецькі територіальні претензії до Польщі та Литви наприкінці 1930-х років. Чому вони стали можливими та яку мали ціль? Розгляньте світлину. Висловіть думки й емоції, які вона викликає.
2. Спираючись на знання історії попереднього часу й беручи до уваги обставини, які передували Другій світовій війні, поміркуйте про зумовленість цих подій результатами Першої світової війни.

2. Територіальні претензії СРСР до Польщі, Румунії, Фінляндії, країн Балтії

Зовнішня політика Радянського Союзу в 1920–1930-х роках зберігала наступність політики Російської імперії в реалізації геополітичних, тобто пов'язаних з просторовим розташуванням держави, завдань. Але були й відмінності. Зовнішній політиці СРСР була властива ідеологізація, що ґрунтувалася на двох суперечливих засадах – теорії невпинної (аж до остаточної перемоги) світової пролетарської революції та вимушеному, передусім в економічному плані, співіснуванні з капіталістичним світом. У травні 1939 р. відбулися зміни в зовнішньополітичному відомстві СРСР: Максима Литвинова на посаді наркома закордонних справ змінив В'ячеслав Молотов. Якщо Литвинов був прихильником системи колективної безпеки (його пов'язання з Заходом мали й особистий мотив – дружина була англійкою), то Молотов відразу взяв курс на підготовку планів розподілу Центрально-Східної Європи з гітлерівською Німеччиною.

Навесні 1939 р. Москва оцінила міжнародну ситуацію як загрозову. Японія спровокувала конфлікт у Монголії, який переріс у військове протистояння. Радянський Союз побоювався, що в Європі розв'яжуть суперечності не на його користь. Поштовхом до дій стало розчленування Чехо-Словаччини, а також окупація Клайпеди. У відповідь радянський уряд надав односторонні гарантії Естонії та Латвії. 22 березня СРСР надіслав дипломатичну ноту урядам обох країн, у якій заявив, що повна незалежність обох республік також у інтересах Радянського Союзу. І він не потерпить, аби третя сила примушувала Естонію чи Латвію піддатися. Протести Естонії та Латвії проти цих непроханих гарантій були марними. Малі держави ставали заручниками великої політики.

З особливою підозрою Москва відстежувала прояви співпраці між Німеччиною та Фінляндією. Майже всі командири фінської армії здобули військову освіту в Німеччині в часи Першої світової війни, і чимало з них зберігали почуття вдячності та прихильності до Німеччини. У радянському наркоматі закордонних справ зростала підозра, що уряд Фінляндії, попри декларовану політику нейтралітету, не зможе опиратися тиску Німеччини і власних фашистських елементів, відтак цілком можливе німецьке вторгнення й перетворення Фінляндії на плацдарм для наступу на СРСР. Тому радянські претензії до Фінляндії формувалися з двох частин: намовляння до угоди про військову допомогу, яка дала б можливість вводити війська на територію Фінляндії, й до угоди про обмін територіями, передусім у районі Ленінграда. На Карельському перешийку фінський кордон проходив усього за 32 км від Ленінграда. Однак фінський уряд, не маючи певності в щирості радянських намірів, зайняв безкомпромісну позицію, і переговори зайшли в глухий кут.

Напруженими були відносини Радянського Союзу з Румунією і Польщею. Основним завданням зовнішньої політики Румунії в міжвоєнний пе-

ріод було закріпити нові кордони, які творили ілюзію «Великої Румунії». У 1930-ті роки Бухарест намагався маневрувати між Францією та Німеччиною, що викликало додаткові підозри Москви. Дипломатичні відносини між СРСР і Румунією було встановлено в 1934 р. Однак радянський уряд не визнав анексії Бессарабії. Подібно зовнішня політика польського «санаційного» уряду виходила з теорії балансування між СРСР і Німеччиною, спираючись на союз з Францією і Великою Британією. Агресивні дії нацистської Німеччини на континенті не насторожували польських керівників. Польща навіть взяла участь у поділі Чехо-Словаччини, керуючись переконанням, що експансія Німеччини буде спрямована лише на захід і південь. Варшава не помітила, як сама в очах Гітлера і Сталіна стала наступним після Чехо-Словаччини об'єктом для розчленування. Важливою дипломатичною картою Москви у відносинах з Румунією та Польщею було українське питання.

Погляд історика

Декларація фінського уряду щодо обраної країною політики нордичного нейтралітету [1935 р.] не досягла бажаного ефекту в Москві. Народний комісаріат закордонних справ сприйняв цю декларацію як ще один спосіб прислужитись Німеччині. Урешті-решт дійшло до того, що Советський Союз почав розглядати Фінляндію не як складову нейтральної Скандинавії, а як свій прикордонний регіон, який становив великий стратегічний інтерес для Советського Союзу з погляду захисту і який, відповідно, необхідно інтегрувати у власну систему безпеки.

Вехвіляйнен О. Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною і Росією. Київ, 2010. С. 28.

Запитання і завдання

1. Назвіть і схарактеризуйте територіальні претензії Радянського Союзу до сусідніх держав у переддень Другої світової війни. Визначте зовнішньополітичну тактику і стратегію СРСР.
2. Поміркуйте, яку роль у відносинах Радянського Союзу з Польщею і Румунією напередодні Другої світової війни відіграло українське питання. Не втрачайте це питання з поля зору, коли вивчатимете наступні параграфи цього розділу.

3. Британсько-франко-радянські переговори 1939 р.

Навесні й улітку 1939 р. позиція Радянського Союзу стала ключовою для підтримання миру в Європі. Велика Британія, Франція та гітлерівська Німеччина – кожна на свій лад – прагнули схилити Сталіна на свій бік. Керівництво СРСР вело переговори з усіма сторонами, зволікаючи з остаточним рішенням. Але така позиція – пошуки найвигіднішого для себе розв'язку – тільки наближала війну. Предметом британсько-франко-радянських переговорів, які розпочалися в березні, були три питання: укладення політичної угоди про взаємодопомогу між трьома державами; доповнення політичної угоди воєнною конвенцією; надання гарантій для всіх країн, розташованих між Балтійським і Чорним морями (ішлося про Румунію, Польщу й держави Балтії). Але на практиці всі орієнтувалися не так на концепцію колективної безпеки, як на ідею рівноваги. Ніхто не хотів зв'язувати себе взаємними і колективними зобов'язаннями, які змушують вступати у війну в разі загрози для партнера.

Переговори між Великою Британією, Францією та СРСР просувалися повільно. Непоступливу позицію зайняли й малі держави, які за жодних

умов не хотіли приймати гарантій збройної допомоги без своєї на те згоди. До того ж Польща не погоджувалася пропускати радянські війська для допомоги Франції. Нетерпіння Москви зростало, коли минали тижні без жодного поступу. Ця патова ситуація відкрила перед Гітлером можливість, якою він, не вагаючись, скористався. Ще 3 квітня 1939 р. Гітлер затвердив директиву «Операція “Вайс”», яка передбачала поглинання Польщі. Він сподівався, що це залишиться війною двох держав – Німеччини та Польщі. А це можна було гарантувати, уклавши угоду з Радянським Союзом. У директиві була теза: «Політичне керівництво [Німеччини] вважає своїм завданням домогтися по можливості ізольованого вирішення польського питання, тобто обмежити війну виключно польською територією». Заяви урядів Великої Британії та Франції про допомогу Польщі, якщо та стане жертвою агресії, у Берліні серйозно не сприймали, особливо після Мюнхенської угоди.

Погляд історика

Загальне враження від цих переговорів навдивовижу чудне. Англіїці діють надзвичайно повільно, впевнені, що війни не буде, поки тривають переговори. Ради [СРСР] щоразу відповідають на франко-англійські ноти дуже швидко. Але відповідають вони щоразу «ні!», що не є ознакою великого бажання досягти результату. Або ж, коли після двотижневих роздумів британці згоджуються на радянські пропозиції, вони додають нову умову. Тільки Франція дуже поспішає. Даладье й Бонне очікують на вельми гостру кризу в серпні й хотіли б іще до цього добитися якоїсь розв'язки. До того ж Ради хочуть утворити союз, а англійці – просто надати гарантію трьох держав Польщі й Румунії. Щодо Франції, то вона ладна пристати на радянську пропозицію.

Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр. Київ, 1995. С. 210–211.

Запитання і завдання

1. Назвіть питання, навколо яких відбувалися британсько-франко-радянські переговори в 1939 р. Яку мету переслідували їхні учасники?
2. Поміркуйте, чому ці переговори завершилися провалом. Чи можна вважати антинімецьку позицію Великої Британії та Франції запізнілим (після Мюнхена) усвідомленням німецької загрози для Європи?

4. Німецько-радянський пакт про ненапад (пакт Молотова–Ріббентропа) і таємний додаток до нього: мотиви укладення і зміст

Зближення Німеччини і СРСР, яке завершилося угодою про розподіл сфер впливу і фактично стало прелюдією до початку Другої світової війни, розпочалося з ініційованих Німеччиною переговорів про активізацію економічних зв'язків. Обидві сторони водночас розуміли, що ці переговори мають політичну вагу. Першим про потребу політичного діалогу, який мав стати запорукою успіху економічних переговорів, заявив В. Молотов у травні 1939 р. Улітку дипломатичні відомства працювали, формуючи основу для початку прямих політичних переговорів. Насамперед сторони погодилися, що польське питання не може бути перешкодою для порозуміння, трохи згодом уже йшлося про територію від Чорного до Балтійського морів. До початку серпня 1939 р. Німеччина і Радянський Союз

В'ячеслав Молотов

Йоахім фон
Ріббентроп

Ріббентроп і Сталін
після підписання пакту

були готові розділити сфери впливу. У Берліні визначено й дату нападу на Польщу – 26 серпня.

Гітлер поспішав. Він вирішив особисто втрутитися в роботу дипломатів. До нападу на Польщу залишалися лічені дні. Телеграма, яку Гітлер надіслав Сталіну 20 серпня 1939 р., була вислідом гарячкових пошуків можливостей ізоляції Польщі. У телеграмі йшлося про потребу негайного укладення пакту про ненапад і згоду на радянські пропозиції щодо додаткового протоколу про території. Він просив прийняти в Москві міністра закордонних справ Й. фон Ріббентропа, який матиме всеохопні й необмежені повноваження. У Москві панувала настрій невизначеності й невпевненості: там ще думали, як зробити так, аби укласти договір з Німеччиною і водночас залишитися в стані переговорів з Британією і Францією. Нервувала й німецька делегація (це було 37 осіб, які летіли на двох літаках): панували «змішані почуття» і навіть «напружене очікування авантюри, назустріч якій ми летіли». Ніхто достеменно не знав і не розумів намірів і логіки дій радянського керівництва.

Погляд сучасника

Ми все ще перебуваємо тут, у центрі світової політики. У цей час тут ведуть переговори британські та французькі військові, поки що без помітного успіху. ...Учора вночі в Берліні була підписана німецько-радянська економічна угода, що при теперішньому політичному становищі значить більше, ніж може здаватися... Сьогодні 21 серпня, 2 година ночі. Мені щойно телефонували з канцелярії, що з Берліна надійшла «надто термінова» і безконечна телеграма. Через 1,5 години мені її надішлють розшифрованою; до того часу повинен не спати. Попри це, на сьогодні завершую листа; мені хочеться, та й треба, ще трохи «подрімати» в кріслі, оскільки багато поспати цієї ночі мені не доведеться...

21.8.39 р., 18 година. Я зараз безпосередньо в Кремлі. Коли ти отримаєш цей лист, тобі вже буде відомо з газет про великий успіх. Це дипломатичне диво! Його наслідки неможливо передбачити. Мої шифрувальники не спали кілька ночей, я теж трохи втомився. А нас чекають ще кілька днів величезної напруги. Але тепер це не має значення, після того як ухвалено рішення, якого ми домагалися й бажали.

Флэйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / пер. с нем. Москва, 1990. С. 265 (з приватного листа Фрідріха фон дер Шуленбурга, посла Німеччини в Радянському Союзі, до Берліна. Москва, 21 серпня 1939 р.).

Однак спокуса безкарно поділити світ таки переважила. Німецька делегація на чолі з Ріббентропом прибула до Москви **23 серпня**, і після коротких переговорів уночі договір про ненапад було підписано. До нього прикладався секретний протокол, у якому йшлося про розмежування сфер обопільних інтересів. Цей додатковий протокол увійшов в історію як *пакт Молотова–Ріббентропа*. У статті 1 пакту йшлося про країни Балтії. До радянської сфери інтересів відходили Фінляндія, Естонія і Латвія. Литва входила до сфери інтересів Німеччини. Стаття 2 визначала розділ Польщі: «У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії Нарва, Вісла і Сян». Це означало, що більша частина Польщі в її тогочасних кордонах опинялася у сфері інтересів СРСР. Стаття 3 визначала інтереси СРСР щодо Бессарабії, яка входила до складу Румунії. До початку війни залишався останній мирний тиждень.

Запитання і завдання

1. *Визначте передумови укладення німецько-радянського пакту про ненапад 1939 р. (пакт Молотова–Ріббентропа). Схарактеризуйте настрої й очікування, які супроводжували переговори між Німеччиною і Радянським Союзом.*
2. *Опишіть і проаналізуйте зміст додаткового секретного протоколу до німецько-радянського договору про ненапад 1939 р.*

Завдання для узагальнення ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте й порівняйте зовнішньополітичні цілі Великої Британії, Франції, СРСР і Німеччини напередодні війни. Використовуючи карту, окресліть німецькі й радянські територіальні претензії.
2. Поміркуйте, чому Гітлер і Сталін, знаючи, що поділ Польщі загрожує світовою війною, таки уклали договір 23 серпня 1939 р. Чому не вдалося досягти порозуміння в межах британсько-франко-радянських переговорів?
3. Беручи до уваги міжнародну ситуацію в Європі наприкінці серпня 1939 р., визначте тогочасні українські національно-політичні інтереси. Для обґрунтування своїх міркувань використайте попередні знання з історії України.

§ 28. Початок Другої світової війни. Радянська окупація Західної України

1. Вторгнення Німеччини та СРСР у Польщу. Реакція світу і місцевого населення

Укотре в історії за привід до війни стала провокація. 31 серпня 1939 р. група німців, переодягнених у польську військову форму, напала на німецьку радіостанцію в прикордонному м. Гляйвіці. Після цього Гітлер у зверненні до народу заявив про напад Польщі на німецьку територію. На світанку **1 вересня 1939 р.** сили вермахту (загалом 1,6 млн солдатів і офіцерів) завдали удару Польщі. Німецька авіація здійснила нальоти на міста, транспортні комунікації. Події на польсько-німецькому фронті розвивалися блискавично. Незважаючи на мужність польських солдатів, уже про-

тягом першого тижня вермахту вдалося зламати оборону на кордонах і розвинути наступ у глиб країни. Польська армія кількісно й технічно суттєво поступалася вермахту. Перевага німецького війська була значною: майже трикратна – у піхоті, п'ятикратна – в артилерії і восьмикратна – у танках. Німецька авіація вже за кілька днів знищила польську і панувала в небі. Польські кінні підрозділи не могли протистояти німецьким танкам. 8 вересня один з німецьких танкових корпусів наблизився до околиць Варшави і почав облогу польської столиці, яка тривала 20 днів. 12 вересня інший танковий корпус підійшов до Львова, але за наказом Гітлера повернув на північ, у напрямку Холма і Бреста. Польський уряд перебрався спочатку до Кременця, а згодом до Коломиї.

*Польський солдат і мешканці Варшави.
Вересень 1939 р.*

Занепокоєний реакцією Великої Британії та Франції, Сталін зволікав зі вступом у війну, чекаючи на падіння Варшави. Берлін був змушений вдатися до тиску на Москву, нагадуючи про союзницькі зобов'язання згідно з пактом Молотова–Ріббентропа й навіть розглядаючи можливість утворення української держави. Це був дійовий аргумент. Створення української держави в Галичині та Волині за підтримки Німеччини було останнім, що Сталін хотів бачити на цій території. Тож 17 вересня 1939 р. німецькому послу Шуленбурґу вкотре не довелося спати: о 2 годині ночі його прийняв Сталін і в присутності Молотова і Ворошилова нарешті повідомив, що на світанку Червона армія перетне польський кордон від Полоцька до Кам'янець-Подільського. Відтак **17 вересня 1939 р.**, коли головні сили польської армії було розбито, але коли поляки ще чинили опір, сподіваючись на британсько-французький наступ на Західному фронті, на територію Західної України та Західної Білорусі вступили радянські війська, що ознаменувало вступ СРСР у Другу світову війну на боці Німеччини. Таким чином реалізовано положення таємного додатка до пакту Молотова–Ріббентропа, який передбачав розмежування сфер впливу між СРСР і Німеччиною.

Початок німецько-польської війни **1 вересня 1939 р.** став початком **Другої світової війни**. За кілька днів уряди Великої Британії та Франції, виконуючи союзницькі зобов'язання перед Варшавою, оголосили Німеччині війну. Однак відсутність активних дій з боку британсько-французьких військ дала змогу німецькому командуванню зосередитися на польській кампанії й реалізувати стратегію «блискавичної війни». Менш однозначною була реакція світової громадськості й передовсім країн Європи на вторгнення Червоної армії у Польщу. У виступі по радіо В. Черчілль сказав: «Польщу знову піддали вторгненню ті самі великі держави, які тримали її в рабстві протягом 150 років, але не змогли придушити дух польського народу». Водночас він наголосив, що інтереси СРСР суперечать східним планам Гітлера. Загалом уряди Великої Британії та Франції засудили радянську агресію, однак не хотіли остаточно штовхнути Москву «в обійми Берліна», сподіваючись, що присутність Червоної армії на радянсько-німецькому кордоні відтягуватиме значні німецькі сили із Заходу.

Так само неоднозначно сприйняли німецько-польську війну в Західній Україні. Висловлюючи думку частини 6-мільйонного українського населення, депутат сейму від центристського УНДО Василь Мудрий заповнив, що українці виконають громадянський обов'язок щодо захисту держави. Подібне звернення до віруючих спільно з ієрархами католицької церкви підписав митрополит Андрей Шептицький. У храмах відбувалися молебні за перемогу польського війська. Але багато українців, які потерпали від польського тиску, насамперед члени й симпатизи ОУН, виявляли протилежні почуття. Тим більше що напередодні війни Польщею прокотилася хвиля антиукраїнських акцій. Наприкінці серпня 1939 р. польські органи безпеки, покликаючись на відомості про нібито підготовку українцями антипольського повстання, здійснили масові арешти українців, інтернували кілька тисяч осіб, серед них авторитетних галицьких діячів, греко-католицьких священиків, членів ОУН. Ця частина українців сприйняла зумовлений німецькою й радянською агресією «розвал Польщі» як вираз історичної справедливості.

Погляд історика

Вибух війни не був несподіванкою для українців. Війни очікували. Панувало загальне переконання, що мир, який встановився після Першої світової війни, є нестривним і нові воєнні конфлікти неминучі... Та більше, війни сподівалися... Брало при цьому до уваги науку попередньої війни, одним з основних наслідків якої був розпад великих багатонаціональних імперій і утворення на їх руїнах нових національних держав... Українські політичні середовища гадали, що грядуща велика війна мусить зруйнувати існуючу політичну карту, в тому числі й систему договорів, які закріпили поділ українських земель, і висуне українське питання як актуальну проблему міжнародної політики.

Швагуляк М. Історичні студії. Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. XIX – пер. пол. XX ст.). Львів, 2013. С. 549.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, опишіть вторгнення німецьких і радянських військ у Польщу в 1939 р. Чому початок німецько-польської війни вважають початком Другої світової війни?
2. Схарактеризуйте реакцію світу й місцевого, зокрема українського, населення на вторгнення німецьких і радянських військ у Польщу в 1939 р. Спираючись на думку історика, поміркуйте про сподівання українців на початку війни.

2. Українці в польській армії

Оскільки в міжвоєнний період Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся, Посяння й Лемківщина були в складі II Речі Посполитої, серед польських громадян, які проходили строкову військову службу у Війську Польському, було багато етнічних українців. За різними оцінками, у лавах польського війська у вересні 1939 р. воювало 150–200 тис. українців. Відомий діяч українського національно-визвольного руху Тарас Бульба-Боровець так описував мобілізацію: «Потяг набитий вояками та їхніми скриньками і торбами. Всі вони були українцями. На всіх станціях досідають нові вояки». Найбільший відсоток українців у складі Війська Польського був у піхотних і кавалерійських частинах.

Водночас результатом національної політики в польському війську була недовіра до українців як військовослужбовців. Траплялося, що сол-

дати-українці зазнавали утисків через національну належність. Зазвичай від найнижчих офіцерських посад і до найвищих у Війську Польському займали етнічні поляки. Українці переважно були рядовими. Ті ж контрактні офіцери-українці, що служили в польських збройних силах (а таких відомо 38 осіб), мали значний військовий досвід. Більшість з них у минулому була підстаршинами у військових формуваннях УНР. Серед цих офіцерів був підполковник Павло Шандрук. У вересні 1939 р. він вивів з оточення під Томашевом піхотну бригаду, за що згодом його відзначили орденом *Virtuti Militari* – найвищою військовою нагородою в Польщі. Однак багато офіцерів-українців, розуміючи неприхильне ставлення до себе польського військового керівництва, приховувало своє походження.

Навіть будучи критично налаштованими до польської влади, українці негативно ставилися до Червоної армії й радянського режиму загалом. У вересні–жовтні 1939 р. у боях з німецькими і радянськими військами загинуло близько 8 тис. польських солдатів української національності. Офіцерів-українців Війська Польського, які опинилися в радянському полоні, не оминула трагічна доля польських побратимів, розстріляних у Катині. Деякі полонені українці згодом потрапили в армію генерала Владислава Андерса (2-й Польський корпус), створену влітку 1941 р. з амністованих польських військовослужбовців, що перебували в ув'язненні на території СРСР. Згодом ці польські формування воювали з гітлерівцями на італійській частині фронту. У лавах польських збройних сил на Заході в роки війни служили дві, а то й більше тисяч українців. Це були колишні в'язні ГУЛАГу, полонені, а також добровольці з Південної Америки, тобто ті українці, які раніше емігрували в Аргентину, Бразилію чи Парагвай, а потім під час війни подалися в польські збройні сили і брали участь у битвах у Західній Європі.

Запитання і завдання

1. Назвіть чисельність військовослужбовців української національності в польській армії в 1939 р. Схарактеризуйте їхню громадянську позицію, простежте долі.
2. Поміркуйте про труднощі ситуації, у якій опинилися військовослужбовці української національності в польській армії після початку німецько-польської війни.

3. «Договір про дружбу та кордон» між СРСР і Німеччиною

Після капітуляції Варшави 28 вересня ще тривали локальні бої, але тільки найбільші польські відчайдухи не хотіли визнати, що війну закінчено. Крапку в німецько-польській війні поставив «Договір про дружбу та кордон» між Німеччиною і Радянським Союзом, укладений **28 вересня 1939 р.** у Москві. Цей договір, як і пакт від 23 серпня, підписали Ріббентроп і Молотов. У пресі було оприлюднено лише основну частину документа. Насправді до нього додавалося ще кілька таємних протоколів. У них йшлося про обмін населенням між СРСР і Німеччиною, змінювалися межі сфер впливу, що були визначені пактом Молотова–Ріббентропа, і погоджувалося придушення будь-якої польської агітації.

Під час вересневого наступу під контролем вермахту опинилися Люблінське воєводство і східна частина Варшавського воєводства, які згідно з домовленостями мали належати до сфери впливу Радянського Союзу. Однак, на думку Сталіна, зайняття цих територій Червоною армією в ситуації, коли війну Німеччині оголосили Велика Британія та Франція, послаблювало на майбутнє дипломатичну позицію Радянського Союзу перед

Рукоштовання німецького і радянського офіцерів наприкінці польської воєнної кампанії. 1939 р.

Радянський пропагандистський плакат. Вересень 1939 р.

державами Заходу. А рано чи пізно, міркували в Москві, Гітлер таки мусив програти війну з країнами Заходу, і тоді постало би питання про західні кордони СРСР.

Під претекстом захисту «братніх» українського та білоруського народів Сталін вирішив скоригувати територіальні претензії – підпорядкувати їх пропагандистській концепції «визвольного походу». Приєднання до СРСР територій, на яких українці й білоруси становили більшість, дало змогу оголосити возз'єднання «братніх народів», натомість просування до Вісли однозначно перетворювало Сталіна на агресора і союзника Гітлера. Тож в обмін на Люблінське і частину Варшавського воєводства на вимогу Сталіна було погоджено передати в радянську сферу впливу Литву як менш значиму для держав Заходу.

Конфліктна ситуація склалася навколо Львова. Львівський напрямок був одним з головних під час наступу німецьких військ, командування яких не було обізнане з політичними домовленостями. Поляки організували міцну оборону Львова. Коли 13 вересня німецькі підрозділи спробували увійти до міста, їх зустріли організованим вогнем. Невдовзі місто було майже повністю оточене. Львів'яни зазнавали артилерійських обстрілів і бомбардувань, залишилися без води, світла, телефонного зв'язку, радіо. Ситуація навколо Львова пришвидшила вступ у війну СРСР. 19 вересня на околицях Львова відбувся навіть бій між радянськими і німецькими підрозділами. І тільки після розмов на найвищому політичному рівні Гітлер наказав залишити місто. Наказ про відступ зі Львова німецький генералітет сприйняв з обуренням. Після радянсько-польських переговорів і підписання відповідного протоколу опівдні 22 вересня частини Червоної армії увійшли до Львова. За винятком поодиноких пострілів з вікон і дахів, поляки вже не чинили опору.

До середини жовтня 1939 р. Червона армія відходила на лінію нового кордону, який взяли під охорону війська НКВС. Відповідно до положень «Договору про дружбу та кордон», Польщу було поділено так: Німеччина посіла майже 49 % теренів Республіки і понад 22 млн населення, а СРСР – 50 % і близько 13 млн населення. Передане Радянським Союзом Литві місто Вільнюс з околицями становило близько 1,5 % території польської держави і 0,5 млн населення. У червні 1940 р. Вільнюс з усією Литвою було включено до СРСР. Німці частину захоплених польських територій

прилучили до Рейху, а з решти утворили Генеральну губернію із центром у Кракові. До її складу входила й частина українських теренів – Холмщина, Надсяння, Лемківщина, а від 1941 р. – і Галичина.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте обставини укладення між Німеччиною і Радянським Союзом «Договору про дружбу та кордон» від 28 вересня 1939 р. Про що йшлося в цьому договорі?
2. Спробуйте спрогнозувати наслідки для українців німецько-радянської окупації Польської держави.

4. Включення до СРСР Західної України, Північної Буковини та частини Бессарабії

У вересні 1939 р., коли тривала німецько-польська війна, радянська пропаганда готувала громадську думку до включення Західної України до складу СРСР. Преса отримала вказівку пояснювати поразку польської армії внутрішніми суперечностями Польської держави, у якій придушува-

лися національні меншини. Радянські газети наголошували на тому, що правлячі кола Польщі перетворили західні області України й Білорусії на «безправну колонію, віддану польським панам на пограбування». Внутрішньополітична ситуація в Польщі, особливо після смерті Ю. Пілсудського, справді була складною, але вона не йшла в жодне порівняння зі сталінським режимом у Радянському Союзі.

На зайнятих Червоною армією територіях створювалися тимчасові органи радянської влади. Це супроводжувалося небувалою пропагандою, яка представляла радянський режим захисником національних і соціальних інтересів населення Західної України. Суворі цензура призвела до інформаційної ізоляції краю від зовнішнього світу. Практично всі некомуністичні політичні партії й організації радянська пропаганда оголосила буржуазно-націоналістичними й антинародними. Вони були змушені припинити діяльність. За задумом московського керівництва, яке прагнуло надати власній агресії законного виразу, питання нового територіально-правового та суспільно-політичного устрою краю мали вирішити Народні збори Західної України.

Вибори до Народних зборів призначено на 22 жовтня. Підготовка до них відбувалася під контролем нової влади. Робилося все можливе, щоб не допустити висунення і реєстрацію як кандидатів у депутати активістів старих українських партій та представників інтелігенції. Тому не випадково серед зареєстрованих кандидатів у депутати було 98 членів ВКП(б) (тобто громадян СРСР), 81 колишній член КПЗУ, 51 представник інших партій, решта 1265 осіб – безпартійні й жодного представника колишньої політичної еліти. У кожному з 1495 виборчих округів зареєстровано тільки одного кандидата, що робило вибори без вибору. Більшість депутатів (близько 75 %) мали тільки початкову освіту. Радянській владі вдалося залучити на свій бік тільки кількох відомих осіб: лікаря М. Панчишина, літературознавця й голову НТШ К. Студинського, композитора В. Барвінського, педагога-науковця П. Франка, акторів І. Рубчака і О. Нижанківську.

Рішення Народних зборів Західної України, які проходили 26–28 жовтня 1939 р. у приміщенні Великого міського театру у Львові, були передбачувані. Делегати, виконуючи заздалегідь визначену роль, у відкритому голосуванні одностайно підтримали декларації про встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання з УРСР, про

Особа в історії

Кирило Студинський (1868–1941) – український філолог-славист і громадський діяч, дійсний член НТШ, академік ВУАН і АН УРСР. У 1939–1941 рр. – професор Львівського університету, призначений радянськими властями деканом філологічного факультету і проректором університету. У жовтні 1939 р. був обраний головою Народних зборів Західної України, у 1940 р. – депутатом Верховної Ради УРСР. На цих постах урятував своїми клопотаннями багатьох українців від репресій. З початком німецько-радянської війни під час евакуації в червні 1941 р. примусово вивезений зі Львова. Помер за нез'ясованих обставин, за однією з версій – застрелений конвоїрами під час бомбардування санітарного поїзда поблизу Тернополя.

Делегати Народних зборів
Західної України. Львів.
26–28 жовтня 1939 р.

Парад Червоної армії у Львові після завершення
Народних зборів Західної України.
28 жовтня 1939 р.

націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих державних урядовців. Збори обрали повноважну комісію, яка вирушила до Москви. 1 листопада 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР було одногосно ухвалено закон про включення Західної України до складу Радянського Союзу і возз'єднання її з Українською РСР. Згідно з процедурою закон про прийняття Західної України до складу Української РСР 14 листопада одностайно ухвалила й Верховна Рада УРСР.

Погляд сучасника

Хто були кандидати на депутатів [Народних зборів Західної України]? Це була дуже різномірна публіка. В моїй виборчій окрузі кандидатом був якийсь нікому невідомий «трудящий». Казали, кам'яничний сторож. Жаден комуніст, жаден «клясово усвідомлений», а якийсь Богу духа винен бідолаха. Були між кандидатами й наші відомі громадяни, загальношановані й поважні люди. Але політичних діячів між ними не було, тільки «культурники» – лікарі, мистці тощо. Переважна більшість депутатів була з селян і робітників. При чому між ними теж траплялися порядні й свідомі люди, але була теж наволоч, навіть кримінальні типи. Між депутатами було багато жінок.

*Західна Україна під большевиками / упоряд.
М. Рудницька. Нью-Йорк, 1958. С. 57.*

Погляд історика

«Визвольний похід» Червоної армії був безсумнівним актом агресії. Однак українці і білоруси, на землю яких з заходу прийшла війна, вітали червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя і майно. Ця цілком природна реакція простих людей подавалася як моральне виправдання діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, давало можливість оголосити про возз'єднання братніх народів.

*Кульчицький С. Червоний виклик.
Історія комунізму в Україні від його
народження до загибелі. Кн. 3. Київ,
2013. С. 27.*

У червні 1940 р., згідно з радянсько-німецькою угодою, Радянський Союз окупував Литву, Латвію та Естонію і змусив Румунію «добровільно» відмовитися від Бессарабії та Північної Буковини. Із шести центральних повітів Бессарабії та районів Молдавської Автономної РСР з переважно молдавським населенням було створено *Молдавську РСР*. Хотинський по-

віт разом з Північною Буковиною утворили Чернівецьку область у складі Української РСР. До УРСР увійшли також два південні повіти Бессарабії, перетворені на Ізмаїльську область. Унаслідок цих приєднань чисельність населення УРСР досягла 41,5 млн осіб.

сторичний документ

Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригноблення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб ополачити українське населення, заборонити навіть саме слово українець...

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали до навчальних закладів. Викоріняли рідну мову. Намагались знищити українську культуру...

Та закінчився час пригноблення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу, за наказом Радянського уряду Червона Армія звільнила навкі народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах він одностайно виявляє непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу та увійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже тільки в Радянському Союзі, де влада належить робітникам і селянам, знищено експлуатацію людини людиною, здійснено взаємну допомогу народів в усіх галузях господарського і суспільного життя...

В Радянському Союзі квітне Українська Радянська Соціалістична Республіка. Збудовано сотні могутніх заводів та фабрик, на яких працює робітничий клас, що не знає експлуатації. Зросло і зміцніло українське селянство, яке володіє землею і обробляє її найновішою технікою.

Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розвитку справді народної української радянської культури.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд. М. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 243–244 (Із Декларації Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. 27 жовтня 1939 р.)

Запитання і завдання

1. Як відбулося включення до складу СРСР Західної України, Північної Буковини та частини Бессарабії? Схарактеризуйте настрої та реакцію на це місцевого населення. Проаналізуйте зміст декларації Народних зборів Західної України від 27 жовтня 1939 і підготуйте заключення щодо його правдивості.
2. Поміркуйте в контексті подій 1939 р. про сутність понять «окупація», «приєднання», «возз'єднання». Чому історики стосовно цих подій стверджують, що ідея національної єдності України була незалежною від зовнішньої політики Кремля? Свою думку обґрунтуйте.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Наведіть аргументи щодо відповідальності нацистського і радянського тоталітарних режимів за початок Другої світової війни.
2. Підготуйте повідомлення про те, як було втілено на практиці положення пакту Молотова–Ріббентропа.
3. Проаналізуйте становище українців у зв'язку з початком Другої світової війни. Визначте національно-політичні дилеми, які в 1939 р. виникли перед українцями.

§ 29. «Дивна війна». Поразка Франції

1. Причини «дивної війни». Основні театри воєнних дій у Європі в 1939–1940 рр.

Пасивне протистояння німецьких і британсько-французьких військ від вересня 1939 до травня 1940 р. назвали *дивною війною*. З вересня 1939 р. Велика Британія, а слідом за нею й Франція, після марних спроб схилити Гітлера до переговорів і виконуючи зобов'язання перед Польщею, оголосили Німеччині війну. Але переходити в наступ не поспішали, пам'ятаючи про затяжні криваві бої із часів Першої світової війни. Союзники були готові робити що завгодно, аби тільки не вести активні бойові дії. Вони споруджували укріплення, генштаби розробляли плани наступальних операцій і висадки експедиційних сил, урешті-решт спромоглися приступити тільки до економічної блокади Німеччини й СРСР.

Відразу після окупації Польщі Гітлер наказав генералам вермахту готуватися до бойових дій на заході. Але після деяких вагань наступ було відкладено. Німецьке командування дійшло висновку, що старий план наступу на Францію через центральну Бельгію (як це було в 1914 р.) не відповідає завданням блискавичної війни. Згідно з новим планом генерала Е. Манштейна головний удар мав відбутися на півдні Бельгії – через Арденнську ущелину в обхід лінії Мажино. Але навіть після цього Гітлер ще багато разів відкладав початок наступу. На французько-німецькому кордоні відбувалися лише спорадичні локальні сутички. Авіація виконувала переважно пропагандистські рейди, розкидаючи листівки.

Нарешті навесні 1940 р. затишшя змінилося активними діями. У квітні німецькі війська висадилися в портах Норвегії й вступили в Данію. Британський флот виявився безсилим цьому протистояти. Поки головні сили флоту метрополії полювали за німецькими важкими крейсерами, незначні сили німецького десанту захопили майже всі стратегічно важливі норвезькі порти. Протягом місяця вся територія Норвегії з її незамерзаючими фіордами опинилася в руках німців. У травні німецькі сили атакували Францію. Смертельна загроза нависла над Британією. У липні 1940 р. Гітлер підписав план операції «Морський лев». Але через брак технічних

Солдати британського експедиційного корпусу й французьких ВПС на лінії фронту. Листопад 1939 р.

Британський спостерігач стежить за небом над Лондоном. 1940 р.

засобів для перекидання військ на острови початок операції довелося переносити. Не виправдали сподівань Гітлера ні масовані атаки британських міст з повітря, ні активність німецьких лінійних кораблів і підводних човнів в Атлантиці. Втрати були величезними й обопільними.

Розгортання німецької агресії зумовило політичні зміни в Британії: Невіла Чемберлена на посаді прем'єр-міністра замінив Вінстон Черчілль. Було заборонено діяльність місцевих фашистських організацій. Британці віднаходили й технічні можливості протистояти німецькій агресії. Служби спостереження за допомогою радарних установок сповіщали авіаторів про наближення німецьких бомбардувальників, що давало змогу винищувачам перехоплювати німецькі армади ще на підступах до Британських островів. Не здалися британці і в битві за Атлантику. Навесні 1941 р. німецький флот приступив до застосування нової тактики підводної війни – тактики «вовчих зграй», коли підводні човни перейшли від одиночних до групових атак на британські конвої, але це не рятувало німецьких моряків від значних втрат. А після того як на дно океану пішов гігантський «Бісмарк», німецький флот був змушений знизити активність.

У 1940 р. розгорнулися воєнні дії також у Середземномор'ї, Східній Африці й на Балканах. На цих територіях головним агресором була Італія. В Африці розгорілася запекла італійсько-британська війна за Єгипет. На Балканах італійська армія атакувала Грецію. Інтерес до регіону, що його виявляв Радянський Союз, а також політичні маневри Черчілля щодо нейтралізації Болгарії, Туреччини та Югославії, змусили втрутитися Гітлера. У квітні німецькі війська розгорнули потужний наступ на Югославію і Грецію, які були змушені капітулювати. Тоді британські експедиційні сили заледве встигли евакуюватися з грецьких портів. Німецькі позиції в Середземномор'ї особливо укріпилися після захоплення з повітря острова Крит. Але перевагами, що їх здобула Німеччина після захоплення Балканського півострова й острова Крит, Гітлер не зміг скористатися, так само як і успіхами генерала Е. Роммеля в Єгипті. Підготовка до війни з СРСР вимагала значної концентрації зусиль.

Особа в історії

Вінстон Черчілль (1874–1965) – британський політик, прем'єр-міністр Великої Британії в роки Другої світової війни. Випускник військової академії. Учасник англо-бурської війни 1899–1902 рр., де потрапив у полон, але зумів втекти. Надалі віддав перевагу політичній діяльності, яку розпочав зі вступу в 1900 р. до Консервативної партії. Неодноразово обіймав міністерські пости (був міністром торгівлі, внутрішніх справ, військовим міністром, міністром військового постачання, у справах колоній та ін.). Після приходу до влади Гітлера як депутат парламенту виступав проти політики «умиротворення» нацистської Німеччини. Противник укладення Мюнхенської угоди. З травня 1940 р. – прем'єр-міністр Великої Британії. Один з творців антигітлерівської коаліції. Неодноразово зустрічався з керівниками найбільших країн союзницької коаліції – Ф. Д. Рузвельтом (9 разів) і Й. Сталіном (5 разів) для узгодження планів спільної боротьби проти Третього рейху і його сателітів. У повоєнний період життя став одним з ідеологів «Холодної війни».

Погляд історика

Супроти блискавичного завоювання Франції німецький повітряний наступ на Британію міг видатись річчю другорядною, проте він виявився однією з найдорожчих невдач нацистів... Британська повітряна перемога була вирішальна в трьох аспектах. По-перше, вона забезпечила союзникам неприступну базу... По-друге, обернувши Британію на «найнепотопельніший авіаносець світу», перемога посприяла небаченому зростанню військово-повітряних сил союзників, що відіграли головну роль у війні на Заході. По-третє, на дипломатичному фронті перемога дала мить перепочинку, протягом якої нарешті наважились діяти потенційні союзники – англomовні країни... Якби британські повітряні сили не оборонили Великої Британії, США ніколи б не втрутились у війну.

Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2000. С. 1039.

Запитання і завдання

1. *Визначте причини і наслідки «дивної війни» в Європі в 1939–1940 рр. Прокоментуйте твердження історика про те, що цей період війни був «дивним тільки для тих, хто не був безпосередньо втягнений у неї».*
2. *Використовуючи карту, окресліть головні театри воєнних дій. Поясніть вислів «битва за Британію». Поміркуйте про історичне значення цієї битви. Перегляньте фільм «Темні часи» (реж. Д. Райт, 2017 р.) та підготуйте відгук про нього.*

2. Радянсько-фінська війна

Тривалий час Фінляндія й СРСР вели переговори, під час яких Радянський Союз вимагав поступитися на його користь територіями в районі Ленінграда та узбережжям Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті території на півночі. Для фінів це ніяк не компенсувало втрату Виборга і важливої оборонної лінії Маннергейма. Наштовхнувшись на тверду непоступливість фінів і спираючись на пакт Молотова–Ріббентропа, радянське командування інсценізувало провокацію на кордоні (за взірцем Гляйвіцької) й розпочало війну. На світанку 30 листопада 1939 р. Червона армія атакувала фінські прикордонні укріплення. Угрупування радянських військ суттєво перевищували за озброєнням збройні сили Фінляндії.

Однак від першого дня події розгорталися не за радянським сценарієм. На незграбні радянські спроби штурмувати лінію Маннергейма фінські війська відповідали рішучим опором. Це призвело до того, що цілі радянські дивізії потрапляли в оточення, а безпорадні командири були неспроможні керувати військами, солдати в безладді розбрідалися по лісах і болотах. До кінця грудня наступ радянських військ повністю зупинився. Зазнав поразки й Балтійський флот. Ситуація була катастрофічна, хоч було змінено керівництво військами, а на північ безперервним потоком надходило озброєння, спорядження й жива сила. На початку 1940 р. кількість радянських військ на фінському напрямку зросла в чотири рази від початкової й досягла мільйона осіб.

Маленька Фінляндія опинилася віч-на-віч з агресором. Велика Британія і Франція обмежувалися обіцянками висадити на півночі десант, ніяк не могли розв'язати тяжку дилему – допомагати чи не допомагати. Норвегія підкреслено зберігала нейтралітет, намір Італії надати Фінляндії допомогу зброєю відразу перепинила Німеччина. Від прямої військової підтримки усунулися й США. На допомогу Фінляндії озброєнням і добровольцями прийшла лише Швеція. За таких умов у результаті другого наступу, який відбувся в лютому, радянським військам ціною страшних

Радянські військовополонені. Січень 1940 р.

втрата такої вдалося прорвати лінію Маннергейма. Радянські жертви перевищували 100 тис. загиблими, смертельно обмороженими або зниклими безвісти. Але й фінські війська після майже трьох місяців війни були виснаженими. Фіни втратили близько 25 тис. солдатів. Нічого не залишалось, як погодитися на переговори.

12 березня 1940 р. за посередництва і під тиском німецької дипломатії СРСР і Фінляндія підписали мирний договір. Фінляндія втратила

десяту частину території, де мешкало 450 тис. осіб (восьму частину населення країни). Восени 1940 р. Фінляндія була змушена приєднатися до «осі» Рим–Берлін–Токіо. Але й для Радянського Союзу міжнародні наслідки війни були тяжкими. Ліга Націй виключила його зі своїх членів, ускладнилися відносини майже з усіма європейськими державами й США. Значного збитку для престижу СРСР завдало те, що радянський уряд провадив збройну агресію від імені маріонеткового «фінського народного уряду», створеного ним же в прикордонному містечку. Для фінів їхня самотня нерівна боротьба дала неповторний ефект згуртування нації.

Погляд історика

Зимова війна 1939–1940 років між Фінляндією та Советським Союзом розпочалася з двох помилок: фінський уряд був переконаний, що Советський Союз не нападе, а Сталін вважав, що Фінляндія не здатна чинити бодай якийсь відчутний опір.

Іронія історії полягає в тому, що після двадцятилітніх побоювань нападу советів війна заскочила фінів зненацька. Протягом двох тижнів після провалу переговорів у Москві нічого не відбувалось, і країну охопила атмосфера самозаспокоєння. Уряд підготувався до тривалого періоду напружених відносин із Советським Союзом та психологічної війни...

Дві дуже різні армії зустрілись на півночі Європи в пору, коли ночі найдовші, а світловий день триває усього кілька годин. З одного боку стала сучасна механізована армія великої держави, що мала у своєму розпорядженні майже необмежені технічні ресурси та невичерпні людські резерви. Їй протистояла когорта дрібних фермерів та лісорубів, що звикли до важкої праці на сильному морозі та в глибокому снігу. Це були добре вишколені, відносно добре озброєні піхотинці з українською артилерією та авіацією...

Фіни, як на фронті, так і в тилу, сприймали Зимову війну як безальтернативну боротьбу, як захист самого ества своєї нації від агресора. Це породило рідкісне відчуття загальнонаціональної єдності.

Вехвіляйнен О. Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною і Росією. Київ, 2010. С. 59, 63, 68.

Запитання і завдання

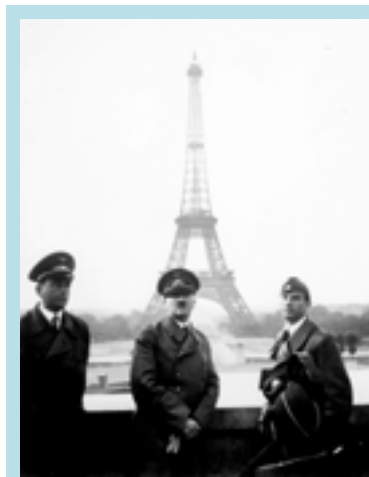
1. Опишіть причини і перебіг радянсько-фінської (Зимової) війни 1939–1940 рр. Схарактеризуйте результати цієї війни.
2. Поміркуйте про характер радянсько-фінської війни, її вплив на настрої та свідомість фінського суспільства.

3. Військова поразка Франції. Шарль де Голль і Філіпп Петен

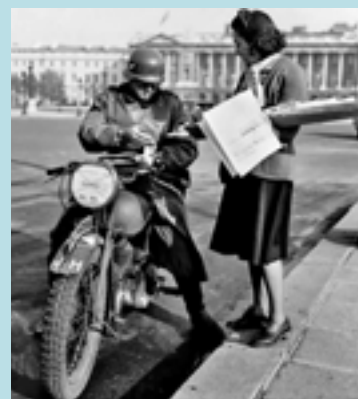
Наступ німецьких військ на Францію розпочався 10 травня 1940 р. Від початку французькі й британські війська переслідували невдачі. Танковий корпус німецького генерала Г. Гудеріана рухався так стрімко, перерізаючи комунікації союзних військ, що ті навіть не встигли зайняти бельгійську систему укріплень. До кінця травня значні сили союзників (французьких, британських і бельгійських військ) оточено навколо французького порту Дюнкерк. Дюнкеркська евакуація понад 330 тис. осіб стала найбільшою у світовій історії військово-рятувальною операцією. 10 червня французький уряд залишив Париж і виїхав у Бордо. Того-таки дня у війну проти Франції вступила Італія. 11 червня Париж було оголошено «відкритим містом». Усюди панувала розгубленість. 13 червня французькі підрозділи залишили столицю, а наступного дня туди вступили сили вермахту. Уряд оголосив «відкритими» всі міста з населенням більше як 30 тис. мешканців. Новий французький уряд А. Ф. Петена одразу звернувся до Берліна з пропозицією про перемир'я.

У сприйнятті багатьох сучасників поразка Франції стала однією з тих моторошних подій, які позначають кінець цілої епохи. Менш ніж за п'ять тижнів було підкорено державу, яку впродовж трьох століть вважали однією з наймогутніших. **22 червня 1940 р.** у Комп'єнському лісі в тому самому штабному вагоні, у якому в листопаді 1918 р. Німеччина підписала перемир'я, представники французького уряду й армії підписали акт про капітуляцію. Уряд Петена погодився на припинення опору на французькій території, а також у колоніях; окупацію двох третин французької території (включаючи Париж) німецькими військами й відшкодування витрат на утримання окупаційної армії; роззброєння і демілітаризацію французької армії та флоту; передачу Німеччині всього озброєння і військового майна; виплату контрибуції. Французькі військовополонені (1,5 млн) залишалися в Німеччині до підписання мирного договору.

На неокупованій частині Франції (у так званій вільній зоні, яка не мала виходу до Атлантики, а тільки до Середземного моря) запроваджено під нацистським протекторатом режим Віші. Цей термін походить від назви містечка на півдні Франції, де в липні 1940 р. на засіданні Національних Зборів прийнято рішення передати владу прем'єр-міністрові А. Ф. Петену. Він проголосив себе головою французької держави, столицею якої замість окупованого німцями Парижа стало м. Віші. Новий режим розірвав з тра-

А. Гітлер у Парижі. 1940 р.

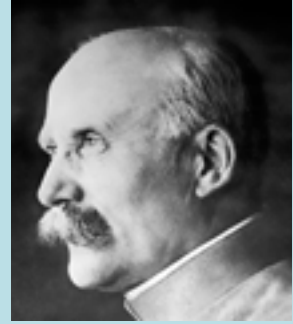

Продавчиня преси та німецький офіцер на площі Згоди в Парижі. 1940 р.

диціями «свободи, рівності, братерства», поклавши на них відповідальність за послаблення і поразку Франції. Новими ідеалами держави проголошено «працю, сім'ю, батьківщину». У різні періоди Другої світової війни режим Віші намагався маневрувати між відкритою колаборацією з

Особа в історії

Анрі Філіпп Петен (1856–1951) – французький військовий і політичний діяч, якому випало стати в очах французів героєм і зрадником водночас. Народився в селянській сім'ї. Здобув вищу військову освіту. Прославився під час Першої світової війни, зокрема у Верденській битві. У 1918 р. став маршалом Франції. У 1934 р. обіймав посаду військового міністра. У той час мав величезну популярність. 16 червня 1940 р., відразу після окупації німцями Парижа, призначений головою Ради міністрів. Активно просував ідею перемир'я з Німеччиною. 24 жовтня 1940 р. зустрівся з Гітлером і гарантував тому повну підтримку. З того часу Петен керував південною частиною Франції (північна була окупована). Засновник колабораціоністського режиму Віші, перетворив Францію на авторитарну державу. Формально проводив політику, спрямовану на національне відродження країни, а фактично діяв у руслі німецьких інтересів. Режим протримався до 1944 р., до звільнення Франції, хоча після листопада 1942 р., коли німецькі війська окупували всю Францію, влада Петена стала номінальною. У 1945 р. суд визнав маршала винним у державній зраді й виніс смертний вирок, який не виконали через похилий вік підсудного, замінивши на довічне ув'язнення на острові Йо у Вандеї.

*Шарль де Голль зачитує звернення
«До всіх французів» на радіостанції BBC.
18 червня 1940 р.*

Шарль де Голль (1890–1970) – французький політик, бригадний генерал, головною заслугою якого вважають порятунок гідності Франції й французів під час Другої світової війни. Народився в аристократичній сім'ї. Навчався у військової академії в Сен-Сір. Згодом служив у піхотному полку, яким командував А. Ф. Петен. Учасник Першої світової війни, у Верденській битві був поранений і потрапив у полон. У міжвоєнний період викладав в академії Сен-Сір, служив у генштабі. Виступав за технічну

модернізацію армії, створення мобільних танкових і авіаційних частин. Один з розробників концепції «блискавичної війни». Через розбіжності в поглядах на розбудову армії був звільнений з генштабу і призначений командиром полку в Ельзасі. У 1940 р., під час агресії Німеччини проти Франції, був прихильником продовження опору за будь-яких умов. Після поразки Франції в червні 1940 р. з Лондона звернувся до співвітчизників із закликком продовжувати боротьбу і не підпорядковуватися уряду Віші. У серпні 1940 р. організував і очолив патріотичний рух «Вільна Франція» (з липня 1942 р. – «Франція, яка бореться»). Після створення в червні 1943 р. Французького комітету національного визволення очолив його. У повоєнний час, до кінця 1960-х років, був ключовою політичною фігурою Франції.

нацистами й спробами уникнути прямого контакту з нацистським окупаційним режимом. Цей режим, однак, не був єдиною позицією французів у війні. На чолі руху Опору став генерал Шарль де Голль.

сторичний документ

Лідери, які протягом багатьох років очолюють французькі армії, сформували уряд. Цей уряд, виправдовуючись поразкою наших армій, вступив у контакт з ворогом, щоб зупинити військові дії... Танки, літаки, тактика німців – усе це стало несподіванкою для наших лідерів і привело їх туди, де вони зараз знаходяться.

Однак чи означає це, що останні слова вже сказано? Невже надія повинна зникнути? Невже ця поразка остаточна? Ні!

Повірте, я кажу це знаючи факти, і я кажу вам, що для Франції ще нічого не втрачено! Ті засоби, які нас перемогли, можуть допомогти наблизити день перемоги! Тому, що Франція не сама! Вона не сама! Вона не сама! За нею стоїть велика імперія! Вона може об'єднатися з Британською імперією, яка контролює моря і продовжує боротьбу. Вона, так само як Англія, може без будь-яких обмежень використовувати потужну промисловість Сполучених Штатів.

Ця війна не обмежується лише територією нашої країни. Результат цієї війни не залежить від результату битви за Францію. Це – світова війна. Усі помилки, зволікання, страждання не означають, що у світі немає всіх необхідних засобів для того, щоб знищити наших ворогів. Сьогодні нас перемогла механічна сила, завтра ми зможемо перемогти за рахунок потужнішої механічної сили. Доля всього світу залежить від цього.

Я, генерал де Голль, перебуваю зараз у Лондоні, я закликаю французьких офіцерів та солдатів, які знаходяться на британській території, або тих, хто прибуде сюди, зі зброєю та без, я закликаю інженерів та робітників, які працюють у галузі військової промисловості і які перебувають на території Британії, або прибудуть сюди, зв'язатися зі мною.

Із радіозвернення Шарля де Голля «До всіх французів» від 18 червня 1940 р.

Погляд сучасника

12.6.1940... Дорога за Парижем представляла несамолюбне видовище. Нескінченна вервиця авт, що тягнулася двома, а де-не-де й трьома рядами. Все це напхане постільлю, клунками, валізами, скринями, коробками, клітками з різним птаством усередині. Котилося воно поволі, бо якщо з якогось авта втік песик, то авто затримувалося, песика ловили і все зупинялося. Коли якась машина ламалася – а ламалося їх багато на дорозі, бо якщо постійно їхати на першій швидкості, перегрівається мотор, – все зупинялося. По узбіччях пропихалися велосипедисти і люди, які йшли пішки. Усі завантажені клунками і валізами. Використовували все, що мало колеса. Якась бабця пхала тачки, навантажені старими меблями, десь в іншому місці триколісний велосипед мав спереду коробку. На цій коробці сиділа бабуса і тримала на колінах великого пса. Чоловік ледве крутив педалями. І так цілі кілометри, скільки сягне око.

Бобковський А. Війна і спокій. Французький щоденник 1940–1944. Київ, 2007. С. 18–19.

Запитання і завдання

1. **Опишіть перебіг подій, які призвели до окупації Франції нацистською Німеччиною. Перегляньте фільм «Дюнкерк» (реж. К. Нолан, 2017 р.) і підготуйте відгук на нього.**
2. **Як у Франції було організовано німецький окупаційний режим? Спираючись на історичні документи й свідчення сучасників, поміркуйте про настрій, які панували серед французів після взяття Парижа нацистськими військами.**

4. Вісь «Рим–Берлін–Токіо». Укладення Троїстої угоди та пакту про нейтралітет між СРСР і Японією

Термін «держави осі» увійшов у політичний вжиток тоді, коли йшлося вже не про вісь, а трикутник. Це сталося після **Берлінського пакту** між Німеччиною, Японією й Італією від **27 вересня 1940 р.** Пакт закріплював поділ світу: Європа й Африка мали стати сферою панування Німеччини й Італії, східно-азійський простір – Японії. Договір передбачав, що у випадку нападу будь-якої держави, яка не бере участі в європейській війні та китайсько-японському конфлікті, на одну з трьох сторін, що домовлялися, вони беруть зобов'язання надавати одна одній взаємну допомогу всіма політичними, господарськими й військовими засобами. Фактично цей пакт означав офіційне оформлення агресивного блоку держав (а згодом і їхніх сателітів) з провідною роллю в ньому нацистської Німеччини.

Найпохмуріші передбачення здійснилися. Згодом до Берлінського пакту залучено Угорщину, Румунію, Словаччину, Болгарію, Фінляндію, Іспанію, Таїланд та інші країни, що свідчило про його спрямованість на розгортання агресії й розширення масштабів світової війни. У військовому плані найпотужнішими державами «осі» були Німеччина та Японія, додатково пов'язані Антикомінтернівським пактом 1936 р. З утворенням тристоронньої «осі» навіть італійське ім'я Роберто (*Roberto*) під час Другої світової війни отримало промовистий політичний підтекст як скорочення «*Rome–Berlin–Tokyo*».

Від листопада 1940 р. між Німеччиною і СРСР велися таємні переговори про приєднання Радянського Союзу до «держав осі». Планувалося підписання нового документа про розподіл світу між чотирма державами. Питання про приєднання обговорювали під час візиту Молотова до Берліна 12–13 листопада. У столиці Рейху він мав зустріч з Ріббентропом і Гітлером, утім домовитися не вдалося. У Берліні Молотов тримався холодно, зверхньо і неприступно – так, ніби йому наказали випробувати межі німецького терпіння. Сталін вимагав більше, ніж Гітлер міг дати, зокрема можливості військового контролю за протоками Босфор і Дарданелли, віднесення до сфери впливу СРСР усієї Румунії.

Одночасно з переговорами про приєднання Радянського Союзу до Берлінського пакту в Берліні розпочали розробку плану «Барбаросса» проти СРСР. Союзники ставали ворогами. Після величезних територіальних надбань у Європі, досягнутих мінімальним коштом, для німецької експансії залишався один напрям – Радянський Союз. Усвідомлюючи цю небезпеку, Сталін був змушений відкинути всі умови, які Москва ставила Токію, і переконати японців укласти пакт про нейтралітет. Це відбулося **13 квітня 1941 р.** Пакт мав діяти протягом п'яти років. Обидві країни зобов'язувалися зберегти нейтралітет, якщо одна чи інша стане об'єктом ворожих дій інших держав. Ні про зони впливу, ні про позицію СРСР щодо Китаю в цьому договорі не згадувалося.

Під час укладення Берлінського пакту.
27 вересня 1940 р.

Запитання і завдання

1. Опишіть обставини укладення Берлінського пакту 1940 р., який сформував союзницьку «вісь» (а по суті, політичний трикутник) Рим–Берлін–Токіо.
2. Поміркуйте, чому Радянський Союз формально не приєднався до «держав осі», обмежившись пактом про нейтралітет з Японією?

5. Німецько-радянська співпраця в економічній і військовій сферах

За кілька днів до укладення пакту про ненапад, 19 серпня 1939 р., між СРСР і Німеччиною було підписано торгово-кредитну угоду. Вона була ніби прелюдією до широкої господарської угоди від 11 лютого 1940 р. У міністерстві господарства Німеччини було створено спеціальне управління по німецько-радянському господарському обороту. Німецькі ділові кола прихильно сприйняли розширення торгівлі й обміну із СРСР. Поставки німецького промислового обладнання і машин Радянський Союз оплачував сировиною, сільськогосподарськими продуктами і золотом.

У 1939–1940 рр. особливо важливими для Німеччини були поставки з Радянського Союзу стратегічної сировини, бо вони давали змогу долати британську економічну блокаду. Тоді було укладено небачені за масштабами угоди на поставки до Німеччини бавовни, зерна, нафти. Обидві сторони наголошували, що ця співпраця не має кон'юнктурного тимчасового характеру, а спрямована в майбутнє. Сталінський режим головну загрозу для себе бачив у соціал-демократії, а німецьких націонал-соціалістів (нацистів) уважав цілком можливим для комуністів союзником. Німецька преса наголошувала на важливості просторово-економічних відносин між Німеччиною і СРСР. Усе це пов'язувалося з побудовою нової Європи, де на зміну традиційному лібералізму Британії та Франції прийде соціалізм у його націонал-соціалістичній інтерпретації.

Нацисти не запрошували СРСР у свій соціалізм, але прагнули використати його ресурси. Йшлося не тільки про поставки до Німеччини сировини й продовольства, а й про послуги радянської сторони для закупівель у третіх країнах і транспортування до Німеччини, зокрема й з власної території, стратегічної сировини, якої потребувала німецька військова економіка. Від укладення пакту Молотова–Ріббентропа й до початку німецько-радянської війни із СРСР до Німеччини поставлено великі обсяги нафти, марганцевої руди, міді, нікелю, бавовни-сирцю, лісоматеріалів, льону, хромової руди, азбесту, фосфату, платини, зерна. В обмін на сировину й посередницькі функції радянське керівництво домагалось від Німеччини поставок обладнання й зброї. Радянські інженери побували на авіаційних заводах Мессершмітта, Юнкерса, Хейнкеля.

Тривало й політичне радянсько-німецьке співробітництво. Радянське керівництво щоразу вітало німецький уряд з новими завоюваннями. Гестапо видано сотні німецьких та австрійських громадян – антифашистів і комуністів, які шукали притулку в Радянському Союзі. Натомість гестапівці, згідно з домовленостями, видавали НКВС противників радянської влади. Кульмінаційним пунктом став візит Молотова до Берліна в листопаді 1940 р. і його переговори про можливість приєднання СРСР до Троїстого пакту Німеччини, Італії та Японії. Так само в унісон працювала нацистська й радянська пропаганда. Війну Франції та Великої Британії з Німеччиною представляли як імперіалістичну й закликали британських і французьких

робітників виступати проти своїх урядів. І навпаки, Німеччину зображали не агресором, а жертвою французької й британської агресії.

Німецько-радянська співпраця в економічній і військовій сферах у 1939–1941 рр. докорінно змінила співвідношення сил між обома державами. Якщо в 1939 р. Німеччина не мала можливості воювати із СРСР, оскільки імпортувала 100 % нафти, 90 % олова, 80 % каучуку, 50 % свинцю, то в 1941 р. майже всі ресурси Європи були в її розпорядженні. Радянські поставки стратегічної сировини й окупація значної частини Європи дала змогу гітлерівській Німеччині вдвічі збільшити економічні можливості. Коли Гітлер став господарем континентальної Європи, союзницькі відносини зі Сталіним втратили для нього цінність.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте німецько-радянську співпрацю в економічній і військовій сферах у 1939–1941 рр. Які цілі мали на меті уряди Німеччини й СРСР, коли розгортали цю співпрацю?
2. Поміркуйте про наслідки економічного й військового співробітництва гітлерівської Німеччини й сталінського Радянського Союзу.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Використовуючи карту, опишіть перебіг Другої світової війни в 1939–1941 рр. Визначте основні театри воєнних дій у той час.
2. Наведіть факти, що відображають німецько-радянську співпрацю в 1939–1941 рр. Аргументуйте твердження про союзницькі відносини між гітлерівською Німеччиною і Радянським Союзом під орудою Сталіна.
3. Наведіть аргументи щодо відповідальності тоталітарних режимів за розгортання Другої світової війни. Поміркуйте, що мав на увазі історик, коли написав: «Європа, здавалося, нестримно ставала царством зла, котре, немов насміхаючись з усякої надії, у Москві навіть триумфально прийняло форму добра, видаючи себе за нього» (А. Граціозі).

§ 30. Радянізація західних областей України

1. Адміністративно-територіальна реформа. Радянські партійні та громадські організації

«Нас визволили, і нема на те ради», – ця іронічна фраза композитора Станіслава Людкевича стала хрестоматійною для характеристики змін восени 1939 р. Після приєднання Західної України до Радянського Союзу, яке відбулося на підставі пакту Молотова–Ріббентропа, нова влада розпочала в краї прискорене запровадження порядків, які існували в СРСР. Цей процес називають *радянізацією*. За радянським зразком уніфіковувалося суспільно-політичне й економічне життя, зокрема було встановлено однопартійну політичну систему з монополією комуністичної партії на державну владу та особливими функціями каральних органів; здійснено націоналізацію промислових підприємств і банків, конфіскацію поміщицьких земель.

У грудні 1939 р. проведено адміністративно-територіальну реформу: польський воєводський устрій ліквідовано й утворено Волинську, Дрого-

бицьку, Ровенську, Львівську, Станіславську і Тернопільську області в складі УРСР. Микита Хрущов, тоді перший секретар ЦК КП(б)У, наполягав на тому, аби північне Полісся з Брестом теж передали Україні, однак Сталін вирішив віднести ці території до Білоруської РСР. Новий адміністративно-територіальний поділ завершено на початку 1940 р. Замість повітів і волостей створено райони, кільканадцять міст виділено в обласне підпорядкування, згодом визначено й території сільських рад. Замість тимчасових органів влади запроваджували виконавчі комітети обласних, районних і сільських рад депутатів трудящих. Виконкоми створювали без самих рад, оскільки вибори до місцевих рад відбулися щойно в грудні 1940 р. Це свідчило, що створення нових владних структур не залежало від волі населення, а було лише додатком компартійних органів.

Важелі влади було зосереджено не в радах. Політичними центрами управління стали обласні, районні й міські комітети партії. Їхня влада над суспільством базувалася на мережі партійних осередків промислових підприємств і установ та *номенклатурі*, тобто призначених парторганамі посадовців. Кількість членів партії зростала за рахунок відряджених на роботу «уповноважених» і спеціалістів зі східних районів СРСР, а також демобілізованих червоноармійців. До середини 1941 р. у західних областях налічувалося 37 тис. членів і кандидатів у члени ВКП(б). Серед молоді радянська влада заохочувала створення комсомольських і піонерських організацій. Однак через відкидання релігії, народних традицій і пропаганду комуністичних догм їхній авторитет був низьким.

Нові для західноукраїнських теренів радянські громадські організації фактично були філіями партійно-державних органів, їхніми додатками. На підприємствах було створено профспілки радянського типу. На відміну від традиційного принципу вільного вибору нові профспілки формувалися зверху до низу за виробничо-галузевим принципом. А з огляду на аграрну спрямованість економіки регіону більшість його населення (селенства) не могла бути охоплена спілчанським членством, оскільки профспілок сільськогосподарських виробників у СРСР взагалі не існувало. Діяльність громадських організацій жорстко регламентувалася.

Усі важливі посади нової партійно-державної адміністрації займали працівники, що прибули зі східних областей УРСР, а також з РРФСР за скеруванням центральних партійних органів, всесоюзних і республіканських наркоматів. Серед «уповноважених» переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких переважно не перевищувала рівень середньої школи. Траплялося, що в нові області скеровували кадри, які скомпрометувалися і від яких прагнули звільнитися. Значна частина приїжджих керівників не знала звичаїв і традицій місцевого населення або була налаштована до нього упереджено вороже. Формування керівних кадрів з місцевого населення відбувалося переважно з осіб пролетарського походження, так званих висуванців, які не мали спеціальної освіти й замість приймати самостійні рішення постійно вимагали вказівок згори.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, опишіть адміністративно-територіальну реформу, проведenu радянською владою в Західній Україні наприкінці 1939 р. Поміркуйте про мету цієї реформи.
2. Поясніть, як було організовано систему управління в західноукраїнських областях у 1939–1941 рр.

2. «Націоналізація» промисловості. Економічні та соціальні зміни в сільському господарстві

Економіку було увігнано в межі командно-адміністративної системи й підпорядковано правилам тоталітарного режиму. Радянська влада націоналізувала банки, промислові підприємства, майстерні, перукарні, готелі, лазні, більшість магазинів. Формально націоналізацію проводили згідно з рішенням Народних зборів, фактично – з приходом Червоної армії, але розмаху вона набула після рішення ЦК ВКП(б) у грудні 1939 р. Зовні ця процедура інколи створювала видимість народного волевиявлення, бо спиралася на ухвали загальних зборів робітників. Контроль за ходом націоналізації здійснювали партійні органи. Усього було націоналізовано більше як 2 тис. промислових підприємств.

До квітня 1940 р. було завершено ліквідацію колишньої банківсько-фінансової системи. Грошова реформа, здійснена 21 грудня 1939 р., припинила обіг польського золотого. Вона фактично знецінила заощадження населення. Усі золоті, які знаходилися в банках і ощадних касах, обмінювали на карбованці за співвідношенням 1 : 1, але не більше як 300 золотих, що за радянськими мірками становило приблизно місячну зарплату некваліфікованого робітника. У державну власність перейшло більше як 400 банків і близько 1,5 тис. фінансово-кредитних установ.

Націоналізація дала змогу створити ілюзію соціальної справедливості, зокрема подолати безробіття, підвищити заробітну плату робітників і службовців, розгорнути житлове будівництво, надати безкоштовну освіту й лікування. Але водночас вона виявила проблеми соціалістичної економіки: низьку ефективність державних підприємств, незбалансованість попиту й пропозиції та незадовільну якість продукції. Відсутність у робітників і спеціалістів матеріальних стимулів до праці влада намагалася компенсувати соціалістичним змаганням, яке від початку дискредитувало базові економічні засади й перетворилося на засіб адміністративного примусу до праці.

Під гаслом боротьби з «класово ворожими елементами» з роботи усували місцевих спеціалістів, колишніх власників підприємств і кваліфіко-

ваних управлінців. Насамперед це торкнулося фахівців польської національності, які працювали на промислових підприємствах і залізничному транспорті. Для керівництва націоналізованими промисловими об'єктами призначили робітників. Не володіючи необхідною фаховою підготовкою і можливостями для прийняття самостійних рішень, такі висуванці ставали прихильниками нарад, відчували потребу в інструкціях і циркулярах «зверху», щоб зняти із себе відповідальність.

Докорінних змін зазнало сільське господарство. Аби здобути підтримку селянства, нова влада за лічені тижні (ще в грудні 1939 р.) конфіскувала землю поміщиків, монастирів, колишніх державних службовців. Селяни одержали в користування понад мільйон гектарів землі, десятки тисяч коней і корів. Передача землі, худоби, насіння, реманенту селянам розглядалася владою лише як перехід до «соціалістичних перетворень» у сільському господарстві, які передбачали ліквідацію приватної власності на землю і суцільну колективізацію. Радянська пропаганда всіляко вихваляла переваги колгоспного ладу. Щоб змусити селян вступати до колгоспів, влада запровадила різницю в податках: одноосібників обкладали величезними податками, тоді як колгоспники діставали деякі пільги. Усе одно колективізація відбувалася повільно, її підтримували лише найбідніші селяни.

Погляди сучасників

...Націоналізували не тільки кам'яниці, а й майно. У кооперативному будинку «Власна хата»... пенсіонерку, що володіла двома кімнатами і кухнею, виселили до кухні, забрали речі. У Кульчицького (ревізор кооперативу) забрали меблі і одяг, а самого виселили до кухні. У письменника Грау-Вандмаєра забрали годинник, тому що на ньому була монограма Миколая II. У Ервіна Стерна опечатали друкарську машинку. У ревізора союзу кооператорів забрали меблі, одяг, білизну, вугілля... У колишнього капіталіста Увера, який сам утік за кордон, а дружина (63 роки) залишилась, робив націоналізацію якийсь Гулий. Почав він з того, що націоналізував вино і тут же його випив, сп'янів і почав дебоширити.

Витяг із щоденникових записів, дорожніх нотаток Петра Панча про літературне і громадсько-політичне життя в Західній Україні // Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали / відп. ред. Ю. Сливка. Київ, 1995. Т. 1. С. 77–78.

Крім нечисленних розумних людей, які здають собі справу з аграрної господарки в нашому краю, більшість представників Радянської Влади... розпорядженнями своїми... компрометують центральну владу. Поступають так, як коли б одинокою їх метою було цілковите знищення селянства й хліборобства. Очевидна річ, що в такому поступуванні не йдуть за вказівками вищої влади. Зі сторони тієї влади такі розпорядки були б яскравим самовбивством. Чим є ті розпорядки зі сторони нижчих органів влади – трудно зрозуміти. Те видається кожному розумному чоловікові певним, що їх вища влада не може одобрити. Ті розпорядки підкопують на цілій лінії прямо існування Радянської влади в краю. Накладають податки, що... перевищують усякий можливий дохід.

У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Київ, 1993. С. 690–691 (3 листа митрополита Андрея Шептицького від 11 квітня 1941 р.).

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте економічні й соціальні зміни, які відбулися в Західній Україні після приєднання до Радянського Союзу.
2. Якою була реакція українського робітництва та селянства на економічні й соціальні заходи радянської влади?

3. «Українізація». Влада і західноукраїнське суспільство

Встановлення радянського режиму в Західній Україні відбувалося під гаслами «українізації». У найбільших містах почали виходити нові українські газети з показовими назвами «Вільна Україна», «Червона Україна», «Радянська Україна», «Вільна праця». Відкривалися українські школи та виші, а університет Яна Казимира у Львові перейменовано на університет імені Івана Франка. У Львові виникли філіали інститутів Академії наук УРСР – літератури, мовознавства, фольклору, археології, історії України та економіки. Їх було створено переважно на основі структур Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), яке влада змусила «саморозпуститися». На початку 1940 р. було зукраїнізовано і Великий театр у Львові – його перейменовано на Театр опери і балету імені Івана Франка. Українська мова стала головною в державних і громадських організаціях. Нею провадили навчання в більшості шкіл, у вишах і технікумах.

Попри позірну «українізацію», з утвердженням у західноукраїнських областях тоталітарного режиму звичайними стали адміністративні, наказні методи керівництва культурою, всеохоплюючий контроль компартійних органів за діяльністю творчої інтелігенції, що дедалі більше сковувало її ініціативу, самостійність. Помітним було небажання прибулих зі східних областей республіки керівників, які зайняли практично всі важливі посади в державних і господарських органах, зважати на інтереси місцевого населення. Особливо болісно сприймалося відверте нехтування «уповноваженими» українською мовою. У школах запроваджено обов'язкове вивчення російської мови, а в закладах вищої освіти організовано кафедри марксизму-ленінізму, яким відведено ключову роль.

Створені за радянськими зразками обласні організації республіканських спілок письменників, художників, композиторів стали зручним засобом партійного контролю за літературно-мистецьким життям. Підтримку влади одержувало обмежене коло авторів, які прийняли «радянську платформу» і погодилися працювати в руслі «соцреалізму». Під тиском влади припинили діяльність давні українські наукові та громадсько-просвітні організації й товариства – НТШ, «Просвіта», «Рідна школа». З книгарень і бібліотек вилучено українські книжки, видані після 1917 р. Усеосяжною стала цензура.

Радянська влада прагнула позбавити Греко-католицьку церкву можливостей впливу на суспільство й засобів до існування. Відразу було закрито всі церковні періодичні видання, релігійну літературу вилучали з крамниць і бібліотек. Націоналізовано церковні освітні заклади, конфісковано кошти й господарські об'єкти. Митрополит Андрей Шептицький, аби зберегти Церкву, наставляв духовенство триматися осторонь політики. Він намагався перенести наголос з труднощів існування під радянською владою на позитивний факт об'єднання українських земель. Зважаючи на те що система шкільної освіти стала основним об'єктом антирелігійної пропаганди, митрополит закликав посилити релігійне виховання в домівках, розгорнути просвітницьку роботу. У посланнях до вірних і духовенства він вказував не плутати вимушене мовчання і християнську покірність зі згодою на насильство, пояснював зв'язок між релігійною і національною свідомістю.

Лідерів українського політичного руху прихід радянської влади застав, по суті, зненацька. Більшість з них очікувала німців, а відтак була змушена пристосовуватися до несподіваного повороту. Представники «легального сектору» української політики розділилися. Одна частина після

перших звісток про наступ Червоної армії залишила Львів і перебралася до німецької зони, а друга – залишилася. 21 вересня 1939 р. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) і кілька інших партій було розпущено. Решта, остереігаючись репресій, самі припинили діяльність. Взамін утворено Допомоговий комітет на чолі з Костем Левицьким, який мав представляти інтереси українців перед новою владою. «Нелегальний сектор» української політики – націоналісти – розгорнув боротьбу з новою владою, але все ж більше був зосереджений на розбудові підпільної мережі, яка змогла б перебрати владу після початку очікуваної німецько-радянської війни.

Погляд сучасника

Наприкінці вересня закрили школу Сестер Василіанок і нас перевели в колишню гімназію ім. Кокорудзів. Гімназію, одну з найславніших українських дівочих гімназій у довоєнному Львові, перетворили на десятирічку, і ми почали навчатися за радянською навчальною програмою... До школи приїхало багато вчителів і різних вожатих (піонерських, комсомольських) зі східних областей; натомість позвільняли деяких з тих, хто працював тут раніше, насамперед вчителів класичних та іноземних мов... Клімат виразно змінювався. Змінювався він і на вулиці.

У 1939 році приїжджі зі сходу дуже відрізнялися від місцевих. Бабця називала їх «сірі люди», бо сірий колір домінував у їхньому осінньому і зимовому, далекому від будь-якої моди, одязі. Відрізнялися вони і поведінкою, а навіть ходом. Більшість з них відразу кинулася купувати речі, що їх, не маючи засобів до життя, продавали на чорному ринку місцеві мешканці міста. На цю тему з'явилося багато анекдотів, зокрема серед польського, гострого на язик суспільства. Їх героїнями були, в першу чергу, офіцерські жінки, а темою для кепкувань – необізнаність з модою, місцевими порядками, історією...

Висміювалося усе, до чого лише можна було причепитися. А чіплятися до тих нещасних, збідованих людей, часто наївно переконаних... у своєму культуртреґерстві, було за що.

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001. С. 146–147.

Запитання і завдання

1. Поясніть, чому встановлення радянського режиму в Західній Україні відбувалося під гаслами «українізації». Наведіть приклади радянської «українізації».
2. Схарактеризуйте відносини радянської влади і західноукраїнського суспільства. Чому радянська влада не наважилася відразу ліквідувати Українську греко-католицьку церкву, тоді як інші українські національні інституції змусила «саморозпуститися»?

4. Політичні репресії. Депортації

Інструментом інтеграції західноукраїнських теренів до складу СРСР у руках нової влади стали репресії. Їх здійснювали відповідно до вказівок з Москви «очистити міста і села від ворожих елементів». До літа 1941 р. у шести західних областях УРСР під приводом нелегального переходу кордону або контрреволюційної діяльності було заарештовано 65 тис. осіб – колишніх офіцерів, чиновників, суддів, поліцейських, великих землевласників, підприємців, торговців, священників, представників інтелігенції, заможних селян. Ув'язнено майже всіх представників політичної еліти, як української, так і польської, єврейської. До таборів запроторено й багато колишніх членів КПЗУ і Компартії Польщі, над якими нависло тавро ненадійності.

Депортація радянською владою «небажаних елементів» з Галичини. 1940 р.

У грудні 1939 р. серед ув'язнених опинилося також чимало старших офіцерів польської армії, а також науковці, викладачі вишів, літератори. Їх засуджували переважно за статтями кримінального кодексу, які передбачали довготривале ув'язнення, заслання в глиб СРСР або смертну кару. Польських полонених офіцерів ізолювали в терміново створених таборах. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) більше 20 тис. ув'язнених офіцерів, поліцейських і чиновників було розстріляно без суду в Катинському

лісі (Смоленська обл.), у Старобільському таборі біля Харкова, в Осташковському таборі (Тверська обл.), а також у таборах і в'язницях Західної України та Західної Білорусії. Радянська влада не вважала полонених польських офіцерів звичайними військовополоненими – вони належали до категорії «контрреволюціонерів».

Масовим видом репресій стали депортації ув'язнених «ворогів народу» – осіб, які викликали підозру своїм соціальним походженням, політичним минулим або антирадянськими поглядами. Депортації розпочалися в лютому 1940 р. і тривали аж до початку німецько-радянської війни в червні 1941 р. Адміністративне переселення здійснювали без суду й слідства. Головними регіонами, куди переселяли, були Сибір, північні райони європейської частини Російської Федерації, Казахстану. Усього із західних областей України в 1939–1941 рр. вивезли мало не 550 тис. осіб. Жертвами депортацій стали представники всіх національностей – українці, поляки, євреї.

Репресивно-депортаційні акції були зумовлені самою природою радянської системи. Історики зазначають принаймні три цілі, які намагався реалізувати комуністичний режим у Західній Україні: а) ліквідувати організаторів і активних учасників тих економічних, політичних і культурних структур, які не вписувалися в тоталітарну систему СРСР; б) не допустити – у дусі угоди між Радянським Союзом і Німеччиною – відродження польської держави, насамперед ліквідувати польську еліту як основу й головну силу для її відновлення; в) підготуватися до експансії комунізму в Європу, створивши для цього своєрідний санітарний кордон від Балтики до Молдови.

Загалом жертвами репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – за час радянської окупації 1939–1941 рр. стало близько 10 % населення Західної України. Зазнали репресій громадські й політичні діячі, греко-католицьке духовенство, члени ОУН і колишньої КПЗУ й навіть лісники, бо влада боялася перетворення лісів на місце антирадянського підпілля. У січні 1941 р. у Львові відбувся великий процес над 59 членами ОУН, переважно студентами львівських вишів і гімназистами, яких звинувачено в підготовці повстання проти радянської влади. Серед обвинувачених був майбутній командир УПА–Північ Дмитро Клячківський (Клим Савур). У підсумку 19 засуджених було розстріляно, інші отримали тривалі терміни ув'язнення.

Погляд сучасника

Цілком очевидно, що під більшовиками всі ми почувалися приреченими на смерть; вони не приховували свого стремління знищити і задушити християнство, затерти найменші його сліди. Робили вони це уповільнено, щоби не збурити надто великого спротиву серед цілого загалу населення. Вони також побоювалися громадської думки в Європі... Назагал вони не почувалися тут як вдома; можливо, це і стало однією з причин того, що вони поводитися з нами обережніше, ніж ми того очікували.

Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів, 2005. С. 49 (3 листа митрополита Андрея Шептицького до нунція Анджела Ротти від 30 серпня 1941 р.).

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте політичні репресії в Західній Україні в 1939–1941 рр. Яких верств суспільства вони торкнулися?
2. Обґрунтуйте (або спростуйте) твердження, що репресивно-депортаційні акції зумовлювалися самою природою радянської системи.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте причини і наслідки політики «радянізації» західних областей України. Чи досягла радянська влада мети? Перегляньте документальний фільм «Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939–1941» (реж. Т. Химич, 2010 р.) і підготуйте відгук на нього.
2. Історик С. Кульчицький пише: «Українське населення західних областей гостро відчувало ту несвободу, якою огорнув комуністичний режим кожную людину, даючи їй гарантований мінімум засобів існування». Як ви розумієте його слова?
3. Спираючись на доступні джерела інформації, підготуйте презентацію на тему «Західна Україна: зміни в повсякденному житті населення України після анексії СРСР».

§ 31. Українська еміграція на початку війни: вибір політичної позиції

1. Осередки української еміграції. Політичні орієнтації в українському русі

У переддень Другої світової війни головні осередки української політичної еміграції знаходилися в Парижі, Берліні, Варшаві та Празі. В ідейному й організаційному плані вони спиралися на досвід Української революції 1917–1921 рр., зокрема намагалися моделювати майбутню політику відповідно до винесених з того часу уявлень про міжнародний устрій, союзників і ворогів. Однак старі орієнтири не завжди справджувалися. Викликом, який змусив українців переосмислювати міжнародну політику, стала Мюнхенська змова і неприхильна позиція великих держав до Карпатської України. В українських емігрантських середовищах зростали впливи націоналістів, що проявилось в розгортанні діяльності на території Німеччини й Канади напередодні й під час війни Українського національного об'єднання. У зв'язку з окупацією Польщі Державний центр УНР на еміграції переніс осідок з Варшави до Парижа. Там-таки у

вересні 1939 р. еміграційний уряд УНР на чолі з В'ячеславом Прокоповичем задекларував солідарність із західними демократичними державами, засудивши тоталітарні режими в нацистській Німеччині та СРСР.

Чисельним і впливовим легальним політичним осередком в еміграції залишалися петлюрівці. Навіть у Німеччині й окупованих нею Чехо-Словаччині й Польщі значна частина петлюрівців зайняла антигітлерівську позицію. Вони застерігали українців, аби не стали антирадянською чи антипольською картою в руках німців. Українське політичне керівництво, вважали петлюрівці, повинне піти в підпілля й уникнути колабораціонізму з гітлерівцями. Петлюрівська група виразно заявляла про себе на боці західних демократій. Ключові особи петлюрівського руху – Андрій Ливицький (у Варшаві) і Роман Смаль-Стоцький (у Празі) – перебували під наглядом гестапо. Однак разом із цією антинімецькою позицією все ж переважало бажання вести боротьбу із СРСР, який, на думку петлюрівців, був головним ворогом української державності. На випадок німецько-радянської війни керівники руху розглядали можливість утворення постанської армії, яка виступити проти більшовиків.

Іншим українським еміграційним центром, який мав політичні впливи, був гетьманський рух. На чолі українського гетьманського руху, який у 1937 р. змінив назву на Союз гетьманців-державників, беззастережно стояв П. Скоропадський. Від 1920 р. він постійно мешкав у Ванзее поблизу Берліна. На еміграції гетьман остаточно позбувся федералістських ілюзій і став переконаним націоналістом. Під його впливом перебувала найбільша в Європі українська громада Німеччини. З початком Другої світової війни гетьманський рух спробував вести гру на два фронти. Виявляючи максимум лояльності до гітлерівського режиму, П. Скоропадський відправив сина й офіційного спадкоємця Данила до Великої Британії для створення альтернативного центру. Його завданням було шукати контактів з нейтральними державами та учасниками антигітлерівської коаліції. Сам П. Скоропадський, на відміну від багатьох інших українських діячів, уже не сподівався на сприяння Німеччини у відновленні української державності.

Запитання і завдання

1. Назвіть осередки української еміграції напередодні і на початку Другої світової війни. Пригадайте, у зв'язку з якими історичними подіями вони виникли.
2. Визначте і поясніть політичні позиції українських емігрантських середовищ напередодні і на початку Другої світової війни.

2. Розкол в Організації українських націоналістів.

Степан Бандера

Після саморозпуску партій єдиним дійовим українським політичним угрупованням на терені Західної України залишилася підпільна Організація українських націоналістів (ОУН). Наприкінці 1939 р. в ОУН загострилася відносина між радикальним крилом на чолі зі Степаном Бандерою і поміркованою частиною, що гуртувалася навколо голови проводу Андрія Мельника. Ця криза викрила засадничі розбіжності між членами ОУН у Західній Україні й тими, які жили за кордоном. Місцеві осередки, які витримували головний тягар підпільної боротьби, склалися з молодих людей, що прагнули до керівництва та безоглядно переймали авторитарні ідеї та методи. Сильний вплив на їхній світогляд мав Дмитро Донцов,

який пропагував культ волі й сили. Старші провідники ОУН проявляли схильність до більшого консерватизму. Вони могли наголошувати на позитивних рисах італійського фашизму, але засуджували нацизм. Попри це, саме Німеччина була для націоналістів силою, яка могла зруйнувати Версальську систему. Загалом українські політики недооцінювали небезпеку, яку становила нацистська Німеччина. Керуючись уявленнями із часів революції, вони вважали, що німецький і український етнічні ареали не перетинаються і що Німеччина підтримає українську державність так само, як у 1918 р.

Після вбивства в 1938 р. радянським агентом Є. Коновальця українські націоналісти зіткнулися з питанням лідерства. У серпні 1939 р. Другий

Особа в історії

Андрій Мельник (1890–1964) – військовий і політичний діяч. Народився в сім'ї заможних селян. Брав участь у Першій світовій війні у складі легіону УСС. Після звільнення в 1917 р. з російського полону, під час Української революції творець (разом з Є. Коновальцем) Галицько-буковинського куреня січових стрільців. У 1919 р. – начальник штабу Армії УНР. У 1920 р. перебував у таборі для інтернованих на території Польщі, виступив одним із засновників Української військової організації. Здобувши в Празі диплом інженера-лісника, повернувся до Галичини, де працював лісником в угіддях митрополита Андрея Шептицького і водночас займався підпільною діяльністю. У 1929 р. взяв участь у створенні Організації українських націоналістів. У 1938 р. після смерті Є. Коновальця очолив ОУН, однак не зміг переконати прибічників С. Бандери в необхідності збереження єдності організації. Під час Другої світової війни перебував під німецьким арештом. Після війни (до смерті) жив у Люксембурзі, де виношував плани об'єднання представників різних українських політичних партій і рухів. У 1957 р. ініціював створення Світового конгресу вільних українців.

Степан Бандера (1909–1959) – політичний діяч, теоретик українського націоналізму. Народився в сім'ї греко-католицького священника. Навчався на агрономічному факультеті Львівської політехніки. Член Української військової організації, а згодом Організації українських націоналістів. Від 1933 р. – крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях. Під його керівництвом структура ОУН у Галичині опанувала охоплена революційним максималізмом і радикально налаштована молодь. У 1936 р. засуджений польським судом до смертної кари, згодом міру покарання було замінено на довічне ув'язнення. Після звільнення в 1939 р. очолив опозиційну течію в провіді українських націоналістів, прибічники якої безкомпромісно наполягали на радикалізації форм і методів боротьби. У 1941 р. обраний головою революційної фракції ОУН, яка на початку німецько-радянської війни ініціювала відновлення української державності 30 червня 1941 р. Невдовзі заарештований гітлерівцями й ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен, де перебував до осені 1944 р. Убитий агентом КДБ у Мюнхені.

великий конгрес ОУН, який проходив у Римі, обрав головою організації А. Мельника. Йому надано титул «вождя» і проголошено відповідальним лише «перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням». Але із цим вибором не погодилися крайові осередки. Їхнім лідером став С. Бандера, звільнений з ув'язнення після окупації Польщі у вересні 1939 р. Прибічники Бандери скликали в лютому 1940 р. у Кракові конференцію крайових провідників ОУН і створили так звану революційну фракцію – скорочено ОУН(р). Щоправда, більшого вжитку набуло скорочення за іменем її лідера – ОУН(б). Спроба Мельника розв'язати кризу через переговори була марною. У квітні 1941 р. фракція Бандери провела свій Другий надзвичайний конгрес у Кракові, який проголосив Римський конгрес незаконним і вибрав С. Бандеру головою. Розлам став незворотним.

Замість однієї організації в націоналістичному таборі сформувалися два політичні центри: бандерівський – ОУН(б) та мельниківський – ОУН(м). Але стратегічні цілі обох організацій були спільними: здобуття незалежності України, розрахунок на підтримку Німеччини в цій справі, заперечення демократії та вождизм, визнання принципу націократії, тобто влади етнічної нації в державі. Розходження мали тактичний і поколіннєвий характер і значною мірою вичерпувалися персональним суперництвом лідерів. Хоча історія з Карпатською Україною, коли Гітлер дозволив угорську окупацію, викликала деякі застереження стосовно союзу з нацистською Німеччиною, однак не відштовхнула від німців жодну з фракцій. Стратегія оунівців полягала в тому, щоб визволити Україну від більшовиків «у тіні німецького походу на Схід». Попри формальну заборону політичної діяльності, яка торкалася в Третьюму рейху всіх німецьких організацій, обидві ОУН в очікуванні німецько-радянської війни розгорнули в Кракові підготовчу роботу зі створення в Україні майбутніх державних структур.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте стан і становище українського націоналістичного руху напередодні й на початку Другої світової війни. Визначте і поясніть причини його розколу. Чи погоджуєтеся ви з думкою історика Ю. Киричука, що цей розкол стався тоді, коли «перед ОУН відкривалися найбільші політичні можливості й перспективи»?*
2. *Скориставшись текстом підручника, а також залучивши додаткову інформацію, підготуйте інформацію про С. Бандеру як політичного лідера. Висловіть своє ставлення до його політичної позиції.*

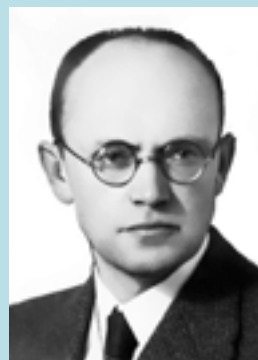
3. Український центральний комітет у Кракові.

Володимир Кубійович

Український центральний комітет у Кракові був єдиною легальною суспільно-політичною установою, що в 1939–1945 рр. відстоювала перед німецькою окупаційною владою інтереси українського населення в Генеральній губернії. Комітет створено у зв'язку з появою в Генеральній губернії великої кількості втікачів із зайнятої радянськими військами території Західної України. Він був об'єднанням українських комітетів для допомоги місцевим і прибулим українцям. Остаточне оформлення УЦК у Кракові як центру Українських допомогівих комітетів відбулося в липні 1940 р. Протягом усього часу існування УЦК очолював Володимир Кубійович. У політичному плані УЦК перебував під впливом ОУН(м). Багато прибічників А. Мельника були співробітниками комітету.

Особа в історії

Володимир Кубійович (1900–1985) – учений (географ, демограф) і громадсько-політичний діяч. Походив з польсько-української сім'ї. Під впливом батька прийняв українську ідентичність. Після проголошення ЗУНР і початку польсько-української війни в листопаді 1918 р. вступив до Української галицької армії. Випускник, а згодом викладач Краківського (Ягеллонського) університету. Дійсний член НТШ. Після того як поставив під сумнів правдивість польської урядової статистики і звинуватив польських учених у маніпулюванні демографічними даними, був звільнений у 1939 р. з університету і зазнав переслідувань. Як голова УЦК в Кракові, відстоював інтереси українців перед німецькою адміністрацією. Силою політичної інерції виступав за створення українських військових підрозділів у складі вермахту для боротьби з більшовизмом. Відразу після війни жив у Баварії (Німеччина) в американській окупаційній зоні. У 1946 р. заарештований американською військовою поліцією за звинуваченням у колабораціонізмі, однак після допитів і за сприяння друзів його було виправдано. Став одним з найвідоміших учених і організаторів української науки на Заході. Мешкав у Мюнхені, а згодом у Парижі. Редактор «Енциклопедії українознавства».

Суворо регламентовану статутом діяльність УЦК проводив, переважно, у сфері освіти та соціальної опіки. Службовці комітету були змушені всі плани та конкретні дії узгоджувати з німецькими окупаційними органами влади. Це викликало негативну реакцію радикально налаштованих учасників українського національного руху Опору, а подекуди й звинувачення керівництва комітету в колабораціонізмі. У відносинах з німецькою владою УЦК, справді, діяв доволі прямолінійно: розвивав мережу легальних українських організацій (господарських кооперативів, культурно-освітніх закладів, шкіл, видавництва) з метою усунути, скориставшись німецькою окупацією, польські впливи на українських територіях. Великою мірою, хоча й на короткий час, це вдалося зробити. Німецькій владі, своєю чергою, вигідно було підтримувати таку «українізацію», щоб забезпечити собі роль арбітра в українсько-польських відносинах.

Погляд сучасника

УЦК був загальною і єдиною громадською легальною і неpartійною установою і тим самим мав обслуговувати всіх українців та притягати їх до співпраці. У практиці я мусів зважати на дійсність, себто на силу різних установ і організацій, у першу чергу на ОУН... У перші місяці діяльність ОУН і його членства була на різних відтинках українського суспільного життя дуже позитивна: їм була притаманна велика жертвенність, ідейність, активність, любов до праці та бойовість. Але з часом видно було і слабкі сторони: мале фахове знання, невелике політичне вироблення, брак витривалості і послідовності в праці, нахил до нелегальщини там, де її не треба було, нерозуміння специфічних відносин у терені. Українські комітети часто поставали з ініціативи ОУН... З часом, коли праця в комітетах вимагала більше фаховості, вони часто не могли впоратися з своїми обов'язками, їх треба було замінити фахівцями, що спричинило невдоволення. Я зміцнив свою позицію і звернув насамперед увагу на загальне добро українського населення і докладав зусиль, щоб УЦК не став побудівкою ОУН.

Кубійович В. Мені 70. Париж–Мюнхен, 1970. С. 42–43.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте діяльність Українського центрального комітету, що діяв у Кракові. Чому виникла потреба у створенні такого комітету?
2. Скориставшись текстом підручника, а також залучивши додаткову інформацію, підготуйте інформацію про В. Кубійовича як вченого і політика. Чи погоджуєтесь ви з його політичними рішеннями?

4. Український рух у Закарпатті в умовах угорського панування

У березні 1939 р. опір Карпатської України було зламано. Край опинився під угорським правлінням. Закарпаття в межах Угорщини, згідно зі статистикою 1941 р., займало 12 тис. км² з населенням 622 тис. осіб. Утворене угорською окупаційною владою місцеве губернаторство із центром в Ужгороді поділялося на три адміністративні округи: Ужанський (із центром в Ужгороді), Березький (у Мукачевому) і Марамороський (у Хусті). Будапешт вирішив не проводити не те що плебісциту, а й навіть виборів: до парламенту просто включали «кращих людей» Закарпаття, визначених угорською владою. У пошуках кращої долі закарпатці, переважно селяни й молодь, тікали на територію СРСР. Однак там на них здебільшого чекало звинувачення в шпигунській та диверсійній діяльності й заслання в табори.

Угорська окупаційна влада розгорнула масовий терор насамперед проти громадсько активних українців. Представників місцевої інтелігенції запроторено в угорські концтабори, українську молодь примушували вступати у напіввійськову профашистську угорську організацію «Левенте» (угорс. *герой, лицар*). Організацію було засновано в 1921 р., декларуючи за мету фізичний розвиток і здоров'я. Із середини 1930-х років цей рух поступово перетворився на воєнізовану організацію як спроба обійти обмеження Тріанонського договору, який забороняв військовий призов. У 1939 р. членство в організації стало обов'язковим для всіх юнаків і молодих чоловіків у віці від 12 до 21 року.

сторичний документ

Згідно таємних донесень, що надходять з Підкарпаття, там знову оживає українська антиугорська пропаганда... Особливо шкідливу діяльність проводять колишні чехословацькі службовці – українські, русинські працівники залізниць і пошти, які, маючи постійний зв'язок з населенням, можуть вільно поширювати підривні антиугорські ідеї, проводити шкідливу роботу. Для боротьби проти цих небезпечних явищ є тільки один ефективний засіб: одержаний від чехословаків персонал негайно перевести в чисто угорські області, де б вони не мали ніякого ґрунту для своєї шкідливої діяльності.

Історія державної служби в Україні: у п'яти томах / кер. колект. упоряд. Г. Боряк. Т. 5: Документи і матеріали. Кн. 1: 1914–1991. Київ, 2009. С. 335 (Із пропозиції міністра збройних сил Угорщини Міністерству внутрішніх справ щодо звільнення українських службовців з роботи в установах Закарпаття. Будапешт, 14 червня 1940 р.).

Будапешт штучно інспірував творення «русинської» мови і культури, водночас переслідував кожну спробу української активності. Політичні партії було заборонено. Президент Карпатської України А. Волошин під час окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом до Праги. На зламі 1939–1940 рр. створено крайовий провід ОУН «Закарпаття». Його

Мешканці Рахова

Мешканці Хуста

очолив Андрій Цуга. У 1942 р. угорська контррозвідка викрила в краю широку молодіжну мережу українського націоналістичного підпілля. Після жорстоких допитів її учасників відправили до таборів інтернування в глиб Угорщини. Під час окупації 1939–1944 р. угорці не зуміли здобути ніяких симпатій серед українського населення Закарпаття.

Погляд сучасника

Цілий ряд горожанських шкіл закрито, напр[иклад], у Рахові, Нересниці, Тересві, Білках, Іршаві, – а в школах, що ще залишилися, заведені високі оплати, наслідком чого наша селянська бідна дітвора змушена покидати школи... Крім високих оплат причиною покидання школи є також неможлива мова навчання в т. зв. русских клясах. Більше чим 60 % предметів учать учителі виключно по мадярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим мадярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає. Українські та «карпаторуські» (панькевичівка) попалили й учебний матеріал диктують оцим нечуваним язичієм... До гімназій майже не приймають дівчат... За професорів понабирали всяких докінчених мадярів, мадяронів і русофілів, між тим, як наших кваліфікованих професорів порозділювали на горожанські школи.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали / відп. ред. Ю. Сливка. Київ, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 91–92 (із газети «Наступ» від 16 березня 1940 р.).

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте становище українців Закарпаття в умовах угорської окупації.
2. Чи мали закарпатські українці можливості для розвитку національного руху під владою Угорщини? Якою була національна політика угорської влади?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Схарактеризуйте осередки української політичної еміграції в переддень і на початку Другої світової війни. Назвіть лідерів цих осередків.
2. Спираючись на здобуті раніше знання й матеріал параграфа, визначте дилеми, які виникли перед закордонним українством у зв'язку з початком Другої світової війни.
3. На основі знання історії й родинної пам'яті, підготуйте есе «Як початок Другої світової війни вплинув на життя моєї родини».

Розд 16

Друга світова війна: перебіг і результати

У цьому розділі йтиметься про розгортання Другої світової війни, коли вирішальний вплив на перебіг подій здобула сила історичної інерції. Зупинити її вдалося лише через кілька років ціною десятків мільйонів життів. Це був той етап війни, коли єдиною справжньою цінністю залишилася людяність. Польський письменник та есеїст Анджей Бобковський, який пережив війну у Франції, занотував у щоденнику від 6 лютого 1943 р.: «Сама війна – жаклива, але ще жакливіші її результати. Як довго після цієї війни кожна спільнота буде повна цих людських руїн? Руїн колишніх вояків, руїн колишніх бранців, руїн колишніх депортованих, розбитих сімей, померлих почуттів і вибитої з колії молоді? А над цим, попри все, розіпнуто ореол легенди, епопеї. Кожна нова війна народжується з легенди про попередню війну. Кожна війна є тільки продовженням тієї першої». В іншій частині Європи ті самі питання, вимальовуючи літературний образ «України в огні», проникливо ставив великий український митець Олександр Довженко: «На українських лахах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі» (із запису в щоденнику від 5 квітня 1942 р.).

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Спираючись на знання історії першої половини ХХ ст., прокоментуйте вислів про те, що «кожна нова війна народжується з легенди про попередню війну». Для обґрунтування своєї позиції доберіть відповідні аргументи.
2. Підготуйте історичний нарис (або есе) про рідний край (або історію родини) у роки Другої світової війни. Чи погоджуєтеся ви з навіяним німецько-радянською війною Довженковим окресленням України як «одвічної полонянки»?
3. Поміркуйте, чому люди, які пережили жахи війни (голод, важку працю, злидні), у спогадах інколи пишуть про свободу, яку тоді відчували.

§ 32. Напад Німеччини на Радянський Союз

1. Німецький план «блискавичної війни». Бойові дії влітку–восени 1941 р. Розгром німецькими військами радянського Південно-Західного фронту

Стосунки Сталіна з нацистами на початку Другої світової війни ґрунтувалися на думці, що будь-яка спроба німців завоювати Францію – справа затяжна; відтак Гітлер буде надто зайнятий на заході, щоб звертати увагу на Радянський Союз. Але припущення Сталіна виявилось жахливо помилковим. Навряд чи в Москві сумнівалися в реальності німецько-радянської війни. Однак розраховували, що це відбудеться не раніше 1942 р. і що бойові дії відразу буде перенесено на територію противника.

Серйозно задуматися про зіткнення з Німеччиною радянське керівництво змусило швидке падіння Парижа. Щоправда, у відповідь Сталін сповна скористався можливостями пакту Молотова–Ріббентропа. Улітку 1940 р. було окуповано Естонію, Латвію та Литву й частину Румунії, до якої входили заселені здебільшого українцями Бессарабія та Буковина. У цих регіонах радянська влада, так само як перед тим у Галичині й на Волині, провела націоналізацію землі, позірну українізацію, відтак пішли масові арешти й депортації.

Натомість перед Гітлером до осені 1940 р. вималювалися два сценарії: атакувати оточену на островах Британію, однак за нею виділили Сполучені Штати з найбільшою у світі економікою, або здійснити стрімкий напад на СРСР. До такого кроку нацистське керівництво спонукала потреба в ресурсах, зокрема в пшениці й вугіллі. У грудні 1940 р. Гітлер наказав розпочати підготовку до війни із СРСР. План мав назву «Барбаросса» на честь німецького короля та імператора Священної Римської імперії, який очолював Третій хрестовий похід.

Автори плану прагнули перемогти Радянський Союз і витіснити його за Волгу протягом не більше як трьох місяців. При підготовці до нападу навіть не стояло питання про зимовий одяг для війська. До цього моменту

Гітлер: «Пробач, товаришу, але це був такий хороший шанс...».

Карикатура
Л. Іллінгверта
в британській газеті
«Daily Mail». 1941 р.

Війни німці відточили *тактику блицкригу* («блискавичної війни») до найвищого рівня – їхні збройні удари було майже неможливо відбивати, а теорія командування, згідно з якою офіцери могли приймати самостійні рішення, робила систему керівництва гнучкою та ефективною. Гітлер хотів, щоб його війська спочатку захопили Ленінград, потім Донбас (задля вугілля), а тоді вже Москву.

Вторгнення почалося на світанку **22 червня 1941 р.** Це була найбільша наземна військова операція у світовій історії. За лічені дні німецько-радянський фронт простягнувся від Балтійського до Чорного моря. Україну атакувала німецька група армій «Південь». Вона наступала з позицій у Польщі й рухалася шляхами між північними схилами Карпат і прип'ятськими болотами. Румуни вдарили з півдня, просуваючись між південними схилами Карпат і берегом Чорного моря. Супротивники мали приблизно однакові за кількістю солдатів (понад 5 млн з кожного боку) і техніки збройні сили. Однак війська Німеччини були краще організовані, радянська техніка поступалася німецькій.

Німці контролювали повітря – раптовий напад люфтваффе знищив більшість радянських літаків на аеродромах, перш ніж вони встигли злетіти.

Німецькі танкові дивізії швидко подолали опір Червоної армії. Вони рухалися територіями, на яких радянські війська навіть не мали за що зачепитися – ані за оборонні споруди, ані за симпатії населення. Те, що Сталін уважав великим успіхом – приєднання нових територій за пактом Молотова–Ріббентропа – виявилось пасткою. За три тижні вермахту вдалося просунутися на схід на 300–600 км по всьому фронту. Більшість українського Правобережжя було втрачено, а людські втрати було годі й підрахувати. Попри острівці організованого опору, загальна картина свідчила про відчай.

Непродумані контратаки, до яких вдавалося радянське військове керівництво, призводили до оточень (так званих котлів) і тільки посилювали розпач та настрої поразки. Таким був, зокрема, танковий контрнаступ у районі Луцьк–Броди–Рівне в останні дні червня. Далі стало ще гірше. У серпні німецькі дивізії оточили й взяли в полон понад 100 тис. червоноармійців біля Умані. У вересні в київському котлі така ж доля спіткала близько 700 тис. осіб.

Київський котел, як вважають історики, спричинив найбільшу радянську військову катастрофу за всю війну. У жовтні й листопаді в німецький полон через оточення потрапили сотні тисяч червоноармійців між Мелітополем і Бердянськом, а також біля Керчі в Криму.

Київ обороняли війська Південно-Західного фронту під командуванням Михайла Кирпоноса, уродженця Чернігівщини. Вони не могли протистояти німецьким механізованим дивізіям. Однак Сталін довго не дозволяв відступити з міста, зважаючи на його символічне для влади і громадськості значення.

Німецький понтонний міст через Дніпро біля Києва. 1941 р.

Погляд історика

Чим пояснити причини катастрофічних поразок 1941–1942 рр.? 16 серпня 1941 р. з'явився наказ Ставки ВГК Червоної армії № 270, який пояснював ці поразки тільки одним: боягузством бійців і командирів, зловмисним дезертирством. ...Слідом за цим наказом 12 вересня 1941 р. з'явився наказ Й. Сталіна про створення у прифронтовому типі *загороджувальних загонів*. При кожній стрілецькій дивізії вимагалось створювати загороджувальний батальйон, призначений для «встановлення твердої дисципліни та припинення втечі охоплених панікою військ». Однак ці накази не подіяли, червоноармійці здавалися в полон, коли потрапляли в «котли». А першою причиною постійного утворення великих і маленьких «котлів» був не страх перед могутнім противником, а небажання воювати... Вони погано воювали не тому, що не вміли воювати. Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 3. С. 47–49.

Німецькі війська увійшли до Києва **19 вересня**. Наступного дня в бою під Лохвицею на Полтавщині генерал Кирпонос загинув. До кінця 1941 р.

Червона армія була змушена залишити майже всю територію України. Причини поразок були не так у кількісних показниках і застарілому озброєнні, як у загальній атмосфері, яка визначала в Радянському Союзі ставлення до потреб і гідності людини. Людей вели в бій недосвідчені офіцери, адже фахівців (понад 40 тис.) було знищено репресіями. Траплялося, що в ситуації безпорадності вони залишали солдатів напризволяще. Стрімкий наступ німецьких військ підривав і так слабкий моральний дух у війську. Багато радянських солдатів було вихідцями з українського села, яке пам'ятало колективізацію й Голодомор.

Запитання і завдання

1. *Визначте причини німецько-радянської війни. Якими мотивами керувалися в Берліні й Москві? Поміркуйте, що мала на увазі шведська письменниця Астрід Ліндгрен, коли записала в щоденнику «Націонал-соціалізм і більшовизм – це як дві жахливі рептилії, що зійшлися у двобой».*
2. *Розкрийте зміст поняття «бліцкриг» («блискавична війна»). Використовуючи карту, схарактеризуйте бойові дії на території України влітку і восени 1941 р. Назвіть причини розгрому німецькими військами радянського Південно-Західного фронту.*

2. Мобілізаційні заходи та проведення евакуації на території України

З початком війни вся влада в СРСР перейшла до Ставки верховного головнокомандування і Державного комітету оборони. Першочерговим завданням стала мобілізація до Червоної армії. З 5,5 млн мобілізованих у першій хвилі Україна дала 2,5 млн осіб. Ще 1,3 млн добровольців прийшло до загонів народного ополчення. Розпочалося спорудження оборонних укріплень. У деяких районах було запроваджено воєнний стан (там військова влада дістала надзвичайні повноваження). Господарство перебудовували на воєнний лад. Збільшено робочий день, запроваджено понаднормові роботи. На зміну чоловікам, які пішли на фронт, на підприємства прийшли пенсіонери, жінки, молодь.

До німецько-радянської війни Україна становила значну частину радянського військово-промислового комплексу. Евакуації до східних і південних (середньоазіатських) районів СРСР підлягали техніка, промислове обладнання, сировина, худоба, продовольство. Спочатку евакуюювали підприємства важкої промисловості з кваліфікованими робітниками й інженерами, заводи й фабрики легкої, харчової промисловості, а вже потім – сільськогосподарські підприємства й цивільне населення. З території України (переважно Лівобережної) евакуювали 550 підприємств, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна, 6 млн голів худоби, інститути Академії наук, 70 вишів, 50 театрів, найцінніші пам'ятки культури (картини, рукописи, архіви), а також 3,5 млн інженерно-технічних працівників, діячів науки та культури, робітників, викладачів і студентів.

Реальна ситуація з евакуацією не завжди відповідала заявам влади. Траплялося, що партійні й радянські працівники, користуючись службовим транспортом і становищем, втікали задовго до евакуації. Серед населення не було й однозначно прорадянських настроїв. Примусова колективізація й Голодомор залишили слід у свідомості селян, створивши стійкий ворожий образ більшовицько-радянської влади. У 1930-х роках в українському селі, де жило 2/3 населення, побутували чутки про те, що

Евакуація мешканців Одеси. 1941 р.

Евакуація колгоспного майна. 1941 р.

ось-ось розпочнеться війна, яка покладе край знуцанням влади. Подібними були й настрої робітництва. Форсована індустріалізація аж ніяк не підвищила його рівень життя. Не додали авторитету радянській владі політика русифікації, придушення національного життя і войовничий атеїзм. Украй негативно на морально-психологічному стані українського суспільства позначалися репресії.

Відверту нелояльність до радянської влади виявило західноукраїнське населення, настрої якого в 1939–1941 рр. докорінно змінився: від радощів з приводу звільнення від «панської неволі» до неприхованої ворожості й навіть ненависті до «советів». У цьому регіоні мобілізацію до Червоної армії було зірвано, а на сході України вона відбувалася з ускладненнями. Тут найнижчим рівень лояльності до влади був серед селянства. Та й патріотичне піднесення перших тижнів війни, що охопило міську комсомольську молодь, у міру стрімкого німецького наступу швидко спало. Непоодинокими були випадки втечі мобілізованих під час транспортування до армійських частин. На окупованих німцями теренах України за різних обставин (через дезертирство, недбалість військкоматів, зміненість лінії фронту) залишилося 5,6 млн військовозобов'язаних осіб.

Запитання і завдання

1. Розкрийте зміст поняття «евакуація». Схарактеризуйте мобілізаційні заходи та проведення евакуації на території України.
2. Поміркуйте, чому на практиці мобілізація та евакуація в Україні впродовж перших місяців німецько-радянської війни не завжди відбувалася з дотриманням правил, визначених владою.

3. Битва за Москву й спроби контрнаступу радянських військ у Криму та поблизу Харкова

Після катастрофи Південно-Західного фронту Сталін був готовий до угоди з Гітлером ціною Прибалтики, Білорусі, частини України. Однак спроби радянських спецслужб вступити в контакт з Берліном були марними. У вересні 1941 р. німецьке верховне командування затвердило план наступу на Москву (операція «Тайфун»). Його доручено групі армій «Центр», 66 дивізій якої перейшли в наступ 2 жовтня, а танкова армія Гудеріана розпочала рух з Путивля ще 30 вересня. Загалом на Москву рушили близько мільйона солдатів, 1700 танків, 14 тис. гармат і 950 літаків.

Німецькі солдати біля Москви надають допомогу пораненому. 1941 р.

В уяві німецьких солдатів це була війна між сучасною індустріальною нацією і відсталою країною. Однак невдовзі довелося зрозуміти, що міцність має й інші виміри.

Спочатку радянські дивізії одна за одною потрапляли в оточення (як-от у районі Вязьми). Жодних сил для оборони вони не мали. Більшість оточених дивізій складалася з ополченців, поспіхом набраних і ледве озброєних робітників, інтелігенції, студентів, курсантів військових училищ. Чутки про прорив фронту дійшли до Москви в середині жовтня.

Місто наповнилося страхом, почалася паніка. Сотні тисяч людей штурмували вокзали, тікали на схід на автомобілях і пішки. Ціною величезних зусиль і жертв німецькі війська вдалося зупинити за кілька десятків кілометрів від Москви. На захист столиці прибували резервні дивізії з Далекого Сходу, Уралу, Казахстану й Середньої Азії. На боці Червоної армії виявилися й люті морози, до яких німецьке військо не було готовим. У боях поблизу Москви вперше на німецько-радянському фронті з'явилися літаки й танки західних союзників, що надійшли до СРСР згідно з угодою про ленд-ліз.

У грудні 1941 р. радянські війська перейшли в контрнаступ і відтіснили німецькі сили від Москви на 200 км. Однак розгорнути наступ на всіх фронтах, як вимагав Й. Сталін, вони не могли. Бракувало боеприпасів, танків, підтримки авіації. У результаті наступ, який розпочався в січні 1942 р., перетворився на низку локальних операцій, у яких радянські війська зазнали великих втрат. Під кінець зими лінія фронту набула карколомного характеру, де фронт і тил так переплуталися, що годі було й розібратися: у селах, містах і містечках на перехрестях стратегічних доріг «сиділи» німці, а поля й ліси між ними займали радянські війська.

Навесні 1942 р. на хвилі надмірного оптимізму Сталін вирішив завдати удару на півдні й звільнити Харків і Донбас, щоб налагодити там випуск зброї. Цей план наступу ґрунтувався на хибному припущенні, що німці знову атакуватимуть Москву. Насправді вони збирали війська поблизу Харкова – там, куди Червона армія планувала наступ на німецькі позиції 12 травня. Відсутність опору в перший тиждень наступу радянське командування сприйняло за слабкість вермахту. Ще вірили у швидке переможне завершення війни: «Ми йшли і йшли вперед. Ми особливо не замислювалися над тим, що німців довкола не було. Ми думали, що так дійдемо до Берліна». Але 19 травня ситуація змінилася докорінно: німецькі війська стрімким ударом з півночі замкнули кільце оточення. Харківська операція завершилася катастрофою: 170 тис. убитих (поміж них дев'ять генералів), зниклих безвісти і полонених, понад 100 тис. поранених.

На інших ділянках німецько-радянського фронту ситуація була схожою. У грудні 1941 р. радянське командування розгорнуло наступ у Криму силами трьох армій за підтримки Чорноморського флоту й Азовської флотилії, відомого як Керченський десант або Керченсько-Феодосійська десантна операція. Незважаючи на первинний успіх, у травні 1942 р. операція закінчилася повним провалом. Загальні втрати склали більше

як 300 тис. осіб, з них близько 170 тис. полонених. Невдачею закінчився також Євпаторійський десант у січні 1942 р. Ці та інші поразки виявили серйозні прорахунки в діях керівництва, у розвідці, стратегії і бойовій тактиці Червоної армії й показали, що виграти війну тільки завдяки чисельній перевазі солдатів не вдасться.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте битву за Москву. Поміркуйте про історичне значення цієї битви (з точки зору впливу на хід німецько-радянської та Другої світової війни).*
2. *Наведіть міркування, якими можна пояснити спроби контрнаступу радянських військ у Криму й під Харковом. Визначте причини, які призвели до провалу наступальних операцій радянських військ у 1942 р. і зумовили великі людські втрати.*

4. Блокада Ленінграда та облога Севастополя

Німецькі частини з групи армій «Північ» дісталися Ленінграда на початку вересня, майже не відчувши опору. Для Гітлера символізм цього міста був таким великим, що Москву порівняно з ним він називав «усього лише географічним об'єктом». Ленінград опинився в блокаді: німецькі війська блокували його із суші, з півночі місто оточили фінські війська, що вийшли на лінію старого кордону (який існував до «Зимової війни»). Тоді в місті було понад 2,5 млн мешканців, серед них понад 400 тис. дітей. Радянське керівництво навіть не припускало, що німецькі війська зможуть наблизитися до міста, а фінів не вважали за силу, яка здатна захопити Ленінград. Плани евакуації довелося розробляти вже під час облоги. До осені 1942 р. евакуйовано половину мешканців міста.

Блокада Ленінграда тривала до січня 1944 р. За час блокади ленінградці потерпали від голоду, артилерійських обстрілів і бомбардувань. Найважчою була зима 1941–1942 рр. – незвично холодна й сніжна. Добові норми споживання хліба (а інших продуктів не було) сягнули значень, які навіть важко уявити: військові одержували по 500 г, робітники – 250, інші – по 125 г. Зв'язок з тилом забезпечували авіацією і через Ладозьке озеро, яке було поза межами досягання німецької артилерії. Однак пропускна здатність озера була обмежена, а втрати – величезні. За час блокади в Ленінграді померло близько 650 тис. осіб. Попри ці вражаючі втрати, ті особи, які пережили блокаду, у спогадах говорили про відчуття свободи, яку тоді відчували.

У середині вересня 1941 р. німецькі війська з групи армій «Південь» вийшли на підступи до Криму. Півострів мав стратегічне значення як один із шляхів до нафтоносних районів Кавказу (через Керченську протоку) і як база для авіації та Чорноморського флоту. З втратою Криму радянська авіація втратила б можливість нальотів на нафтові промисли Румунії, які мали важливе стратегічне значення для Німеччини, а німецька авіація змогла б наносити удари по цілях на Кавказі. Радянське командування розуміло важливість утримання півострова й зосередило на цьому напрямку значну частину військ, відмовившись від захисту Одеси.

Активна оборона Севастополя, оточеного із суші німецько-румунськими військами, тривала від листопада 1941 р. до липня 1942 р. і завершилася втратою міста. По суті, у критичній ситуації командування кинуло рядових оборонців Севастополя напризволяще. План евакуації влітку 1942 р., коли стримувати німецькі війська вже не було сил, передбачав вивезення тільки вищого й старшого командного складу армії і флоту, партійного

активу міста. Евакуацію решти військовослужбовців, зокрема поранених, не передбачали. У підсумку в полон потрапило близько 100 тис. червоноармійців. За взяття Севастополя командуючий 11-ю німецькою армією Еріх фон Манштейн отримав звання фельдмаршала.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, схарактеризуйте блокаду Ленінграда та облогу Севастополя.
2. Історики дискутують про доцільність утримання радянськими військами Ленінграда ціною величезних людських жертв. Поміркуйте про це і висловіть власне обґрунтоване судження.

5. Тактика «випаленої землі» та інші злочинні дії комуністичного режиму під час війни

Відступ Червоної армії з території України відбувався із застосуванням тактики *випаленої землі*. Так називають знищення всього того, що може слугувати життєзабезпеченню як військ ворога, так і цивільного населення на території, яку може зайняти противник. Найбільш поширеними елементами цієї тактики були: знищення запасів харчових продуктів і врожаю, забруднення або отруєння джерел питної води, руйнування шляхів і засобів транспорту, техніки, будівель і житла, іноді навіть цілих міст. Уже від 2-ї Гаазької конференції (1907 р.) тактику «випаленої землі» вважали воєнним злочином. Однак у СРСР з початком німецько-радянської війни цю тактику було «узаконено» постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б), які зобов'язували партійні осередки й органи влади знищувати все, що не вдалося евакуювати на схід.

У результаті застосування тактики «випаленої землі» було зруйновано промислові центри Лівобережжя. Знищували обладнання, турбогенератори, водонапірні вежі, водогони, мости, залізниці, продовольчі склади, сільськогосподарську техніку, яку не встигали вивезти. Пошкоджено греблю Дніпрогесу, що призвело до затоплення сільськогосподарських угідь і загибелі десятків тисяч червоноармійців, які перебували поблизу. Підірвано й мости через Дніпро. На Донбасі зруйновано електрообладнання, затоплено вугільні шахти. Траплялося (як-от у Харкові), що при відступі радянські війська підпалювали не тільки господарські об'єкти, а й житлові будинки. Центр Києва перед відходом Червоної армії було заміновано. 24–28 вересня 1941 р. після вступу до міста частин вермахту й німецької адміністрації диверсійна група НКВС підірвала будинки в центрі української столиці. Пожежа на Хрещатику тривала кілька днів.

Західні області України через стрімкий розвиток подій не зазнали значних матеріальних знищень. Вони більше постраждали від репресій. Тут у тюрмах на початок німецько-радянської війни перебувало чимало місцевої інтелігенції та діячів українського національного руху. Радянська влада побоювалася насамперед того, щоб

Знищена радянськими спецслужбами частина греблі Дніпрогесу. 1941 р.

вони не перетворилися на антирадянську політичну силу в тилу ворога. Під час евакуації безслідно зникли (правдоподібно їх було знищено НКВС) учені й громадські діячі Кирило Студинський, Петро Франко та інші. У місцевих тюрмах перед відступом масово знищували в'язнів. Лише у Львові було знайдено тіла від 3 до 4 тис. (за іншими даними – до 10 тис.) осіб.

Показником негативного ставлення українців до сталінського режиму стала евакуаційна кампанія. Велика частина населення (передусім сільського) не тільки не виявила бажання виїхати в радянський тил, а й робила все можливе для того, щоб завадити вивезенню і нищенню сільськогосподарського майна і продовольства. Особливо гнітюче діяло на людей і зумовлювало поширення антирадянських настроїв спалювання зерна. У різних місцях почалася стихійна ліквідація колгоспів: селяни розтягували колгоспне майно, продовольчі склади, розбирали реманент, худобу. Падіння радянської влади і колгоспної системи в Україні нерідко відбувалося ще до відступу Червоної армії.

Подив і жах на обличчі львів'янки, яка зайшла у двір тюрми. 3 липня 1941 р.

Погляд сучасника

Про жахливу розправу енкаведистів з місцевим населенням, передусім українцями, перед початком і впродовж перших тижнів війни 1941 року, знають сьогодні усі, тільки не кожний може собі уявити, що ми тоді пережили... Люди, як загнані собаки, ховалися, хто де міг. Часто хтось зі знайомих прибігав до нас зі страшними вістками: «Ви чули, кажуть, на подвір'я Лонцкого [вулиця, де знаходилася одна з львівських тюрем] по ночах заїжджають сотні машин з арештованими... З Бригідок [назва іншої тюрми] чути страшні крики... Кудись зник той... Того взяли на роботу...». Тому було вирішено, що Мама ночуватиме у нашої кравчині «бо чейже не будуть арештувати пролетаріат». Наївні галичани... Енкаведисти не мали класової свідомості.

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001. С. 154–155.

Заняття і завдання

1. Яку мету переслідувало радянське і партійне керівництво СРСР, застосовуючи тактику «випаленої землі»? Поміркуйте, чому тактику «випаленої землі» відносять до воєнних злочинів.
2. Наведіть приклади злочинних дій комуністичної влади при відступі з території України в 1941–1942 рр.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Використовуючи карту, схарактеризуйте перебіг бойових дій на німецько-радянському фронті в 1941–1942 рр.
2. Визначте причини поразок Червоної армії на першому етапі німецько-радянської війни. Чи можна було їх уникнути?
3. Поміркуйте про місце й роль України та українців у перші місяці німецько-радянської війни. Як ви розумієте слова О. Довженка, занотовані в щоденнику навесні 1942 р.: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії»?

§ 33. Нацистський окупаційний режим

1. Нацистський «новий порядок» в окупованій Європі: загальна характеристика

Політичний режим, який керівники Третього рейху хотіли встановити на окупованих територіях, отримав назву *новий порядок*. Плани великих територіальних перетворень у Європі Гітлер виклав в автобіографічній книжці «Моя боротьба» («Майн Кампф»), першу частину якої написав у в'язниці в 1924 р. Їхнє втілення почалося задовго до Другої світової війни, хоча публічно Гітлер заявив про це в 1941 р. «Новий порядок» передбачав створення пангерманської держави на основі націонал-соціалістичної ідеології. Це повинно було забезпечити панування арійської раси, територіальну експансію в Східній Європі, а також проведення плану «Ост».

Згідно з уявленнями нацистів про майбутнє Європи до Німеччини мали бути приєднані населені німцями території прилеглих держав. Так у центрі Європи планували утворити «сталевий блок». Навколо нього мали гуртуватися близькі до німців неарійські раси – тобто держави-сателіти, позбавлені незалежної фінансово-економічної системи, армії, структури управління. Відтак до Рейху було приєднано демілітаризовану Рейнську зону, Саар, згодом інтегровано Австрію, Судетську область, Мемельський край. Залишки незалежної Чехії стали «протекторатом». Із захопленням Польщі до Рейху повернулися землі, відтіяні від Німеччини Версальським договором. Данія позбулася Шлезвіг-Гольштейну, а Франція – Ельзасу й Лотарингії. Від Югославії до Рейху відійшла Словенія, Штирія й деякі інші іллірійські землі колишньої Австро-Угорської монархії.

Німецькі війська на вулицях Парижа.
1940 р.

Великі територіальні прирощення дістали найактивніші союзники Німеччини – Угорщина, Болгарія, Італія. У подальші плани входив новий розподіл колоніальних володінь. На територіях окупованих країн, які оточували Третій рейх, встановлено маріонеткові режими або так звані протекторати. Економічні, фінансові й трудові ресурси як інтегрованих, так і окупованих країн повністю підпорядковано інтересам німецьких військових відомств. Нацистська пропаганда подавала «новий порядок» як побудову справжнього, а не спотвореного комунізмом соціалізму.

Великі територіальні прирощення дістали найактивніші союзники Німеччини – Угорщина, Болгарія, Італія. У подальші плани входив новий розподіл колоніальних володінь. На територіях окупованих країн, які оточували Третій рейх, встановлено маріонеткові режими або так звані протекторати. Економічні, фінансові й трудові ресурси як інтегрованих, так і окупованих країн повністю підпорядковано інтересам німецьких військових відомств. Нацистська пропаганда подавала «новий порядок» як побудову справжнього, а не спотвореного комунізмом соціалізму.

Запитання і завдання

1. У зв'язку з подіями Другої світової війни поясніть зміст поняття «новий порядок». Зібравши додаткову інформацію, з'ясуйте далекоюсяжні плани нацистів щодо держав і народів Європи.
2. Які пропагандистські заяви використовували нацисти, обґрунтовуючи потребу встановлення в Європі «нового порядку»? Поясніть призначення цих пропагандистських шаблонів.

2. План «Ост». Зони окупації України: особливості режиму

Генеральний план «Ост», розроблений у 1941 р. під керівництвом Генріха Гімmlера (фактично це був комплекс різних документів, частина з яких не збереглася), містив програму німецької колонізації Польщі, країн Балтії, Білорусі, України й частини європейської Росії. План розроблено з метою реалізації гітлерівської ідеї про «життєвий простір» для німців у Східній Європі. Йшлося про ліквідацію, депортацію або германізацію місцевого населення. На українських чорноземних колонізатори мали намір розмістити поміщицькі й фермерські господарства ветеранів вермахту.

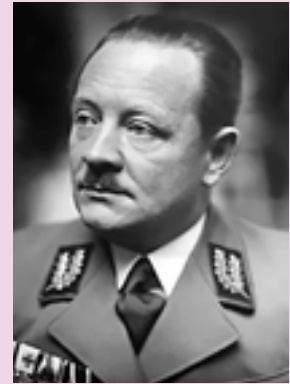
Окуповану територію України адміністративно було поділено на кілька частин. Галичину підпорядковано так званій *Генеральній губернії*, або Генерал-губернаторству (яке об'єднувало також більшу частину польських земель включно з Варшавою). Генеральну губернію було створено в жовтні 1939 р., а дистрикт (округ) «Галичина» приєднано до неї в серпні 1941 р. Адміністративний центр губернії містився в Кракові. Генерал-губернатором призначено Ганса Франка. Німецький окупаційний режим у Галичині був трохи ліберальніший, ніж на решті українських територій, що було пов'язано з тривалим перебуванням краю у складі Австро-Угорщини.

Правобережжя, більша частина Лівобережжя й південні райони, що прилягали до Криму, утворили *рейхскомісаріат «Україна»* із цивільною адміністрацією із центром у Рівному. Рейхскомісаріат «Україна» був одним з п'яти, що мали бути створені в європейській частині Радянського Союзу. Призначений рейхскомісаром 45-річний Еріх Кох мав репутацію жорстокої людини. В Україні його завданням була експлуатація ресурсів і депопуляція. Концепція рейхскомісаріату трактувала Україну винятково як географічну область, а не як політичне чи національне утворення.

Східні райони України до узбережжя Азовського моря, як і Кримський півострів, перебували під військовою адміністрацією. Там німецька політика й ставлення до українців були м'якшими. Частину українських територій влітку 1941 р. Гітлер віддав диктатору Румунії Іону Антонеску як винагороду за надання в розпорядження вермахту мільйонної армії, що воювала на півдні України і в Криму. З Одеської області, південних районів Вінницької й західних районів Миколаївської областей було сформовано румунську провінцію *Трансністрію* (Задністров'я) із центром у Одесі. Румуни, які ніколи не претендували на Одесу, просто грабували південну Україну, вивозячи звідти все, що можливо. Чернівецьку та Ізмаїльську області теж було передано Румунії. Тут створено губернаторства: Буковинське із центром у Чернівцях і Бессарабське (що включало територію Молдови з Ізмаїльською областю) із центром у Кишиневі.

Ганс Франк

Еріх Кох

сторичний документ

Основні вказівки [вермахту] про поведження з українським населенням [вересень 1941 р.]

1. Фюрер зберігає за собою право приймати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями.

На всі скарги українців щодо віддання певних територій України під управлінням генерал-губернатора чи Румунії і на всі подібні скарги треба відповідати, що Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з тієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно із загальними політичними потребами.

2. У разі необхідності в майбутньому буде допущена участь деяких українців в управлінні країни на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. У вищих органах влади поодинокі достойні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, без того, щоб із цього випливали будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру.

3. Кінцева економічна мета – це природний розвиток України як житниці Європи. З іншого боку, весь східноєвропейський простір повинен стати головним ринком промисловості Західної Європи...

4. Відповідно до цієї кінцевої мети, до українського населення так довго, як воно передусім у сільському господарстві покірно співробітнічає, треба ставитися з доброзичливістю. Але дуже поширені серед німців прагнення залишити доступними для чужоземного населення їх власні звичаї, форми, навіть лише з повсякденного життя і в цей спосіб підняти життєвий рівень, мають бути категорично заборонені.

Вживання усної та письмової української мови не треба обмежувати.

Дозволяється українська преса за умови, що вона утримується в обмеженому об'ємі і підлягає суворій цензурі.

Нічого не слід чинити проти найнижчого шкільництва.

5. Українська Автокефальна Церква, так само, як і конфесійні об'єднання, дозволена з тим, що вони не займаються політикою...

6. Участь членів вермахту в українських національних святах повинна обмежуватись винятково випадками, безпосередньо пов'язаними з окупацією німецьких військ. Німецькі органи влади ні в якому разі не повинні брати на себе організацію цих свят.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. С. 529–530.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте сутність німецького генерального плану «Ост». Поміркуйте, чому цей план зберігали в таємниці.*
2. *Використовуючи карту, назвіть і схарактеризуйте адміністративно-територіальні одиниці, що було створено на окупованих нацистами теренах України.*

3. Становище військовополонених і цивільного населення на окупованих територіях. Остарбайтери

До кінця 1944 р. сумарна кількість радянських бранців сягнула 5,7 млн. У перші місяці війни їхня доля цікавила як німецьке, так і радянське військово й політичне керівництво. Посилаючись на те, що СРСР не підписав Женевську конвенцію про поведження з військовополоненими (1929 р.), нацисти не згодилися поширити на радянських бранців права, які мали військовополонені західних держав. Йшлося передусім про медичну допомогу й можливість отримувати посилки з їжею та одягом. Та й у полон брали не всіх: комісарів і політпрацівників, співробіт-

ників НКВС і євреїв розстрілювали на місці. Траплялося, особливо на початку війни, що полонених місцевого походження відпускали по домівках (з пропагандистською метою). Концтабори для радянських бранців часто влаштовували просто неба – на відкритій місцевості, огороженій колючим дротом.

Однак після провалу блицкригу в Німеччині через постійні мобілізації почала відчуватися нестача робочих рук. Нацистські керівники знайшли вихід у завезенні робочої сили з окупованих територій. Як робочу силу почали використовувати й військовополонених. Найбільшим постачальником людей на примусову працю до Німеччини була Україна. У січні 1942 р. перші потяги з так званими *остарбайтерами* (тобто східними робітниками) вирушили до Німеччини з Харкова і Києва. Вони везли молодих українців, приваблених обіцянками роботи, хороших життєвих умов і можливістю побачити Європу. Загальна кількість і доля остарбайтерів з Радянського Союзу за підрахунками істориків були такими (у тис.):

Категорії остарбайтерів	Україна	Інші регіони СРСР	СРСР у цілому
Усього вивезено до Німеччини	2 400	2 870	5 270
З них:			
Повернулося на Батьківщину	1 800	854	2 654
Загинуло	450	1 715	2 165
Залишилося на Заході	150	301	451

Остарбайтери, які працювали на заводах, жили в спеціальних таборах і мали пришитий до одягу розпізнавальний знак «OST». Вони швидко вичерпували здоров'я через недоїдання, непосильну працю, погане житло, брак медичної допомоги, приниження. Трохи кращим було становище остарбайтерів у приватних сільськогосподарських маєтках так званих бауерів. Там принаймні було легше втамувати відчуття голоду, та й режим утримання був стерпним. Щойно звістки про справжнє становище остарбайтерів досягли України, як німецькій владі стало важче переконувати мешканців окупованих територій добровільно виїздити на роботу до Рейху: на людей почали влаштовувати облави й вивозити силою. Після ві-

Німецький агітаційний плакат

Остарбайтери перед виїздом до Німеччини

йни Нюрнберзький військовий трибунал кваліфікував практику примусової праці військовополонених, цивільних робітників і в'язнів концентраційних таборів як військовий злочин і злочин проти людяності.

Напередодні війни війська вермахту отримали вказівки щодо поведінки на території СРСР. У них наголошувалося на необхідності нещадних і рішучих заходів проти «агітаторів, партизанів, саботажників, євреїв» і повної ліквідації будь-якого активного й пасивного опору. Це був документ, який фактично знімав із солдатів і офіцерів відповідальність за вбивство цивільного населення. Мірою того як становище німецьких військ ускладнювалося, поняття опору в розумінні німецьких солдатів розширювалося. Особливо це стосувалося конфліктів, які виникали під час вилучення продовольства.

Сподівання українських селян на те, що нова влада розпустить колгоспи й відновить приватну власність, не справдилися. Колгоспи були зручним інструментом для експлуатації селянської праці. Німецькі окупанти наклали на селян продовольчу данину – так званий контингент. Збір «контингенту», особливо в рейхскомісаріаті «Україна», здійснювали жорстокими засобами. Тих, хто чинив опір, відправляли на примусові роботи до Німеччини, а якщо опір був активним, то розстрілювали на місці. Соціальної напруги в селах додавали містяни. Позаяк німецька влада розглядала Україну як аграрний придаток, забезпечення продовольством міських жителів гранично скорочено. Рятуючись від голоду, містяни були змушені продавати по селах те, що мали, передусім одяг, а точніше обмінювати на продовольство, бо гроші втратили всяку цінність.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте становище військовополонених і цивільного населення на окупованих територіях. Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте повідомлення про долі українських остарбайтерів.*
2. *Прокоментуйте твердження історика: «Україна під німецькою окупацією стала великомасштабною моделлю концентраційного табору. Як і в таборах, лінія між опором та співпрацею, роллю жертви та співучастю в злочинах режиму стала розмитою і непомітною. Кожен робив особистий вибір, і тим, хто вижив, довелося жити зі своїми рішеннями після війни, декому в гармонії, а декому в муках совісті. Але майже всі страждали від провини за те, що вижили» (С. Плохій). Як ви розумієте ці слова?*

4. Національні військові формування в німецькій армії. Прояви колабораціонізму

З німецьким наступом влітку 1941 р. багато хто в Україні живив надії на поліпшення ситуації. Очікували на повалення сталінського режиму не тільки в Західній Україні. У центральних і східних областях ще свіжими в пам'яті були жахи колективізації й Голодомору. У ставленні до німецької влади на початку війни українці керувалися переважно спогадами із часу Першої світової війни й Української революції, коли німці підтримували прагнення українців до державності, привносили в суспільне життя організацію і порядок. Однак у випадку з нацистами ці сподівання швидко розбилися об повсякденну реальність.

Керуючись расовою теорією, вище німецьке військове й політичне керівництво негативно ставилося до ініціатив створення у складі вермахту національних (особливо зі слов'ян) військових формувань. Однак воно не

виключало ситуативних можливостей для цього. Ще до початку німецько-радянської війни у складі німецьких сил було створено укомплектовані українцями батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Вони стали єдиними формуваннями зі східних європейців, які брали участь у нападі на СРСР у червні 1941 р. Однак це не були звичайні військові підрозділи, а сили спеціального призначення. Вони мали вчиняти диверсії у стані противника під час наступу регулярних військ, роззброювати залишки військ, охороняти ешелони. Набір добровольців до батальйонів проведено навесні 1941 р. у Кракові, а військову підготовку – на території Австрії та Німеччини. Командирами батальйонів стали Роман Шухевич і Ріхард Ярій.

Роман Шухевич

Зусилля щодо створення українських військових частин у складі вермахту були пов'язані з намаганням керівництва Організації українських націоналістів мати власні збройні формування. Оунівці сподівалися, що ці підрозділи стануть ядром майбутньої української армії й допоможуть наблизити незалежність України. Загалом військовий вишкіл тоді пройшли близько 700 осіб. Згодом більшість цих бійців справді влилася в Українську повстанську армію. Однак німці мали власні цілі – використати українців як інформаторів і перекладачів, а також для виконання карально-поліцейських функцій. Створення батальйонів було результатом домовленості тільки зацікавлених осіб з двох боків (зокрема, абвера – німецької військової розвідки), досягнутої без відома вищого керівництва Третього рейху.

Проти національних частин у складі вермахту виступали А. Гітлер і, особливо, рейхскомісар Е. Кох, який вважав, що єдиним призначенням окупованих територій є постачання продовольства й робочої сили. Про негативне ставлення німецького військового й політичного керівництва до українських збройних формувань свідчив розпуск батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» улітку 1941 р. Особовий склад було переправлено до Франкфурта-на-Одері, де замість двох організовано один підрозділ, який отримав назву 201-й батальйон охоронної поліції. Навесні 1942 р. його відправили не в Україну (як сподівалися бійці), а в Білорусь. Це була гірка місія: забезпечувати охорону шляхів сполучення й виконувати каральні функції.

З кінця 1941 р. у складі вермахту існували дрібні відділи добровольців різних національностей. Тоді Гітлер дозволив створити з радянських військовополонених козацькі, вірменські, туркестанські і кавказькі мусульманські загони. Полонених українців і білорусів залучали до служби в так званих добровільних допоміжних загонах, які не допускали до лінії фронту й оперували ними в тилу. Загалом на весну 1943 р. вони налічували 400–600 осіб. Винятком були власне російські формування: їх було багато і вони були

Батальйон «Нахтігаль» у передмісті Львова.
30 червня 1941 р.

значно чисельніші. Поразка німецьких військ під Сталінградом змусила німецьке військо й політичне керівництво повернутися до думки про утворення ненімецьких військових частин. Найбільшим таким формуванням стала Російська визвольна армія під керівництвом генерала Андрія Власова. У квітні 1945 р. вона налічувала 120–130 тис. бійців.

Погляди істориків

Колабораціонізм – це відносини двох сторін, одна з яких служить іншій всупереч інтересам своєї держави і власного народу. Щоб колабораціонізм мав місце, не досить готовності підлеглої сторони співробітничати. Потрібна і готовність панівної сторони прийняти цю співпрацю. Такої готовності в нацистів не було аж до Сталінграда...

Ті, хто називає оунівців колабораціоністами, не може звинуватити їх у державній зраді. Вони були громадянами Польської держави, хоча боролися з нею від її народження до загибелі. Встановлену в Західній Україні радянську державність вони не визнали, маючи для цього всі підстави.

Ідейна близькість німецьких нацистів і українських націоналістів часто абсолютизується. Самі оунівці, інколи визнаючи цю близькість, ще не знали, що турбота про інтереси власного народу перетвориться в гітлерівців на хворобливу ненависть до інших народів, особливо тих, хто населяв територію майбутньої, як вони сподівалися, Великої Німеччини.

Виходячи з того, що нацисти не бажали створювати у Східній Європі національні держави і дозволяти існування місцевих політичних організацій, тим більше – з бойовиками при них, співробітництво українських націоналістів із Третім рейхом на інституційному (державному або партійному) рівні було неможливим за визначенням. А тільки таке співробітництво можна назвати колабораціонізмом.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 3. С. 66–67.

Потрібно відрізнити колаборацію вимушену і добровільну. З огляду на жорстокий військовий час, коли грабунки стали нормою і людське життя девальгувалося, для мешканців України постало питання: як вижити. Колаборація збільшувала можливості на виживання. Мотиви добровільної співпраці з гітлерівцями були складнішими: одні колабораціоністи це робили знову ж таки заради порятунку життя, інші з жадоби до збагачення, з кар'єристських міркувань, або задля досягнення політичних цілей, що не мали нічого спільного з нацистським режимом... ще інші – з ідейних позицій. Міра добровільної української колаборації має ще й різний територіальний вимір. Найзначнішою вона була в Галичині. Однак тут колаборація мала відносний характер. В умовах вехтерівського експерименту вона поселяла надію, що можна домогтися реалізації національних інтересів через співробітництво з існуючим режимом. Частка української добровільної колаборації була найменшою в рейхскомісаріаті «Україна». У цьому регіоні німецький уряд не виявив жодної готовності толерувати українців.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 94.

На початку 1943 р. виникла думка створити український військовий підрозділ. Активно в цьому напрямі діяв Отто Вехтер, губернатор дистрикту «Галичина». Задум підтримував і В. Кубійович, голова УЦК. Українські політики сподівалися, що повториться ситуація Першої світової війни, коли легіон Січових стрільців, що воював на боці Австро-Угорщини, став основою збройних сил ЗУНР. Стрілецька слава приваблювала й надихала галицьку молодь. Чимало галичан вірило, що більшовики не повернуться. До дивізії зголосилися більше як 80 тис. осіб. Однак німецькі задуми, зокрема наміри використати дивізію як гарматне м'ясо, цілковито відрізнялися від українських. Та й чимало галичан з недовірою

ставилося до німецької затії, розуміючи сутність нацистських порядків. Створенню дивізії протистояли й крайові проводи ОУН(б). Підрозділ отримав назву 14-та гренадерська дивізія зброї СС «Галичина». Восени 1943 р. її чисельність становила близько 13 тис. вояків. У липні 1944 р. дивізію розбили радянські війська під Бродами.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте діяльність національних військових формувань у складі німецької армії. Чому дії цих підрозділів викликали суперечливі міркування сучасників і залишаються предметом дискусій серед істориків?
2. Спираючись на попередні знання історії, наведені погляди істориків і додаткову інформацію, поясніть явище колабораціонізму під час Другої світової війни.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Визначте місце України в уявленнях і планах нацистів про «новий порядок» у Європі.
2. На прикладі України схарактеризуйте німецький окупаційний режим. Спробуйте знайти можливості для порівняння німецького окупаційного режиму на території України й територіях інших європейських держав.
3. Поміркуйте про різні виміри війни: державний, національний, соціальний, людський. Визначте відмінності між ними.

§ 34. Голокост: знищення єврейського населення Європи

1. Політика «остаточного вирішення єврейського питання»: нацистська расова теорія та методи її реалізації

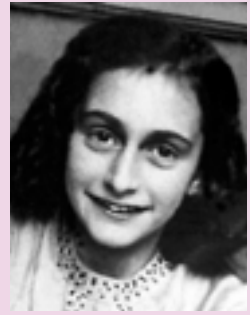
Жахливим епізодом Другої світової війни став *Голокост* (або Шоа, як його називають самі євреї), тобто переслідування й масове знищення єврейського народу. За визначенням ізраїльського інституту «Яд Вашем», жертвами Голокосту були ті, «хто жив на окупованих територіях в умовах нацистського режиму й був знищений/загинув у місцях масових розстрілів, у таборах, гето, у в'язницях, у притулках, лісах, а також убитий при спробі опору (організованого чи ні), як учасник партизанського руху, підпілля, повстання, при спробі нелегального перетину кордону або втечі, від рук нацистів і/або їхніх допомагачів (включаючи місцеве населення)».

Антисемітизм був осердям нацистської ідеології. Його було спрямовано проти євреїв у економіці, політиці, культурі. Щоби скоординувати «остаточне вирішення єврейського питання», нацистські високопосадовці провели в січні 1942 р. спеціальну нараду в Ванзее, передмісті Берліна. Нацисти таврували євреїв як запеклих ворогів Третього рейху, потенційних заколотників, а отже – як зрадників, які підлягали знищенню. Характерною рисою Голокосту було використання расистських (з поділом населення на «арійське» й «неарійське») і псевдонаукових теорій про неповноцінність певних груп людей.

Ескалація відбулася з нападом на Радянський Союз. Світогляд нацистів сприймав єврейське населення СРСР як соціальну основу більшовицького режиму. Від початку передбачали вбивство всіх євреїв-військовополонених

Особа в історії

Анна Франк (1929–1945) – єврейська дівчинка-підліток, родина якої з приходом до влади в Німеччині нацистів переїхала з Франкфурта-на-Майні до Амстердама. Проте й там не вдалося уникнути німецької окупації: дівчинка протягом 25 місяців разом із сім'єю переховувалася в одному з будинків Амстердама. У серпні 1944 р. її було схоплено й відправлено до табору смерті Аушвіц, а пізніше перевезено до транзитного табору Берген-Бельзен, де вона померла від тифу. Упродовж усього часу перебування у сховищі Анна вела щоденник, який став згодом усесвітньо відомим.

і здорового єврейського цивільного населення чоловічої статі. Уже з 24 червня 1941 р. спеціальні підрозділи розпочали масові страти єврейських чоловіків – навіть тих, які підтримали вермахт. У липні–серпні 1941 р. масові вбивства поширилися на єврейських жінок, дітей і старше покоління (особливо в балтійських країнах). Урешті-решт з вересня 1941 р. всі єврейські спільноти в окупованих містах і містечках повністю ліквідовано за кілька днів або тижнів після приходу німецьких військ. Нацистам вдалося забезпечити в цьому співучасть місцевого населення, розпалюючи ненависть до євреїв як до безпосереднього ворога.

Історики сперечаються щодо часу появи наказу Гітлера знищити євреїв Європи. Вочевидь його видано між вереснем і груднем 1941 р., коли в окупованій Польщі побудовано кілька таборів смерті. «Остаточне вирішення єврейського питання» розпочалося в травні–червні 1942 р. Тоді нацисти почали ліквідувати гето, а їхніх мешканців депортувати до центрів винищення або вчиняти масові розстріли на місці. На кінець 1942 р. більшість євреїв у окупованій Польщі, на балтійських і радянських територіях загинула. Мінімальні шанси вціліти мали лише ті з євреїв, яких відібрано на примусову працю. На кінець війни було вбито близько 6 млн євреїв, з них 1,5 млн – на території України.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте ставлення нацистів до єврейського населення. Розкрийте зміст нацистської політики «остаточного вирішення єврейського питання».*
2. *Якими пропагандистськими штампами послуговувалися нацисти, створюючи психологічні й суспільні кордони між євреями та рештою населення окупованих територій (українцями чи іншими)?*

2. Гето, концтабори, табори смерті.

Трагедія Бабиного Яру в Києві

Житлові зони на окупованих нацистами територіях, куди насильно переміщували євреїв з метою ізоляції від неєврейського населення, у період Другої світової війни називали *гето*. Усього в роки війни було створено близько тисячі гето (з них на території України більше трьохсот), де було поміщено не менше мільйона євреїв. Створюючи такі місця, нацисти переслідували кілька цілей: полегшити в майбутньому ліквідацію єврейського населення, запобігти потенційному опору, отримати дармову робочу силу, розпалити антиєврейські настрої серед місцевого населення.

Насамперед гето створювали на території СРСР і окупованих нацистами країн Східної Європи. Найбільшими були гето у Варшаві (450 тис. осіб), Лодзі (200 тис.), Львові, Чернівцях, Мінську (по 100 тис. у кожному), а також у Терезині (Чехія) й Будапешті. Поза Європою – гето в Шанхаї, де японські союзники нацистів тримали місцевих євреїв. Навколо гето зводили (переважно силами в'язнів) огорожу з колючого дроту або глухих стін і парканів. Інструментом німецької політики проти євреїв були юденрати (єврейські ради), які примусово створювала окупаційна влада як органи самоврядування. До їх повноважень входило забезпечення господарського життя і порядку в гето, збір коштів та інших контрибуцій, відбір осіб для роботи в трудових таборах, виконання розпоряджень окупаційної влади. Спочатку чимало євреїв вірило, що гето, як легальна територія, захистить їх від переслідувань.

На території України діяли два класичні *концентраційні табори* – у Львові (Янівський) і Києві (Сирецький), 78 виправно-трудова таборів і таборів примусової праці спеціально для євреїв (за суворістю режиму утримання вони були подібні до концтаборів, деякі з них були безпосередньо в гето), 242 табори для військовополонених, а ще виправно-трудова табори й табори примусової праці для неєвреїв, пересильні табори, тюрми. Попри відмінності в призначенні й специфіці функціонування, усі табори стали ланками єдиної системи, в основі якої було сконструйовано безупинний конвеєр смерті.

Нацистські концтабори, призначені для масового й систематичного знищення різних груп населення, зокрема євреїв і ромів, називають винищувальними, або *таборами смерті*. До них зараховують шість таборів: Аушвіц, Треблінку, Белжець, Собібор, Хелмно і Майденек. Усі вони були створені нацистами на території Польщі, а як табори смерті розгорнули діяльність у 1942 р. Тоді почалася депортація євреїв з гето Польщі до таборів смерті, яку здійснювали під назвою «переселення». Згодом до винищувальних таборів почали транспортувати євреїв з інших частин Європи. Спочатку перевозили працездатних осіб, яких використовували для будівництва самих таборів смерті. Після повстань у Треблінці й Собіборі восени 1943 р. ці два табори разом з табором Белжець було закрито, а центр знищення перенесено в Аушвіц поблизу Освенціма. Винищення євреїв у газових камерах Аушвіца тривало до осені 1944 р.

Більшість євреїв з території України загинула не в концентраційних таборах чи таборах смерті. Спеціальні винищувальні загони (айнзатц-групи) за допомогою місцевої поліції, створеної німецькою адміністрацією, розстрілювали їх на околицях міст, містечок і сіл, де вони жили. Нацистська пропаганда провокувала місцеве населення проти євреїв (особливо в містах, де бракувало продовольства). Найжахливіший акт винищення євреїв відбувся в Києві через кілька днів після окупації міста. Нацистська влада видала наказ євреям зібратися біля старого єврейського

Угорські євреї прибувають у табір смерті Аушвіц, 1944 р

цвинтаря на околиці. Необізнані із ситуацією євреї послухалися. **29 вересня 1941 р.** вони (з речами і документами) сходилися до пункту збору на Лук'янівці, очікуючи депортації до Німеччини. Натомість у них забирали речі, стягали одяг, ставили над урвищем Бабиного Яру і впритул розстрілювали. Тільки за два вересневі дні тут було вбито 34 тис. За весь час німецької окупації в Бабиному Яру розстріляно 90–100 тис. осіб, з них 65–70 тис. євреїв. Серед жертв також були радянські військовополонені, представники українського національного руху. У Бабиному Яру розстріляно 621 члена ОУН, серед них поетеса Олену Телігу із чоловіком.

Погляд сучасника

Оголошення читали всі: підходили і, як звичайно, мовчки розходились. Тієї ночі не спало все єврейське населення Києва... Переважно всі знали, що на них чекає. Незадовго перед тим до нас приходила моя довоєнна няня Яніна з-під Фастова, захопленого німцями ще 20 липня, і розповіла, що там розстріляли всіх євреїв. Але в Києві хтось таки мав сумніви – аж надто багато було в місті мешканців цієї національності.

Рано-вранці 29 вересня... з Подолу рушили величезні колони. У тому торговельно-ремісничому районі здавна проживала переважна більшість київських євреїв. «Знать» з Хрещатика і Липок евакуювалася. Йшли люди різних професій, різного віку, фізичного стану. Вийшли здорові й хронічно хворі, інваліди, паралізовані везли на візках і тачках. Вдягнені в зимові пальта і шуби. Несли речі, дехто – в'язки улюбленої цибулі через шию. Чимало людей вірило в переселення до гето чи навіть у Палестину. Були і проводжаючі.

При видовищі такої кількості людей думка про їхню масову загибель здавалася неможливою, дикою. Та прозорливіші не брали з собою дітей, залишали їх сусідам або здавали до дитячих будинків. Біля Покровського монастиря черниці, які теж вийшли на Львівську вулицю подивитись, як багато інших мешканців, інколи вихоплювали з рядів дітей, особливо несхожих зовнішньо на єврейських (білявих, чи що).

Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. Київ, 2010. С. 61–62.

Запитання і завдання

1. *Розкрийте зміст понять «гето», «концентраційний табір», «табір смерті». Використовуючи додаткові матеріали, підготуйте для обговорення в класі інформацію про трагедію Бабиного Яру в Києві.*
2. *Чи погоджуєтесь ви з твердженням історика С. Плохія, що «Голокост в Україні та в решті західних територій Радянського Союзу не тільки зруйнував єврейське населення і його суспільне життя, як це мало місце в Європі в цілому, а й травмував та бруталізував тих, хто був його свідком»? Відповідь обґрунтуйте.*

3. Опір Голокосту. Праведники народів світу. Діяльність митрополита Андрея Шептицького

Кожному, хто рятував євреїв і навіть підтримував з ними стосунки, загрожувала смертна кара. У Києві плакати з такими попередженнями з'явилися в перший день розстрілів у Бабиному Яру. Неєвреї мали вагомі причини серйозно поставитися до застережень. У деяких випадках за порушення цього правила карали всю сім'ю. Однак навіть наражаючи себе на смертельну небезпеку, неєвреї все одно допомагали чи рятували євреїв. Чимало мешканців України різних національностей намагалися врятувати єврейських сусідів і друзів, надаючи їм харчі й притулок, попереджаючи про час ліквідації гето.

Погляд сучасника

Я ліг на тапчан і замислився. Перший раз із моменту втечі з табору я намагався оцінити те нове дивне становище, в якому я опинився... Різниця між цими двома світами – Янівським табором з його страхіттями, звірствами та вбивствами, з одного боку, і спокоєм, що царював у закритому, ізольованому від світу монастирі, з другого боку – була занадто різкою. Що зараз роблять євреї в гетто? Мене опанували докори сумління. Чи мав я право втікати, рятуючи себе? Лячна тиша замкненої келії віддавалася в моїй голові. Я не міг ні розслабитися, ні заснути.

Перед моїми очима пропливали дикі сцени табірної життя, які, немов у калейдоскопі, заступали одна одну. Я пригадав записку, яку моя дружина передала мені з незнайомим в'язнем. Там повідомлялося, що в резиденції Шептицького на мене чекає порятунок, і тому я можу сміло втікати з табору. Для мене було підготовано схованку. Записка означала життя, тоді як щоденне перебування в таборі обіцяло смерть. А нам усім так хотілося жити, жити за будь-яку ціну...

Навряд чи мені пощастить знайти слова, щоб описати ту страшну внутрішню боротьбу, яка охопила мене тим холодним зимовим ранком під час переклику. Я гадаю той, кому не довелося пройти через табір примусової праці, просто неспроможний зрозуміти цю боротьбу, яку веде сама з собою людина, обираючи життя або смерть... І я вирішив відмовитися від цієї нагоди. ... Надто добре знав, що за кожного втікача на наступному переклику будуть розстріляні чотири чи п'ять євреїв. Саме це міркування виявилось для мене вирішальним.

Але як все трапилось цього разу? Об 11 ранку [23 травня 1943 р.], після нічної зміни, я дізнався від поляка, що управляв фабрикою VIB на вулиці Замарстинівській, про криваву розправу в таборі. Чи повинен я був залишитися і сам повернутися до табору? Кому б я цим допоміг? Що доброго було б у моєму вчинку? Я вирішив тікати.

...Менше за все я міг припустити, що одного прекрасного дня я буду шукати захисту в українському монастирі...

Усе літо, з 4 червня і до вересня 1943 року, я провів у цьому сховку. Перший тиждень був важким, можливо, найважчим за весь цей час. На початку червня німці розпочали ліквідацію гетто. Цілий тиждень доносилися до мене голоси, стрілянина. Ці червневі ночі глибоко закарбувалися в моїй пам'яті. Ночами часто чув я розпачливі зойки знайдених у бункері євреїв, яких витягали з їхніх укриттів. Моє серце переповнювалося болем переслідуваних і свідомістю власного безсилля. Не можна передати словами ці душевні муки...

Вулиця, з її шумом, перехожими, з упорядкованим побутом, зводила мене з глузду. Варто було мені підійти до вікна, як я починав втрачати розум: жінки штовхали перед собою візочки з дітьми, люди літнього віку, зручно влаштувавшись на лавах, про щось жваво розмовляли, повільно прогулювалися молоді пари, група дітей щось співала, їхні невинні обличчя випромінювали радість життя. О Творець! Як це можливо? Хіба вони не знають, що коїться за парканом? Хіба їм не відомо, що там, як вода, плетється кров і людей закопують живими?

Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / упоряд. Ж. Ковба. Київ, 2009. С. 166–167, 170, 172–173.

Давид Кахане

Зусиль для порятунку євреїв докладав глава Греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький. З братом Климентієм, архимандритом монахів-студитів, він рятував 150 єврейських дітей, зокрема майбутнього головного рабина Військово-повітряних сил Ізраїлю Давида Кахане. У листопаді 1942 р. митрополит видав пастирське послання «Не убий» про свя-

тість людського життя. Багато хто бачив у цьому посланні й засудження Голокосту. Кілька греко-католицьких священників також намагалися рятувати євреїв, потай охрестивши їх, – і заплатили за це життям. Таким був Омелян Ковч, який видав сотні свідоцтв хрещення, а в листі до Гітлера засуджував убивства євреїв, за що в грудні 1942 р. його заарештувало гестапо. Він загинув у таборі смерті Майданек. Відомою порятунком єврейських дітей стала й ігуменя монастиря студиток Олена Вітер (сестра Йосифа).

Людей, які ризикували життям заради євреїв, називають *Праведниками народів світу*. Це почесне звання було встановлене в Ізраїлі в 1953 р. На 2017 р. найбільше Праведників народів світу було в таких країнах: Польща (6 706 осіб), Нідерланди (5 595), Франція (3 995), Україна (2 573), Бельгія (1 731), Литва (891), Угорщина (844), Італія (682), Білорусь (641), Німеччина (601). Ці списки постійно оновлюють. Чи не найвідомішим німцем, якого удостоєно такого почесного звання, є Оскар Шиндлер, бізнесмен, який урятував більше тисячі євреїв, наймаючи їх на свою фабрику в Кракові. На медалі, яку отримує Праведник народів світу, вигравійовано: «Той, хто врятував одну душу, врятував світ».

Запитання і завдання

1. Поміркуйте, чому всупереч загрозі смертної кари в роки Другої світової війни знаходилися люди, які допомагали й рятували євреїв, навіть ціною власного життя.
2. Хто такі «Праведники народів світу»? Використовуючи різні джерела інформації, знайдіть додаткові відомості про людей, які рятували євреїв і всіх тих, кому загрозувала небезпека.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Використовуючи матеріал параграфа й додаткову інформацію, поясніть сутність поняття «Голокост». Схарактеризуйте нацистську політику «остаточного вирішення єврейського питання». Прослухайте симфонію № 1 («Бабин Яр») композитора Д. Клебанова (1945 р.) і висловіть думки й емоції, які вона у вас викликала.
2. Спробуйте схарактеризувати вбивць і рятувників єврейського населення в роки Другої світової війни. Поміркуйте, чи є місце для «людяності в нелюдяний час». Перегляньте фільми «Список Шиндлера» (реж. С. Спілберг, 1993 р.), «Піаніст» (реж. Р. Поланський, 2002 р.), «Чужа молитва» (реж. А. Сеїтаблаєв, 2017 р.) та підготуйте відгуки на них.
3. Анна Франк, єврейська дівчинка-підліток, яка понад два роки переховувалася від нацистів з одному з будинків Амстердама і все ж загинула, писала в щоденнику: «Відвага й життєрадісність – це найважливіше!». Висловіть свої міркування стосовно цього запису.

§ 35. Український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи Опору на теренах України

1. Ідеологія, соціальна база, тактика і стратегія рухів Опору в Україні

Вирішальної насаги європейському антинацистському руху Опору надала новина про поразку німецьких військ під Сталінградом і активізація антигітлерівської коаліції взимку 1942–1943 рр. До того часу учасники

Опору вдавалися до дрібних диверсій або ж операцій з порятунку військовополонених і союзницьких пілотів. Після Сталінграда вони почали мріяти про перемогу. Зросла кількість сміливців, які в групах планували акти саботажу й диверсії, щоби допомогти наступові союзницьких військ. Під тиском руху Опору німецька впевненість на окупованих територіях зникала.

У Західній Європі рух Опору не був ускладнений внутрішніми поділами – навіть попри те, що на нього впливали комуністичні елементи (як-от, у Бельгії, Франції, Італії та Греції). Там був один ворог – німецький нацизм (чи італійський фашизм), і він був добре відомий. З ореолом жертвовності й відваги увійшли в історію європейські антинацистські й антифашистські рухи: французький під егідою «Вільної Франції» (пізніше «Франції, що бореться») і на чолі з Шарлем де Голлем, грецький під егідою Національно-визвольного фронту, італійський рух гарібальдійських партизан.

У Східній Європі рух Опору зіткнувся з більшими труднощами. Німецький окупаційний режим на цих територіях був незмірно суворішим. Тут головні підпільні формування – польська Армія Крайова (АК), Українська повстанська армія (УПА), литовські «лісові брати», югославські «четники» – потрапили до політичної пастки: боротьба за національну свободу вимагала від них війни не тільки проти Гітлера, а й проти Сталіна. На території України рух Опору був жорстко поділений. Основні його сили на смерть конфліктували між собою за контроль над українською територією.

В Україні розгорнули діяльність: український національно-визвольний рух, який спирався на тривалу історію боротьби українців за державність; польський національний рух, який орієнтувався на річпосполитську традицію й однозначно зараховував заселені українцями значні території до польської держави; комуністичний партизанський рух, який мав на меті відновити радянську владу, протидіяти національним рухам. Український національно-визвольний рух у 1940-х роках мав ознаки класичного повстання. Він розвивався поетапно – від таємної організації (ОУН) через масовий збройний опір до партизансько-повстанської війни.

Запитання і завдання

1. Поясніть зміст поняття «рух Опору». Спираючись на матеріал підручника й додаткову інформацію, наведіть успішні приклади руху Опору в Західній Європі.
2. Визначте специфіку руху Опору в Східній Європі. Назвіть сили, які були задіяні в антинацистському рухові Опору на території України. Поміркуйте про дилеми, які виникали перед українськими патріотами.

2. «Акт відновлення Української Держави»

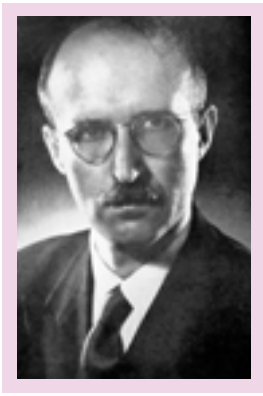
З початком німецько-радянської війни лідери українських партій і рухів пов'язували надії на створення держави. Найактивніше діяли бандерівці. 30 червня 1941 р. представники ОУН(б) разом з німецькими військами і батальйоном «Нахтігаль» увійшли до Львова, де вирішили негайно проголосити відновлення Української держави. У ситуації, коли ще не було відомо про справжні плани Гітлера, їхній задум полягав у тому, щоби поставити Берлін перед доконаним фактом української державності. Надихаючим прикладом для бандерівців слугували дії Фронту литовських активістів. Тиждень перед тим, 23 червня, литовські патріоти проголосили відновлення Литовської республіки й створили тимчасовий уряд.

Для бандерівців головним було не втратити політичний темп. Основну роль виконував Я. Стецько, хоча все робили від імені С. Бандери. Стецьку

вдалося залучити митрополита Андрея Шептицького, запевнивши в єдності національних сил. «Акт відновлення Української Держави» написав Я. Стецько дорогою (як сам визнавав, «у поспіху», «присівши на якихсь дошках» у ратуші) від митрополичих палат до будинку «Просвіти» у Львові, де планували збори представників українських національних сил. Вони відбулися **30 червня** за участі громадських, культурних, політичних діячів, а також єпископа Йосипа Сліпого. В ухваленому акті про відновлення незалежності зазначалося: «Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України». Держава мала орієнтуватися на Німеччину як союзника, а не зверхника. Головою Українського Державного Правління (УДП), тобто уряду, призначено Я. Стецька.

Попри запевнення бандерівців про порозуміння між українськими силами й намір сформувати коаліційний уряд, реальність була іншою. Мельниківці звинувачували політичних конкурентів у поспішності й недалекоглядності. По суті, ОУН(б) домоглася лише декларації державності без її конкретного втілення. Акт 30 червня 1941 р. не підтримав Тарас Бульба-Боровець, у руках якого була реальна повстанська збройна сила «Поліська Січ». Розходження мали принциповий характер. Поліський отаман як прихильник Української Народної Республіки вважав, що львівським Актом анульовано універсали Центральної Ради, якими було проголошено УНР. Йому не подобалося, що події у Львові відбулися без його участі.

Погляд сучасника

Я вважаю, що тодішній розкол в ОУН був історичною закономірністю, а ніякою трагедією. Це не був конфлікт генерацій, але конфлікт концепцій. Відмежування революційних елементів від пристосованських гарантувало успіх революційної постановки і дії. Без цього не була б ОУН спроможна виконати свою роль, яка припала їй в II світовій війні і після неї. Не був би теж заіснував Акт 30 червня 1941 р. ...

Для нас Україна була центром світу і чинником, від якого залежала перемога Окциденту, головна ставка в боротьбі проти Росії і більшевизму. Для нас чекання на німецьку перемогу, покірливе довірювання німцям при трактуванні України як народу рабів... спільний фронт з німцями без виконання наших передумов – було чимсь зовсім чудернацьким і незрозумілим!

Чекати на дозвіл увійти до нашого Києва, до якого усі ми тужили, чи побачити Дніпро, – це було щось, що лежало поза спроможністю у нас зрозуміти і сприйняти, залишаючи на боці всякі раціональні політичні міркування. Не було сили в світі, яка могла б нас переконати, що ми не маємо рації в нашій постанові, офензивної, безкомпромісової дії, dokonаних фактів.

Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / передм. Д. Донцова. Торонто–Лондон, 1967. С. 35, 37.

Німеччина не бажала толерувати українську державність. У Кракові 4 липня заарештували С. Бандеру й депортували до Берліна для допитів, а потім утримували під домашнім арештом. Керівники ОУН(б), які перебували у Львові, прийняли рішення: усім відповідальним за організацію перейти в підпілля, крім членів УДП. Однак тих відразу було арештовано

й також перевезено до Берліна. Від Я. Стецька і С. Бандери вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р., однак ніхто з оунівських провідників не поступився. Відтак більшу частину війни вони провели з концтаборі для політв'язнів Заксенгаузен. Подібно прореагували на червневі події у Львові радянські каральні органи. У Києві вони провели арешти серед українських інтелігентів, які могли стати керівниками антикомуністичного руху. Тоді до НКВС потрапили письменниця Людмила Старицька-Черняхівська і творець українського сходознавства Агатангел Кримський.

Запитання і завдання

1. Опишіть історичні обставини, за яких 30 червня 1941 р. було проголошено «Акт відновлення Української Держави». Чому навколо цієї події виникли дискусії серед українських політичних сил?
2. Визначте історичне значення «Акта відновлення Української Держави» від 30 червня 1941 р.

3. Українська повстанська армія

З початком німецько-радянської війни найбільші політичні пристрасті на теренах України запанували на Волині й Поліссі. Тут стикалися різні ідеології, не бракувало ворогів і протистоянь. Перші українські збройні формування виникли на Поліссі під егідою еміграційного уряду УНР. Ще від літа 1940 р. організаційну роботу тут провадив Т. Бульба-Боровець. Створена ним УПА «Поліська Січ» у 1941 р. налічувала 10 тис. Під її контролем опинилося місто Олевськ і навіть існувала Олевська республіка. Позиція ж бандерівців щодо розгортання руху Опору сформувалася не відразу. У жовтні 1941 р. вирішено перевести більшість діячів у підпілля, не вступати у відкритий конфлікт з нацистами для збереження сил і подальшої боротьби за українську державу. Натомість належало створювати легальну мережу в адміністративних, громадських і культурно-освітніх установах, вести антигітлерівську й антирадянську пропаганду, готувати військові кадри й збирати зброю. Однак уже у квітні 1942 р. було прийнято рішення про творення власних збройних сил. За вказівкою керівництва ОУН(б) на Волині почали формуватися «групи самооборони».

Деякий час українські збройні формування діяли розрізнено. Потреба підпорядкувати їх єдиному керівництву виникла в **другій половині 1942 р.** у зв'язку з посиленням німецького терору, зокрема масовим вивезенням остарбайтерів. У відповідь на Волині й Поліссі розгорнувся самооборонний повстанський рух. Позаяк усі тюрми в Україні були переповнені оунівцями, то швидко відбулася й радикалізація ОУН(б) на антинімецькій платформі. Керівники ОУН(б) вирішили підпорядкувати військові формування Бульби-Боровця й інші розрізнені осередки опору. Цей процес не був безконфліктним, але його результатом стало утворення повстанської армії під проводом ОУН(б). Організатором і першим її командиром на Волині став Дмитро Клячківський (Клим Савур). За його наказом у травні 1943 р. збройні сили ОУН(б) «самостійників-державників» стали йменуватися *Українською повстанською армією (УПА)*.

У листопаді 1943 р. в УПА відбулися серйозні організаційні зміни. Головнокомандувачем було при-

Тарас Бульба-Боровець

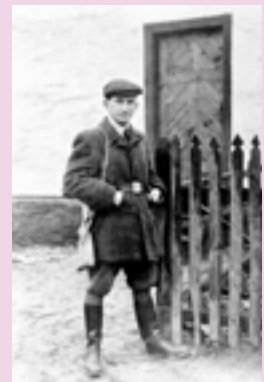
значено Романа Шухевича (псевдонім Тарас Чупринка). Дмитро Клячківський опинився на посаді командира щойно створеної групи УПА–Північ, яка діяла на Волині й Поліссі. Історики цю зміну пояснюють тим, що УПА до того часу вийшла за межі Волині й потребувала лідера широкого політичного масштабу, з незаперечним авторитетом. Роман Шухевич був такою особистістю. Його призначення забезпечило зв'язок УПА з політичною силою ОУН(б), привнесло в армію більше дисципліни й порядку, відкрило можливості для зміни курсу УПА з однозначно антинімецького на антирадянський. Перша збройна сутична УПА з регулярними частинами Червоної армії відбулася на Волині в січні 1944 р. Через деякий час бої охопили Полісся й Поділля. Однак прямі зіткнення з регулярними військами закінчувалися для повстанців серйозними невдачами. Тому невдовзі було вирішено діяти тільки в тилу.

Структура УПА формувалася поступово. Наприкінці 1943 р. армія поділялася на дві групи: УПА–Північ (Волинська, Житомирська, Рівненська області) й УПА–Південь (Вінницька, Кам'янець-Подільська області, Південь України). Невдовзі додалася УПА–Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття, Закарзоння), створена на основі місцевих частин народної самооборони. Були спроби діяти й на східних теренах України. Тактичною військовою одиницею вважали сотню, яка мала 130–200 бійців. Сотні об'єднувалися в курені, а курені – в загони. Система військових звань копіювала службову структуру армій УНР і ЗУНР. Усунуто лише слово «отаман», бо від нього, на думку дисциплінованих бандерівців, віяло анархією. УПА була переважно пішим військом (правда, Клим Савур намагався утворити й кінні підрозділи). Протягом усього часу головною проблемою залишалася зброя. Її здобували в бою або вимінювали за харчі. Особливо охоче на це погоджувалися угорські й італійські частини, які перебували в Україні. Кожен стрілець і старшина УПА обирав собі псевдо для того, щоб відвернути небезпеку від родини й задля конспірації. Зростання чисельності УПА загострило проблему командирських кадрів (фахових офіцерів було обмаль), зв'язку (зв'язковими були переважно жінки), медичного забезпечення.

УПА діяла під контролем бандерівського політичного керівництва, хоча тільки половина особового складу стрільців і старшин була членами

Особа в історії

Роман Шухевич (Тарас Чупринка) (1907–1950) – український політичний і державний діяч, військовик. Народився у Львові. Дитинство провів у вирі подій Першої світової війни, проголошення ЗУНР, польсько-української війни. З-поміж ровесників вирізнявся здібностями до навчання, активністю та дисциплінованістю. За причетність до ОУН, організацію масових актів непокори польській владі (так званої саботажної акції в Галичині) і низки збройних нападів на польські установи на кілька років був ув'язнений. У 1939 р. брав участь в організації оборони Карпатської України. На початку Другої світової війни перебував у Кракові, де підтримував С. Бандеру. Командир батальйону «Нахтігаль». Прихильник національного визволення через всенародне повстання. У 1943–1950 рр. – головнокомандувач УПА. Загинув у передмісті Львова.

ОУН(б), а ще половина мала інші політичні погляди. У соціальному складі УПА переважали селяни – 60 % (а серед нижчого особового складу – 85 %), робітників було 25 %, а представників інтелігенції – 15 %. Етнічно УПА була українською військовою силою, хоча командування намагалось залучити до повстанських рядів представників інших народів. У 1943 р. в УПА було близько 20 % вояків неукраїнської національності, але згодом ця частка зменшилася. Найбільшої чисельності армія досягла навесні та влітку 1944 р. – 25–30 тис. бійців. Загалом за весь час існування (до початку 1950-х років) через УПА пройшло 80–100 тис. осіб.

Погляд історика

Основними позитивами українських повстанських формувань у партизанській війні були: 1) ідейність (знали, за що воювали); 2) добрий морально-психологічний стан (відвага, ентузіазм, жертівність); 3) загартованість і витривалість (здатність бути стійкими перед фізичними й психологічними випробуваннями); 4) військова хитрість, винахідливість, ініціатива; 5) максимально раціональне використання всіх наявних засобів.

Недоліками УПА можна вважати: 1) слабку військову підготовку; 2) різноманітність озброєння, що утруднювало забезпечення його боєприпасами й технічне обслуговування; 3) меншу чисельність повстанців порівняно з силами противника; 4) нестачу спеціально підготовлених командирських кадрів; 5) слабку оперативну базу на територіях, що контролював противник; 6) неможливість швидкої дислокації сил на великі відстані; 7) відсутність повноцінного тилу й величезна залежність від підтримки населення. Ці сильні та слабкі сторони характерні для боротьби УПА на всіх етапах...

Надзвичайно суттєвий недолік – відсутність будь-якої матеріальної допомоги від іноземних держав, а також обмеженість ресурсів місцевого населення. ОУН–УПА не змогли налагодити ефективну співпрацю з антикомуністичними визвольними рухами того часу – польським, білоруським, прибалтійських країн. Також варто було ОУН–УПА–УГВР виразно з'ясувати своє ставлення до німецького геноциду євреїв.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 413–414.

Запитання і завдання

1. Опишіть обставини створення Української повстанської армії (УПА). Чому виникла ця армія? Перегляньте документальний фільм «Хроніка Української повстанської армії. 1942–1954» (реж. Т. Химич, 2014 р.) і підготуйте відгук на нього.
2. Схарактеризуйте діяльність УПА. Спираючись на матеріал підручника й додаткову інформацію, поміркуйте про ефективність цієї армії (співставляючи сильні й слабкі сторони).

4. III Надзвичайний великий збір ОУН(б): еволюція програмних засад українського національно-визвольного руху.

Українська головна визвольна рада

21–25 серпня 1943 р. у селі Слобода Золота на Тернопільщині відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН(б). Основну увагу було приділено перегляду програмних партійних положень. Потребу зміни програми зумовлювала нова соціально-економічна і політична ситуація. До того часу ОУН(б) з бойової групи перетворилася на масову політичну організацію. До повстанського руху було залучено тисячі людей. Погляди багатьох з них не збігалися з оунівськими гаслами. І ці настрої потрібно було брати до уваги.

Збір затвердив Р. Шухевича головою бюро проводу ОУН(б) і підтвердив головну мету організації – створення Української держави. Передбачалося, що політичний режим майбутньої держави буде демократичним і

Кирило Осьмак

Печатка Президії
УГВР
Худ. Н. Хасевич

соціально справедливим. Проголошено скасування будь-якої експлуатації, передачу землі у власність селян, націоналізацію важкої промисловості й транспорту, участь робітників в управлінні заводами. Задекларовано право на 8-годинний робочий день, справедливу оплату праці, вільний вибір професії, свободу профспілок, освіти, слова, думки, переконань, рівність у правах усіх громадян, зокрема національних меншин. Було знято гасло «Україна для українців», підтримано відмову від расизму й етнічної винятковості. ОУН(б) заявила про готовність боротися однаково проти «німецького націонал-соціалізму» і «російського комуно-більшевизму».

У наступний рік тривала підготовка до створення нового українського уряду (адже УДП перестало існувати ще в 1941 р.), який вирішено назвати Українська головна визвольна рада (УГВР). Установчий збір УГВР відбувся 11–15 липня 1944 р. біля села Недільна на Самбірщині. Рада підтвердила, що головними ворогами української незалежності є російський та німецький імперіалізм і обіцяла боротися за створення Української держави в етнографічних межах. Програма УГВР ґрунтувалася на бажаній думці про те, що радянська окупація триватиме недовго (бо війна призведе до виснаження і розладу більшовицького режиму), що західні союзники укладуть мир з німцями та повернуть сили проти СРСР. У незалежній Україні УГВР планувала реалізувати соціально-економічну програму й демократичні свободи, про які йшлося під час III Надзвичайного великого збору ОУН(б). Збір ухвалив текст «Присяги вояка Української Повстанчої Армії».

Формально УГВР представляла різні політичні сили, які стояли на платформі самостійності України. Осторонь залишилася тільки ОУН(м), що відмовилася брати участь у цій акції. Позаяк українські партії не діяли, то запрошували до участі в УГВР індивідуально. З 20 засновників Ради членами ОУН(б) або УПА були 11 осіб. Це створювало тло для загальноукраїнської партійної єдності, хоча дев'ять неоунівських учасників збору дотримувалися переконань бандерівців. Президентом УГВР став Кирило Осьмак, колишній член Центральної Ради. Це мало символізувати безперервність традицій української визвольної боротьби. Однак УГВР не змогла діяти. За лічені тижні в Західну Україну прийшла Червона армія. Єдиною дійовою силою залишалася УПА під керівництвом Р. Шухевича, який у Генеральному секретаріаті (виконавчому органі УГВР) обійняв посаду голови та генерального секретаря військових справ.

Формально УГВР представляла різні політичні сили, які стояли на платформі самостійності України. Осторонь залишилася тільки ОУН(м), що відмовилася брати участь у цій акції. Позаяк українські партії не діяли, то запрошували до участі в УГВР індивідуально. З 20 засновників Ради членами ОУН(б) або УПА були 11 осіб. Це створювало тло для загальноукраїнської партійної єдності, хоча дев'ять неоунівських учасників збору дотримувалися переконань бандерівців. Президентом УГВР став Кирило Осьмак, колишній член Центральної Ради. Це мало символізувати безперервність традицій української визвольної боротьби. Однак УГВР не змогла діяти. За лічені тижні в Західну Україну прийшла Червона армія. Єдиною дійовою силою залишалася УПА під керівництвом Р. Шухевича, який у Генеральному секретаріаті (виконавчому органі УГВР) обійняв посаду голови та генерального секретаря військових справ.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні рішення, які було прийнято на III Надзвичайному великому зборі ОУН(б), що відбувся в 1943 р. Поясніть, чому виникла потреба змінити політичну програму ОУН(б)?
2. Опишіть обставини створення Української головної визвольної ради (УГВР). Спираючись на додаткову інформацію, проаналізуйте її склад та рішення. Що зумовило зміни в ідеології українського національно-визвольного руху?

5. Радянські партизанські загони та з'єднання

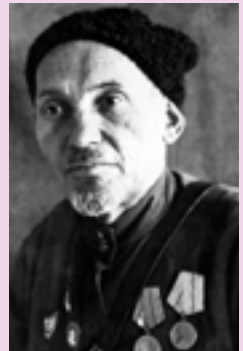
Комуністичний рух опору в Україні включав: партизанські загони, утворені із залишків військових частин, що виходили з оточень або залишалися на місцях, придатних для партизанських дій (Волині, Поліссі, дніпровських плавнях); загони й підпільні осередки, організовані партійними й кадебістськими органами. Такі загони й розвідувально-диверсійні групи формували по всій окупованій частині СРСР. Вони підпорядковувалися Народному комісаріату державної безпеки (НКДБ) або Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР), утвореному в Москві у травні 1942 р. Тоді ж було створено Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Тимофій Строкач. Результативність дій агентурних груп і партизанських загонів спочатку була вкрай низькою. Вочевидь вона залежала від народної підтримки і зростала мірою того, як українське суспільство починало розуміти, що німецькі окупанти загрожують його фізичному виживанню.

Найефективніше в 1941–1942 рр. діяли загони, сформовані з оточенців на чолі з ініціативними командирами, які не бажали здаватися в полон або не мали змоги перейти лінію фронту через її віддаленість. Але взимку такі загони майже повсюдно було ліквідовано або розпорошено. Ті, кому вдалося дістатися лісистих місцевостей, переважно влилися у формування під керівництвом ЦШПР. Найбільшими в Україні були партизанські з'єднання Сидора Ковпака, Олексія Федорова, Михайла Наумова. Тривалий час серйозних акцій проти німецьких окупантів партизани не проводили. Оперативно-стратегічного значення комуністичний партизанський рух набув у 1943–1944 рр. Особливо успішними були диверсії на комунікаціях.

Найбільшими на території України операціями радянських партизан у 1943 р. були «рейкова війна» і Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака. За даними УШПР, на початок 1944 р. на території України загальна чисельність загонів і з'єднань, які перебували на зв'язку, складала 43–48 тис. бійців. У німецькому тилу на території України з'явилися й загони «особливого призначення», які працювали як терористичні диверсійні групи. Одним з них був загін під орудою Дмитра Медведєва, що розташовувався в рівненських лісах. Крім дій проти німецьких гарнізонів, вони намагалися внести розбрат в український національно-визвольний рух, провокувати нацистів на так звані відплатні акції проти місцевого насе-

Особа в історії

Сидір Ковпак (1887–1967) – командир Путивльського партизанського загону (пізніше – Сумського партизанського з'єднання, ще пізніше – 1-ї Української партизанської дивізії СРСР). Походив із сім'ї бідних українських селян на Полтавщині. Учасник Першої світової війни, згодом очолив більшовицький диверсійний загін, який діяв проти військ гетьмана П. Скоропадського. У роки німецько-радянської війни партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака здійснило низку тривалих рейдів по окупованій німцями території України. Завданням Карпатського рейду 1943 р. було знищити нафтові промисли в районі Борислава й Дрогобича, а також створити в населення окупованих територій відчуття постійної присутності радянської влади.

лення, розпалити українсько-польський конфлікт. Так у Західній Україні діяв, зокрема, радянський диверсант-розвідник і виконавець терористичних актів Микола Кузнецов. На місцях убивств німецьких високопосадовців він залишав «докази», які мали свідчити про те, що ці вбивства вчинили члени ОУН.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте комуністичний партизанський рух опору в Україні. Назвіть командири партизанських з'єднань, які діяли на території України.
2. Поміркуйте, які завдання ставили радянські партизани на території України. Чому ці завдання виходили поза межі боротьби з німецькими окупантами?

6. Розгортання в Західній Україні осередків польського руху Опору. Польсько-українські відносини

Польський спротив нацистам розпочався відразу після того, як у вересні 1939 р. польська держава перестала існувати під ударами Німеччини й Радянського Союзу. Насамперед утворилися загони опору з офіцерів і солдатів, які не бажали здаватися в полон. Надалі упродовж війни збройний опір поляків було представлено трьома силами: Армією Крайовою (АК), Батальйонами хлопськими і Гвардією (згодом Армією) Людовою. Вони мали різні центри керівництва й стояли на різних ідеологічних позиціях, однак в українському питанні виступали разом – заперечували можливість української державності на теренах, які належали до ІІ Речі Посполитої.

Із формуванням у Лондоні в 1939 р. польського еміграційного уряду на території колишньої Польщі (включно з українськими теренами) виникли підпільні воєнізовані структури, які згодом під назвою Армії Крайової стали однією з найчисельніших і найкраще організованих «підпільних армій» окупованої Європи. АК була створена на початку 1942 р. за наказом Владислава Сікорського, прем'єр-міністра польського уряду в Лондоні й головнокомандувача польських збройних сил. Головним завданням АК була підготовка загальнопольського повстання (операції «Буря»). Спочатку командування армії орієнтувалося на настанови емігрантського

уряду зберігати ресурси до слушного часу, не провокувати німецькі війська на масові репресії проти мирного населення.

До активного опору польські сили перейшли взимку 1942–1943 рр. Улітку 1944 р. чисельність АК досягла 380–400 тис. бійців. З наближенням радянських військ до Варшави **1 серпня 1944 р.** командування армії видало наказ розпочати повстання, у якому взяли участь широкі верстви патріотично налаштованих мешканців міста. Однак повстанці не отримали очікуваної допомоги від Червоної армії. Підтримка польських

Владислав Сікорський, прем'єр-міністр польського еміграційного уряду в Лондоні, і його донька Зофія, активна учасниця польського руху Опору, діячка Червоного Хреста. Обоє загинули в авіакатастрофі неподалік від Гібралтара 4 липня 1943 р.

сил антирадянського й антикомуністичного спрямування в плани Москви не входила. Місто перетворилося на пекло. Повстання було жорстоко придушене німцями, Варшаву – ущент зруйновано. На території України підрозділи АК вступали в сутички з УПА, нерідко спровоковані німецькими й радянськими диверсійними групами.

З АК взаємодіяли, зокрема в Галичині й на Волині, Батальйони хлопські (спочатку називалися Хлопська сторожа), створені так само лондонським емігрантським урядом восени 1940 р. Батальйони створювалися в сільській місцевості й діяли як народна самооборона, були резервом вояків для АК. У 1943–1944 рр. вони взаємодіяли на території України з радянськими партизанами. Після повернення в Західну Україну радянської влади Батальйони хлопські разом з АК було оголошено ворожими формуваннями й роззброєно, а особовий склад здебільшого відправлено до концтаборів. Улітку 1944 р., коли припинили існування, налічували 16 тис. бійців.

Погляд історика

Аналіз документів не дає жодних підстав твердити, що існувало розпорядження вишого керівництва українського підпілля щодо масової ліквідації польського населення у Західній Україні. Можемо лише ствердити наявність рішення керівництва українського підпілля про усунення польського населення із західноукраїнських земель шляхом виселення. Ймовірно, в ситуації, що Проводом ОУН повністю не контролювалася, мали місце випадки, коли місцеві командири виходили далеко поза межі, визначені цим рішенням, коли проводилися стихійні антипольські акції місцевого населення, жертвами яких ставали цивільні мешканці.

Попри те що виселення, зокрема під загрозою знищення, було більш гуманним варіантом порівняно з загальним винищенням, залишається питання, чому керівництво українського визвольного руху пішло на усунення польського цивільного елементу із західноукраїнських земель. Насамперед тому, що це населення було основою для розвитку польського підпілля, конфлікт із яким на той момент уже набрав обертів. Поляки Західної України для свого підпілля давали кадровий, матеріальний та інформаційний ресурс...

Крім того, що цивільне населення було базою для розвитку підпілля, сама його наявність чи відсутність на західноукраїнських землях, на думку керівників еміграційного уряду в Лондоні, була визначальним фактором у вирішенні повоєнного статусу цих територій...

Таким чином, поляки Західної України опинилися між вимогами українського підпілля виїхати під страхом фізичного знищення та вимогами керівництва польського руху залишитися на місці, яке застерігало від самовільного залишення цих територій.

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ, 2011. С. 95–97.

Окрему течію в польському русі Опору сформували комуністичні сили, об'єднані навколо утвореної на початку 1942 р. Польської робітничої партії. За допомогою Центрального штабу партизанського руху в Москві було створено Гвардію (пізніше Армію) Людову. Штаб висаджував на території Польщі ініціативні групи, постачав їх зброєю і продовольством, але вимагав боротися не лише проти німецьких окупантів, а й націоналістичних сил. Гвардія (Армія) Людова діяла подібно до радянських партизан (руйнувала комунікації, перешкоджала вивезенню до Німеччини населення, визволяла полонених) і мала з ними на території України й Білорусі тісні зв'язки. Під час наступу Червоної армії влилася у Військо Польське, що діяло під егідою створеного в Любліні в липні 1944 р. і контрольованого Москвою Польського комітету національного визволення (ПКНВ).

До 1942 р. українсько-польські відносини були напружені, але не переходили межу, за якою було взаємне винищення. Конфлікти якщо й траплялися, то залишалися епізодами, не ставали масовими. Трагедія розпочалася на Волині в 1943 р. Історична й реальна справедливість, яка була на боці українців, зіткнулася з непоступливістю польських мешканців краю, які подібно вважали ці терени своєю батьківщиною. З наступом Червоної армії посилювалося відчуття близького розв'язку війни й актуальним ставало питання про повоєнний устрій і кордони. Українські й польські збройні формування – провоковані німецькими й радянськими диверсантами, давніми історичними образами, конкуренцією політичних сил за лідерство, а інколи й простим відчаєм – розпочали взаємне винищення, втягуючи в кривавий конфлікт цивільну людність. Запрацювала сила інерції, і «польсько-українська війна» поширилася на інші терени – Галичину, Холмщину, Надсяння. Символами трагічної долі українського населення на польсько-українському порубіжжі стали масові вбивства українців у села Сагринь (березень 1944 р.) і Павлокома (березень 1945 р.). Наслідки цієї трагедії, зокрема вкорінені тоді ненависть і недовіра, відчутні в українсько-польських відносинах дотепер.

Запитання і завдання

1. Назвіть збройні формування, які утворювали польський рух Опору. Схарактеризуйте їхні політичні платформи та діяльність.
2. Поміркуйте про причини кривавого українсько-польського конфлікту, який спалахнув під час Другої світової війни. Спробуйте дати йому історичну оцінку з перспективи сьогодення.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Розкрийте зміст поняття «рух Опору». Схарактеризуйте та порівняйте український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи спротиву на теренах України.
2. Поміркуйте про характер взаємин між різними течіями руху Опору на території України. Чи неминучим був конфлікт між ними? Відповідь обґрунтуйте.
3. Підготуйте письмовий нарис про внесок українського національно-визвольного руху в перемогу над нацизмом і про життєві долі його учасників.

§ 36. Вступ у війну США та формування антигітлерівської коаліції

1. Британсько-радянський договір про взаємодопомогу та Атлантична хартія. Військово-технічне та інформаційне співробітництво. Ленд-ліз

Початок німецько-радянської війни змусив Сталіна шукати підтримки на Заході. 12 липня 1941 р. було укладено договір про взаємодопомогу між Великою Британією і СРСР. У договорі йшлося про те, що жодна сторона не буде «ні вести, ні укладати перемир'я чи мирного договору [з Німеччиною] без взаємної згоди». Британсько-радянський договір про взаємодопомогу відкрив можливості для військово-технічного та інформаційного

співробітництва. Водночас Сталін скористався договором, аби поставити перед союзниками питання про відкриття Другого фронту на заході Європи. У вересні 1941 р. на конференції у Москві представники США й Великої Британії домовилися про розширення поставок озброєння, промислового обладнання і продовольчих товарів Радянському Союзу.

Першу за час війни зустріч американський і британський лідери – Франклін Делано Рузвельт і Вінстон Черчілль – провели на узбережжі Ньюфаундленду, у канадських водах, **9–12 серпня 1941 р.** Ця зустріч увійшла в історію як **Атлантична конференція** і мала далекосяжне історичне значення. По-перше, Рузвельт дав зрозуміти, що готовий надати американські війська для допомоги британцям у бойових діях. По-друге, було прийнято документ надзвичайної ваги – Атлантичну хартію, у якій було викладено принципи, що їх британський і американський керівники поклали в основу «своїх сподівань на краще майбутнє для світу». В Атлантичній хартії йшлося про недоторканність територій, право будь-якого народу обирати форму правління, рівноправне економічне співробітництво після війни, відмову від застосування сили в міжнародних відносинах, створення системи загальної безпеки та роззброєння.

Значну роль у допомозі країнам, які зазнали агресії, і у формуванні антигітлерівської коаліції відіграв американський закон про ленд-ліз, ухвалений Конгресом США в **березні 1941 р.** за ініціативою Рузвельта. Закон надавав право президентові передавати в борг або в оренду боєприпаси, стратегічну сировину, медикаменти, продовольство, військову інформацію й послуги, необхідні для ведення війни в будь-якій країні, захист якої мав «життєве значення для оборони США». Спочатку допомогу за ленд-лізом надавали Великій Британії (з квітня 1941 р.) і Китаю. На Радянський Союз дію закону про ленд-ліз було поширено в листопаді 1941 р., а окрему радянсько-американську угоду про взаємодопомогу у «веденні війни проти агресії» укладено в червні 1942 р.

Американські воєнні поставки отримували 42 країни. До кінця війни витрати США за ленд-лізом становили близько 50 млрд доларів. Із загальної суми допомоги Велика Британія й країни Британської Співдружності отримали близько 31 млрд доларів, Радянський Союз – 11 млрд, Франція – 3 млрд, Китай – 1,5 млрд. До СРСР було поставлено чимало літаків, танків, легкових джипів, вантажних автомобілів, зброї, вибухівки, товарних вагонів і локомотивів, радіолокаторів, двигунів, кольорових металів, черевиків, ковдр, продовольства. Існувало кілька маршрутів поставок: тихоокеанський, трансіранський, арктичний, чорноморський. Жоден з них не був безпечним. Найшвидшим (і найбільш ризикованим) шляхом були арктичні конвої. Подібну до ленд-лізу програму мала й Канада. Її поставки було спрямовано переважно до Великої Британії та СРСР.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте зміст і визначте історичне значення Атлантичної хартії 1941 р. Чому Атлантичну хартію, у якій йшлося про майбутній світовий порядок, вважають програмним документом антигітлерівської коаліції? На прикладі Рузвельта й Черчілля поміркують про роль національних лідерів в історії.
2. Схарактеризуйте американську програму допомоги країнам і народам антигітлерівської коаліції (ленд-ліз). Назвіть маршрути поставок.

2. Напад Японії на Перл-Гарбор і початок війни на Тихому океані

У той час коли німці, окупувавши Україну й Білорусь мерзли в траншеях і окопах поблизу Москви, на іншому кінці світу сталася подія, що за кілька днів дала Сталіну нового союзника, а Гітлеру – нового ворога. **7 грудня 1941 р.** японці бомбардували американський флот у Перл-Гарборі на Гавайських островах. І хоч раптовість цієї атаки стала для американців несподіванкою, назагал напад Японії можна було передбачити. «Тепер війна повна, коло замкнулося» – так в Європі сприйняли розгром американського флоту в Перл-Гарборі. Крім військових кораблів (зокрема, лінкора «Аризона») і літаків, американці втратили 2400 осіб убитими й 1200 пораненими.

Погляд історика

Здавалося, американці не вірили, що вони стануть жертвами японського нападу. ...Багато американців вважали, що найлогічнішим сценарієм буде напад японців на голландські чи британські колонії на сході, найімовірніше – пряма атака на багату на нафту нідерландську Індію. Але японці мислили більшими масштабами. Їхній напад на Перл-Гарбор посеред Тихого океану був спробою взагалі вивести Сполучені Штати з рівноваги...

Це була величезна помилка. Будучи далекими від пошуку виходу з конфлікту з Японією після атаки на Перл-Гарборі, американці керувалися почуттям праведного обурення, щоб помститися японцям. Заклик «Пам'ятайте Перл-Гарбор!» став бойовим кличем американських військ у наступній війні.

Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. Київ, 2010. С. 114.

Конгрес США 8 грудня 1941 р. оголосив війну Японії, а 11 грудня Німеччина та Італія, зв'язані з Японією союзницькими угодами, оголосили війну США. Із вступом США у війну американська адміністрація розгорнула програму переведення економіки на воєнне виробництво, збільшення армії, флоту й авіації. У країні оголошено загальну мобілізацію. Поси-

лено державне регулювання економіки. Дію законів проти трестів було призупинено. Уряд будував і передавав в оренду корпораціям заводи й промислові комплекси. Почалися роботи з виробництва атомної зброї. Уряд встановив контроль над цінами й заробітною платою, ухвалив закон про заборону страйків на військових підприємствах. Різко зросло й сільськогосподарське виробництво.

Після катастрофи Перл-Гарбора президент Рузвельт вжив заходів щодо посилення тихоокеанського флоту, перевів туди частину кораблів з Атлантики. У США розгорнули будівництво кораблів різних класів, особливо авіаносців. Японський флот, своєю чергою, готу-

Реєстрація американців японського походження для евакуації. Сан-Франциско, штат Каліфорнія, 25 квітня 1942 р.

вався до захоплення атола Мідвей (розташованого на північний захід від Гавайських островів), де містилася військово-повітряна база США. Японцям вдалося потопити американський авіаносець «Йорктаун», але більшого вони не досягли. Морська битва в районі атола Мідвей у **червні 1942 р.** між авіаносними флотами Японії й США завершилася поразкою японців. Об'єднаний флот Японії, втративши чотири важких авіаносці з більш як двома сотнями літаків і найкращих пілотів, а також крейсер «Мікумі», уже не зміг відновитися. Це був поворотний пункт у війні на Тихому океані.

Запитання і завдання

1. *Опишіть обставини нападу японських військ на американську базу в Перл-Гарборі. Чому цей напад змусив США вступити в Другу світову війну?*
2. *Поміркуйте про цілі війни Японії та США в тихоокеанському регіоні та її вплив на перебіг Другої світової війни загалом.*

3. Декларація Об'єднаних Націй (1942 р.). Тегеранська конференція

Військово-політичний союз держав і народів, що боролися під час Другої світової війни проти блоку Німеччини, Італії, Японії (тобто «держав Осі») та їхніх сателітів називають *антигітлерівською коаліцією*. Офіційною заявою про створення коаліції стала підписана у Вашингтоні **1 січня 1942 р.** декларація 26 держав, які назвалися Об'єднані Нації. Декларацію Об'єднаних Націй підписали президент США Ф. Д. Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчілль, представники СРСР і Китаю, а наступного дня представники ще 22 держав. У Декларації ці держави заявляли про визнання принципів Атлантичної хартії, зобов'язувалися використовувати усі військові та економічні ресурси в боротьбі проти «держав Осі», не укладати з ними ні перемир'я, ні сепаратного миру. У документі вказувалося, що Декларація відкрита для підписання іншими країнами, які можуть надати допомогу в боротьбі з агресією держав Троїстого союзу (відповідно до Берлінського пакту 1940 р.). До 1945 р. Декларацію підписали уряди ще 21 країни.

Важливе значення для зміцнення антигітлерівської коаліції й перемоги над Третім рейхом мали рішення Тегеранської конференції, яка відбулася **28 листопада – 1 грудня 1943 р.** Це була перша спільна зустріч керівників Великої Британії, СРСР і США – Ф. Д. Рузвельта, Й. Сталіна і В. Черчілля, так званої «Великої трійки». Особливо розраховував на цю зустріч Рузвельт, який раніше вже пропонував Сталіну зустрітися віч-на-віч, але той ставив умови: рішення про відкриття Другого фронту й визнання кордонів 1941 р. (ішлося насамперед про радянсько-польський кордон). Рузвельт мав іншу

Й. Сталін, Ф. Д. Рузвельт і В. Черчілль під час Тегеранської конференції. 1943 р.

мету: прагнув з'ясувати, чи піде Радянський Союз на те, щоб порушити договір про ненапад з Японією і вступити у війну в Азії на боці західних союзників, і чи готовий Сталін підтримати американські плани облаштування повоєнного світу (тобто політику, яка приведе до створення ООН). Місцем конференції за наполяганням з Москви було визначено Тегеран. Це місто приваблювало Сталіна не тільки завдяки близькості, а й тому, що там він міг почуватися в безпеці в добре захищеній резиденції радянського посольства.

На конференції розглядали питання координації воєнних дій проти нацистської Німеччини та її сателітів, а також післявоєнного устрою світу. Остаточо вирішено відкрити Другий фронт у Європі не пізніше травня 1944 р. Учасники досягли домовленості про вступ Туреччини у війну на боці антигітлерівської коаліції та про допомогу югославським партизанам. Радянська делегація заявила про готовність СРСР вступити у війну проти Японії після завершення воєнних дій у Європі. Питання про майбутній устрій Німеччини (вочевидь, усі хотіли поділити її на частини) було передано на вивчення консультативної комісії. Союзники погодили питання про передачу СРСР частини території Пруссії з портами Кенігсберг і Мемель (Клайпеда). Також досягнуто попередньої домовленості про встановлення кордонів Польщі по лінії Керзона на сході й по річці Одер на заході, тобто було вирішено пересунути Польщу на захід.

Погляд сучасника

9/XII. ...Передо мною фотографії з газет – конференція трьох союзних держав в Тегерані. Сталін – Рузвельт – Черчілль...

Я довго розглядав ці фотографії. Мені чомусь пригадалося, як колись у школі провадились бесіди по картинках. Я думав по фотографіях. Я читав їх замість статей. Я дивляюсь в кожне обличчя, в кожний ракурс, в одягу, в характер зморщок, в пози, в зачіски, в манери тримати ноги, руки, голову, в композиції фотографічні в цілому і в кожному постаті і у взаємини постатей...

Ось сидить «художній керівник» трагедії людства і в першу чергу трагедії руського й українського народів містер Рузвельт... Я бачу, що в нього гроші, реквізит, піротехніка. У нього багато благородства, довольства, спокою і величавої ясності бездоганно безпомилкової, задалегідь обрхованої з підведеним балансом страхової гри... Він воює капіталом. Його люде уміють умирати на війні! О! Вони вмирають в найменшому числі. Чого їм закривати животами амбразури ворожих кулеметів, як це роблять більшовики, що безумовно жити не вміли, бо хіба умови їх існування можна назвати життям?...

Черчілль сидів у своєму кріслі глибоко. Він потонув у ньому, убравши голову в плечі... Се сидить стара Англія, холодна, хижа, розумна. Вона зневажає нас... Очі її дивляться далеко в далечінь і вперед. У неї нема американського спокою. Вона неспокійна. Їй трудно... Старий авантюрист і пройдоха Черчілль готовий облетіти всю планету хоч п'ять раз, дістатися до самого диявола, скласти з ним угоду, продати йому душу, аби врятувати свою велику, мудру владичицю моря і земель Англію.

Сталін сидить на жертвовному кріслі. Він уперся в нього ногами й руками, мов на кораблі в шторм. Він окремиий. Він чужий. До нього нема щирого ставлення. Він один. Йому треба усміхатися. І він це робить з колосальний трудом... Хай ніхто мені не говорить, що на цій конференції була дружба, чи душевна єдність, чи солідарність життєвих планів. Ні, не було тут цього. Се різні світи, персоніфіковані в різних символічних постатях, сиділи на різних стільцях, думаючи різне зло про других во ім'я спасіння своїх держав од грози і розрухи. Трудно було бідному Сталіну у цім товаристві.

Довженко О. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповіді, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / у поряд., вступ. ст. та приміт. Р. Корогодського. Харків, 1994. С. 211–212.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні положення й визначте історичне значення Декларації Об'єднаних Націй 1942 р.
2. Назвіть обставини скликання та проаналізуйте рішення Тегеранської конференції 1943 р. Прочитайте наведений фрагмент зі щоденника О. Довженка й поміркуйте над сказаним у ньому. Спробуйте пояснити Довженкове бачення ситуації.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

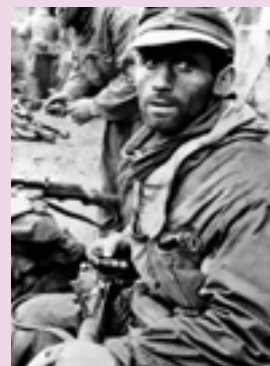
1. Схарактеризуйте воєнні й політичні обставини, які змусили США вступити в Другу світову війну. Як це позначилося на розстановці сил у світі й перебігу війни?
2. Розкрийте зміст поняття «антигітлерівська коаліція». Опишіть формування антигітлерівської коаліції. Поміркуйте про суперечності, які виникали всередині коаліції.
3. На основі тексту підручника та додаткової інформації підготуйте повідомлення про те, як під час Другої світової війни працювала програма ленд-лізу.

§ 37. Воєнні перемоги союзників у 1942–1945 рр.

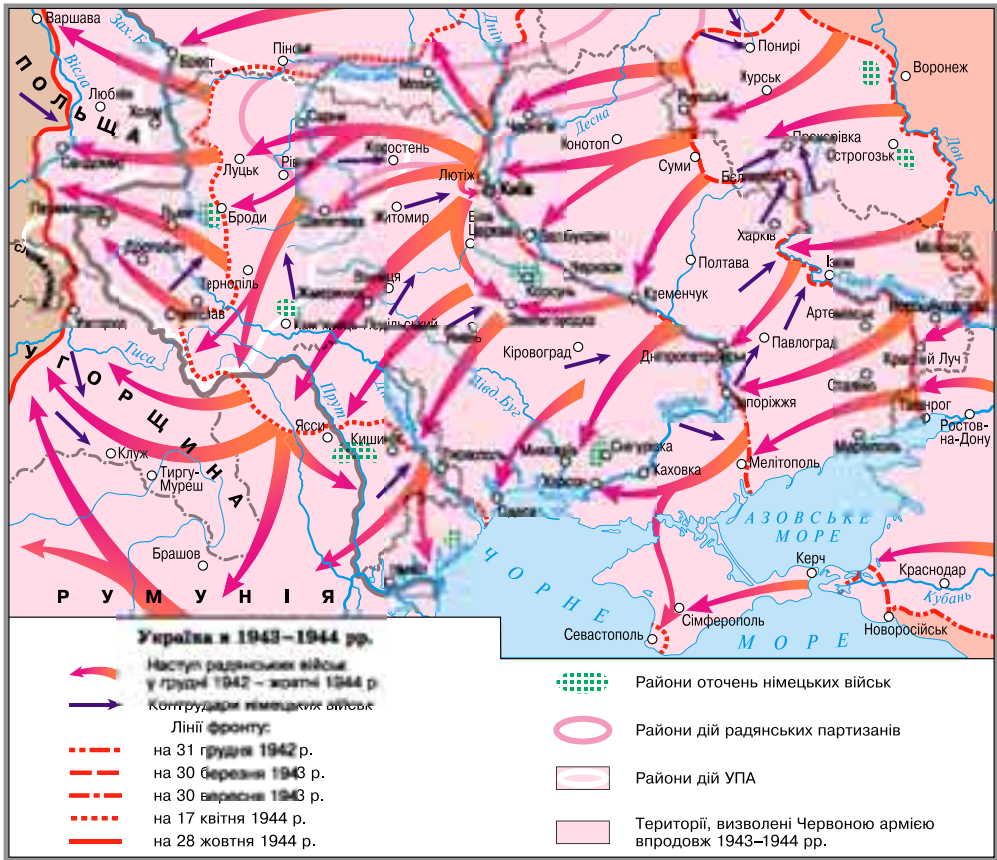
1. Докорінний перелом у німецько-радянській війні: битви під Сталінградом і на Курській дузі. Битва за Дніпро. Вигнання військ гітлерівської коаліції з України

Однією з найбільших у Другій світовій війні була Сталінградська битва – битва на Волзі. Вона мала дві частини. Перша – це наступ німецьких військ влітку 1942 р. і вихід їх до Волги й на Північний Кавказ, друга – контрнаступ радянських військ і розгром німецько-італійсько-румунсько-угорського угруповання на Волзі. Наступ німецьких військ на Сталінград розпочався в середині червня 1942 р. на далеких до нього підступах, коли п'ять добре озброєних німецьких армій і три армії союзниць – Італії, Румунії й Угорщини рушили з харківського напрямку й форсували Сіверський Донець і Дон. Для Червоної армії знову розпочалася чорна смуга. Некомпетентність керівництва, зокрема непідготовані контратаки, вкотре призвели до сотень тисяч полонених і величезних утрат техніки та зброї. Усе це стало наслідком помилки Сталіна, який вважав, що головний удар німецьких військ знову буде спрямовано на Москву. Однак наприкінці серпня 1942 р. німецьке військо вже було на околицях Сталінграда.

Сталінградська битва зачепила особисті амбіції диктаторів, а відтак перетворилася на символ боротьби двох тоталітарних режимів, протистояння їхніх лідерів. Після впертих і безплідних спроб штурмом скинути радянські війська у Волгу німецьке командування в середині жовтня віддало наказ про перехід до оборони. На той час воєнно-стратегічна ситуація змінилася на користь СРСР. Віддалені комунікації, розтягнутий фронт вимагали величезних зусиль німецьких тилових служб

Німецький солдат
поблизу Сталінграда.
1942 р.

і економіки. Мобілізації вичерпали німецькі підприємства, на місце кваліфікованих робітників ставали остарбайтери, тоді як радянська економіка нарощувала випуск військової продукції. Шляхом жорсткої дисципліни й експлуатації сталінський режим зумів за короткий час налагодити діяльність за Уралом потужного військово-промислового комплексу.

І сталося немислиме. **19 листопада 1942 р.** радянські війська перейшли поблизу Сталінграда в наступ і за лічені дні оточили 6-ту армію під командуванням Фрідріха Паулюса й частини 4-ї танкової армії Еріха фон Манштейна. Гітлер наказав військам триматися до останнього. Але це не могло тривати безмежно. Паулюс капітулював 2 лютого 1943 р. Людські втрати з двох боків були величезні й вимірювалися сотнями тисяч. Від такої поразки вермахт оговтатися не зміг. Але й радянські війська було вичерпано. Спроби розгорнути широкий наступ з кількох позицій, зокрема в районі Харкова, успіху не мали. На деякий час на фронті настало затишшя. Обидві сторони готувалися до реваншу: одна за поразку біля Сталінграда, друга – за невдачу поблизу Харкова.

Улітку 1943 р., після кількомісячного затишшя, радянсько-німецький фронт під сильними ударами знову захитався. У липні–серпні розігралася Курська битва. Німецьку оборону було зламано. 23 серпня німці залишили Харків. У вересні Червона армія вже була в Ніжині. Шлях на Київ – відкрито. Так Курська битва переросла в битву за Дніпро, одну з найкривавіших воєнних операцій світової історії. Лінії захисту по р. Дні-

Радянські солдати готують плоти для переправки через Дніпро. 1943 р.

Повернення до Києва. Малюнок Г. Малакова

про німецьке командування надавало особливого значення, називаючи «Східним валом». У результаті літньо-осіннього наступу Донбас і все українське Лівобережжя було відвойоване в німців. Радянські війська захопили кілька плацдармів на правому березі Дніпра і **6 листопада 1943 р.** ціною величезних невинуватих втрат повернули собі Київ. Наступ на місто мав конче завершитися до «річниці Великого Жовтня». Попри те що вермахт контролював більшу частину Правобережжя, усі розуміли, що просування Червоної армії на захід – лише справа часу.

У ході боїв за Україну більшовики розгорнули гру на національних почуттях українців. У жовтні 1943 р. засновано орден Богдана Хмельницького, колишні Воронежський, Степовий, Південно-Західний, Південний фронти отримали назви 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів. Вони були українськими не лише за назвою: у деяких арміях українці становили **60–80 %**. Солдатам на марші дозволили співати українські пісні. Більшовики намагалися привернути на свій бік і українську інтелігенцію: Максима Рильського обрали академіком, на посаду голови президії Верховної Ради УРСР планували Олександра Довженка, почали звільняти з ув'язнень репресованих діячів культури. Пропаганда поширювала чутки, що після війни буде ліквідовано колгоспи й українці матимуть більші права. У той час гнучкість політики Москви різко контрастувала з нацистською непоступливістю.

Остаточне вигнання військ гітлерівської коаліції з України відбулося в 1944 р. Ще в січні-лютому було проведено Корсунь-Шевченківську операцію, яка завершилася оточенням значного угруповання німецьких військ. У квітні-травні радянські війська звільнили Крим і вийшли до кордонів України на півдні (на лінію Сучава-Ясси-Дубоссари-Тираспіль-Акерман). У червні розгорнуто наступ на радянсько-німецькому фронті від Карелії на півночі до Дунаю на півдні. До кінця **жовтня 1944 р.** у результаті Львівсько-Сандомирської, Ясько-Кишинівської й Карпатсько-Ужгородської операцій німецькі війська вигнано з України. Літню кампанію 1944 р. було сплановано краще за попередні, хоча консерва-

Зустріч з батьком. Малюнок Г. Малакова

тивність і некомпетентність деяких радянських командирів надалі призводила до непомірних втрат. Бойова ефективність німецьких солдатів переважала радянську: згідно з калькуляціями військових істориків у 1943 р. 100 німецьким солдатам умовно відповідав еквівалент у 264 радянських солдати, а під кінець 1944 р. – на 100 німців припадало 163 радянці.

Погляд сучасника

Щойно було визволено Київ, батько... став просити своє начальство дозволити побачення з родиною у Києві. Особливо, коли 26 листопада довідався, що ми всі живі, став просити перевести його на військову службу як «нестройовика» до будь-якої військової установи до Києва.

У листі від 2 лютого 1944 року батько пише, що його начальник не проти того, аби перевести його в Київ, та дає «найкращу характеристику, але його зупиняє запитання: як вела себе родина?». Тобто потрібні довідки про політичну поведінку його дружини, нашої мами, про «можливі зв'язки з профашистськими елементами» під час німецької окупації...

7 лютого 1944 року наш кербуд Т. Є. Тимошенко видала мамі характеристику, завірену секретарем райжитлоуправління, де, зокрема, писалося, що «за всіма даними (особистому спостереженню, опитуванням сусідів) гр. Малакова Є. К. у період окупації переживала великі матеріальні труднощі, але ані допомоги, ані особистих знайомств із фашистами та їхніми посіпаками (поліцейськими, гестапівцями тощо) не мала. Гр. Малакова Є. К. разом із відданими патріотами чекала приходу наших військ, уникаючи будь-що примусової фашистської евакуації, незважаючи на репресії та погрози з боку загарбників».

Малаков Д. *Кияни. Війна. Німці. Київ, 2010. С. 213–214.*

Погляд історика

Не дивлячись на загалом негативне ставлення українського населення до німецького окупаційного режиму, повернення радянської влади сприймалося в Україні досить неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і були фактично приречені нацистською політикою на вимирання, повернення радянської влади означало відродження надії на життя. Навіть роль «гвинтика» у сталінській тоталітарній системі виглядала значно привабливіше порівняно з перспективою залишитися назавжди німецьким рабом, представником нижчої раси...

З іншого боку, чимала частина населення без особливого оптимізму очікувала на повернення сталінського режиму. До неї належали не лише ті, хто активно допомагав німцям. Розплати побоювались і сотні тисяч чоловіків, які лишилися в Україні у 1941 році, і жінки, які жили з німцями, і понад 100 тис. членів компартії, які не пішли до партизанських загонів, і окремі етнічні групи, та навіть народи. Українське селянство також було схвильоване поверненням сталінської влади, передусім через перспективу повернення до старої колгоспної системи. Такі настрої уповні вкладалися у сентенцію, поширену у селах на початку 1943 року щодо німців і більшовиків: «Дай, Боже, щоб це минулося, а те не вернулося».

Гриневич В. *Український вимір війни та пам'яті про неї // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків / упоряд. та редактує матеріалів Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканік. Львів, 2012. С. 58–59.*

Запитання і завдання

1. Чому Сталінградську битву історики вважають початком докорінного перелому в німецько-радянській та Другій світовій війні? Використовуючи карту, опишіть звільнення України від військ гітлерівської коаліції.
2. Поміркуйте про настрої населення України, з якими воно зустрічало Червону армію і повернення радянської влади. Відповідь обґрунтуйте посиланнями на раніше вивчений матеріал з історії.

2. Поразки німців та їхніх союзників у Північній Африці, Італії, на Тихому океані

Упродовж літа–осені 1942 р., одночасно зі Сталінградською битвою, запеклі бої розгорнулися в Північній Африці, головню на території Єгипту. Тут німецько-італійським військам під командуванням Ервіна Роммеля протистояли британські сили під орудою Бернарда Лоу Монтгомері. У листопаді 1942 р. британські війська завдали вирішального удару на захід від Ель-Аламейна (поблизу Александрії). Перемога під Ель-Аламейном стала переломним моментом під час Північноафриканської кампанії. Тоді ж в Африці висадилися британсько-американські війська під командуванням Дуайта Ейзенхауера. Після незначного спротиву спочатку капітулювали (і приєдналися до західних союзників) збройні сили режиму Віші в Алжирі й Марокко, а згодом – італійсько-німецькі війська в Тунісі. До травня 1943 р. Північна Африка була в руках британсько-американських сил.

У липні 1943 р. британсько-американські війська під командуванням Д. Ейзенхауера при підтримці флоту й авіації висадилися на Сицилії. Подолавши опір італійсько-німецьких військ, союзникам вдалося захопити острів, що став плацдармом для висадки на материкову частину Італії. 25 липня 1943 р. за наказом італійського короля Віктора-Еммануїла III було заарештовано Б. Муссоліні. Прем'єр-міністром країни став маршал П'єтро Бадольо (свого часу відзначився воєнними злочинами в Ефіопії, але не був покараний), уряд якого уклав перемир'я з державами антигітлерівської коаліції, а згодом оголосив війну Німеччині. Зважаючи на таку ситуацію, німецьке командування перекинуло в Італію додаткові дивізії, які роззброїли італійську армію й зайняли більшу частину країни. На окупованій території в північній і частково центральній Італії було знову сформовано уряд на чолі з Б. Муссоліні, якого звільнили німецькі десантники. Резиденцією уряду стало містечко Сало, а маріонеткова держава отримала назву Італійська соціальна республіка (її називали Республіка Сало).

У тихоокеанському регіоні розгорталися бойові дії між японцями та американцями. Японія провадила бойові дії під гаслами «Азія для азіяців», «Визволення від білого імперіалізму». Спочатку успіхи японських військ у Тихому океані були вражаючими. Однак у результаті поразки від американських сил біля атолу Мідвей (у червні 1942 р.) Японія втратила стратегічну ініціативу й перейшла до оборони. Американське командування вдалося до тактики «стрибків по островах» – захоплення окремих стратегічних пунктів без повного витіснення противника з окупованих територій. У жовтні 1944 р. японське командування втратило в морській битві в районі Філіппінських островів майже половину флоту й більшу частину авіації. Від того часу японці стали використовувати проти американських кораблів літаки з пілотами-смертниками – «камікадзе», намагаючись психологічно вразити американських моряків.

Бернард Лоу
Монтгомері

Дуайт Ейзенхауер
у Тунісі

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте поразки німецьких, італійських і японських військ у Північній Африці, Італії й Тихому океані.
2. Прокоментуйте висловлювання В. Черчилля, що битва за Ель-Аламейн фактично знаменувала «поворот долі» і що після неї «ми не мали жодної поразки». Поміркуйте, як перемоги антигітлерівської коаліції в Північній Африці, Італії та Тихому океані позначилися на загальній ситуації Другої світової війни.

3. Відкриття Другого фронту в Європі. Бойові дії в Центральній та Західній Європі в 1944–1945 рр.

Питання про Другий фронт від 1941 р. було одним з найважливіших у відносинах держав антигітлерівської коаліції. Сталін домагався його найшвидшого відкриття, тоді як об'єднане союзне командування виходило з необхідності ретельної підготовки цієї складної операції. Першу спробу вивчити можливості висадки союзних військ на північному узбережжі Франції здійснило англійське командування в серпні 1942 р. обмеженими силами англійських, американських, канадських і французьких солдатів. Однак десант протримався півдня, зазнав значних втрат і був скинутий у море. Розробка реалістичного плану (його названо операцією «Оверлорд») вступила в завершальну стадію на початку 1944 р., відразу після Тегеранської конференції, коли верховний штаб союзних сил очолив американський генерал Д. Ейзенхауер. Його план базувався на поєднанні сил десанту з безумовною перевагою авіації й флоту. Висадка союзних військ у Нормандії почалася на світанку **6 червня 1944 р.**

Намірам союзників протистояв німецький план захисту «Атлантичного валу». Попри грізну назву, ця система оборони була нетривка, розтягнута на сотні кілометрів. До того ж німецьке командування ніяк не могло визначити місце головного удару союзників. Після висадки в Нормандії британсько-американські й канадські війська вели важкі бої, аби зламати опір німецьких частин. У серпні 1944 р. відбулася висадка повітряного й морського десантів ще на південному узбережжі Франції. Ейзенхауер наполягав на захопленні порту Марсель, щоб налагодити доставку у Францію додаткових сил і матеріалів, необхідних для розвитку удару в глиб Німеччини. Під кінець серпня було звільнено Марсель, Париж, а на початку вересня – Ліон і Брюссель. У розпал розгортання Другого фронту 20 липня 1944 р. заявила про себе й опозиція гітлерівському режиму, яка виірвала у вищих колах німецького офіцера, серед інтелігенції, у дипломатичних та інших державних службах. Невдалий замах на Гітлера вчинив полковник генерального штабу Клаус Шенк фон Штауфенберг.

Німецькі війська терпіли поразки й на Італійському фронті, де в результаті перемоги під Монте-Кассіно військам союзників вдалося на початку червня 1944 р. зайняти Рим. Трохи згодом, у другій половині 1944 р., радянські війська вступили на територію країн Центрально-Східної Європи – Румунії, Угорщини, Польщі. На початку серпня 1944 р. у Варшаві розпочалося антигітлерівське повстання (операція «Буря»), проте повсталі не дочекалися допомоги від радянської армії, у результаті чого повстання було жорстоко придушене. У вересні радянські війська вступили на територію Болгарії і зайняли її столицю – Софію. Тоді ж капітулювала Румунія, підтвердивши передачу СРСР території Бессарабії та Північної Буковини. У жовтні Червона армія разом із частинами На-

родно-визвольної армії Югославії вигнали німецькі війська з Белграда. У квітні 1945 р. радянські війська зайняли Угорщину й Австрію. У травні частини Червоної армії увійшли в Прагу, звільнену вже на той час чеськими повстанцями спільно із частиною Російської визвольної армії, яка схилилася на бік повстанців.

Погляд історика

Завершальний етап війни у Європі характеризувався надзвичайною політизацією дій як союзних лідерів на заході, так і радянського керівництва на сході. Походом на Балкани, що не мав жодного воєнно-стратегічного значення, окрім протистояння планам Черчілля, Сталін прагнув забезпечити собі політичні переваги після завершення війни в ході повоєнного врегулювання в Європі. Своєю чергою Черчілль також мріяв про те, щоб союзники першими опинилися у Відні й Берліні і таким чином мали переваги у повоєнному врегулюванні проблем Німеччини та країн Дунайської зони. Політичне змагання характеризувало й дії у Франції, де всупереч амбіціям Рузвельта виростала авторитетна політична фігура Шарля де Голля.

Особливо ці суперечності виявилися під час розробки й проведення операції по визволенню Парижа. Ейзенхауер спочатку зовсім не планував вести бої за Париж, лише прагнув обійти його. Але оскільки Париж для французів був не лише місцем перебування уряду, а й символом національної величі, духовним центром країни і вузловим пунктом її комунікацій, вони прагнули звільнити його своїми силами.

Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія. Київ, 1995. С. 121.

Запитання і завдання

1. *Опишіть відкриття західноєвропейського (так званого Другого) фронту. Назвіть основні бойові дії, що були пов'язані з Другим фронтом у 1944 р.*
2. *Проаналізуйте слова угорського письменника Шандора Марай, у будинку якого жили радянські солдати: «...цей молодий солдат приніс і своєрідне визволення, порятунку від нацистського терору. Однак свободи він принести не міг, бо не мав її сам».*

4. Українці у військових формуваннях держав антигітлерівської коаліції. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Україна перебувала у вирі подій Другої світової війни. Руйнівні бойові дії двічі прокотилися українською територією. Наслідком зіткнення тут тоталітарних режимів стали величезні руйнування й небачені жертви як серед військових, так і цивільного населення. Українці воювали в різних арміях світу (на фронтах від Атлантики до Тихого океану і від Норвегії до Єгипту), були учасниками руху Опору й зробили значний внесок у перемогу над нацизмом. Українець Олексій Берест був одним з тих, хто встановив радянський прапор над Рейхстагом у Берліні, а українець Майкл Стренк – одним із шести американських морських піхотинців, що підняли прапор Сполучених Штатів над Іводзімою.

У Червоній армії було понад 6 млн українців (кожен п'ятий або шостий радянський солдат походив з України), у лавах армій союзників – ще близько 250 тис., зокрема у складі Війська Польського (у 1939 р.) – 120 тис., армії США – 80 тис., збройних сил Великої Британії – 45 тис., французькому війську – 6 тис. Україна дала Червоній армії 7 командуючих фронтами та арміями, 200 генералів. На борту лінкора «Міссурі» українець генерал Кузьма Дерев'янка підписав від імені СРСР акт про ка-

пітуляцію Японії, який завершив Другу світову війну. В американському, британському і французькому військах воювали головно представники української діаспори. Багато з них нагороджено найвищими військовими відзнаками. Активним чинником руху Опору була Українська повстанська армія, єдина у війні збройна сила, яка виступала під українським національним прапором.

Українцями за походженням були близько 3 тис. солдатів польського корпусу генерала Владислава Андерса, хоча не всі з них з різних міркувань підкреслювали свою етнічну й релігійну приналежність. Назвавшись поляками, вони у складі 75-тисячної добровольчої польської армії пройшли нелегкий шлях від туркестанського міста Красноводськ через Іран, Ірак, Сирію, Лівію, Судан, Єгипет, щоб узяти участь у бойових діях за звільнення Італії від фашистів (зокрема, в битві під Монте-Кассіно). Гірська місцевість Монте-Кассіно, де розташовувався один з найстаріших у Європі монастирів, лежала над стратегічною дорогою і залізничною колією Неаполь–Рим. Українця Володимира Яніва за мужність і героїзм у боях за Монте-Кассіно було нагороджено орденом *Virtuti Militari*. Деякі українці в лавах армії Андерса виношували ідею сформувати окремий український національний підрозділ. Визнанням внеску українців у перемогу над нацизмом стало включення України до складу держав – засновниць Організації Об'єднаних Націй (1945 р.).

Запитання і завдання

1. Назвіть приклади участі українців у військових формуваннях держав антигітлерівської коаліції.
2. Зберіть додатковий матеріал, який стосується участі українців у військових формуваннях держав антигітлерівської коаліції. Підготуйте його презентацію.

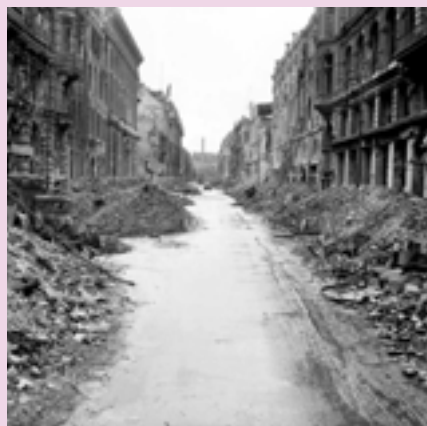
5. Ялтинська конференція. Битва за Берлін і капітуляція Німеччини

Німецькі війська чинили запеклий опір, намагаючись переламати хід війни в Європі. Вони завдали удару силам антигітлерівської коаліції в Арденнах. Це змусило Червону армію в січні 1945 р. розпочати Вісло-Одерську операцію. Південніше розгорнулася битва за Будапешт. У лютому радянські війська форсували р. Одер, що за 100 км від Берліна. Водночас союзницька авіація завдала потужних бомбових ударів по німецьких містах, з яких найбільших руйнувань зазнав Дрезден. Була впевненість у перемозі, хоч і не було зрозуміло, особливо у війні з Японією, наскільки швидко і якою ціною цю перемогу буде здобуто.

Що ближче видніло завершення війни, то гострішою ставала боротьба за повоєнне майбутнє Європи і то безжальнішими політичні торги долями цілих народів. Тільки невиправні оптимісти могли очікувати, що невдовзі у світі запанує мир і злагода. **4–11 лютого 1945 р.** відбулася найзнаменніша за весь час війни зустріч «Великої трійки» – Ялтинська конференція – Й. Сталіна, Ф. Д. Рузвельта, В. Черчілля. Учасники конференції узгодили плани дій на завершальному етапі війни, ухвалили рішення про поділ Німеччини на зони окупації, заявили про намір знищити німецький мілітаризм і стягувати з Німеччини репарації. Було вирішено скликати 25 квітня 1945 р. міжнародну конференцію в Сан-Франциско для створення Організації Об'єднаних Націй. СРСР дав згоду вступити у війну проти Японії через два–три місяці після закінчення бойових дій у Європі.

Руїни Рейхстагу. Червень 1945 р.

Центр Берліна. Липень 1945 р.

Найскладнішим стало польське питання, бо йшлося про повоєнний політичний устрій у Польщі й радянсько-польський кордон. По суті, це було й українське питання, бо від його вирішення залежала західна межа УРСР. Західні союзники чинили тиск на польський еміграційний уряд у Лондоні, змушуючи його до поступок. Було вирішено, що основу польського уряду становитиме люблінський (контрольований з Москви) Польський комітет національного визволення з включенням «демократичних» польських лідерів з-за кордону і з Польщі. Західні союзники вважали, що таке розв'язання дасть змогу Польщі бути «незалежною і вільною». Але насправді це означало, що повоєнна Польща буде належати до радянської сфери впливу. Учасники зустрічі дійшли згоди, що радянсько-польський кордон проходитиме по так званій лінії Керзона з деякими відступами на користь Польщі.

У березні–квітні 1945 р. війська союзників досягли значних успіхів. Проти ночі на 23 березня американські війська вийшли на р. Рейн. Рухаючись звідти у східному напрямку, британсько-американські війська вже не зустрічали серйозного опору і швидко досягли р. Ельби, де 25 квітня зустрілися з радянськими частинами поблизу м. Торгау. 16 квітня Червона армія розпочала наступ на Берлін. За два тижні запеклих боїв берлінське угруповання німецьких військ було розчленовано. В умовах неминучої поразки Гітлер вчинив самогубство. 2 травня гарнізон Берліна капітулював. **8 травня 1945 р.** у берлінському передмісті Карлсгорсті представники німецького командування на чолі з фельдмаршалом Вільгельмом Кейтелем підписали Акт про беззастережну капітуляцію, яку прийняли представники Великої Британії, Франції, СРСР і США.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте рішення Ялтинської конференції 1945 р. Прокоментуйте твердження історика: «Ялтинська конференція в уяві багатьох людей стала символом того, що з наближенням війни до кінця з брудними справами буде покінчено – з тими брудними справами, що затьмарювали благородну загалом справу боротьби з нацизмом. Але все було не зовсім так» (Л. Різ). У чому розходилися інтереси учасників антигітлерівської коаліції в питаннях післявоєнного устрою світу?
2. Опишіть завершення воєнних дій у Європі під час Другої світової війни.

6. Потсдамська конференція. Атомне бомбардування Хіросіми й Нагасакі. Капітуляція Японії

Після закінчення війни у Європі в центрі уваги світової громадськості на деякий час став Потсдам, сильно зруйноване містечко неподалік Берліна. Тут із **17 липня по 2 серпня 1945 р.** відбулася остання конференція глав урядів союзних держав у Другій світовій війні – Гаррі Трумена (як віце-президент він замінив Рузвельта, який помер), Й. Сталіна й В. Черчилля, якого згодом за результатами виборів замінив Клемент Еттли. Зустрічі передувало дві важливі події: західні держави визнали польський уряд (фактично сформований під радянським контролем) й американці провели випробування ядерної бомби. Головним питанням Потсдамської конференції стала доля переможеної Німеччини та її сателітів і встановлення загального миру. Союзники досягли згоди щодо програми «чотирьох Д» – денацифікації, демілітаризації, демократизації й декартелізації Німеччини. Було ухвалено рішення створити Міжнародний трибунал для суду над воєнними злочинцями. На конференції визначено західні кордони Польщі по лінії Одер–Нейсе і включено до її складу територію колишньої Східної Пруссії.

Під час Потсдамської конференції було прийнято декларацію з вимогою беззастережної капітуляції Японії. Однак японський прем'єр-міністр Кантаро Судзукі відхилив ультиматум союзних держав. **8 серпня 1945 р.** війну Японії оголосив СРСР, війська якого наступного дня розпочали воєнні дії проти Квантунської армії на кордонах з Маньчжурією і Північною Кореєю, а також на Сахаліні й Курильських островах. Водночас **6 і 9 серпня** американські літаки скинули атомні бомби на японські міста Хіросіму й Нагасакі, що призвело до величезних людських жертв (понад 125 тис. осіб). Історики сперечаються про мотиви, які змусили Трумена застосувати ядерну бомбу. На думку одних, він прагнув продемонструвати Сталіну нову могутню зброю, других – хотів закінчити війну якомога швидше й уникнути необхідності для американців висаджуватися на Японські острови.

Так чи інакше, у цьому становищі японський імператор Гірохіто невдовзі оголосив про капітуляцію Японії. У зверненні до японського народу, який уперше почув голос свого монарха, він сказав: «Якщо ми будемо продовжувати боротьбу, це може призвести тільки до цілковитого занепаду і знищення японської нації, а можливо, і повного зникнення

Хіросіма після атомного бомбардування. 1945 р.

Мати з дитям у Хіросімі. 1945 р.

людської цивілізації. Ми вирішили прокласти шлях до великого миру для всіх майбутніх поколінь, витримавши те, чого не можна витримати, і стерпівши те, чого не можна стерпіти». Японські війська в усій Азії й на островах західної частини Тихого океану мусили скласти зброю. **2 вересня 1945 р.** на палубі американського лінкора «Міссурі» було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Друга світова війна завершилася.

Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте рішення Потсдамської конференції 1945 р. Поясніть сутність денацифікації, демілітаризації, демократизації й декартелізації Німеччини, про що йшлося на Потсдамській конференції.*
2. *Опишіть завершення Другої світової війни. Поміркуйте про наслідки атомного бомбардування японських міст.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Використовуючи карту, узагальніть хід бойових дій на фронтах Другої світової війни в 1942–1945 рр. Опишіть вигнання німецьких військ з території України.
2. Визначте основні питання, які впродовж війни виникали перед антигітлерівською коаліцією. Поміркуйте про причини суперечностей між учасниками коаліції.
3. Підготуйте матеріал про бойові дії під час Другої світової війни на території рідного краю. Зберіть свідчення очевидців тих подій.

§ 38. Економічне та суспільне життя під час війни. Наслідки Другої світової війни для України

1. Переорієнтація економік воюючих держав на воєнні потреби та її соціальні наслідки

У країнах, які готували війну, військова промисловість ще раніше стала основою економіки. У 1939 р. у загальній вартості валової продукції Німеччини частка військової промисловості становила 80 %. Основну роль у військово-промисловому комплексі відіграло машинобудування, зорієнтоване на виробництво військової техніки та зброї. Військові успіхи Німеччини на початку війни дали можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, депортованих з окупованих країн. Попри мілітаризацію, німецька економіка не могла повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. Німеччина відчувала серйозні труднощі в усіх галузях господарства. Порушилися економічні зв'язки, бракувало сировини, палива, людських ресурсів, фінансів.

Японія, яка виступила у війні на боці гітлерівської коаліції, також мала на початковому етапі війни значний успіх – захопила Філіппіни, Бірму, Індонезію, В'єтнам та інші території. У 1941–1942 рр. вона, маючи запаси продовольства, паливно-енергетичних ресурсів, рідкісних металів, успішно вела війну із США. Війна сприяла перетворенню Японії на індустріально-аграрну державу: суттєво збільшилася частка важкої промисловості, зросла концентрація виробництва (зміцнилися компанії «Міцубісі», «Сумітомо», «Міцуді»). Однак витримати тривале суперництво з американ-

Виробництво снарядів у радянському тилу

ською військовою й економічною потугою Японія не змогла.

Радянський Союз теж готувався до війни. У 1930-х роках уряд активно створював (вдаючись до насильства і брутального примусу власних громадян) військову промисловість, будуючи плани переможної війни на чужій території. Однак ситуація розвивалася по-іншому. Фактично радянську воєнну економіку було створено заново в глибокому тилу з обладнання евакуйованих заводів і підприємств. Спочатку наслідки евакуації здавалися

жахливими: рівень виробництва провідних галузей промисловості суттєво знизився. Фронт деякий час майже не отримував танків, літаків. Але поступово становище змінювалося на краще. Більшість евакуйованих підприємств почала давати продукцію навесні 1942 р.

У надлюдському напруженні працювало сільське населення. Тракторів, механізмів було обмаль. На польових роботах використовували корів, а нерідко впрягалися самі жінки й підлітки. Майже все вирощене забирала держава. Такою ціною армія й міста забезпечувалися сільськогосподарською продукцією. Радянська тилова економіка ґрунтувалася також на праці мільйонів в'язнів ГУЛАґу, серед яких чисельною групою були українці. В'язні працювали переважно у видобувній промисловості й на капітальному будівництві. Здебільшого їхнє становище було страхітливим. Вони тисячами гинули від голоду, хвороб і виснаження. Багато з них прагнуло потрапити на фронт, погоджуючись воювати навіть у штрафних підрозділах.

Поряд з руйнуваннями війна відкривала можливості для технічних досягнень, вивільняла громадську активність, увиразнювала людські можливості. Значний внесок у воєнну економіку зробили українські вчені. Колектив Інституту електрозварювання АН УРСР на чолі з Євгеном Патоном застосував довоєнні розробки для налагодження автоматичного зварювання корпусів танків. Також українські вчені розробили нові методи виплавки броньованих сталей, вдосконалили чимало конструкцій зброї й військової техніки. Лікарі повернули до життя сотні тисяч воїнів. Дослідники Інституту клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом Олександра Богомольця розробили нові методи лікування інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань.

Величезних збитків у війні, незважаючи на економічний потенціал, зазнали Велика Британія й Франція. Вони втратили значну частину торговельного та військово-морського флоту (Франція майже весь), суттєво скоротилося (у випадку Великої Британії попри значне збільшення випуску військової продукції) промислове й сільськогосподарське виробництво, у Франції було зруйновано більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів, девальювали національні валюти, зменшилися капіталовкладення за кордоном. Війна дала поштовх до розпаду британської та французької колоніальних систем, що теж ускладнило економічне становище метрополій.

Єдиною державою, яка під час війни зміцнила економіку, були США. Ще до вступу в війну (у грудні 1941 р.) США надавали в позику чи оренду зброю, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам антигітлерівської коаліції. Ленд-ліз, як було названо масштабну допомогу США країнам-союзникам, став одним з найбільших джерел збагачення держави. Програма забезпечила масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку. Промислове виробництво США в 1939–1944 рр. зросло більш ніж удвічі. У розпал війни Сполучені Штати давали 60 % промислового виробництва світу. Частка США у світовому експорті зростає з 14 до 33 %. У 1944 р. американський долар став головною валютою міжнародних платежів і розрахунків.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте економічний стан у результаті війни ключових держав світу. Визначте особливості воєнних економік окремих держав.
2. Поміркуйте, як воєнна економіка впливала на суспільство загалом: які відкривала можливості і які ставила обмеження?

2. Жінки та підлітки на фронті та в тилу

Хоча радянська влада не визначила чіткої позиції щодо ролі жінок у майбутній війні, передовсім у бойових діях, вона не заперечувала проти їхньої добровільної участі, підставою для якої було дозволене державою навчання багатьох жінок певним навичкам військової підготовки разом з патріотичним вихованням. У результаті близько 800 тис. радянських жінок взяло участь, переважно за власним бажанням, у бойових діях у складі Червоної армії. З одного боку, радянська влада не мала програми використання жінок у військових підрозділах, а з другого – відкривши доступ і заохотивши долучитися до сфери військових, спортивних і технічних практик, сприяла добровільному прийняттю жінками цієї ролі.

В УПА, де більшість командирів не схвалювала участь жінок у боротьбі, на початках жінки виконували допоміжні функції. Були санітарками, медсестрами, лікарями в Українському Червоному Хресті, який діяв підпільно. Багато жінок належало до господарських структур ОУН, які забезпечували УПА провіантом, одягом, взуттям, засобами особистої гігієни. На Різдво й Великдень готували повстанцям подарунки. Пели шкарпетки й шалики, вишивали хустинки. Господині в селах прали білизну, готували продуктові пакунки, гарячі страви для «хлопців з лісу». Наприкінці 1944 р., коли радянські війська витіснили німецьку армію з України й розпочали мобілізацію місцевих чоловіків, командири УПА мусяли переглянути тактику щодо участі жінок у визвольному русі. Їх почали залучати як кур'єрок-зв'язкових, агенток, інформаторок-розвідниць, пропагандисток. Жінки в УПА були також друкарками, секретарками (писали звіти з боїв).

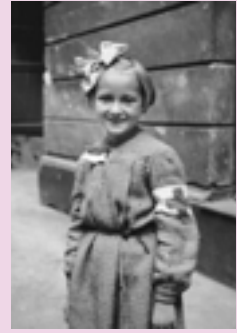
Мобілізаційні можливості радянської влади, які охоплювали промислову і (пара)мілітарну сфери, було випробовано ще перед війною. І вони знайшли певну кількість прихильниць, переважно серед міської молоді, яка отримала освіту за більшовицької влади й була виразницею радянської ідентичності. Передвоєнний досвід залучення жінок у виробництво став основою використання їхньої тилової праці на потреби фронту під час війни. За роки війни жінки стали незамінною виробничою силою, працюючи

Снайперка Людмила Павличенко

Упівка Калина Лукань
(Галина)

Дівчинка-санитарка
під час Варшавського
повстання. 1944 р.

в найважчих галузях промисловості. У важкій промисловості (і не тільки) вони швидко освоювали «чоловічі» спеціальності: забійників, слюсарів, фрезерувальників, електрозварників. На деяких промислових і видобувних підприємствах половину робіт виконували жінки. Працівники сільського господарства також були укомплектовані з жінок, підлітків, людей похилого віку, осіб з інвалідністю. Тут жінки становили понад 80 % трудівників, опановуючи професії трактористів, комбайнерів, механізаторів.

Життя тривало й на територіях, окупованих німцями. Тут досвід жінок був дуже різним. У містах, особливо великих (як Київ чи Харків), вижити було складно через брак продуктів. Значно легше із цього погляду жилося в селах. На стосунки окупантів з місцевим населенням впливала наявність партизанських і підпільних рухів: що більшою була їхня активність, то жорсткішою політика окупаційної влади. Основними жіночими способами протидії владі були пасивний спротив (приховування майна, харчів), активний спротив («бабські бунти») і відстоювання прав у межах закону. Були й такі, що наважувалися стати підпільницями. «Вартість» життя була найнижчою в зоні військової адміністрації. Жінок-єврейок очікувала переважно загибель. Частина жінок, які фізично перебували в зонах окупації, фактично не відчували окупації як такої, вона не заторкнула їх безпосередньо. Деякі сільські мешканки через особливості адміністративного устрою окупаційного режиму так до ладу і не бачили німців.

Военної статистики, яка стосується дітей, немає. Та й поняття дитинства набуло в роки війни іншого значення. Дітям війни рано довелося ставати дорослими. Водночас цей досвід втраченого дитинства був дуже різним – від важкої праці на виробництві до боротьби з ворогом зі зброєю в руках. Часто в 14–15 років діти вже самі починали працювати, як дорослі: на заводах, у полі, на фермі або в госпіталі. На фронті нерідко воювали підлітки 13–15 років. Переважно це були сироти. Діти, які залишилися в зруйнованих містах і селах, ставали безпритульними, приреченими на голодну смерть. Таких дітей на окупованій території могли відправити до концтабору чи вивезти на роботу в Німеччину. Солдати підбирали голодних і обдертих хлопчиків і знаходили їм роботу у своїх частинах. Як правило, намагалися тримати дітей при кухнях: вони носили воду, рубали дрова, чистили овочі. Але хлопчача романтика нерідко штовхала їх на передову або навіть за лінію фронту. У партизанських загонах підлітки були розвідниками і зв'язковими.

Хлопчик на руїнах Варшави.
1939 р.

Діти за виготовленням зброї.
Ленінград, 1943 р.

Німецькі діти,
депортовані із
західних територій
Польщі. 1945 р.

Погляд сучасника

– Ви пам'ятаєте окупацію, цей день, коли німці вперше з'явилися у Вашому селі, можете про це розповісти?

– По-перше, нас дуже лякали, мама ото каже: «Ховайтеся, дівчата», бо то ж ми були вже по 17–16 років. Вона каже: «Ховайтеся, бо німці будуть нападати і дівчат набирати»... Ми ховалися по горищах. А найбільше ми ховалися так. За нашим селом була колгоспна кукурудза... І ми в ту кукурудзу ото поховаємося і сидимо. Ну, але вони так мотоциклами проїхали на Полтаву, всі йшли з Кременчука на Полтаву. І так проїхали, і у нас їх вже не було там, лишилося трохи, то староста мав з ними справу. То вони там забирали худобу у людей, щоби харчуватися і кури ото бігали, по горищах ловили курей... Ото страх такий був. А так вони, щитай, одні старики осталися в селах, а молодь вся ховалася... Аж вночі, вже як чуєш, що тихесенько, то вилазиш і приходиш там додому поїсти чи набрати з собою їсти і так. Дівчат вивозили в Германію: була об'ява: всіх вивозити в Германію. І то ловили, кидали в машину і везли... Багато дуже в нас дівчат повивозили.

Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія двадцятого століття / упоряд. І. Винницька. Львів, 2013. С. 498 (З інтерв'ю Галини Проскурні (Губаренко), 1924 р. н., с. Оленівка Козацького р-ну Полтавської обл.).

Погляд історика

Радянську формулу жіночої рівноправності, що фактично виявлялася у «подвійному» чи навіть «потрійному навантаженні», можна визначити як гендерний виклик жінкам з боку держави. Формально проголосивши рівність жінок і чоловіків, держава насправді пропонувала жінкам проявити себе переважно у сферах традиційно чоловічої активності. Тож згідно із цією радянською моделлю рівноправності жінкам належало довести, що вони «не гірші» за чоловіків. Статус «справжньої радянської жінки» передбачав певний універсалізм, коли, виконуючи сімейні функції та працюючи на виробництві, жінка брала участь ще й у різних видах громадської роботи. Емансипація... була поставлена на службу суспільно-політичним інтересам, вплетена в символічний контекст державного будівництва.

Оголосивши принципи рівноправності, держава засобами пропаганди, агітації та масових мобілізаційних кампаній прагнула водночас спрямувати зусилля та інтерес жіноцтва у галузі, які були сферою державних зацікавлень та потребували залучення людських ресурсів.

Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ, 2015. С. 77.

Запитання і завдання

1. Якими були жіночий і дитячий досвіди війни? Спробуйте запитати про це людей, у яких збереглися спогади про життя під час Другої світової війни. Як війна могла впливати на дитячу психіку?
2. Поміркуйте про Другу світову війну як чинник жіночої емансипації. Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Відповідь обґрунтуйте.

3. Міграції, матеріальні та демографічні втрати внаслідок війни

Друга світова війна стала найбільшим конфліктом в історії людства. У ній взяла участь 61 держава, на території яких проживало близько 80 % населення світу. Військові дії відбувалися на території 40 держав Європи, Азії, Африки й охопили простори Атлантичного, Тихого, Індійського та Північного Льодовитого океанів. Результатом війни було знищення індустриальних економік Німеччини, Франції, Японії, частково Великої Британії, багатьох менших країн Європи. Єдиною індустриальною країною, яка в той час пережила економічне піднесення, були США.

В Україні матеріальні й соціальні втрати були величезні. Війна залишила республіку в руїнах. Найбільшими були збитки житлового фонду. У міських центрах без житла залишилося 4–5 млн осіб, а загалом близько 10 млн. Люди тулилися в землянках, господарських і в непристосованих приміщеннях. Міста спорожніли. У Києві з 900 тис. жителів залишилося тільки 200 тис. Війна призвела до порушення природних часток чоловічого і жіночого населення, особливо працездатного віку. У 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн осіб проти 7,2 млн перед війною, при цьому жінки становили майже 2/3 населення.

Загалом до війська у Другій світовій війні було мобілізовано близько 110 млн осіб. Війна забрала життя близько 67 млн осіб. Ця кількість є приблизною, бо ніде (крім США і країн Британської Співдружності) не вели точного підрахунку загиблих. Безповоротні втрати українців і мешканців України інших національностей упродовж 1939–1945 рр. визначають у межах від 8 до 10 млн, а загальні демографічні втрати – близько 14,5 млн (це вбиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати в природному прирості).

Найважливішими чинниками, які протягом війни визначили втрати населення України, були такі:

– воєнні дії та зміни режимів у західних регіонах України восени 1939 р. (тоді сотні тисяч людей різних національностей були змушені перетворитися на біженців; польські євреї рятувалися передовсім від расової політики нацистського режиму, частина поляків і українців – від комуністичного);

– радянські депортації на приєднаних західноукраїнських територіях (з метою «очищення регіону від неблагонадійного елементу» в 1940–1941 рр. радянські спецоргани провели кілька операцій з виселення місцевого населення в північні та східні райони СРСР);

– початок німецько-радянської війни (до Червоної армії відразу було мобілізовано сотні тисяч українців, більшість з них загинула; втрати військовослужбовців з числа українців і громадян України інших національностей за роки війни становили більше як 4 млн убитими, зниклими безвісти, померлими в шпиталях у перші повоєнні роки);

– нацистський терор щодо мешканців окупованих територій (його мета полягала у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами; спланований у Берліні геноцид народу України мав наперед визначений результат – винищення задля звільнення «життєвого простору»);

– евакуація переважної частини людських контингентів проводилася разом з підприємствами, на яких вони працювали (вивозили насамперед тих, хто був потрібен для налагодження виробничого процесу на нових місцях: кваліфіковані робітничі кадри та інженерно-технічні працівники);

– примусова депортація працездатних людей на працю до Німеччини, так званих оstarбайтерів (провал спроби налагодити добровільний виїзд до Німеччини українських робітників змусив окупантів здійснювати примусову мобілізацію людей обох статей віком від 15 до 60 років до трудової повинності в Рейху);

– виїзд осіб, які співпрацювали з нацистами або боялися репресій радянської влади (у 1944 р. разом з німецькими військами Україну покинули голови управ великих міст, службовці адміністративних органів, начальники української поліції, а також чимало представників старої інтелігенції);

– депортації населення після відновлення в Україні радянської влади (їх проводили під гаслом боротьби з «пособниками німецьких окупантів»; жертвами стали кримські татари, німці, італійці, болгар, греки, вірмени);

– репресивно-каральні акції в західних областях України (щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби здійснили масову депортацію «членів родин» оунівців і вояків українських збройних формувань; у 1944–1945 рр. лише з Галичини у східні райони СРСР вивезено більше як 30 тис. осіб; депортація тривала до 1949 р. і загалом охопила близько 145 тис. осіб).

Запитання і завдання

1. Спираючись на матеріал підручника й додаткові відомості, схарактеризуйте матеріальні втрати у Другій світовій війні. Підготуйте повідомлення про рідне місто (село) у Другій світовій війні.
2. Визначте причини демографічних втрат України в роки Другої світової війни. Що дало підстави історик у Т. Снайдеру окреслити терени Центрально-Східної Європи під час війни як «криваві землі»? Чому історик вказує на потребу «знову перетворити цифри на людей»?

4. Відновлення в Україні комуністичного режиму. Депортація з південної України та Криму татар, німців, італійців, болгар, греків і вірмен. Злочини проти людства

Після повернення радянської влади до Києва головним завданням для Микити Хрущова, першого секретаря ЦК КП(б)У, стала одночасно реінтеграція, тобто відновлення цілісності територій довоєнної Української РСР, і власне інтеграція, тобто включення до її складу нових територій, яких не встигла до війни повною мірою зачепити радянська влада. Це виявилось тривалим і важким завданням, особливо через те, що український національно-визвольний рух за роки війни суттєво виріс. Німецька окупація відділила Україну від Росії як політично, так і світоглядно, бо вивела її на кілька років з-під впливу радянської ідеології та пропаганди.

Основа насильства, яке було сутністю сталінського режиму, становили ненависть і ворожість. З осені 1943 р. радянська ідеологічна система почала формувати поняття «зради», яка начебто масово відбулася на окупованих територіях.

*Депортація кримських татар.
Травень 1944 р.*

ваних територіях. Рамки пам'яті вибудовували таким чином, щоб перебування на територіях, зайнятих ворогом, пов'язувалося з очікуванням визволення і відчуттям провини. «Правильною» історією окупації ставала така, яка наголошувала смерть, жертви, насильство, спротив, але аж ніяк не повсякденне виживання. Елементами дозволеного пригадування були поняття єдності («всі як один») і страждання. Це стосувалося як окремих людей, так і цілих суспільних груп і навіть народів.

Більшовицька влада використала війну для ліквідації багатоетнічних регіонів. Після початку німецько-радянської війни насамперед репресували німців, які жили в СРСР. Швидкий наступ німецьких військ

не дав змогу провести масову депортацію, було переміщено в тил чоловіків призовного віку. Восени 1941 р. з українського Лівобережжя і Півдня було фактично депортовано до Казахстану й Сибіру 80 тис. (з передбачених до виселення 110 тис.), а з Криму – понад 60 тис. осіб німецької національності та членів їхніх родин. Після вигнання з Криму нацистів у 1944 р. в Омську область було вислано ще кілька тисяч німців. На початку 1942 р. з Керчі до Казахстану вислали громаду італійців. «Етнічна чистка» італійської громади в регіоні відбулася після Керченсько-Феодосійської десантної операції.

18–20 травня 1944 р. з Криму вислано кримських татар. Офіційною причиною було звинувачення всього народу в співпраці з Третім рейхом. Депортованим відводили від кількох хвилин до півгодини на збори, після чого на вантажівках везли до залізничних станцій. Звідти відправляли до

місць заслання. Більшість депортованих вивезено до Узбекистану й Казахстану. Багато людей померло в дорозі. Згідно з офіційними даними депортовано до спецпоселень 183 тис. кримських татар (без урахування тисяч інших, які опинилися в таборах). За таким самим звинуваченням упродовж кількох червневих днів 1944 р. органи НКВС виселили з Криму на спецпоселення в Казахстан, на Урал, у Башкирію, до Сибіру 16 тис. греків, 10 тис. вірмен і 12 тис. болгар. Депортованим давали лічені години для зборів, транспортували в переповнених товарних вагонах, в умовах антисанітарії й голоду. На зупинках з вагонів викидали тіла померлих. На місці висилки людей не забезпечували необхідними умовами для життя. До весни 1945 р. померло близько 20 % осіб, яких депортували з Криму. Переселенці не могли без дозволу виїжджати за межі району висилки, були зобов'язані щомісяця реєструватися в комендатурі.

*Льотчик Амет-Хан
Султан,
національний герой
кримсько-
татарського народу*

Погляд історика

Отож, чи є різниця між геноцидом Гітлера... і масовими депортаціями народів Сталіна? Чи правомірно сталінські акції проти народів відносити до геноциду?

Невибаглива нацистська ідеологія цинічно і відверто пропагувала принципи ненависті до окремих народів і груп – євреїв, циган, слов'ян, комуністів, поставивши на чільне світу фігуру істинного арійця – «біляву бестію», вище і найдосконаліше досягнення людства. Ті, хто відрізнявся від цього прекрасного ідеалу, знищувалися нацистами без найменших докорів сумління і душевних мук...

Сталінська ідеологія була набагато більш витонченою. Не було народів більш щасливих, ніж радянські, не було Конституції більш демократичної, ніж сталінська...

Демократія по-сталінськи пропагувала принцип інтернаціоналізму і рівність всіх народів. Але це зовсім не заважало сталінському режиму прирікати деякі з них на погибель. У Сталіна не було необхідності вибудовувати ієрархію цінності людського життя залежно від національних та інших ідентифікаційних ознак, бо в системі, побудованій Сталіним, ні конкретна людина, ні народ рівно нічого не важили. Все було підпорядковане інтересам Держави...

Хоча обидва диктатори переслідували однакову мету – світове панування, у Сталіна, для здійснення своєї ідеї-фікс – побудови Великої держави, не було необхідності оформляти свої задуми в форму безглузких расистських обґрунтувань. У створеній Сталіним імперії від Тихого океану до берегів Атлантики кримські татари і ще з десяток інших народів були віднесені до розряду «неблагонадійних».

Бекірова Г. Депортація кримських татар як геноцид // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків / упоряд. та редактує матеріалів Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик. Львів, 2012. С. 104–105.

Запитання і завдання

1. *Опишіть і проаналізуйте процес відновлення комуністичного режиму в Україні в 1943–1944 рр.*
2. *Поміркуйте про декларовані й справжні причини депортацій з південної України і Криму татар, німців, італійців, болгар, греків і вірмен. Свої думки обґрунтуйте.*

5. Література та мистецтво воєнного часу: теми та герої

Ще напередодні війни в культурному житті світу, зокрема літературі й мистецтві, на перший план вийшов реалістичний напрям. Спостерігаючи наближення війни, письменники виступали проти мілітаризму й нацизму. Таким, наприклад, був Ромен Роллан у Франції. Рятуючись від переслідувань, частина письменників покидала нацистську Німеччину. Виїхали Бертольд Брехт, брати Томас і Генріх Манн, Ліон Фейхтвангер, Еріх Марія Ремарк, Стефан Цвейг. Активно в роки війни впливали на життя західних суспільств твори Ернеста Хемінгвея і Еріха Марії Ремарка, найвидатніших представників літератури «втраченого покоління». Вони показували єдність подій двох світових війн. Про небезпеку фашизму й поступливість західних демократій писав напередодні війни чеський письменник Карел Чапек. Забороненою в Рейху була творчість ще одного представника чеської літератури Ярослава Гашека. Його «Пригоди бравого вояка Швейка», написані ще в 1923 р., у гітлерівській Німеччині оголошено «біблією саботажу».

Війна зумовила появу художніх творів філософського спрямування, автори яких прагнули осмислити сутність взаємин між людьми й самою людиною. У 1943 р. вийшла друком алегорична повість-казка «Маленький принц» французького письменника-льотчика Антуана де Сент-Екзюпері (загинув у 1944 р.). У творі йшлося про такі важливі для людини поняття,

як життя і смерть, любов і відповідальність, дружба і вірність. Для американського письменника Джерома Селінджера війна стала поштовхом до роботи над романом «Ловець у житі». Для цього твору він обрав найекспресивнішу з можливих літературних форм – сповідь. У романі порушено питання про брак людяності, засилля в суспільстві обману й лицемірства. Війна позначилася на творчості іспанського й французького художника Пабло Пікассо, який виступав на боці руху Опору. Твори митця цього періоду – голови биків, страхіття війни, біль і трагедії, які вона несе. Чимало народжених у війну творів справили істотний вплив на світову культуру другої половини ХХ ст.

Перед українськими митцями й літераторами стояли не менш складні виклики. З початком німецько-радянської війни більшість українських поетів, письменників, митців, науковців евакуювали на схід. Спілка радянських письменників України, а також деякі редакції були в Уфі. Там видавали тижневик «Література і мистецтво», у 1943 р. відновлено випуск журналів «Україна» і «Перець». Війна викликала нові теми в літературі й мистецтві, актуалізувала український патріотизм. Набули популярності сатира й поезія. У роки війни великими тиражами вийшли твори українських класиків, зокрема в 1943 р. перевидано Шевченків «Кобзар». Навіть у війну, коли почуття гранично спрощувалися, а мистецьку працю прирівнювали до солдатської, народжувалися значні твори культури: Володимир Сосюра написав вірш «Любись Україну», Андрій Малишко створив поетичний цикл «Україно моя!», а Максим Рильський почав поетичну «Мандрівку в молодість». У війну визріли сповнені патріотизму твори Олександра Довженка – кіноповість «Україна в огні» та п'єса «Нащадки запорожців».

Письменники, які залишилися на окупованих німцями територіях, так само вважали, що співпраця з новою владою ослабить тиск на національну культуру, намагалися налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві було закрито газету «Українське слово» і тижневик «Літаври», а їхніх організаторів, членів ОУН, поетесу Олену Телігу й поета Івана Ірлявського страчено. Не уникнув арешту й смерті в німецькому концтаборі Олег Ольжич (Кандиба), один з оунівських керівників, талановитий поет. Не справилися сподівання і на послаблення сталінського режиму. Патріотизм, який знайшов у роки війни простір для мистецького й літературного вияву, було до-

Олег Ольжич

Олександр Довженко

Олена Теліга із чоловіком

Особа в історії

Зузанна Гінчанка (Сара Поліна Гінцбург) (1917–1944) – єврейська поетка, життя якої було пов'язане з польською та українською культурами. Народилася в Києві, дитинство провела в Рівному, згодом навчалася у Варшавському університеті, а під час війни намагалась врятуватися у Львові й Кракові. Найвідомішим її твором став вірш-пророцтво «*Non omnis moriar*» («Не вся умру»), написаний у Львові за два роки до смерті. У вірші поетка з відчуттям невідворотності смерті зобразила зникнення того малого приватного світу, у якому минули щасливі роки дитинства і де пропали не втіленими великі мрії про майбутнє.

зволено тільки в російському варіанті. За висловом філософа Мирослава Поповича, «СРСР ідеологічно й політично ставав Великою Росією». В останні роки війни радянська пропаганда почала вирізняти історичну спільність українського й російського народів, причому російський народ у цих стосунках незмінно виступав у ролі старшого брата. Першим з українських митців (уже в 1944 р.) зазнав звинувачень за національний патріотизм Олександр Довженко.

Радянським музичним символом незламності у війні стала симфонія № 7 («Ленінградська») Дмитра Шостаковича. В образотворчому мистецтві найінтенсивніше в часі війни розвивалася графіка – агітаційний плакат і сатиричний малюнок. Вони були звернені не лише до фронту, а й до тилу – закликали бити ворога, зміцнювати військо, працювати не покладаючи рук. Було створено десятки фронтових театральних колективів, ансамблів, артистичних бригад. Українські кіномитці працювали над агітаційними патріотичними художніми фільмами, а також над створенням фронтових документальних кіножурналів, кінохронік. Найкращі кінодокументальні твори О. Довженка того часу – «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.) і «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.). Багато українських митців, поетів і письменників воювало на фронтах у складі Червоної армії. Так само чимало діячів культури, які опинилися в гітлерівському тилу, боролися проти окупантів як у складі радянських партизанських загонів і підпільних організацій, так і оунівських.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте літературу й мистецтво воєнного часу. Які теми порушували в той час письменники, поети, художники, музиканти?
2. Підготуйте повідомлення про Довженкову кіноповість «Україна в огні», зокрема про обставини її створення і політичний відгомін.

Завдання для узагальнення

ТА ЗАКРІПЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ ПАРАГРАФА

1. Схарактеризуйте економічне й суспільне життя України (і загалом Європи) під час Другої світової війни. Поміркуйте про наслідки війни для українського суспільства.
2. Прокоментуйте думку історика: «Сталін переміщував населення не для того, щоб сподобатися націоналістам, а щоб побороти націоналізм і посилити свій контроль над кордонами» (С. Плохій).
3. «Мир не виглядає безпечним, коли на нього кидає тінь атомна бомба» (А. Ліндгрєн). Чи погоджуєтеся ви із цим щоденниковим записом письменниці кінця 1945 р.?

Навчальне видання

МУДРИЙ Мар'ян Михайлович
АРКУША Олена Георгіївна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(інтегрований курс, рівень стандарту)

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

На обкладинці вміщено фото «Зачекай мене, тату» (автор Клод П. Деттлофф; Канада, 1 жовтня 1940 р.) та Українських січових стрільців поблизу Золотої Липи (6 вересня 1916 р.), репродукцію малюнка Григорія Малакова, а також фрагменти листів остарбайтера з Державного архіву Київської області та військового льотчика Михайла Ільченка з архіву Музею бойової слави Гологурівської ЗОШ І–ІІІ ст. Бориспільського району Київської області, за надання яких висловлюємо подяку канд. іст. наук *Марині Баршполиць*.

Головний редактор *Н. Заблоцька*
Редактор *Н. Пазюра*
Обкладинка *Т. Куц*
Макет і художнє оформлення *С. Железняк, В. Марущинець*
Виготовлення ілюстрацій *Н. Кононенко*
Технічний редактор *Ц. Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Л. Ємець*
Коректори *І. Борік, Л. Федоренко*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 23,4. Обл.-вид. арк. 21,14.
Тираж 10744 пр. Вид. № 1733.
Зам. № .

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.